॥ श्रीः ॥

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ५.

व्यक्तिविवेकः।

श्रीराजानक-महिमभट्टप्रणीतः

(श्रीराजानकरुय्यकेन)

विरचितया व्याख्यया समेतः

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधितः

लघुटिप्पण्या च संयोजितः।

स च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः।

कोळम्बाब्दाः १०८४, क्रैस्ताब्दाः १९०९.

PREFACE.

Vyaktiviveka (व्यक्तिविवेक) is a treatise on Rhetoric composed by the illustrious Rajanaka Mahimabhatta. Though this work has acquired much celebrity and is copiously referred to by rhetoricians of old, yet for want of a complete copy it had not hitherto been incorporated in the 'Kavyamala' and other Sanskrit Series. That this book is now placed before the appreciative public as one of the 'Trivandrum Sanskrit Series' published under the authority of the Government of His Gracious Highness the Maharajah of Travancore is a matter of no small satisfaction to me.

Two manuscripts of this work were obtained from the Trivandrum Palace Library. One of them was written 2 or 3 centuries before in grantha character on palm leaves which have almost worn out. The other is a copy transcribed from this 23 years ago and then collated with a copy found in the Koopakkara Matham by the brilliant Sanskritist, M. R. Ry. Kerala Varma Avl. Valiya Koil Tampuran, with the assistance of the late eminent Pandit Elattoor Ramaswami Sastriar and myself.

When this manuscript was again scrutinised and the printing had begun, another manuscript was kindly transmitted to me by the Raja of Pantalam through the Valiya Koil Tampuran. An elaborate and learned commentary on the text running up to very nearly the end of the second Vimarsa was unexpectedly found appended to this manuscript. The difference in reading according to this manuscript which is denoted by the letter ख, is mentioned at the foot of the text.

When the printing of the text was almost completed, Mr. M. T. Narasimha Iyengar, B. A., M. R. A. S., Professor of Sanskrit in the Bangalore College, and Mr. Anantacharya, Pandit in the Archæological Department, Bangalore, desirous of assisting me in my endeavours to unearth and publish this rare

work, were kind enough to send me another manuscript of this work. The variants in this manuscript marked ग are separately noticed at the end, as an appendix.

As it was not found convenient to print the commentary along with the text it is printed separate and appended. For facility of reference, the page of the text is noted at the beginning of the commentary on that particular page.

The gist of Vyaktiviveka is briefly as follows :— What is known as व्यञ्जक (*i. e.* the suggestive sense of a word or the word itself) is the same as ध्वनि. If we grant व्यक्ति (suggestion), then व्यञ्जकत्व (suggestiveness) is properly attributable to व्यञ्जक. Vyakti-(व्यक्ति) does not obtain in the case of Vastu, Alankara and Rasâdi which are only derivative significances (व्यङ्ग्य). For, Vyakti is the manifestation of that which is desired to be manifested and which becomes manifest along with what manifests it (just as a vessel contained in a dark room becomes visible along with the light which makes it visible). Of these, Vastu and Alankara are not comprehended along with the वाच्यार्थ (literal sense) but only afterwards. And Rasâdi strikes us only after the Vibhâvâdi (the causes giving rise to Rasâdi) strikes us but not simultaneously with the latter. This interval between the understanding of Vibhâvâdi and Rasâdi merely on account of its shortness, is not perceptible to our senses. Hence Rasâdidhvani is said to be Asamlakshyakramavyangya (असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य *i. e.*, that in which the suggested sense follows so close on the suggestive sense that its sequence is not perceptible). As explained above' Vyakti does not obtain in all the various kinds of Vastu etc. These two senses (वाच्य primary and व्यङ्ग्य suggested), being essentially sequential, bear the relationship of premise and conclusion and the process involved is one of inference (अनुमान). Hence अर्थ is merely a ground of inference and not a व्यञ्जक. As शब्द itself enters the mind before even its meaning is grasped it is very improbable that शब्द should be treated as suggestive of anything (व्यञ्जक). Also a word like गङ्गा whose

significance is exhausted with its literal sense, flood etc., is utterly unable to reveal even the secondary sense, shore (तट), which has only to be inferred from the literal sense. Such being the case, there is no use of saying that the word is capable of expressing 'chillness' (शैत्य) and other senses. But such words can well become sources of inferences through their literal senses. Also letters and combinations of words by being connected with words which give their primary senses (वाचकाः) may be regarded through such connection as suggestive of inference (अनुमापक). Thus the object of the author being to demolish the ध्वनि school of argument and to establish the Anumana method, the definition of ध्वनि as given in ध्वन्यालोक —

"यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः" ॥

is assailed word by word. By an elaborate process of destructive criticism followed by an ingenious method of construction, the definition of ध्वनि is made to conform to the definition of an Anumana as follows —

"वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता" ॥ (p. 22.)

in the first Vimarsa of the work. In the second शब्दानौचित्य (the inappropriateness of words) is noticed *in extenso* and passages from ध्वन्यालोक are quoted and critically viewed. In the third, the examples given for ध्वनि are convincingly proved to be those appropriate to an Anumana by being shown to contain the ingredients essential to the latter. Thus the work mainly shows that all the varieties of ध्वनि according to Dhvanisastra are included in Anumana.

Great indeed is the respect which Mahimabhatta had for the Dhvanikara's erudition and hence also his rivalry towards the latter whose reputation he wished to eclipse. Whereas Dhvanikara has, in his work in three Udyotas, discussed a novel line of argument on ध्वनिप्रस्थान and dwelt upon the inap-

propriateness of अर्थ, Mahimabhatta has, in his invaluable work consisting of three Vimarsas, invented the Anumana school and given an exhaustive treatment on the inappropriateness of शब्द. The learned author has said—

"इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।
नियतं यशसे प्रपत्स्यते यद् महतां संस्तव एव गौरवाय" ॥ (p. 1.)

Also

"सहसा यशोऽभिसर्तुं समुद्यतादृष्टदर्पणा मम धीः ।
स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावद्यम्" ॥ (p. 1.)

It is evident from the above that the author has, in his desire to acquire fame all at once, written the Vyaktiviveka without looking into the Darpana at all. "दर्पणो हृदयदर्पणाख्यो ध्वनि-ध्वंसग्रन्थः" so says the commentator. It would appear therefore that our author desired to attain, unaided by the labours of the author of the Darpana, the full glory of vanquishing the Dhvani school. By "सहसा" is meant 'before there was time enough for the reputation of Darpanakara as a vigorous opponent of the Dhvani school to spread.' It follows therefore that the interval between the composition of these two works is very small. That the author has not resorted to the Darpana while writing this work is also evident from the absence of any reference to any passage of any writer having attacked the Dhvani school. The only reference "एवञ्च भट्टना-यकेन द्विवचनं यद् दूषितं तद् गजनिमीलिकयैव", (p. 19) referred to the criticism adopted by Bhattanayaka in regard to the duality of sense in the definition of ध्वनि is to a passage in the 'Lochana' where the passage occurs. It therefore considerably strengthens the view that the author has not seen the Darpana. The author of the Darpana which is referred to as having sounded the death knell of the Dhvani school may be inferred to have been Bhattanayaka who is, in this passage, said to be an opponent of the Dhvani school.

The author is entitled to the greatest praise at our hands in expounding new and original ideas and in supporting his theories with cogent reasons suited to the nature of the sub-

ject. He greatly revels in criticising the merits and demerits in the works of other writers. For he has said :—

"मुग्धः किं किमसभ्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं
पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भाव्यते ।
छात्राभ्यर्थनया ततोऽद्य सहसैवोत्सृज्य मार्गं सतां
पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम्" ॥ (p. 37.)

The writings of eminent writers have been critically examined with reference to the five defects of composition विधेयाविमर्श, प्रक्रमभेद, क्रमभेद, पौनरुक्त्य and वाच्यावचन explained by himself and the utterances of Dhvanikara have been likewise vigorously attacked.

Like Anandavardhanacharya (ध्वनिकार) Kuntaka the author of Vakroktijivita has also been very vehemently attacked by the author. Here is a verse of our author where he in triumph holds up Kuntaka to ridicule

"काव्यकाञ्चनकषाश्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया" ॥ (p. 58.)

Again

"यत् पुनः शब्दार्थौ सहितौ ....
तेन ध्वनिवदेषापि वक्रोक्तिरनुमा न किम्" ॥ (p. 28.)

In the passage cited above, Vakrokti which is so enthusiastically maintained by the author of Vakroktijivita is shown by our author to merge in Anumana. It may be inferred that Kuntaka is the author of Vakroktijivita. The learned author Mahimabhatta has noticed in the Vyaktiviveka that Kuntaka has praised in his Kavyalakshana the sloka:—

"संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी" ॥ (p. 37.)

as faultless and the commentator[1] of Vyaktiviveka has observed that the sloka under reference has been fully dweltupon

---

1. See p. 16.

in the Kavyalakshana grantha of Vakroktijivita. It is therefore evident from this that the Kavyalakshana-grantha of Kuntaka referred to by the author of Vyaktiviveka is identical with the Vakroktijivita-grantha of the commentator of Vyaktiviveka, and it is but natural that a commentary should run into particulars upon any passage referred to in general in the text.

Although the Anumana theory has been so successfully established after a severe attack on Dhvanikara by a wealth of argumentative reasoning yet on account of the paucity of writers following his lead and the multitude of writers who have followed the opposite school, it has not received so liberal a treatment at the hands of successive poets and rhetoricians as the other theory (ध्वनि). Thus rhetoricians like the learned Mammatabhatta and others not only uphold the Dhvani theory with avidity but at the same time treat the Anumana theory with unmerited contempt. On the other hand, owing to the wealth of comparisons instituted with regard to the demerits and merits of other writers, they closely follow the path traced out by the great Mahimabhatta.

"इत्यादि प्रतिभातत्वमस्माभिरुपपादितम् ।
शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम्" ॥ (p. 108.)

It is apparent from this verse of the text that a certain work called Tatvoktikosa has also been written by Mahimabhatta. If the excellence that one would expect from its name and kinship with Vyaktiviveka should be found in this work, it is a matter for the deepest regret to all lovers of Sanskrit that the book should have been lost.

Next we have to determine when Mahimabhatta lived. As we have already said above that Vyaktiviveka followed close upon the Darpana in point of composition and as we have already found that Vyaktiviveka was written subsequent to 'Lochana' which contains a reference to the Darpana it is a matter of easy inference that the authors of these three works

were more or less contemporaries. The date of Abhinava-guptapada, the author of 'Lochana', has been fixed at 991 A. D.* Hence that date may apply to the age of Mahimabhatta. Again, if the great poet Syâmala described as the teacher of Mahimabhatta in a passage at the end of this book is not different from the Syâmala referred to by Kshemendra thus :—"न तु यथा भट्टश्यामलस्य" in Auchityavicharacharcha[1] (औचित्यविचारचर्चा) and thus—"विपरीता यथा भट्टश्यामलस्य" in Suvrittatilaka[2] (सुवृत्ततिलक) who flourished in the 11th century then it is quite pertinent to draw the inference that the pupil of Syamala should have flourished in the 10th century. The age of Mahimabhatta is also discussed by Mr. M. T. Narasimha Iyengar at pp. 65–69 in the journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain for January 1908 where he has arrived at a similar conclusion, on other grounds :—

"Coming now to the author's age, we find in the Vyakti-viveka abundant quotations from and references to several works and authors. I have been at great pains to trace the several stanzas quoted in the work to their original sources, and I find that the following are the most often cited :—

Author.		*Works.*
(1) Kalidasa	....	Sakuntala, Raghuvamsa, Vikramorvasiya, Kumara-sambhava.
(2) Bharavi	....	Kiratarjuniya.
(3) Sri Harsha	...	Nagananda.
(4) Bhartrihari	....	Vakyapadiya.
(5) Magha	...	Sisupalavadha.
(6) Rajasekhara	....	Balaramayana.
(7) Bhavabhuti	....	Uttararamacharita, Malatimadhava.
(8) Bhattanarayana	....	Venisamhara.
(9) Ratnakara	...	Haravijaya.
(10) Anandavardhana	...	Dhvanyaloka.

* See Introduction to ध्वन्यालोक.

1. See p. 125. 2. See p. 44.

(11) Bhattanayaka .... Hridayadarpana, Commentary on the Natyasastra (?).

(12) Abhinavaguptapadacharya .... Lochana.

Of these we shall consider the last three, as they are the latest in point of time. We know that Anandavardhana lived in the latter half of the ninth century, at the time of Avantivarman (855—884 A. D.); Bhatta-Nayaka was a contemporary of Sankara-varman (884—902 A. D.); and Abhinavaguptapadacharya or Lochanakara, flourished about 993—1015 A. D. (See Duff's "Chronology of India" p. 102). Thus we may safely conclude that Mahima-Bhatta cannot be earlier than 1000 A. D.

Again, the Vyaktiviveka, in its turn, has been quoted or criticized by later authors, among whom the following are the earliest:—

(1) Mammata (see Kavyaprakasa, Chapter V, pp. 304–7 Bombay).

(2) Ruyyaka (see Alankarasarvasva, Bombay ed., pp. 12–13).

(3) Hemachandra (see Kavyanusasana, iii).

Of these, Ruyyaka, we know, was the teacher of Mankha (a contemporary of Jayasimha 1129–1150 A. D.); and was the author of Alankarasarvasva, and a commentary on Mammata's Kavyaprakasa called काव्यप्रकाशसङ्केत. (See Subhashitavali, Peterson's Introduction, p. 106). Whereas Hemachandra (the author of Kavyanusasana and other well-known works) was a contemporary of Kumarapala, and flourished between 1088 and 1172 A. D. He quotes profusely from Mammata's Kavyaprakasa. Thus we see that both Ruyyaka and Hemachandra are later than Mammata. Mahimabhatta's age, therefore, hinges on that of Mammata, as being the earliest of the authors that quote from or criticize the Vyaktiviveka.

Let us now consider the various theories regarding the date of Mammata:—

(1) Dr. Peterson, in his introduction to the Subhashitavali, maintains (p. 85)that Mammata cannot be placed later than 1294 A. D. (the date of the commentary Jayanti on the Kavyaprakasa).

(2) Miss Duff, in her "Chronology of India" (p. 189), refers to a commentary on the Kavyaprakasa by Narahari (son of Mallinatha), born 1242 A. D.

(3) Professor Macdonell ('History of Sanskrit Literature,' p. 434) holds that Mammata lived about 1100 A. D.

(4) Bhimasena-Dikshita in his commentary (Sudhasagara) on the Kavyaprakasa, following the tradition, states that Mammata and his brothers, Kayyata (author of the Bhashya-pradipa) and Uvvata (the commentator on the Vajasaneyi-Samhita), were contemporaneous with King Bhoja (996-1051 A. D.).

(5) Bhatta-Vamanacharya, in his learned introduction to the Kavyaprakasa, holds (p. 3) that Bhimasena's statement is not reliable, inasmuch as Mammatta refers to Bhoja in his Kavyaprakasa (Canto X)—"भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्"–and must therfore have been later than Bhoja; and his young brother, Uvvata, could not at all have been a contemporary of Bhoja. He therefore disbelieves Bhimasena's theory,and does not consider Uvvata as the brother of Mammata (the author of the Kavyaprakasa) He ascribes Mammata to the end of the eleventh century, placing him between Bhojaraja (996–1051) and Manikya-chandra, the commentator on the Kavyaprakasa (1160 A. D.).

It will be seen from the foregoing that the date of Mammata is yet a matter of uncertainty, and the question deserves a detailed discussion here.

The arguments of Bhatta-Vamanacharya are too weak and untenable. He presumes that Mammata should be later than Bhoja (because of the reference to him in the Kavyaprakasa), and bases his arguments on that presumption. But this reference only goes to prove that Mammata

cannot be earlier than Bhoja, and I am of opinion that he must have been a contemporary of Bhoja, inasmuch as it would be more natural to interpret the passage "भोजनृपतेस्तत्याग-लीलायितम्" as referring to the munificence of a ruling king under whose patronage the author and his brothers flourished.

On this suppositon there would be nothing inconsistent in the tradition that Kayyata and Uvvata were the younger brothers of Mammata, and that all the three brothers were contemporaries of Bhoja. In fact, Uvvata himself has, in his commentary on the Vajasaneyi-Samhita, clearly stated that he wrote the work while Bhoja was reigning (भोजे राज्यं प्रशासति). In the face of such an explicit admission on the part of Uvvata, it is hard to disbelieve the tradition about the brothers and assign them to different periods. Following Bhimasena, therefore, I would place Mammata in the first half of the eleventh century.

Coming back to Mahima-Bhatta, we thus see that he must be placed between Abhinavaguptapada and Mammata. No doubt the date I would assign to him makes him contemporaneous almost with the former; the passage in the Vyakti-viveka where Abhinavaguptapada is criticized supports me, as the wording there suggests that Mahima-Bhatta is referring to a living rhetorician of a rival school of thought (केचिद्विद्वन्मानिनः .... यदाहुः तद्भ्रान्तिमूलम्). For these reasons I am induced to arrange the periods of the literary activity of these rhetoricians thus:—

(1) Abhinavagupta—the last decade of the tenth century.

(2) Mahima-Bhatta—early part of the eleventh century.

(3) Mammata—middle of the eleventh century.

Further, if we accept these dates as accurate, we shall be allowing the necessary interval for the several commentaries on the Kavyaprakasa which sprang up in the twelfth century A. D., such as Ruyyaka's (1129-1150) and Manikyachandra's (about 1160 A. D.)."

The commentary on account of its terseness of expression, dignity of thought and originality of reason ing is by all means well suited to the text. The commen tator being an ardent admirer of the Dhvani theory, he removes, by adopting a method of exquisite reasoning, all the blemishes which are found attributed to it by Mahimabhatta. He closely examines the text and exposes all the defects therein with remarkable ability. Although he generally praises the text:—

"कर्तृभेदविषयां विरुद्धतां क्को निवार्य घटितक्रियाभिधः।
प्रौढवादरचनाविचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कवीन् व्यधात्" ॥ (p. 7.)

"तदेवं महाविदुषां मार्गमनुसृत्य सहृदयशिक्षादराय विचारयतोऽस्य महामतेर्न कश्चित् पर्यनुयोगलेशस्याप्यवसर इत्यलमतिप्रसङ्गेन" (p. 16)

yet he expresses a marked disapprobation wherever the author has affected superiority:—

"यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते इति न्यायेनातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्धो .... तदेतस्य विश्वमपगणनयिं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोत्कर्षशालिताख्यापनम्" (p. 41)

We shall proceed to determine the probable author of this delightful and dignified commentary which is replete with all the merits of composition and style; for it has to be noted to the regret of all Sanskrit scholars that the author's name does not appear either at the commencement or at the close of the commentary. But it can be found out that the commentator is the same as the author of नाटकमीमांसा, साहित्यमीमांसा, हर्षचरितवार्तिक, and बृहती. For it is said "अस्य च विधेयाविमर्शस्यानन्तेतरप्रसिद्धलक्ष्यपातित्वेनास्माभिर्नाटकमीमांसायां साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु स्थानेषु प्रपञ्चः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपरम्यते" (p. 32) "एतदस्माभिर्हर्षचरितवार्तिके विस्तृत्य प्रतिपादितं तत एवावधार्यं" (p. 44) "अस्माभिश्चैतत्प्रपञ्चो बृहत्यां करिष्यते" (p. 45). Of these four granthas हर्षचरितवार्तिक and साहित्यमीमांसा are referred to in the Alankarasarvasva—"एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्तिके साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता, इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्चिता" (p. 61). From the above passage it may be safely inferred that the author of Alankarasarvasva is also the author of हर्षचरितवार्तिक and साहित्यमीमांसा. Otherwise the author of Alankara-

sarvasva would not use language that would make one believe that perhaps he might be the author of another's works. Again there is a close similarity between the passage in question and the passage quoted from the commentary which will lead one to the surmise that both the passages proceeded from the same source. Further Jayaratha commenting on Alankarasarvasva[1] which contains passages discarding Vyaktiviveka theory, has observed that a certain treatise called व्यक्तिविवेकविचार has been written by the author of Alankarasarvasva. Putting all these together and taking into consideration the dignity of style and expression found in the commentary which naturally suggests the Alankarasarvasva it is evident that this commentary of Vyaktiviveka is the same as the Vyaktivivekavichara referred to by Jayaratha as having been written by the great Rajanaka Ruyyaka who flourished in the 12th century A. D. If this view is not commendable then it has only to be assumed that this commentary was written by some distinguished writer who must have flourished only prior to the great Rajanaka Ruyyaka.

We anxiously look forward to the day when we may be in possession of a complete copy of this rare commentary and earnestly hope that some blessed votary of Sanskrit scholarship may come across copies of the other works of this brilliant author and commentator.

T. Gaṇapati Sâstri.

---

1. See pp. 12, 13.

निवेदना।

श्रीराजानकमहिमभट्टप्रणीतो योऽसौ **व्यक्तिविवेको** नामालङ्कारशास्त्रग्रन्थः प्राग्भिरलङ्कारनिबन्धकारैस्तात्पर्यतोऽनुसंहितः प्रसिद्धोऽपि समग्रादर्शानुपलम्भात् **काव्यमाला**दिषु ग्रन्थावलिषु न गुम्फितः, सोऽयम् **अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावल्या** सम्प्रति सहृदयेभ्य आस्वादयितुं दीयत इत्युच्चैः सन्तुष्यामः।

अस्य राजकीयग्रन्थशालाया द्वावादर्शावासादितौ। तत्रैको जीर्णपत्रो द्वित्रशतवर्षदेश्यो द्रमिलग्रन्थलिपिस्तालपत्रात्मकः, अपरस्तु वर्षत्रयोविंशत्याः प्राक् तत एव प्रतिरूपितः, योऽतीतवञ्चिमहाराज्ञ्याः प्रियतमेन विद्वद्व्रतंसेन महामहिमश्री**केरलवर्मदेवेन** पण्डितकविमणौ इ. अतीत**रामस्वामिशास्त्रि**महाशये मयि च सहकृत्वनोः **कूपतटमठी**यादर्शान्तरसंवादेन तदानीं शोधितः।

मयैतदवलम्बनेन पुनस्संशोधनं कृत्वा ग्रन्थस्य मुद्रणकर्मण्युपक्रामिते **पन्तळ**राजसकाशादन्य आदर्श आसादितः, यत्र मूलस्यातिप्रौढं व्याख्यानमपि किञ्चिदूनद्वितीयविमर्शान्तमन्ते योजितमप्रतीक्षितमुपलब्धम्। अस्य ख.संज्ञस्य पाठान्तरं तत्तत्पृष्ठेष्वधस्तान्निवेशितम्।

अथ निष्पन्नकल्पे मूलमुद्रणे **बङ्गलूर**पुराद् आङ्गलभाषामहापाठालयसंस्कृतप्रवक्ता बि. ए., एम्. आर्. ए. एस्. इति बिरुदधरः M. T. **श्रीनरसिंहय्यङ्गार**महाशयः, पुरातनवस्तुविचारकार्यालय (Archæological office) पण्डितः श्रीमान् **अनन्तार्य**महाशयश्च दुर्लभग्रन्थरत्नप्रकाशनकर्मण्यस्मिन् साह्याधित्सया कमप्यादर्शं मह्यं सकृपं प्रैषयतां, यस्य ग.संज्ञस्य पाठभेदा मूलाद्बहिरेव योजिताः।

व्याख्यानं तु मूलमेलनसौकर्यविरहाद् मूलात् पृथगेव मुद्रयित्वा पुस्तकस्यान्ते संश्लेषितम्। तत्तन्मूलपृष्ठसम्बन्धिनश्च प्रथमोपात्तस्य व्याख्येयपदस्य पार्श्वे तत्तन्मूलपृष्ठसङ्ख्या व्याख्यायमानमूलांशसुखबोधाय निवेशिता॥

एष तु व्यक्तिविवेकस्य प्रतिपाद्यपरमार्थः — व्यञ्जकस्तावद् ध्वनिरुच्यते। व्यक्तौ च सम्भवन्त्यां व्यञ्जकत्वं युक्तम्। व्यक्तिस्तु न सम्भवति व्यङ्ग्याभिमतानां

---

१. राज्ञामानक इवानकः पटहो ग्रन्थनिर्माणद्वारेण यशःप्रख्यापकत्वादित्यनुगतार्थं किमपि मन्ये, बिरुदं 'राजानक' इति, येनाङ्किताः **राजानकानन्दवर्धन-राजानकरुय्यक-राजानकमम्मट**प्रभृतयः.

वस्त्वलङ्काररसादीनाम्। प्रकाश्याभिमतस्य हि प्रकाशकसहभावेनैव प्रकाशविषयतापत्तिर्व्यक्तिरुच्यते। तत्र वस्त्वलङ्कारौ प्रकाशकेन वाच्यार्थेन सहैव न प्रकाशेते किन्तु तत्प्रतीत्यनन्तरमेव; रसादिरपि विभावादिप्रतीत्युत्तरकालमेव प्रतीयते, नतु तत्सहभावेन। स तु कालः सूक्ष्मत्वान्न लक्ष्यत इत्येतावतैवासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिरिति व्यवहार इति वस्त्वादिषु सर्वेष्वपि व्यक्तिर्नोपपद्यते। क्रमिकानियतप्रतीतिविषयौ चार्थौ यतः कुतश्चित् सम्बन्धात् साध्यसाधनभावमनतिवर्त्तमानावनुमानस्यैव विषय इत्यर्थोऽनुमापक एव, न व्यञ्जकः। शब्दस्तु स्वार्थतोऽपि पूर्वकालप्रतीतिक इति सुतरां न व्यञ्जकः। अपि च शब्दो गङ्गादिः सङ्केतितार्थोपक्षीणसामर्थ्यः स्वार्थमात्रव्यवहितेऽप्यर्थे तटादौ व्यापरितुं न क्षमते तटाद्यर्थस्य प्रवाहादित एवानुमानात्। का वार्त्ता स्वार्थतटाद्युभयव्यवहितमर्थं शैत्यादिरूपं प्रति तस्य व्यापारे। किन्त्वसौ पदवाक्यात्मा स्वार्थद्वारेणानुमापकः कामं स्यात्। वर्णसङ्घटनादेरपि वाचकशब्दोपाधिभूतत्वात् तत्परम्परयानुमापकत्वं युक्तम् इति।

ध्वनिमते चैवं निरसनीये, अनुमानपक्षे च स्थापनीये,

'यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः' ॥

इति *ध्वनिलक्षणमादावुपादायावयवशो दूषितं, दुष्टांशव्युदासपूर्वकसंस्कारभङ्ग्या च तद्

'वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति।
सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता' ॥ (पृ. २२)

इत्यनुमानलक्षणात्मना पर्यवसायितं प्रथमे विमर्शे। द्वितीये शब्दानौचित्यं विस्तरेण विचारितं, ध्वन्यालोकगते च ग्रन्थान्तरे तत् सञ्चारितम्। तृतीये ध्वन्युदाहरणानामनुमितिसामग्रीप्रदर्शनेनानुमानान्तर्गतिर्निरूपिता। तदेवमस्मिन् ग्रन्थे ध्वनिशास्त्रप्रपञ्चितस्य सर्वविधस्यापि ध्वनेरनुमानेऽन्तर्भावः प्राधान्यात् प्रकाशितः।

महिमभट्टस्य ध्वनिकारं प्रति सुमहान् विद्याबहुमानः, तत एव च स्पर्धा तत्साधारणकीर्त्तिकामुकस्य। ध्वनिकारो हि उद्योतत्रयवता ग्रन्थेन नव्यं ध्वनिप्रस्थानमुद्भावितवान्, अर्थानौचित्यञ्च व्युत्पादितवानिति **महिमभट्टो**ऽप्यनेन त्रिविमर्शेन ग्रन्थेन स्वोपज्ञमनुमानप्रस्थानं शब्दानौचित्यं च वितत्य निरूपयाञ्चकार; आह च—

'इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः।
नियतं यशसे प्रपत्स्यते यद् महतां संस्तव एव गौरवाय' ॥ (पृ. १) इति,

* ध्वन्यालोके ३३ तमे पृष्ठे द्रष्टव्यमिदम्.

'सहसा यशोऽभिसर्त्तुं समुद्यतादृष्टदर्पणा मम धीः ।
स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावद्यम्' ॥ (पृ. १)

इति च । अत्र हि सहसा यशोऽर्जनकामनया **दर्पण**ग्रन्थमदृष्ट्वैव व्यक्तिविवेको मया रचित इत्युच्यते । 'दर्पणो हृदयदर्पणाख्यो ध्वनिध्वंसग्रन्थ' इति व्याख्याकारः । तथा चायमभिप्रायः स्फुरति—**व्यक्तिविवेक**रचनात् प्राग् **दर्पण**स्य दर्शने तमुपजीव्य मया कृतो **व्यक्तिविवेक** इति लोकः शङ्केत । ततश्च ध्वनिध्वंसनिर्वाहं प्रति स्वस्यासहायशूरता न प्रख्याता स्यादिति । 'सहसे'त्यनेन च यावद् **दर्पण**कारस्य ध्वनिध्वंसजन्यं यशो न प्रसरति, तावतः कालात् प्रागिति गम्यते । तेन च **दर्पणव्यक्तिविवेकयो**रीषत्सान्तरकालता प्रतीयते । तच्चेदं **दर्पणा**दर्शनं परकीयस्य ध्वनिदूषणप्रकारस्य कस्यापि क्वाप्यननुवादात् प्रकाशते । यत्तु **भट्टनायकी**यस्य ध्वनिलक्षणगतद्विवचनदूषणस्यानुसन्धानम् 'एवञ्च **भट्टनायकेन** द्विवचनं यद् दूषितं, तद् गजनिमीलिकयैव' इति, तदपि लोचनवाक्यानूदितत्वेनैव कृतमिति **दर्पणा**दर्शनं द्रढयत्येव, यस्मात् प्रक्रान्तं **दर्पणा**ख्यं ध्वनिध्वंसग्रन्थं प्रति ध्वनिदूषकतयावगतो **भट्टनायक** एव कर्त्ता भाव्यते ।

नवनवार्थग्रामोल्लेखेषु यथाविषयमुपपत्तिसमर्थनासु च परां श्लाघामयमर्हति । परग्रन्थगुणागुणविवेचनं पुनर्महोत्सव एव **महिमभट्टस्य**, यदयमाह—

'मुग्धः किं किमसभ्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं
पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भाव्यते ।
छात्राभ्यर्थनया ततोऽद्य सहसैवोत्सृज्य मार्गं सतां
पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम्' ॥ (पृ. ३७)

इति । किञ्चानेन विधेयाविमर्शः, प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनं चेति दोषपञ्चकमात्मोपक्रमं व्यपदिशता महाकविगिरः परीक्षिताः, ध्वनिकारोक्तिषु च बलवत् पराक्रान्तम् ।

अस्य **आनन्दवर्धनाचार्य**वद् वक्रोक्तिजीवितकारे **कुन्तके**ऽपि बलवानभिनिवेशः । तथा च **कुन्तक**श्लोकदूषणकृतार्थमानिनोऽस्य जयडिण्डिमः—

'काव्यकाञ्चनकषाश्ममानिना **कुन्तकेन** निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया' ॥ (पृ. ९८)

इति, तथा

'यत् पुनः शब्दार्थौ सहितौ ....

....

तेन ध्वनिवदेषापि वक्रोक्तिरनुमा न किम्' (पृ. २८)

इति ग्रन्थेन **वक्रोक्तिकार**सम्मताया वक्रोक्तेरप्यनुमानान्तर्भावोऽनेन साधितः। **कुन्तक** एव च **वक्रोक्तिजीवितकारः**, यतः

'संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवान्

योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी' ॥(पृ. ३७, ३८.)

इति श्लोकं **कुन्तकेन** स्वीयकाव्यलक्षणग्रन्थे सर्वनिरवद्यतया प्रतिपादितं **व्यक्तिविवेक**कारो वक्ति, **व्यक्तिविवेक**व्याख्याता च **वक्रोक्तिजीविता**ख्ये काव्यलक्षणग्रन्थे विस्तृत्य *व्याख्यातम्। तेन **व्यक्तिविवेक**कारोक्तः **कुन्तकीय**काव्यलक्षणग्रन्थो **व्यक्तिविवेक**व्याख्यातृनिर्दिष्ट**वक्रोक्तिजीविताख्य**काव्यलक्षणग्रन्थ एव भवितुमर्हति, मूले सामान्यरूपेणोपादीयमानस्यार्थस्य विशेषरूपेण व्याख्याने विवरणौचित्यात्।

सेयमनुमानवाचोयुक्तिर्न्यायशतैर्ध्वनिकारेण सह बलवन्नियुध्य स्थापिताप्यनुयायिविरहात् प्रतियायिबाहुल्याच्च ध्वनिव्यवहारसाधारणमादरं काव्यालङ्कारगोष्ठीषु नाविन्दत। ‡**मम्मटभट्ट**प्रभृतयो ह्यलङ्कारशास्त्रकारा न केवलं ध्वनिप्रस्थानं तात्पर्यतो जुषन्ते, यावदनुमानपक्षं दूरतः प्रतिक्षिपन्ति। किन्तु ग्रन्थगुणदोषविचारसरणिं **श्रीमहिमभट्टेन** क्षुण्णामेते भृशमाद्रियन्ते§।

अत्र

'इत्यादिप्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम्।

शास्त्रे **तत्त्वोक्तिकोशा**ख्य इति नेह प्रपञ्चितम्' ॥ (पृ. १०८)

इति दर्शनात् **तत्त्वोक्तिकोश** इत्यपि कश्चिद् ग्रन्थो लोकोत्तरप्रतिभोदयहृद्यविद्यावैभवेन **श्रीमहिमभट्टेन** प्रणीत इति गम्यते। स यदि गुणसम्पदा **व्यक्तिविवेक**भ्रातृभावात् समाख्याप्रत्ययाच्च सम्भाव्यया वस्तुत एव विभूषितः, तं तर्हि दैवेनानुपलम्भयता वञ्च्यन्त एव मन्ये, सचेतसः।

---

* व्याख्याने १६ शं पृष्ठं द्रष्टव्यम्.   ‡ मम्मटभट्टः काव्यप्रकाशकारः.

§ **हेमचन्द्रस्तु** स्वीयकाव्यानुशासनस्य **विवेके व्यक्तिविवेक**वाक्यान्येव तन्नामानिर्देशेन लिखति बहुषु स्थलेषु. (पृ. १७६—१८१)

श्रीराजानक**महिमभट्टस्य** जीवितसमयः क इति जिज्ञासायां, **व्यक्तिविवेकस्य** प्रागुक्तरीत्या दर्पणातिप्रत्यासन्नकालत्वसम्भावनाद् **दर्पणस्मर्तृलोचनो**त्तरकालप्रभवत्वाच्च **दर्पण-लोचन-व्यक्तिविवेकानां** कर्त्तारः समानकाला इति सामान्यत ऊहितुं शक्यते । **लोचन**कर्त्ता च **श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादः** ९९१ खैस्ताब्दे* स्थित इति स एव कालो **महिमभट्टस्य** फलति । यदि च ग्रन्थान्ते 'महाकवेः **श्यामलस्य** शिष्येण' इति निर्दिष्टो **महिमभट्टस्य** गुरुः **श्यामलः क्षेमेन्द्रेण** ११-श. शतकस्थितेन 'ननु यथा **श्यामलस्य**' इति [1]**औचित्यविचारचर्चायां** 'विपरीता यथा **भट्टश्यामलस्य**' 'यथा **भट्टश्यामलस्य**' इति च [2]**सुवृत्ततिलके** स्मृतात् **श्यामलान्न** भिद्यते, तर्हि **श्यामल**शिष्यस्य दशमशतकसत्ता निकाममुपपद्यते ।

अयमेव समयः प्रकारान्तरेण साधितः पण्डितवरेण M. T. नरसिंहय्यङ्गारमहाशयेन तदीये [3]व्यक्तिविवेकोपन्यासे । यथा—

"Coming now to the author's age, we find in the Vyakti-viveka abundant quotations from and references to several works and authors. I have been at great pains to trace the several stanzas quoted in the work to their original sources, and I find that the following are the most often cited :—

Author.		*Works.*
(1) Kalidasa	....	Sakuntala, Raghuvamsa, Vikramorvasiya, Kumara-sambhava.
(2) Bharavi	....	Kiratarjuniya.
(3) Sriharsha	...	Nagananda.
(4) Bhartrihari	....	Vakyapadiya.
(5) Magha	...	Sisupalavadha.
(6) Rajasekhara	....	Balaramayana.
(7) Bhavabhuti	....	Uttararamacharita, Malatimadhava.
(8) Bhattanarayana	....	Venisamhara.
(9) Ratnakara	...	Haravijaya.
(10) Anandavardhana	...	Dhvanyaloka.

---

* ध्वन्यालोकस्योपोद्घातो दृश्यताम्.

१. १२५ तमं पृष्ठं दृश्यताम्- २. ४४, ५५ तमे पृष्ठे दृश्ये.

3 See the 'Journal of the Royal Asiatic Society' January, 1909.

(11) Bhattanayaka .... Hridayadarpana, Commentary on the Natyasastra (?).

(12) Abhinavaguptapadacharya .... Lochana.

Of these we shall consider the last three, as they are the latest in point of time. We know that Anandavardhana lived in the latter half of the ninth century, at the time of Avantivarman (855—884 A. D.); Bhatta-Nayaka was a contemporary of Sankara-varman (884—902 A. D.); and Abhinavaguptapadacharya or Lochanakara, flourished about 993—1015 A. D. (See Duff's "Chronology of India" p. 102). Thus we may safely conclude that Mahima-Bhatta cannot be earlier than 1000 A. D.

Again, the Vyaktiviveka, in its turn, has been quoted or criticized by later authors, among whom the following are the earliest :—

(1) Mammata (see Kavyaprakasa, Chapter V, pp. 304–7 Bombay).

(2) Ruyyaka (see Alankarasarvasva, Bombay ed., pp. 12–13).

(3) Hemachandra (see Kavyanusasana, iii).

Of these, Ruyyaka, we know, was the teacher of Mankha (a contemporary of Jayasimha 1120–1150 A. D.); and was the author of Alankarasarvasva, and a commentary on Mammata's Kavyaprakasa called काव्यप्रकाशसङ्केत. (See Subhashitavali, Peterson's Introduction, p. 106). Whereas Hemachandra (the author of Kavyanusasana and other well-known works) was a contemporary of Kumarapala, and flourished between 1088 and 1172 A. D. He quotes profusely from Mammata's Kavyaprakasa. Thus we see that both Ruyyaka and Hemachandra are later than Mammata. Mahimabhatta's age, therefore, hinges on that of Mammata, as being the earliest of the authors that quote from or criticize the Vyaktiviveka.

Let us now consider the various theories regarding the date of Mammata :—

(1) Dr. Peterson, in his introduction to the Subhashitavali, maintains (p. 85)that Mammata cannot be placed later than 1294 A. D. (the date of the commentary Jayanti on the Kavyaprakasa).

(2) Miss Duff, in her "Chronology of India" (p. 189), refers to a commentary on the Kavyaprakasa by Narahari (son of Mallinatha), born 1242 A. D.

(3) Professor Macdonell ('History of Sanskrit Literature,' p. 434) holds that Mammata lived about 1100 A. D.

(4) Bhimasena-Dikshita in his commentary (Sudhasagara) on the Kavyaprakasa, following the tradition, states that Mammata and his brothers, Kayyata (author of the Bhashyapradipa) and Uvvata (the commentator on the Vajasaneyi-Samhita), were contemporaneous with King Bhoja (996-1051 A. D.).

(5) Bhatta-Vamanacharya, in his learned introduction to the Kavyaprakasa, holds (p. 3) that Bhimasena's statement is not reliable, inasmuch as Mammatta refers to Bhoja in his Kavyaprakasa (Canto X)—"भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्"–and must therfore have been later than Bhoja; and his young brother, Uvvata, could not at all have been a contemporary of Bhoja. He therefore disbelieves Bhimasena's theory, and does not consider Uvvata as the brother of Mammata (the author of the Kavyaprakasa). He ascribes Mammata to the end of the eleventh century, placing him between Bhojaraja (996–1051) and Manikya-chandra, the commentator on the Kavyaprakasa (1160 A. D.).

It will be seen from the foregoing that the date of Mammata is yet a matter of uncertainty, and the question deserves a detailed discussion here.

The arguments of Bhatta-Vamanacharya are too weak and untenable. He presumes that Mammata should be later than Bhoja (because of the reference to him in the Kavyaprakasa), and bases his arguments on that presumption. But this reference only goes to prove that Mammata

cannot be earlier than Bhoja, and I am of opinion that he must have been a contemporary of Bhoja, inasmuch as it would be more natural to interpret the passage "भोजनृपतेस्तत्याग-लीलायितम्" as referring to the munificence of a ruling king under whose patronage the author and his brothers flourished.

On this suppositon there would be nothing inconsistent in the tradition that Kayyata and Uvvata were the younger brothers of Mammata, and that all the three brothers were contemporaries of Bhoja. In fact, Uvvata himself has, in his commentary on the Vajasaneyi-Samhita, clearly stated that he wrote the work while Bhoja was reigning (भोजे राज्यं प्रशासति). In the face of such an explicit admission on the part of Uvvata, it is hard to disbelieve the tradition about the brothers and assign them to different periods. Following Bhimasena, therefore, I would place Mammata in the first half of the eleventh century.

Coming back to Mahima-Bhatta, we thus see that he must be placed between Abhinava-guptapada and Mammata. No doubt the date I would assign to him makes him contemporaneous almost with the former; the passage in the Vyakti-viveka where Abhinavaguptapada is criticized supports me, as the wording there suggests that Mahima-Bhatta is referring to a living rhetorician of a rival school of thought (केचिद्विद्वन्मानिनः .... यदाहुः तद्भ्रान्तिमूलम्). For these reasons I am induced to arrange the periods of the literary activity of these rhetoricians thus:—

(1) Abhinavagupta—the last decade of the tenth century.

(2) Mahima-Bhatta—early part of the eleventh century.

(3) Mammata—middle of the eleventh century.

Further, if we accept these dates as accurate, we shall be allowing the necessary interval for the several commentaries on the Kavyaprakasa which sprang up in the twelfth century A. D., such as Ruyyaka's (1129-1150) and Manikyachandra's (about 1160 A. D.).

व्याख्यानं पुनर्गुणगरिम्णा **व्यक्तिविवेकं** प्रति सर्वथानुरूपम् । किन्चिदं ध्वनिमतानुयायि यत्र यत्र **महिमभट्टेन** व्यक्तिवादे दोषः स्थाप्यते, तत्र तत्र हृदयङ्ग-मैर्न्यायैस्तमुद्धरति;† मूलकारोक्तौ च सूक्ष्मेक्षिकया दोषानुपाक्षिपति* । यद्यप्येतत्

'कर्तृभेदविषयां विरुद्धतां क्त्वो निवार्य घटितक्रियाभिधः ।
प्रौढवादरचनाविचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कवीन् व्यधात्' ॥ (पृ. ७)

इति,

'तदेवं महाविदुषां मार्गमनुसृत्य सहृदयशिक्षादराय विचारयतोऽस्य महामतेर्न कश्चित् पर्यनुयोगलेशस्याप्यवसर इत्यलमतिप्रसङ्गेन' (पृ. १६)

इति च मूलकारं श्लाघते, तथापि क्वचित् तस्याहोपुरुषिकया प्रस्फुरन्त्या नैव तुष्यति, यदाह—

'यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते इति न्यायेनातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्धः .... तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोत्कर्षशालिताख्यापनम्' (पृ. ४१) इति ।

तदिदं समग्रगुणसम्पन्नं व्याख्यारत्नं कस्य कृतिरिति विचारणायाम् आदौ विमर्शान्ते वा कर्तृनाम नैव निर्दिष्टं दृश्यते । किन्त्वस्य कर्त्ता **नाटकमीमांसायाः, साहित्यमीमांसायाः, हर्षचरितवार्त्तिकस्य, बृहत्याश्च** प्रणेतेत्यवगम्यते, यदाह—

'अस्य च विधेयाविमर्शस्यानन्ततरप्रसिद्धलक्ष्यपातित्वेनास्माभिर्**नाटकमीमांसायां साहित्यमीमांसायां** च तेषु तेषु स्थानेषु प्रपञ्चः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपरम्यते' (पृ. ३२)

'एतदस्माभिर्**हर्षचरितवार्त्तिके** विस्तृत्य प्रतिपादितं तत एवावसेयम्' (पृ. ४४)

'अस्माभिश्चैतत्प्रपञ्चो **बृहत्यां** करिष्यते' (पृ. ४९)

इति । ग्रन्थेष्वेषु **हर्षचरितवार्त्तिकं साहित्यमीमांसा** च **अलङ्कारसर्वस्वे** स्मर्येते—

'एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि **हर्षचरितवार्त्तिके साहित्यमीमांसायां** च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्चिता' (पृ. ६१)

अत्र च य एव कर्त्ता प्रपञ्चनक्रियां प्रति स एवोदाहरणक्रियां प्रत्यपि स्वरसतः प्रती-

---

† व्याख्यानस्य २, ३, १०. पृष्ठानि दृश्यन्ताम्. * व्याख्यानस्य १, १६, ३२. पृष्ठानि दृश्यन्ताम्.

यते। यदि तथाविधायाः प्रतीतेर्वस्तुतो मिथ्यात्वं स्यात्, न तर्हि ताम् **अलङ्कारसर्वस्व**कारः शब्दत उत्पादयेत्। न ह्यन्यदीयकृतिविषयायाः स्वकर्तृकत्वप्रतीतेः पाक्षिकमपि शब्दतः स्फुरणं तादृशा लोकोत्तरग्रन्थशतनिर्माणनिपुणाः सहन्ते। तेन तयोर्ग्रन्थयोः **सर्वस्व**कारः कर्तेति शक्यं प्रत्येतुम्। अस्त्यस्मिन् वाक्ये पूर्वोदाहृतव्याख्यानवाक्येन समाना कापि च्छाया, या वाक्ययोरेकमुखप्रभवतां गमयेत्। **अलङ्कारसर्वस्व**स्थं च **व्यक्तिविवेक**मतप्रत्याख्यानवाक्यं विवृण्वन् **जयरथो व्यक्तिविवेकविचारं** नाम कश्चित् ग्रन्थ**मलङ्कारसर्वस्वका**रेण निर्मितं वक्ति (पृ. १३)। तदेतदखिलं वस्तुजातं ग्रन्थप्रौढतां च **सर्वस्व**साधारणीं पर्यालोचयतो मे **व्यक्तिविवेकव्याख्यान**मेतत् स एव **जयरथ**स्मृतो **राजानकरुय्यक**कृतो **व्यक्तिविवेकविचार** इति प्रतिभाति। तथानभ्युपगमे १२शशताब्दीस्थिताद् **राजानकरुय्यका**दपि प्राचीनेन केनापि लोकोत्तरप्रज्ञेनैतद् विरचितमिति कल्पनीयम्। अपि नामेदं **व्याख्यानरत्नं** समग्रं कदाचिदुपलभेमहि! अपि च नाम तेषां **बृहती-नाटकमीमांसा-साहित्यमीमांसा-हर्षचरितवार्त्तिकानामु**पलब्धौ धन्याः केऽपि प्रयत्नं विदध्युः!॥

अनन्तशयनम् **त. गणपतिशास्त्री.**

---

१. 'इति मङ्खको वितेने काश्मीरक्षितिपसान्धिविग्रहिकः।
सुकविमुखालङ्कारं तदिदमलङ्कारसर्वस्वम्'॥
इति तु अत्रत्यजरत्तमकोशेषु पठ्यते। मङ्खकोऽपि रुय्यकसमानकाल एव।

व्यक्तिविवेकव्याख्याने स्मृताः—

ग्रन्थकर्तारः।

भट्टोद्भटः ३. ३४
धातुकारः ६
ध्वनिकारप्रभृतयः १५. ३७
सूत्रकृत् १९
भाष्यकृत् .... ,,
कात्यायनः .... ,,
पतञ्जलिः २६
धर्मकीर्तिः ३४
वक्रोक्तिकृत् ३६
अक्षपादमुनिः ४०
वक्रोक्तिजीवितकारः ४३
सौगताः ४८
वैशेषिकाः .... ,,
वामनप्रभृतयः ५२
परिमलः ५३

ग्रन्थाः।

चन्द्रिका १
काव्यकौतुकम् १२
हृदयदर्पणः .... ,,
महाभाष्यम् १६
पातञ्जलसूत्रम् २६
नटाकमीमांसा ३२
साहित्यमीमांसा .... ,,
हर्षचरितवार्त्तिकम् ४४
बृहती ४५

व्यक्तिविवेकस्य विषयानुक्रमः ।

प्रथमे विमर्शे ध्वनिलक्षणाक्षेपः ।

१. ध्वनिलक्षणखण्डनारम्भः.

२. लक्षणे अर्थस्योपसर्जनीकृतात्मत्वदूषणम् , लक्षणे शब्दस्यानुपादेयत्वम् , स्वार्थाभिधानातिरिक्तव्यापाराभावश्च.

३. शाब्दव्यवहारस्यानुमानरूपत्वम् शब्दद्वैविध्यम् . तत्र पदविभागः, पदानां क्रियाशब्दत्वपक्षसमर्थनम् .

४. तेन क्तुः कर्तृभेदविरोधपरिहारेण बहुलक्ष्यसाधनम् .

६. आख्यातादिस्वरूपकथनम् .

७. वाक्यस्वरूपम् , अर्थद्वैविध्यम् , अनुमेयार्थस्य त्रैविध्यं वस्त्वलङ्काररसात्मना, वाक्यार्थस्य द्वैविध्यं विधेयांशसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्याम् , तदुदाहरणानि.

८. साध्यसाधनभावस्य शाब्दत्वार्थत्वभेदप्रभेदास्तदुदाहरणानि च.

१०. वाच्यविषयवदनुमेयविषयेऽपि साध्यसाधनयोः क्रमप्रतीतिकथनं, रसादिविषये व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्यौपचारिकत्वम् , अर्थस्य काकाभिधेयतायामनुमेयतायां च चमत्कारित्वम् , तदुदाहरणं च.

११. वस्त्वलङ्कारयोरौपचारिकव्यङ्ग्यत्वस्याप्यसम्भवः; रत्यादिप्रतीतेर्विभावादिसमकालत्वशङ्कातत्परिहारौ.

१२. ध्वनेः परार्थानुमानरूपता, वाक्यार्थमात्रस्य साध्यसाधनभावगर्भतायां दृष्टान्तोपादाननियमशङ्कातत्परिहारौ, रत्यादीनामनुमेयानां सुखहेतुत्वाक्षेपस्तत्परिहारश्च.

१३. विभावादिहेत्वादीनामभेदशङ्का, तत्स्वरूपाख्यानेन भेदस्थापनम् .

१४. कृत्रिमैर्विभावादिभिरसत्यरत्यादिप्रतीतिपरामर्श एव रसास्वादः, तत्र प्रमाणम् , गम्यगमकयोर्वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योश्च सत्यासत्यत्वविचारानुपयोगः.

१५. वाच्यप्रतीयमानयोर्मुख्यवृत्त्या व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभावः, व्यक्तिलक्षणं, तत्त्रैविध्यं, व्यक्तिलक्षणस्यासम्भवः, अव्याप्तिः.

१७. वाच्याद्वस्तुव्यवहितवस्तुमात्रप्रतीतिस्थलेऽतिव्याप्तिः, तादृशस्थलस्योदाहरणम् .

१८. वाच्याद्यभिचारिभावालङ्कारव्यवहितप्रतीतौ विशेषः.

१९. 'अर्थः सहृदयश्लाघ्य' इति ध्वनिकारश्लोके पाठपरिवर्तनं, लक्षणे वाशब्दस्यानुपादेयत्वम्, अर्थवैशिष्ट्यशब्दवैशिष्ट्यद्विवचनानिर्देशतत्पदपुंस्त्वानां दूषणम्.

२०. प्रसङ्गात् 'प्रतीयमानं पुनरन्यदेव' इति ध्वनिकारश्लोकपरिवर्तनं, काव्यस्य विशिष्टत्वखण्डनं, कर्तृनिर्देशखण्डनम्.

२२. शुद्धं लक्षणं, तस्य चानुमानलक्षणतया पर्यवसानम्.

२३. शब्दस्य व्यापारान्तरकल्पनखण्डनं, लक्षणास्थलेष्वर्थव्यापारलक्षणादनुमानादेवार्थान्तरप्रतीतिः, न तु सा शाब्दीति.

२६. भाक्तिर्ध्वनिरिति पक्षसमर्थनम्.

२७. 'इषुवद् दीर्घदीर्घः शब्दस्य व्यापार' इति मतस्योपक्षेपाक्षेपौ.

२८. वक्रोक्तिकारकृतकाव्यलक्षणस्य खण्डनं, वक्रोक्तेरप्यनुमाने प्रवेशनम्.

२९. शब्दस्य व्यञ्जकत्वानुपपत्तिः, गमकत्वमपि सामग्र्या एव, न शब्दस्येति शब्दपक्षस्यार्थपक्षात् पृथगुपन्यासस्य दूषणं, प्रादीनां द्योतकत्वस्य भाक्तत्वम्.

३०. भक्तौ निमित्तं, तत्प्रसङ्गाद्विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपादिनिरूपणं, चादीनां व्यवधानप्रयोगेऽनौचित्यम्.

३२. काव्यस्य सामान्येन लक्षणमनाख्याय गम्यार्थप्राधान्याप्राधान्यकृतप्रकारद्वयकथनासाङ्गत्यम्.

३३. तत्प्राधान्याप्राधान्ययोर्विशेषानवगतेरुदाहरणेषु प्रदर्शनम्.

३४. ध्वनिलक्षणदूषणोपसंहारः.

३५. अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्याख्यप्रकारद्वयखण्डनम्.

३६. शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्यासम्भवः.

द्वितीये विमर्शे शब्दानौचित्यविचारः।

३७. शब्दानौचित्यविचारोपोद्घातः, तस्य पञ्चविधत्वं, तत्सामान्यलक्षणं, विधेयाविमर्शस्योदाहरणं, 'संरम्भः करिकीट' इति श्लोके.

३८. तत्र 'असंरब्धवान्' इति नञ्समासप्रसङ्गात् प्रसज्यप्रतिषेधादिनिरूपणम्.

४०. 'योऽसौ' इति प्रसक्त्या यत्तच्छब्दार्थगतविचारः.

४३. 'अम्बिकाकेसरी' इति षष्ठीसमासप्रसक्त्या समासस्वरूपविवेचनं, समासे

विशेषणांशस्य विधेयत्वविवक्षायां वृत्त्या न भाव्यमित्यस्यार्थस्योदाहरणप्रत्युदाहरणानां भूयसां प्रदर्शनेन व्युत्पादनम्.

५३. प्रधानेतरभावाविवक्षायां समासासमासकामचारः.

५४. विधेयत्वस्य प्राधान्योपलक्षणत्वं, तेन प्रधानाविमर्शेऽपि दोषत्वम्.

५५. प्रधानेतरभावविवक्षायां वृत्त्यभावस्य समर्थग्रहणात् सिद्धिः.

५६. 'अम्बिकाकेसरी'त्यत्र विधेयाविमर्शदोषस्य सङ्क्रमनम्.

५७. 'संरम्भः करिकीटे'ति श्लोके पाठपरिवर्तनम्.

५८. प्रक्रमभेदस्य स्वरूपम्, उदाहरणैस्तत्प्रपञ्चनम्.

६६. क्रमभेदस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्.

६९. पौनरुक्त्यस्य स्वरूपम्, उदाहरणैस्तत्प्रपञ्चनम्.

८४. वाच्यावचनस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्.

१००. वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनस्यापि सङ्ग्रहः, तस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्.

१०८. अर्थस्याव्यभिचरितस्य वाच्यत्वप्रसङ्गात् स्वभावोक्तेरलङ्कारत्वाभावशङ्कातत्परिहारौ, स्वभावोक्त्युदाहरणानि.

१०९. 'काव्यस्यात्मा' इति ध्वनिकारश्लोके प्रक्रमभेदपौनरुक्त्यादिदोषनिदर्शनम्.

११२. तस्य श्लोकस्य पाठान्तरपरिकल्पनम्.

तृतीये विमर्शे ध्वन्युदाहरणानामनुमानान्तर्भावोपदर्शनम्।

११४. 'भम धम्मिअ' इत्यत्र किञ्चिदनौचित्योद्भावनम्.

११५. 'अत्ता एत्थ' इत्यत्र केषाञ्चिद् दोषाणामुद्भावनम्.

१२१. 'दत्तानन्दा' इत्युदाहरणप्रसङ्गात् साध्वसाध्वपशब्दानां निरूपणं, स्वाभिमतापशब्दस्योदाहरणम्.

१२३. 'तां जानीया' इति कालिदासश्लोके कस्याचिदपव्याख्यानस्य खण्डनं, 'ग्रामेऽस्मिन्' इति श्लोके कस्याचिदपव्याख्यानस्य खण्डनम्.

१२६. 'लावण्यकान्ति' इत्युदाहरणे कश्चिद्विचारः, तत्रोदाहरणे दोषोद्भावनेन पाठपरिवर्तनम्.

१३१. वर्णपदवाक्यसङ्घटनादीनां गमकत्वनिरूपणम्.

१३२. 'प्रातुं धनैः' इत्यस्य पदप्रकाशतानुदाहरणत्वम्.

१३३. 'वाणिअअ' इत्यस्य वक्तृविशेषनिर्धारणं, पाठविपरिणामश्च.

१३७. ग्रन्थार्थनिगमनम्.

॥ श्रीः ॥

श्रीराजानकमहिमभट्टकृतो

व्यक्तिविवेकः ।

प्रथमो विमर्शः ।

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥ १ ॥

युक्तोऽयमात्मसदृशान् प्रति मे प्रयत्नो
नास्त्येव तज्जगति सर्वमनोहरं यत् ।
केचिज्ज्वलन्ति विकसन्त्यपरे निमील-
न्त्यन्ये यदभ्युदयभाजि जगत्प्रदीपे ॥ २ ॥

इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।
नियतं यशसे प्रपत्स्यते यन्महतां संस्तव एव गौरवाय ॥ ३ ॥

सहसा यशोऽभिसर्तुं समुद्यतादृष्टदर्पणा मम धीः ।
स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावद्यम् ॥ ४ ॥

ध्वनिवर्त्मन्यतिगहने स्खलितं वाण्याः पदे पदे सुलभम् ।
रभसेन यत् प्रवृत्ता प्रकाशकं चन्द्रिकाद्यदृष्ट्वैव ॥ ५ ॥

किन्तु तदवधीर्यायैर्गुणलेशे सततमवहितैर्भाव्यम् ।
परिपवनवदथवा ते जात्यैव न शिक्षितास्तुषग्रहणम् ॥ ६ ॥

तत्र ध्वनेरेव तावल्लक्षणं वक्तव्यम् । कोऽयं ध्वनिर्नामेति । तच्च ध्वनिकारेणैवोक्तं । तद्यथा—

"यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥"

इति । एतच्च विविच्यमानमनुमानस्यैव सङ्गच्छते; नान्यस्य । तथा हि—अर्थस्य तावदुपसर्जनीकृतात्मत्वमनुपादेयमेव । तस्यार्थान्तरप्रतीत्यर्थमुपात्तस्य तद्व्यभिचाराभावात् । न ह्यग्न्यादिसिद्धौ धूमादिरुपादीयमानो गुणतामतिवर्तते । तस्य तन्मात्र-

लक्षणत्वात् । पुनरस्य क्वचित् समासोक्त्यादौ प्राधान्यमुच्यते तत् प्राकरणिकत्वापेक्षयैव । न प्रतीयमानापेक्षया । यथा—

"उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम् ॥"

अत्र हि प्रतीयमानेनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते समारोपितनायिकानायकव्यवहारयोर्निशाशशिनोरेव वाक्यार्थत्वात् । तदपेक्षया च तस्य लिङ्गत्वादुपसर्जनीभावाव्यभिचार एव । व्यभिचारेऽपि वैफल्यादनुपादेयमेवैतद् गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि काव्ये चारुत्वप्रकर्षदर्शनादिति वक्ष्यते ।

उक्तं गुणीकृतात्मत्वं यदर्थस्य विशेषणम् ।
गमकत्वान्न तत् तस्य युक्तमव्यभिचारतः ॥ ७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । शब्दः पुनरनुपादेय एव । तस्य स्वार्थाभिधानमन्तरेण व्यापारान्तरानुपपत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । न च तस्यानुकरणव्यतिरेकेणोपसर्जनीकृतार्थत्वं सम्भवति यथा—

"तं कर्णमूलमागत्य पलितच्छद्मना जरा ।
कैकेयीशङ्कयेवाह रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ॥"

कुतस्तर्हि तदर्थावगतिः । अनुकार्यादिति ब्रूमः तस्य सार्थकानिरर्थकत्वभेदेन द्वैविध्यतः । न त्वनुकरणात्, तस्येतिना व्यवच्छिन्नस्य स्वरूपमात्रेऽवस्थानात् । अन्यस्य तूपसर्जनीभावाव्यभिचार एव तस्य तदर्थमुपादानतः । यो हि यदर्थमुपादीयते, नासौ तमेवोपसर्जनीकरोतीति युक्तं वक्तुं यथोदकाद्युपादानार्थमुपात्तो घटादिस्तदेवोदकादि । अन्यथा प्रधानेतरव्यवस्था निर्निबन्धनैव स्यात् । अत एव घटादिरेव प्रतिनिधीयते नोदकादीत्यसम्भवो लक्षणदोषः । व्यभिचारसम्भवयोरपि वा यत् स्वार्थयोरुपसर्जनीकृतत्ववचनं तत् पुनरुक्तं तयोरर्थान्तराभिव्यक्त्यर्थमुपात्तयोस्सामर्थ्यादेव तदवगतेरित्युक्तम् । न च स्वरूपमात्रानुवादकमेतदिति शक्यं वक्तुं तस्य पुनरुक्तिप्रकारत्वोपपादनतः । एवञ्च यत् 'सुवर्णपुष्पां पृथिवी'मित्याद्युदाहरणमुपदर्शितं, तदसिद्धसाध्यसाधनधर्मानुगममित्यवगन्तव्यम् । किञ्च यथाभिधेयोऽर्थस्तद्विशेषणं चोपात्तं तद्वदभिधाप्युपादानमर्हत्येव । अन्यथा यत्र दीपकादेरलङ्कारादलङ्कारान्तरस्योपमादेः प्रतीतिस्तत्र

ध्वनित्वमिष्टं न स्यात् तल्लक्षणेनाव्याप्तेः । अलङ्काराणां चाभिधात्मत्वमुपगतं तेषां भङ्गिभणितिभेदरूपत्वात् ।

"अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥"

इत्यादिना तत् प्रतिषिद्धमित्युच्यते । तत्प्रतिषेधहेतोः काव्यातत्परतालक्षणस्यासिद्धत्वाद् उपमानोपमेयभावाद्यभिधानपरतयैव दीपकाद्यलङ्कारभङ्गिभणितिसमाश्रयणतः प्रतीयमानस्यैव चालङ्कारादेश्चारुत्वातिशययोगात् तावन्मात्रानिबन्धनत्वाच्च तद्ध्वनिव्यवहारस्येति कथं तत्प्रतिषेधासिद्धिः । अथार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैव सद्भावावगमः, अर्थशब्दयोरुपसर्जनीकृतस्वार्थत्वाभिधानसामर्थ्याच्च तदुपसर्जनीभावावगतिः, तस्याः प्राधान्येन तयोरुपसर्जनीभावादिति व्यर्थस्तदुपादानप्रसङ्ग इति । एवं तर्ह्यर्थस्यैवोपसर्जनीभावोऽभिधेयो न शब्दस्य, तस्याभिधाया इव तदुपसर्जनीभावाभिधानसामर्थ्यादेव तदवगतिसिद्धेरिति लक्षणवाक्ये व्यर्थं शब्दग्रहणम्, अन्यथाभिधाग्रहणमपि कर्तव्यं प्रसज्येत विशेषाभावात् । न चास्य स्वार्थाभिधानमात्रपर्यवसितसामर्थ्यस्य व्यापारान्तरमुपपद्यते, येनायमर्थान्तरमवगमयेत्, तदपेक्षं चोपसर्जनीकृतार्थत्वमियात् । अर्थस्यैव तदुपपत्तिसमर्थनात् । सर्व एव हि शाब्दो व्यवहारः साध्यसाधनभावगर्भतया प्रायेणानुमानरूपोऽभ्युपगन्तव्यः, तस्य परप्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनत्वात् तयोश्च सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययात्मनोरन्यथाकर्तुमशक्यत्वतः । न हि युक्तिमनवगच्छन् कश्चिद्विपश्चिद्वचनमात्रात् सम्प्रत्ययभाग् भवति । द्विविधो हि शब्दः पदवाक्यभेदात् । तत्र पदमनेकप्रकारं नामाख्यातोपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयभेदात् । तत्र सत्त्वप्रधानानि नामानि । तान्यपि बहुप्रकाराणि सम्भवन्ति । जातिगुणक्रियाद्रव्याणां तत्प्रवृत्तिनिमित्तानां बहुत्वात् । तद्यथा घटः पट इति जातिशब्दः । शुक्लो नील इति गुणशब्दः । पाचकः पाठक इति क्रियाशब्दः । दण्डी विषाणीति द्रव्यशब्दः । केचित् पुनरेषां क्रियैवैका प्रवृत्तिनिमित्तमिति क्रियाशब्दत्वमेव सर्वेषां नामपदानामुपगच्छन्ति । तथा हि—घटादिशब्दाः[1] स्वार्थे प्रवर्तमाना घटनादिक्रियामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिमित्तभावेनावलम्बमाना दृश्यन्ते । न घटत्वादिसामान्यम् । सा चैषा घटनादिक्रिया घटत्वसामान्ययोगादन्यथा वास्तु । नैतावता तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्याघातः । न च सत्यपि घटत्वसामान्ये स्वयमघटन् घटात्मतामनापद्यमान एवासौ

१. 'घटादय' इति खपुस्तके पाठः.

घटव्यपदेशविषयो भवितुमर्हति । एवं हि पटोऽपि घटव्यपदेशविषयः स्यात् । घटनाक्रियाकर्तृत्वाभावाविशेषात् । न हि शुक्लत्वमनापद्यमान एवार्थः शुक्ल इति व्यपदेष्टुं शक्यते, अपचन्नेव वा पाचक इति । तस्माद् घटनाक्रियाकर्तृत्वलक्षणमेव घटत्वं घटशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमवसेयम् । न घटत्वमात्रम् । तदेव चेह घटनमित्युक्तम्[1] । ननु चेष्टाद्यर्थाद् घटत्यादेर्धातोरजादौ घटत[2] इत्याद्यर्थे घटनादिक्रियैव सर्वेषां घटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तभावेनास्माभिरपीष्यत एवेति व्यर्थः पक्षान्तरोपन्यासः । सत्यमिष्यत एव भवद्भिः । किन्तु सा शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तं, न प्रवृत्तिनिमित्तम् । अन्याद्धि व्युत्पत्तिनिमित्तम्, अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । यथैकेषां[2] मते गमनादिक्रिया गवादिशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तम् एकार्थसमवायात् गोत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तीकरोति । अत एव गच्छत्यगच्छति च गवि गोशब्दः सिद्धो भवति । एवमिहापि चेष्टादिक्रिया घटादिशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमिति सिद्धं भवति । तदपेक्षमेव च विपच्य घटो भवतीत्यादौ विपाकादिक्रियायाः पौर्वकाल्यं क्त्वाप्रत्ययस्य विषयो वेदितव्यो यथाधिश्रित्य पाचको भवतीत्यादौ पाकाद्यपेक्षमधिश्रयणादेर्न भवनक्रियापेक्षम् । सा हि नावश्यं प्रयुज्यते । प्रतीयते तु पदार्थानां सत्ताव्यभिचारात्, न तु तावता तदपेक्षं तदिति मन्तव्यं, तस्या बहिरङ्गत्वाद् अर्थस्यासङ्गतिप्रसङ्गाच्च । प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेव च प्रायेण पौर्वकाल्यं क्त्वो[3] विषयो न प्रतीयमानापेक्षम् । इतरथा—

> "श्रुत्वापि नाम बधिरो दृष्ट्वाप्यन्धो जडो विदित्वापि ।
> यो देशकालकार्यव्यपेक्षया पण्डितः स पुमान् ॥"

इत्यादि प्रयोगजातमनुपपन्नमेव स्यात् श्रवणादीनां तत्पूर्वकालत्वाभावात् । अत्र तु श्रुत्यादिशक्तिविरहलक्षणबाधिर्यादिक्रियापेक्षमेव श्रवणादीनां पौर्वकाल्यमिति न काचिदनुपपत्तिः । बह्वीषु च तासूत्तरोत्तरक्रियापेक्षं पूर्वपूर्वक्रियापौर्वकाल्यं यथा स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीत्यादौ । अत्र च विपचनघटनभवनरूपा बह्व्यः क्रिया इत्यत्रापि घटनापेक्षं विपचनस्य तद् भवितुमर्हत्येव, उभयत्रापि कर्तृप्रत्ययनिर्देशाविशेषात् । केवलं कृद्वाच्यतया कर्तुरुपाधिभावं गमितेति भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः । यथा—

---

१. 'त्युच्यते' इति खपुस्तके पाठः. २. 'ततश्च यथैषां' इति खपुस्तकपाठः. ३. 'क्त्वाप्रत्ययस्य' इति खपुस्तके पाठः.

"शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः।
इति धियास्तरुषः परिरेभिरे घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः॥"

इत्यत्र कुचोष्मणः कर्तुर्हरणक्रिया। अत एव केचिदपास्येत्ययं ल्यबन्तप्रतिरूपको निपात इति व्याख्यातवन्तः। यथा वा—

"निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम्।
असंस्कृतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः॥"

इत्यत्र निरीक्षणाक्रियाकर्तुर्मृत्योर्भयपक्षपतनक्रिये विषयविषयिभावभङ्ग्योपात्ते। यथा वा 'यां दृष्ट्वापि समुत्सके मनसि मे नान्या करोत्यास्पदम्' इत्यत्र दर्शनाक्रियाकर्तुर्मनसोऽन्यकर्तृकास्पदक्रियाधिकरणभावेनोपात्तस्यौत्सुक्यक्रिया विशेषणभावेनोपात्ता। क्वचित् [1]तु कर्तुः सम्बान्धितामुपगतासौ भ्रमहेतुः। यथा 'स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे' इति। केचित् पुनः कर्तृक्रिययोरनुपादानमपि हेतुमिच्छन्ति। तत्र कर्तुर्यथा—

"ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम्।
सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरेन्द्र! को गुणः॥"

अत्र हि समवेक्षापूजयोरेको लोकः कर्त्ता। स च सामर्थ्यसिद्ध इति नोपात्तः। पूजा चोपात्तापि कृद्वाच्यतया कर्मोपसर्जनीभूतेत्युभयं भ्रमहेतुः। क्रियाया यथा—

"अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनम्रताम्।
अनुत्सृज्य सतां मार्गं यत् स्वल्पमपि तद्बहु॥"

अत्र हि प्रकरणादिगम्याया लाभाक्रियाया अनुपादानं करणादीनां भिन्नकर्तृकत्वभ्रमहेतुः। तदुक्तम्—

"कर्तुरुपाधितयोक्ता कृद्वाच्यतया गतान्यगुणतां वा।
क्त्वो भिन्नकर्तृकत्वभ्रमाय भवति क्रियावचश्च तयोः॥"

"पौर्वापर्यं क्रियाणां यद् वास्तवं तदपेक्षिणि।
क्त्वः पौर्वकाल्ये किं तासां प्राधान्येतरचिन्तया॥"

इत्यलमनेन।

घटतीति घटो ज्ञेयो नाघटन् घटतामियात्।
अघटत्वाविशेषेण पटोऽपि स्याद् घटोऽन्यथा॥ ८॥

घटनञ्च तदात्मत्वापत्तिरूपा क्रिया मता।
मूलञ्च तस्याश्चित्रार्थाभासाविष्कृतिरीशितुः॥ ९॥

---

[1]. 'तु' इति खपुस्तके पाठः.

यः कश्चिदर्थः शब्दानां व्युत्पत्तौ स्यान्निबन्धनम् ।
प्रवृत्तौ तु क्रियैवैका सत्तासादनलक्षणा ॥ १० ॥

तस्यामेव क्रियाद्याश्च विधेयाः कर्तृमात्रतः ।
न तूपमानादाचारे तयोरर्थात् प्रतीतितः ॥ ११ ॥

यथा ह्यश्वति बालेय इत्यतोऽर्थः प्रतीयते ।
अश्वत्वमासादयति खर इत्यर्थतः पुनः ॥ १२ ॥

अश्वतुल्यसमाचारः खर इत्यवसीयते ।
न तत्त्वासादनं युक्तं तदतुल्यक्रियस्य हि ॥ १३ ॥

सत्तायां व्यापृतिश्चैषा चित्रत्वपरिनिष्ठितेः ।
सङ्गच्छते जडस्यापि घटादेर्घटनादिवत् ॥ १४ ॥

नाम्नः सत्त्वप्रधानस्य धातुकारोऽत एव हि ।
शब्दवक्रैकदेशादेर्धात्वर्थत्वमवोचत ॥ १५ ॥

एवञ्च विपच्य घटो भवतीति क्त्वोऽस्य पूर्वकालत्वम् ।
घटनापेक्षं ज्ञेयं भवनापेक्षन्तु नासमन्वयतः ॥ १६ ॥

बहिरङ्गत्वाच्च यथा भवत्यधिश्रित्य पाचकोऽयामिति ।
अत्र हि पाकापेक्षाधिश्रयतः पूर्वकालतावगतिः ॥ १७ ॥

तस्मान्नामपदेभ्यो यः कश्चिदर्थः प्रतीयते ।
न स सत्तामनासाद्य शब्दवाच्यत्वमर्हति ॥ १८ ॥

इत्थञ्चास्तिभवत्यादि क्रियासामान्यमुच्यते ।
नान्तरङ्गतयावश्यं वक्तारस्तत् प्रयुञ्जते ॥ १९ ॥

क्रियाविशेषो यस्त्वन्यः पाकादिर्व्यभिचारभाक् ।
बहिरङ्गतया तस्य प्रयोगोऽवश्यमिष्यते ॥ २० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

भावप्रधानमाख्यातम् । असत्त्वभूतार्था उपसर्गादयः । तेषामसत्त्वभूतार्थत्वाविशेषेऽपि व्यापारनियमात् प्रयोगनियमाच्च त्रैराश्योपगमः । तथा हि क्रियारूपातिशयप्रतिपत्तिनिबन्धनमुपसर्गाः प्रादयः । भावसत्त्वयोरात्मभेदप्रत्यायननिमित्तमवधृतरूपार्थविशेषाः स्वरादयो निपाताः । क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदहेतवः कर्मप्रवचनीयाः । तदुक्तम्—

---

१. 'इत्यमुतोऽर्थतः' इति खपुस्तके पाठः.

"द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा ।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥" इति ।

एतच्च वक्ष्यते । वाक्यमेकप्रकारं, क्रियाप्राधान्यात्, तस्याश्चैकत्वात् । यदाहुः—

"साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।
क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते ॥"

अर्थोऽपि द्विविधो वाच्योऽनुमेयश्च । तत्र शब्दव्यापारविषयो वाच्यः । स एव मुख्य उच्यते । यदाहुः—

"श्रुतिमात्रेण यत्रास्य तादर्थ्यमवसीयते ।
तं मुख्यमर्थं मन्यन्ते गौणं यत्नोपपादितम् ॥"

इति । तत एव तदनुमिताद्वा लिङ्गभूताद्यदर्थान्तरमनुमीयते सोऽनुमेयः । स च त्रिविधः । वस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयश्चेति । तत्राद्यौ वाच्यावपि सम्भवतः । अन्यस्त्वनुमेय एवेति वक्ष्यते । तत्र पदस्यार्थो वाच्य एव नानुमेयः, तस्य निरंशत्वात् साध्यसाधनभावाभावतः । वाक्यार्थस्तु वाच्यस्यार्थस्यांशपरिकल्पनायामंशानां विध्यनुवादभावेनावास्थितेर्विधेयांशस्य सिद्धासिद्धतयोपपादनानपेक्षसापेक्षत्वेन द्विविधो बोद्धव्यः । तत्र सिद्धौ शुद्धो विध्यनुवादभावः स्वरूपमात्रानुवादाद्, यथा—

'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः'

इत्यत्र । असिद्धौ साध्यसाधनभावरूपोऽनूद्यमानस्यांशस्य साधनधुराधिरोहात् । साध्यसाधनभावश्चानयोरविनाभावावसायकृतोऽवगन्तव्यः । स च प्रमाणमूलः । तच्च त्रिविधम् । यदाहुः—

"लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।"

इति । तत्र लोकप्रसिद्धार्थविषयो लोकः । यथा—

"कयासि कामिन् सरसापराधः पादानतः कोपनयावधूतः ।
यस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥"

अत्र हि पादानतितदवधूत्योः सरसापराधकोपनत्वयोश्च लोकप्रमाणसिद्धः कार्यकारणभावस्तन्मूलश्च साध्यसाधनभावः । यथा वा—

"चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥"

अत्र हि पद्मगुणानां चान्द्रमस्या अभिख्यायाश्च युगपदभोगे लक्ष्म्या यत् कारण-

द्वयं रात्रिसङ्कोचादिवानुदयलक्षणं तल्लोकप्रसिद्धमेवेति नोपादेयतामर्हति । शास्त्रमात्रप्रसिद्धार्थविषयो वेदः । वेदग्रहणमितिहासपुराणधर्मशास्त्राद्युपलक्षणं तेषां तन्मूलत्वोपगमात् । यथा —

"अयाचितारं नहि देवमद्रिः सुतां प्रतिग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥"

अत्र हि कारणभूतस्य भगवद्गतस्य सम्प्रदानत्वनिबन्धनस्य याचनस्याभावे भूधरेन्द्रगतस्य कार्यस्य कन्याग्राहणशक्तत्वस्याभावोपनिबन्धः शास्त्रमूलः, तयोः कार्यकारणभावस्य तन्मूलत्वेन प्रसिद्धेः । यदाहुः —

"अयाचितानि देयानि सर्वद्रव्याणि भारत! ।
अन्नं विद्या तथा कन्या अनर्थिभ्यो न दीयते ॥"

अर्थी च सम्प्रदानम् । यदुक्तम् —

"अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥"

एवञ्च कारणानुपलब्धिप्रयोगोऽयमार्थ इति मन्तव्यं, यथा नात्र धूमोऽग्नेरभावादिति । आध्यात्मिकार्थविषयमध्यात्मं । यथा —

"पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्राद्गमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥"

अत्र हि भगवत्पशुपतिगतस्य कृच्छ्राद्दिवसातिवाहनस्याद्रिसुतासमागमोत्कत्वस्य चाध्यात्मसिद्धः कार्यकारणभावः यन्मूलोऽयमनयोस्साध्यसाधनभावः । स हि द्विविधः शाब्दश्चार्थश्चेति । सोऽपि च साध्यसाधनयोः प्रत्येकं पदार्थवाक्यार्थरूपत्वात् पदार्थस्य च जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन भेदाद्धर्मधर्मितया च धर्मस्यापि सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यभेदाद् वाक्यार्थस्य च क्रियात्मनः कारकवैचित्र्येण वैचित्र्याद्यथायोगमन्योन्यसाङ्कर्याद्बहुविध इति तस्य दिङ्मात्रमिदमुपदर्श्यते । तत्र धर्ममात्रस्य साधनभावे शाब्दो यथा —

"प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद् भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥"

---

१. 'मानी मा' इति खपुस्तके पाठः.

इति। तस्यैव धर्मस्य समानाधिकरणस्योपादाने सत्यार्थो यथा—

"द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरस्तु मृष्यते।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः॥"

इति। अत्र हि द्विषदुदयगतस्यास्वन्ततरत्वस्य सुमर्षणत्वस्य च तत्परिक्षयगतस्य फलसम्पत्प्रवणत्वस्य दुर्मषणत्वस्य चार्थः साध्यसाधनभावो निबद्धः। धर्मधर्मिभावाभावे तु पदार्थमात्रस्य साधनत्वाच्छाब्द एव। यथा—

"दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालना-
द्विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात्।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् त्यागात् प्रमादाद्धनम्॥"

इति। एवं वाक्यार्थविषयोऽपि साध्यसाधनभावो द्विविधो बोद्धव्यः। तत्र शाब्दो यथा—

"सरस्यामेतस्यामुदरवलिवीचीविलुलितं
यथा लावण्याम्भो जघनपुलिनोल्लङ्घनपरम्।
यथा लक्ष्यश्चायं चलनयनमीनव्यतिकर-
स्तथा मन्ये मग्नः प्रकटकुचकुम्भस्स्मरगजः॥"

इति। आर्थो यथा—

"निवार्यतामालि! किमप्यसौ वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्॥"

यथा च—

"दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः।
अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्॥"

इति। अनुमेयार्थविषयो यथा—

"सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्॥"

अत्र हि सर्वत्र सुलभा विभूतयः शूरादीनामित्ययमर्थोऽनुमीयत इत्येतद्वितानिष्यते।

अनुमितानुमेयार्थविषयो यथा—

"पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम्।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान॥"

इत्यत्र हि नखरञ्जनानन्तरं परिहासपूर्वं सख्या कृताशिषो देव्या यदेतदवचनं माल्येनाहननं तत् तदनुभावभूतं तस्याः कौतुकौत्सुक्यप्रहर्षलज्जादिव्यभिचारिसम्पदमनुमापयति । सा चानुमीयमाना सती भगवति भवे भर्तरि रतिमनुमापयति । यथा च —

"एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥"

यथा वा —

"प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी
विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता ।
न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं
लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥"

यथा च वाक्यार्थविषये साध्यसाधनभावे साध्यसाधनप्रतीत्योः सुलक्षः क्रमभावः, तथा वस्तुमात्रादावनुमेयविषयेऽप्यवगन्तव्यः । केवलं रसादिष्वनुमेयेष्वयमसंलक्ष्यक्रमो गम्यगमकभाव इति सहभावभ्रान्तिमात्रकृतस्तत्रान्येषां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभ्युपगमः, तन्निबन्धनश्च ध्वनिव्यपदेशः । स तु तत्रौपचारिक एव प्रयुक्तो न मुख्यः, तस्य वक्ष्यमाणनयेन बाधितत्वात् । उपचारस्य च प्रयोजनं सचेतनचमत्कारकारित्वं नाम । तद्धि मुख्ये चित्रपुस्तकादौ व्यक्तिविषये परिदृष्टमेव । वाच्यो ह्यर्थो न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव विधिनिषेधादिः काकभिधेयतामनुमेयतां वावतीर्ण इति स्वभाव एवायमर्थानाम् । तथा हि —

"मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः[1] ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥"

इत्यतो,

"लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः ॥"

इत्यतश्च यथा विधिनिषेधयोश्चारुतावगतिर्न तथा शब्दाभिधेययोरिति । यथा च प्रतिषेधद्वयानुमितस्य प्रकृतस्यैवार्थस्य विधेश्चारुतावगतिर्न तथा स्वशब्दवाच्यस्य ।

१. 'पिबाम्युरस्थम्' इति खपुस्तके पाठः.

द्विविधश्च प्रतिषेध उक्तः सुप्तिङन्ताविषयत्वात् । तद्यथा—

"अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्यातेति जन्यामवदत् कुमारी ।
नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक् द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥"

इति । सम्भाव्यनिषेधानिवर्तनं हि प्रतिषेधद्वयस्य विषय इति । तथा चाह ध्वनिकारः—'साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः सुतरां शोभामावहति । प्रसिद्धिश्चेयमस्त्येव विदग्धपरिषत्सु यदभिमततरं वस्तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रकाश्यते न वाच्यत्वेन' इति । आद्ययोस्तु क्रमस्य सुलक्षत्वाद् भ्रान्तिरपि नास्तीति निर्निबन्धन एव तत्र व्यङ्ग्यव्यपदेशग्रहः । अत एव श्रूयमाणानां शब्दानां ध्वनिव्यपदेश्यानामन्तः सन्निवेशिनश्च स्फोटाभिमतस्यार्थस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न सम्भवतीति व्यञ्जकत्वसाम्याद्यः शब्दार्थात्मनि काव्ये ध्वनिव्यपदेशः सोऽप्यनुपपन्नः, तत्रापि कार्यकारणमूलस्य गम्यगमकभावस्योपगमात् । ननु विभावादिवाक्यार्थसमकालमेव रत्यादीनां भावानां प्रतीतिरुपजायमाना सर्वैरेवावधार्यते । न तु तत्रान्तरा सम्बन्धस्मरणादिविघ्नव्यवधानसंवित्तिः काचित् । रत्यादिप्रतीतिरेव रसादिप्रतीतिरिति मुख्यवृत्त्यैव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभ्युपगमः । तत्र प्रदीपघटादिवदुपपन्नो गम्यगमकभावः । यत् स एवाह – 'व्यञ्जकत्वमार्गे तु यदार्थोऽर्थान्तरं द्योतयति तदा स्वरूपं प्रकाशयन्नेवासावन्यस्य प्रकाशकः प्रतीयते प्रदीपवद् । यथा—

"लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।"

इत्यादौ' इति । पुनः स एवाह – 'नहि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति । वाच्याविनाभावेन तस्य प्रकाशनात् । तस्माद् घटप्रदीपन्यायस्तयोः । यथैव हि प्रदीपद्वारेण घटप्रतीतावुत्पन्नायां न प्रदीपप्रकाशो निवर्तते तद्वद्व्यङ्ग्यप्रतीतौ वाच्यावभास' इति । उच्यते । वाच्यप्रतीयमानयोरर्थयोर्यथा क्रमेणैव प्रतीतिर्न समकालं यथा चानयोर्गम्यगमकभावः तथा तेनैव व्यक्तिवादिना तयोः स्वरूपं निरूपयितुकामेनाप्युक्तं, तदेवास्माभिः समाधित्सुभिरिह लिख्यते परम् । तद्यथा—'न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्यचिदवगमः । अत एव विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात् क्रमोऽवश्यम्भावी । स तु लाघवान्न लक्ष्यत इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो व्यङ्ग्या रसादय इत्युक्तम्' इति । पुनश्च 'तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावाद् नियमभावी क्रमः । स तूक्तयुक्तेः क्वचिल्लक्ष्यते

क्वचित्तु न लक्ष्यत' इति । तदेवं वाच्यप्रतीयमानयोर्वक्ष्यमाणक्रमेण लिङ्गलिङ्गिभावस्य समर्थनात् सर्वस्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावः समन्वितो भवति तस्य च तदपेक्षया महाविषयत्वात् । महाविषयत्वं चास्य ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये पर्यायोक्तादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यादौ च सर्वत्र सम्भवात् । तच्च वचनव्यापारपूर्वकत्वात् परार्थमित्यवगन्तव्यम्। त्रिरूपालिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानमिति केवलमुक्तनयानभिज्ञतया तत्र लक्षयत्यविचक्षणो लोकः । अथ यदि सर्व एव वाक्यार्थः साध्यसाधनभावगर्भ इत्युच्यते। तद्यथा साध्यसाधनयोस्तत्र नियमेनोपादानं तथा दृष्टान्तस्यापि स्यात् तस्यापि व्याप्तिसाधनप्रमाणविषयतयावश्यापेक्षणीयत्वात् । न, प्रसिद्धसामर्थ्यस्य साधनस्योपादानादेव तदपेक्षायाः प्रतिक्षेपात् । तदुक्तम्–

"तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।
ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव च केवलः ॥"

इति । ननु कुतोऽयं रत्यादीनां सुखाद्यवस्थाविशेषाणां काव्यादौ सचेतनचमत्कारकारी सुखास्वादसम्भवः, यो रसादीनामनुमेयानां व्यङ्ग्यत्वोपचारस्य प्रयोजनांशतया कल्प्यते । न हि लोके लिङ्गतः शोकादिष्वनुमीयमानेष्वनुमातुः सुखास्वादलवोऽपि लक्ष्यते । प्रत्युत साधूनामुदासीनानामपि वा भयशोकदौर्मनस्यादिदुःखमसममुपजायमानमवधार्यते । न च लोकतः काव्यादौ कश्चिदतिशयः, येनासौ तत्रैवोपगम्येत, न लोके । त एव हि लौकिका विभावादयो हेतुकार्यसहकारिरूपा गमकाः । त एव च रत्यादयोऽवस्थाविशेषरूपा भावा गम्याः । तत् कोऽतिशयः काव्यादौ यत् तत्रैव रसास्वादो न लोक इति प्रयोजनांशासम्भवाद् रत्यादिषु व्यङ्ग्यत्वोपचारोऽनुपपन्न एव ।

उच्यते। यत्र विभावादिमुखेन भावानामवगमस्तत्रैव सहृदयैकसंवेद्यो रसास्वादोदय इति वस्तुस्वभाव एवायम् । न पर्यनुयोगपदवीमवतरति प्रामाणिकानाम्। यदाह भरतः–'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । यथोक्तं;–

"भावसंयोजनाव्यङ्ग्यपरि[1]संवित्तिगोचरः ।
आस्वादनात्मानुभवो रसः काव्यार्थ उच्यते ॥"

न च लोके विभावादयो भावा वा सम्भवन्ति हेत्वादीनामेव तत्र सम्भवात् । न च विभावादयो हेत्वादयश्चेत्येक एवार्थ इति मन्तव्यम् । अन्ये हेत्वादयोऽन्य एव विभावादयः । तेषां भिन्नलक्षणत्वात् । तथा हि । ये लोके रत्यादयो रामादि-

---

१. 'पर' इति खपुस्तके पाठः.

गताः स्थेमभाजोऽवस्थाविशेषाः केचित् त एव काव्यादौ कविप्रभृतिभिर्वर्णनाद्यर्थमात्मन्यनुसंहिताः सन्तो भावयन्ति तांस्तान् रसानिति भावा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः—

"नानाभिनयसम्बन्धाद्भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात् तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥"

ये च तेषां हेतवः सीताद्याः केचित् त एव काव्यादिसमर्पिताः सन्तो विभाव्यन्ते भावा एभिरिति विभावा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः—

"बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।
अनेन यस्मात् तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥"

ये च तेषां केचित् कार्यरूपा मुखप्रसादादयोऽर्थास्त एव काव्याद्युपदर्श्यमानाः सन्तोऽनुभावयन्ति तांस्तान् भावानित्यनुभावा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः—

"वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्यस्मादर्थोऽनुभाव्यते ।
वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तः सोऽनुभाव इति स्मृतः ॥"

ये च तेषामन्तरान्तरानवस्थायिनोऽवस्थाविशेषास्तदवान्तरहेतुजनिता उत्कलिकाकाराः केचिदुत्पद्यन्ते, त एव निजनिजविभावानुभाववर्गमुखेनोपदर्श्यमानाः सन्तो विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति तेषु तेषु भावेष्विति व्यभिचारिण इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः—'विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः' इति । ये चैते स्थायिव्यभिचारिसात्त्विकभेदादेकोनपञ्चाशद्भावा उक्तास्ते सर्वे व्यभिचारिण एव । केवलमेषां प्रतिनियतरूपापेक्षो व्यपदेशभेदः । तथा हि स्थायित्वं स्थायिष्वेव प्रतिनियतं, न व्यभिचारिसात्विकेषु । व्यभिचारित्वं व्यभिचारिष्वेव, नेतरयोः । सात्त्विकत्वमपि सात्त्विकेष्वेव, नेतरयोरिति । तत्र स्थायिभावानामुभयी गतिः । न व्यभिचारिसात्त्विकानाम् । ते हि नित्यं व्यभिचारिण एव न जातुचित् स्थायिनः प्रकल्पन्ते । यत्तु भावाध्याये स्थायिनां लक्षणमुक्तं तद्व्यभिचारिदशापन्नानामेव तेषामवगन्तव्यं नान्येषां, लक्षणवचनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्थाय्यनुकरणात्मानो हि रसा इष्यन्ते, ते च प्रधानमिति तल्लक्षणमुखेनैव तेषां स्वरूपावगमसिद्धेः, तेषां बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेनावस्थानात्, स्थायिभावेषु च निर्वेदादिष्विव व्यभिचारिणामनुपादानात् । तदुपादाने हि तेषां स्थायित्वमेव स्यान्न व्यभिचारित्वं निर्वेदादिवत् । तस्माद्योग्यतामात्रप्रवर्तितोऽयं वर्गत्रयविभागोपदर्शनाय व्यभिचारिष्वपि स्थायिव्यपदेशस्तन्मात्रविप्रलम्भकृतोऽन्येषां स्थायिभावलक्षणभ्रम इत्यलमप्रस्तुतवस्तुविस्तरेण ॥

तदेवं विभावादीनां हेत्वादीनां च कृत्रिमाकृत्रिमतया काव्यलोकविषयतया च स्वरूपभेदे विषयभेदे चावास्थिते सत्येकत्वासिद्धेर्यदा विभावादिभिर्भावेषु रत्यादिष्वसत्येष्वेव प्रतीतिरुपजन्यते तदा तेषां तन्मात्रसारत्वात् प्रतीयमाना इति गम्या इति च व्यपदेशा मुख्यवृत्त्योपपद्यन्त एव । तत्प्रतीतिपरामर्श एव च रसास्वादः स्वाभाविक इत्युक्तम् । आस्तां वा रत्यादिर्नित्यपरोक्षः । प्रत्यक्षोऽपि ह्यर्थः साक्षात् संवेद्यमानः सचेतसां न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव सत्कविना वचनगोचरतां गमितः । यदुक्तम्—

"कविशक्त्यार्पिता भावास्तन्मयीभावयुक्तितः ।
तथा स्फुरन्त्यमी काव्यान्न तथाध्यक्षतः किल ॥"

इति । सोऽपि च तेषां न तथा स्वदते, यथा तैरेवानुमेयतां नीत इति स्वभाव एवायं न पर्यनुयोगमर्हति । तदुक्तम्——

"नानुमितो हेत्वाद्यैः स्वदतेऽनुमितो यथा विभावाद्यैः ।
न च सुखयति वाच्योऽर्थः प्रतीयमानः स एव यथा ॥"

इति । ध्वनिकृताप्युक्तम्—'साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः सुतरां शोभामावहति' इति । प्रतीतिमात्रपरमार्थं च काव्यादि । तावतैव विनेयेषु विधिनिषेधव्युत्पत्तिसिद्धेः । तदुक्तम्——'भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा' इति ।

"मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः ।
मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥"

इति च । तेनात्र गम्यगमकयोः सचेतसां सत्यासत्यत्वविचारो निरुपयोग एव । काव्यविषये च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीतीनां सत्यासत्यत्वविचारो निरुपयोग एवेति तत्र प्रमाणान्तरपरीक्षोपहासायैव सम्पद्यत इति । तत्र हेत्वादिभिरकृत्रिमैरकृत्रिमा एव प्रत्याय्यन्ते । तत्रैषामनुमेयत्वमेव न व्यङ्ग्यत्वगन्धोऽपीति कुतस्तत्र सुखास्वादलवोऽपि सम्भवति । एष एव लोकतः काव्यादावतिशय इत्युपपद्यत एव रत्यादौ गम्ये सुखास्वादप्रयोजनो व्यङ्ग्यत्वोपचार इति । मुख्यवृत्त्या द्विविध एवार्थो वाच्यो गम्यश्चेति । उपचारतस्तु व्यङ्ग्यस्तृतीयोऽपि समस्तीति सिद्धम् ।

वाचो गुणीकृतार्थत्वं न सम्भवति जातुचित् ।
तदर्थं तदुपादानादुदकार्थं दृतेरिव ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । नापि वाच्यप्रतीयमानयोर्मुख्यवृत्त्या व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः

सम्भवति व्यक्तिलक्षणानुपपत्तेः। तथा हि। सतोऽसत एव वार्थस्य प्रकाशमानस्य सम्बन्धस्मरणानपेक्षिणा प्रकाशकेन सहैव प्रकाशविषयतापत्तिरभिव्यक्तिरिति तल्लक्षणमाचक्षते। तत्र सतोऽभिव्यक्तिस्त्रिविधा तस्य त्रैविध्यात्। तत्र कारणात्मनि कार्यस्य शक्त्यात्मनावस्थानात् तिरोभूतस्येन्द्रियगोचरत्वापत्तिलक्षण आविर्भाव एका, यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्यादेः। तथावस्थानानुपगमे तु सैवोत्पत्तिरित्युच्यते कैश्चित्। तस्यैवाविर्भूतस्य कुतश्चित् प्रतिबन्धादप्रकाशमानस्य प्रकाशकेनोपसर्जनीकृतात्मना सहैव प्रकाशो द्वितीया, यथा प्रदीपादिना घटादेः। तदुक्तम्—

"स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्॥"

इति। ध्वनिकारेणाप्युक्तं—'स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परार्थावभासनो व्यञ्जक इत्युच्यते यथा प्रदीपो घटादेः' इति। तस्यैवानुभूतपूर्वस्य संस्कारात्मनान्तर्विपरिवर्तिनः कुतश्चिदव्यभिचारिणोऽर्थान्तरात् तत्प्रतिपादकाद्वा संस्कारप्रबोधमात्रं तृतीया, यथा धूमादग्नेः, यथा चालेख्यपुस्तकप्रतिबिम्बानुकरणादिभ्यः शब्दाच्च गवादेः। असतस्त्वेकप्रकारैव, तस्य प्रकारान्तरासम्भवाद्, यथार्कालोकादिनेन्द्रचापादेः। इति। न चैतल्लक्षणं वाच्ये सङ्गच्छते। तथा हि—सतोऽभिव्यक्तिराद्ययोरर्थयोर्लक्षणं न तत्प्रतीयमानेष्वेकमपि संस्प्रष्टुं क्षमते तस्य दध्यादेरिवेन्द्रियविषयभावापत्तिप्रसङ्गाद् घटादेरिव वाच्यार्थसहभावेनेदन्ताप्रतीतेरसम्भवात्। न च स्वरूपासंस्पर्शि लक्षणं भवति। तृतीयस्यास्तु यल्लक्षणं तदनुमानस्यैव सङ्गच्छते, न व्यक्तेः। यदुक्तं—'त्रिरूपाल्लिङ्गाद्यदनुमेये ज्ञानं तदनुमान'मिति। तच्चानुमानमेव। न ह्यर्थादर्थान्तरप्रतीतिरनुमानमन्तरेणार्थान्तरमुपपद्यते[1]। उपमानादीनां च तत्रैवान्तर्भावात्। यदाहुः—'न चान्यदर्शनेऽन्यकल्पना युक्तातिप्रसङ्गात्। [तस्य नान्तरीयकतायां स्यात्। न हि यथाविधसिद्धः तथाविधसन्निधानं सूचयति?] सामान्येन च सम्बन्धिनार्थप्रतिपत्तिरनुमानमिति द्वे एव प्रमाणे' इति। न च वाच्यादर्थादर्थान्तरप्रतीतिरविनाभावसम्बन्धस्मरणमन्तरेणैव सम्भवति, सर्वस्यापि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात्। नापि सहभावेन, धूमाग्निप्रतीत्योरिव तत्प्रतीत्योरपि क्रमभावस्यैव संवेदनाद् इत्यसम्भवो लक्षणदोषः। अथ रसाद्यपेक्षया तयोः सहभावेन प्रकाशोऽभिमत इत्युच्यते, अव्याप्तिस्तर्हि लक्षणदोषः। वस्तुमात्रालङ्कारप्रकाशस्य प्रकाशकसहभावेनाव्याप्तेः। न च रसादिष्वपि विभावादिप्रकाशनसहभावेन

---

१. 'मुपगम्यते' इति कपुस्तके पाठः.

प्रकाशनमुपपद्यते । यतस्तैरेव कारणादिभिः कृत्रिमैर्विभावाद्यभिधानैरसन्त एव रत्यादयः प्रतिबिम्बकल्पाः स्थायिभावव्यपदेशभाजः कविभिः प्रतिपत्तृप्रतीतिपथमुपनीयमाना हृदयसंवादादास्वाद्यत्वमुपयन्तः सन्तो रसा इत्युच्यन्ते । न च कारणादिभिः कार्यादयः प्रतिबिम्बकल्पाः सहैव प्रकाशितुमुत्सहन्ते कार्यकारणभावावसायस्यैवावसादप्रसङ्गाद् । यत्र तु तल्लक्षणं मुख्यतया सम्भवति तत् काव्यमेव न भवतीति कुत एव तद्विशेषध्वनिरूपता स्यात् । द्विविधो हि प्रकाशकोऽर्थ उपाधिरूपः स्वतन्त्रश्चेति । तत्र ज्ञानशब्दप्रदीपादिरुपाधिरूपः । तदुक्तं —'त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशा' इति । अन्यः स्वतन्त्रो धूमादिः । तत्राद्यस्तावद् भवद्भिर्नाभ्युपगन्तव्य एव प्रत्यक्षाभिधेययोरेवार्थयोः काव्यतापात्तिप्रसङ्गात् । अन्यस्य तु लिङ्गत्वमेवोपपद्यते न व्यञ्जकत्वं व्यक्तेरनुपपत्तेः । न च त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्याभिमतस्यार्थस्य प्रकाशकसहभावेन प्रकाशस्तस्यापि ध्वनिकारस्याभिमतः । यदयमाह —'न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्याचिदवगमः । तत एव च तत्प्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात् क्रमोऽवश्यम्भावी । स तु लाघवान्न प्रकाशत इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो व्यङ्ग्या रसादय' इति । अथैतद्दोषभयात् सहभावानपेक्षमेतल्लक्षणमुच्यते । तथाप्यनुमानेऽतिव्याप्तिः । तत्राप्युपसर्जनीकृतात्मना धूमादिना प्रकाश्यस्य प्रकाशोऽस्त्येव । अथासद्ग्रहणेन सा निरस्तेत्युच्यते तर्हि घटप्रदीपयोस्तस्याव्याप्तिः घटस्य सत्त्वात् । अथासद्ग्रहणं न करिष्यत इति तर्हि अर्कालोकेन्द्रचापादावव्याप्तिः । इन्द्रचापादेरसत्त्वात् । अथोभयोरपि ग्रहणं न करिष्यत इति तर्ह्यनुमानस्यैव तल्लक्षणं पर्यवस्यति, न व्यक्तेः । तच्चेष्टमेव नः, वाच्यप्रतीयमानयोः सतोरेव च क्रमेणैव प्रकाशोपगमात् । तस्मात् तदवस्थ एवासम्भवो लक्षणदोषः । किञ्च सदसद्भावेन प्रकाश्यस्य विशेषणमनुपपन्नं व्यावर्त्याभावाद् इति । किञ्च यत्र वाच्यस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं स चेद् ध्वनिस्तर्हि तदनुमितस्य व्यञ्जकत्वे ध्वनित्वं न स्यात् तस्य वाच्यत्वाभावात् । ततश्च 'एवं वादिनि देवर्षौ' इत्यादौ ध्वनित्वमिष्टं न स्याद् इत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अथार्थशब्देनोभयमपि सङ्गृहीतं तस्योभयार्थविषयत्वेनेष्टत्वात् । यदाह —

"अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥"

इति। सत्यम्। किन्तु तमर्थमिति तच्छब्देनानन्तर्यात् प्रतीयमानस्यार्थस्य परामर्शे सति पारिशेष्यादर्थो वाच्यविशेष इति स्वयं विवृतत्वाच्चार्थशब्दो वाच्यविषय एव विज्ञायते नोभयार्थविषय इति तदवस्थो दोषः। अस्तु वोभयार्थविषयः। तथाप्यतिव्याप्तिर्लक्षणदोषः, यत्र वाच्यार्थाद्वस्तुमात्रेणैकेन द्वित्रैर्वान्तरिता वस्तुमात्रस्यैव साध्यस्य प्रतीतिस्तत्रापि ध्वनित्वापत्तेः, तल्लक्षणानुगमाविशेषात्। न च तत् तत्रेष्यते, चारुतातिवृत्तेः, व्यभिचारिभावालङ्कारान्तरिताया एव तस्या ध्वनिविषयभावाभ्युपगमात्, अन्यत्र तु तद्विपर्ययात्। चारुत्वाचारुत्वनिश्चये च काव्यतत्त्वविदः प्रमाणम्। तत्रैकेन वस्तुमात्रेणान्तरिता सा यथा—

"सिहिपिञ्छ[1]कण्णऊरा वहुआ वाहस्सगव्विरी भमइ।
मुत्ताहलरइअपसाहणाण मज्झे सवत्तीणम्॥"

अत्र हि वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याधवध्वाः सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकोऽनुमेयः। स चाविरतसम्भोगसुखासङ्गनिस्सहतया पत्युर्मयूरमात्रमारणक्षमतयानुमीयमानयान्तरितः। द्वाभ्यामन्तरिता यथा—

"[2]वाणिअअ हत्थिदन्ता कत्तो अह्माण वग्घकित्ती अ।
जाव ळुलिआळअमुही घरम्मि परिसक्कए सोह्ना॥"

अत्र हि वक्ष्यमाणप्रकारेण वृद्धव्याधेन वाणिजकं प्रति हस्तिदन्ताद्यभावप्रतिपादनाय व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः प्रयुक्ता। यथा नात्र तुषारस्पर्शो धूमादिति। हस्तिदन्तव्याघ्राजिनादिसद्भावो ह्यस्मद्गृहे समर्थस्य सतः सुतस्य तद्व्यापादनव्यापारपरतया व्याप्तः। तद्विरुद्धं च स्नुषासौभाग्यातिरेकप्रयुक्तमविरतसम्भोगसुखासङ्गजनितमस्य निस्सहत्वम्। तत्कार्यं च स्नुषाया विलुलितालकमुखीत्वमिति। त्रिभिरन्तरिता यथा—

"[3]विवरीअसुरअसमए बह्मं दट्ठूण णाहिकमलम्मि।
हरिणो दाहिणणअणं चुम्बइ हिळिआउळा ळच्छी॥"

---

१. शिखिपिञ्छकर्णपूरा वधूर्व्याधस्य गर्विणी भ्रमति।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम्॥

२. वाणिजक! हस्तिदन्ता कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तिश्च।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कते स्नुषा॥

३. विपरीतसुरतसमये ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमले।
हरेर्दक्षिणनयनं चुम्बति ह्रियाकुला लक्ष्मीः॥

अत्र हि लक्ष्मीलज्जानिवृत्तिस्साध्या । तत्र च भगवतो हरेर्दक्षिणस्याक्ष्णः सूर्यात्मनो लक्ष्मीपरिचुम्बनं हेतुः । तद्धि तस्य तिरोधानलक्षणमस्तमयमनुमापयति । सोऽपि च साहचर्यान्नाभिनलिनस्य सङ्कोचम् । सोऽपि ब्रह्मणो दर्शनव्यवधानमिति त्रयाऽन्तरितानुमेयार्थप्रतिपत्तिः । तदियमुपायपरम्परोपरोहनिरसहा न रसास्वादान्तिकमुपगन्तुमलभिति प्रहेलिकाप्रायमेतत् काव्यमित्यतिव्याप्तिः । व्यभिचारिभावव्यवहिता यथा—

"पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥"

अत्र ह्युक्तप्रकारेणानुमितकौतुकौत्सुक्यप्रहर्षलज्जादिव्यभिचारिभावान्तरिता गौर्यामाभिलाषिकश्शृङ्गारावगतिः । अलङ्कारव्यवहिता यथा—

"लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि! ।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जडराशिरयं पयोधिः ॥"

अत्रापि कस्याश्चिदुक्तक्रमेण वदनपूर्णेन्दुबिम्बयो रूप्यरूपकभावोऽनुमितः । तदन्तरिता चानुकार्यावगतिः । सैव ध्वनेर्विषयभावेनोपगन्तव्या, नान्या । न च व्यवधानाविशेषाद्व्यभिचार्यलङ्कारव्यवधानपक्षेऽप्येतत् समानमिति मन्तव्यं, वस्तुमात्रस्य व्यभिचार्यलङ्कारादीनां च भिन्नजातीयत्वात् । वस्तुमात्रं ह्यनुमेयादत्यन्तविलक्षणस्वभावमग्न्यादेरिव धूमादि । व्यभिचार्यादयस्तु तच्छायानुविधायिनस्तदुपरक्ता इव तदालिङ्गिता इवोत्पद्यन्ते न ततोऽत्यन्तविलक्षणा एवेति तद्व्यवधानमन्यदेव वस्तुव्यवधानादित्यसिद्धस्तदविशेषः । अलङ्कारोऽप्यलङ्कार्यान्न पृथगवस्थातुमर्हति तयोराश्रयाश्रयिभावेनावस्थानाद् इति तद्व्यवधानस्याप्यविशेषोऽसिद्ध एवेति तदवस्थैवातिव्याप्तिः ॥

यद्यर्थ इति वाच्योऽर्थोऽभिमतो व्याप्तिरेव सा ।
येनैवंवादिनीत्यादावर्थस्यार्थान्तराद्गतिः ॥ २१ ॥
अथोभौ तर्ह्यतिव्याप्तिर्द्वित्रवस्तुव्यवायिनि ।
प्रहेलिकादिरूपेऽपि काव्ये ध्वन्यात्मता यतः ॥ २२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ । केवलमत्रैवार्थस्योभयात्मनः सामान्येन यः काव्यात्मत्वेन

व्यपदेशः सोऽनुपपन्नः । स हि प्रतीयमानार्थैकविषयो युक्तः, तस्यैव काव्यजीवितभूतस्य प्रधानतया ध्वनित्वेनेष्टत्वात् । यत् स एवाह 'काव्यस्यात्मा ध्वनिरि'ति । 'काव्यस्यात्मा स एवार्थ इति' । 'प्रतीयमाना त्वन्यैव भूषा लज्जेव योषित' इति च । तेन 'यः काव्यस्य व्यवस्थित' इति तत्रोचितः पाठः । किञ्चात्र वाशब्दो विकल्पार्थो वा स्यात् समुच्चयार्थो वा । न तावद्विकल्पार्थः पक्षान्तरासम्भवस्य व्युत्पादितत्वात् । सम्भवे वास्य द्विवचनानुपपत्तिः, तयोस्ससुच्चयाभावाद् यथा 'शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत्' इत्यत्र बहुवचनस्य समुच्चयार्थत्वे । यत्र शब्दार्थयोरेकैकस्य व्यञ्जकत्वं तत्र ध्वनित्वमिष्टं न स्यात् । शब्दस्य[1] च विशेषणमनुपादेयमेव स्याद् अर्थस्य विशिष्टत्वेनैव तदर्थावगतेः[2] । अत एव च लक्षणवाक्ये दीपकाद्यलङ्कारमुखेनोपमाद्यभिव्यक्तौ ध्वनित्वमिच्छता गुणीकृतात्मनोऽभिधाया उपादानं न कृतम् । अन्यथा तदपि कर्त्तव्यं स्यात् । तदाश्रितत्वादर्थस्यार्थाश्रितत्वाच्चालङ्काराणामिति पक्षद्वयमप्यनुपपन्नम् । अत्र केचिद्विद्वन्मानिनो द्विवचनसमर्थनामनोरथाक्षिप्तचित्ततया वाच्यवाचकयोर्विस्मृतसुप्रसिद्धप्रतीतिक्रमभावास्तयोरेककालिकतां शब्दस्योक्तनयनिरस्तामपि व्यञ्जकतां पश्यन्तस्तान्निबन्धनां ध्वनिभेदयोरविवक्षितविवक्षितान्यपरवाच्ययोर्ध्वननव्यापारं प्रति पर्यायेणान्योन्यसहकारितां तदपेक्षां चानयोः प्रधानेतरतामुपकल्प्य सहकारितया व्यक्तिक्रियां प्रत्युभयोरपि कर्तृत्वात् तदपेक्षो व्यङ्क्त इति द्विवचननिर्देशः प्राधान्यापेक्षश्च, 'यत्रार्थः शब्दो वेति' विकल्प इति मन्यमानाः 'व्यङ्क्त इति द्विवचनेनेदमाह —यद्यप्यविवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकस्तथाप्यर्थस्य सहकारिता न त्रुट्यति । अन्यथाज्ञातार्थोऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् । विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव । विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तस्यार्थस्याव्यञ्जकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः । एवञ्च भट्टनायकेन द्विवचनं यद् दूषितं तद् गजनिमीलिकयैव । अर्थः शब्दो वेति तु विकल्पाभिधानं प्राधान्याभिप्रायेण' इति यदाहुस्तद् भ्रान्तिमात्रमूलं न तत्त्वमित्यलमवस्तुनिर्बन्धेन । किञ्च तमिति तदः पुंस्त्वेन निर्देशोऽनुपपन्नः । तस्यानन्तरप्रक्रान्तार्थपरामर्शिनस्तल्लिङ्गतापत्तेः । न चात्र तल्लिङ्गताविष्टः कश्चिदर्थः प्रक्रान्तः वस्तुनो नपुंसकलिङ्गस्यानन्तरं प्रक्रान्तत्वात् । तेन तत्रैव —

---

१. 'शब्दस्यार्थस्य' इति कपुस्तके पाठः. २. 'वगतिसिद्धेः' इति खपुस्तके पाठः.

"प्रतीयमानः पुनरन्य एव सोऽर्थोऽस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।
योऽसौ प्रसिद्धावयवातिरिक्तश्चकास्ति लावण्यमिवाङ्गनासु॥"

इति। 'सरस्वती स्वादुतमं तमर्थमि'ति च पाठविपर्यासः कर्तव्यः। न त्वत्रैव 'वस्तु तदि'ति। तत्रैव हि पाठविपर्यासे पर्यायप्रक्रमभेदः पुंस्त्वनिर्देशदोषश्च परिहृतौ भवतः। अत्र त्वेक एव तदः पुंस्त्वानिर्देशदोषः। एषैव च प्रमेयशय्या श्रेयसी। अपि च काव्यस्य विशिष्टत्वमनुपपन्नम्, काव्यमात्रस्य ध्वनिव्यपदेशविषयत्वेनेष्टत्वात् तस्य रसात्मकत्वोपगमाद्। यत् स एवाह—

"काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः॥"

न च तस्य विशेषः सम्भवति निरतिशयसुखास्वादलक्षणत्वात् तस्य। यदाहुः—

"पाठ्यादथ ध्रुवागानात् ततः सम्पूरिते रसे।
तदास्वादभरैकाग्रो हृष्यत्यन्तर्मुखः क्षणम्॥
ततो निर्विषयस्यास्य स्वरूपावस्थितौ निजः।
व्यज्यते ह्लादनिष्यन्दो येन तृप्यन्ति योगिनः॥"

इति। तदभावे चास्य काव्यतैव न स्यात्। किमुत विशेष इत्यनारम्भणीयमेवैतत् प्रेक्षावतां स्याद् वैफल्यात्। कविव्यापारो हि विभावादिसंयोजनात्मा रसाभिव्यक्त्यव्यभिचारी काव्यमुच्यते। तच्चाभिनेयानाभिनेयार्थत्वेन द्विविधम्। सामान्येनोभयमपि च तच्छास्त्रवद्विधिनिषेधविषयव्युत्पत्तिफलम्। केवलं व्युत्पाद्यजनजाड्याजाड्यतारतम्यापेक्षया काव्यनाट्यशास्त्ररूपोऽयमुपायमात्रभेदो न फलभेदः। तत्राद्यं प्रख्यातरामरावणादिनायकप्रतिनायकसमाश्रयेण प्रसिद्धविधिनिषेधास्पदचरितवर्णनमात्रात्मकम्। अपरं पुनरनुकारक्रमेण साक्षात् तत्प्रदर्शनात्मकम् यदाहुः—

"अनुभावविभावानां वर्णना काव्यमुच्यते।
तेषामेव प्रयोगस्तु नाट्यं गीतादिरञ्जितम्॥"

एवञ्च ये सुकुमारमतयः शास्त्रश्रवणादिविमुखाः सुखिनो राजपुत्रप्रभृतयः पूर्वत्राधिकृताः ये चात्यन्ततोऽपि जडमतयस्तावता व्युत्पादयितुमशक्याः स्त्रीनृत्यातोद्यादिप्रसक्ता उभयेऽपि तेऽभिमतवस्तुपुरस्कारेण गुडजिह्विकया रसास्वादसुखं मुखे दत्वा तत्र कटुकौषधपानादाविव प्रवर्तयितव्याः। अन्यथा प्रवृत्तिरेवैषां न स्यात्, किमुत व्युत्पत्तिः। काव्यारम्भस्य साफल्यमिच्छता[1] तत्प्रवृत्तिनिबन्धनभावेनास्य रसात्मक-

---

१. 'फलमिच्छता' इति खपुस्तके पाठः.

त्वमवश्यमुपगन्तव्यम् । तन्मात्रप्रयुक्तश्च ध्वनिव्यपदेशः । न च रसानां वैशिष्टे तदात्मनः काव्यस्य विशिष्टत्वमिति युक्तं वक्तुम् अव्याप्तेः । एवं हि प्रतिनियतरसात्मन एव तस्य ध्वनित्वं स्यात्, नान्यस्यान्यरसात्मनः, वैशिष्ट्याभावात् । इष्यते च तत्रापीत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अत एव च न गुणालङ्कारसंस्कृतशब्दार्थमात्रशरीरं तावत् काव्यं, तस्य यथोक्तव्यङ्ग्यार्थोपनिबन्धे सति विशिष्टत्वमिति शक्यं वक्तुम् । तस्य रसात्मताभावे मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेश एव न स्यात्, किमुत विशिष्टत्वम् । न च रसात्मनः काव्यस्य वस्तुमात्रादिभिर्विशेषः शक्य आधातुं, तेषां विभावादिरूपतया रसाभिव्यक्तिहेतुत्वोपगमात् । न च व्यञ्जकानां वैचित्र्ये व्यङ्ग्यस्य विशेषोऽभ्युपगन्तुं युक्तः शाबलेयादीनामिव गोत्वस्य । ततोऽस्य विशिष्टतोपगमे वा यत्र तयोरुभयोरेकैकस्य वा व्यङ्ग्यता तत्रैव ध्वनिव्यपदेशः स्यान्न केवलरसात्मनि काव्ये वैशिष्ट्याभावात् । इष्यते चासौ तत्रापि । प्रहेलिकादौ च नीरसे स्यात् । तत्राप्युक्तक्रमेण वस्तुमात्रादेरभिव्यङ्ग्यत्वेनेष्टत्वाद् इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यत्वमात्रप्रयुक्तोऽसावित्यनुमीयते । अतश्च समासोक्त्यादावप्यसावुपगन्तव्य एव न प्रतिषेध्यः । प्रतीयमानस्य चार्थस्य द्वैविध्यमेव । तृतीयस्य रसादेः प्रकारस्योक्तनयेन काव्यत्वादेव सिद्धत्वादिति न च तस्य तदङ्गभावो भणितुं युज्यते अङ्गित्वेनेष्टत्वाद् इति काव्यत्वमेव ध्वनिव्यपदेशविषयोऽभ्युपगन्तुं युक्तो न तद्विशेषः । किञ्च मुख्ये रसात्मनि काव्ये सम्भवति न तस्य गौणस्याश्रयणं युक्तं गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति नियमात् । यस्तु मेघदूतादौ काव्यविशेषव्यपदेशः सोऽभिधेयार्थविशेषसमारोपकृतो न मुख्यः । इत्थञ्च काव्यस्य विशिष्टतानुपपत्तावितरतल्लक्षणविधायिमतातिरिक्तं न किञ्चिदनेनाभिहितं स्याद्, अन्यत्र ध्वनिव्यपदेशमात्रात् । न च तेनापि किञ्चित् कथञ्चिद्वा तदुपपत्तौ तदवाच्यमेव तस्य तत्पर्यवसायिनो लक्षणविशेषसम्बन्धादेव तदवगतेः यथा योऽश्वमारूढः स पुरुषो राजेत्यत्र । अथ पुरुषस्याश्वविशिष्टस्यैव सतस्तल्लक्षणसम्बन्धो न तु तत एवास्य वैशिष्ट्यमिति । तथाप्यवाच्यं, काव्यत्वादेव तस्याप्यवगतत्वात् । तच्चोक्तमित्यवाच्यवचनं दोषः । किञ्च 'सूरिभिः कथित' इति कथनाक्रियाकर्तृनिर्देशः पक्षद्वयेऽप्यवाच्य एव । कर्तृमात्रविवक्षायां क्रियायाः कर्त्रव्यभिचारात् कर्तृविशेषविवक्षायामनन्तरोक्तक्रमेण व्यापारविशेषसम्बन्धादेव तद्विशेषावगतिसिद्धेरित्यवाच्यवचनं दोषः ।

---

१. 'युक्तम्' इति खपुस्तके पाठः.

अर्थस्य विशिष्टत्वं शब्दः सविशेषणस्तदः पुंस्त्वम् ।
द्विवचनवाशब्दौ च व्यक्तिर्ध्वनिनाम काव्यवैशिष्ट्यम् ॥ २३ ॥
वचनश्च कथनकर्तुः कथिता ध्वनिलक्ष्मणीति दश दोषाः ।
ये त्वन्ये तद्भेदप्रभेदलक्षणगता न ते गणिताः ॥ २४ ॥

तदेवं लक्षणदोषदुष्टपदव्युदासेन परिशुद्धो ध्वनिलक्षणवाक्यस्यायमर्थोऽवतिष्ठते ।

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ॥ २५ ॥

इति । एतच्चानुमानस्यैव लक्षणं नान्यस्य । यदुक्तं—

"त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानमि"ति केवलं संज्ञाभेदः ।
काव्यस्यात्मनि संज्ञिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिः ।
संज्ञायां सा केवलमेषापि व्यक्त्ययोगतोऽस्य कुतः ।

यतः—

शब्दस्यैकाभिधा शक्तिरर्थस्यैकैव लिङ्गता ।
न व्यञ्जकत्वमनयोः समस्तीत्युपपादितम् ॥ २६ ॥
उक्तं वृथैव शब्दस्योपादानं लक्षणे ध्वनेः ।
न हि तच्छक्तिमूलेष्टा काचिदर्थान्तरे गतिः ॥ २७ ॥
न चोपसर्जनत्वेन तयोर्युक्तं विशेषणम् ।
यतः काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता ॥ २८ ॥
अत एव विशेषस्योपादानमपि नार्थवत् ।
संज्ञासम्बन्धमात्रैकफलं तदिति गम्यते ॥ २९ ॥
तदा चातिप्रसङ्गः स्यात्संज्ञानां यस्य कस्यचित् ।
यद्वाक्यवर्त्तिनोऽन्यस्य विशेषस्य तदाप्तितः ॥ ३० ॥
तस्मात् स्फुटतया यत्र प्राधान्येनान्यथापि वा ।
वाच्यशक्त्यानुमेयोऽर्थो भाति तत् काव्यमुच्यते ॥ ३१ ॥
वाच्यप्रत्येययोर्नास्ति व्यङ्ग्यव्यञ्जकतार्थयोः ।
तयोः प्रदीपघटवत् साहित्येनाप्रकाशनात् ॥ ३२ ॥
पक्षधर्मत्वसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिव्यपेक्षणात् ।
वृक्षत्वाम्रत्वयोर्यद्वद् यद्वच्चानलधूमयोः ॥ ३३ ॥

---

1. 'वाक्य' इति खपुस्तके न पठ्यते.

अनुमानत्वमेवात्र युक्तं तल्लक्षणान्वयात्।
असतश्चेन्द्रचापादेः का व्यक्तिः कृतिरेव सा ॥ ३४ ॥
कार्यत्वं ह्यसतोऽपीष्टं हेतुत्वं तु विरुध्यते।
सर्वसामर्थ्यविगमाद् गगनेन्दीवरादिवत् ॥ ३५ ॥
शब्दप्रयोगः प्रायेण परार्थमुपयुज्यते।
नहि तेन विना शक्यो व्यवहारयितुं परः ॥ ३६ ॥
न च युक्तिनिराशंसात् ततः कश्चित् प्रवर्त्तते।
निवर्तते वेत्यस्येष्टा साध्यसाधनगर्भता ॥ ३७ ॥
ते प्रत्येकं द्विधा ज्ञेये शाब्दत्वार्थत्वभेदतः।
पदार्थवाक्यार्थतया ते अपि द्विविधे मते ॥ ३८ ॥
तत्र साध्यो वस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयः।
इति त्रिधैव तत्राद्यौ पदं शब्दानुमानयोः ॥ ३९ ॥
अन्त्योऽनुमेयो भक्त्या तु तस्य व्यङ्ग्यत्वमुच्यते।
भक्तेः प्रयोजनांशो यश्चमत्कारित्वलक्षणः ॥ ४० ॥
स तत्रास्तीति सोऽप्यस्य विभावाद्येकहेतुकः।
अत एव न लोकेऽपि चमत्कारः प्रसज्यते ॥ ४१ ॥
तत्र हेत्वादयः सन्ति न विभावादयो यतः।
न चैकार्थत्वमाशङ्क्यमेषां लक्षणभेदतः ॥ ४२ ॥
स्वभावश्चायमर्थानां यत्न साक्षादमी तथा।
स्वदन्ते सत्कविगिरां गता गोचरतां यथा ॥ ४३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः। यत् पुनरस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वाद्व्यापारान्तरपरिकल्पनं तदर्थस्यैवोपपद्यते न शब्दस्य, तस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वासिद्धेः। तथा हि। एकाश्रयाः शक्तयोऽन्योन्यानपेक्षप्रवृत्तयोपाकृतपौर्वापर्यनियमा युगपदेव स्वकार्यकारिण्यो दृष्टाः यथा दाहकत्वप्रकाशकत्वादयोऽग्नेः। न च शब्दाश्रयाः शक्तयस्तथा दृश्यन्ते, अभ्युपगम्यन्ते वा, नियोगतोऽभिधाशक्तिपूर्वकत्वेनेतरशक्तिप्रवृत्तिदर्शनात्। तस्माद्भिन्नाश्रया एव ता न शब्दैकसमाश्रया इत्यवसेयम्। यश्चासावाश्रयो भिन्नः सोऽर्थ एवेति तद्व्यापारस्यानुमानान्तर्भावोऽभ्युपगन्तव्य एव। तथा हि। गौर्वाहीक इत्यादौ तावद्गवादयोऽर्था बाधितवाहीकाद्यर्थान्तरैकात्म्यास्ताद्रूप्यविधानान्यथानुपपत्त्या केनचिदंशेन तत्र तत्त्वमनुमापयन्ति न सर्वात्मना।

न ह्यनुन्मत्तः कश्चित् क्वचित् किञ्चित् कथञ्चित् साधर्म्यमनुत्पश्यन्नेवाकस्मात् तत्त्वमारोपयतीति परिशीलितवक्तृस्वरूपः प्रतिपत्ता तत्त्वारोपनिमित्तं सादृश्यमात्रमेव प्रतिपत्तुमर्हति न तत्त्वम्। तद्धि वाच्यतयोपक्रम एव भासते, न प्रतीतिपर्यवसानास्पदं भवितुमर्हति, तस्य बाधोपपत्तेः। तस्य चैवंविधस्योपक्रमस्य निमित्तं साधर्म्यमात्रप्रतिपादनम्। प्रयोजनञ्च लाघवेन वाहीकादौ गवादिगतजाड्यादिधर्मप्रतिपादनं यस्मादतिदेशप्रकारोऽयमर्थान्तरे शब्दविनिवेशो नाम। यदुक्तम्—

'जातिशब्दोऽन्तरेणापि जातिं यत्र प्रयुज्यते।
सम्बन्धिसदृशाद्धर्मात् तं गौणमपरे विदुः॥'

एवं 'कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम्' इत्यादाववगन्तव्यम्। अविनाभावावसायपूर्विका ह्यन्यतोऽन्यस्य प्रतीतिरनुमानामित्यनुमानलक्षणमुक्तम्। तच्चात्रोपलभ्यत एव। तथा हि वदतीत्यादौ वदनादेरर्थान्तरस्य प्रकाशादेः प्रतीतिः। तयोश्चाविनाभावः कार्यकारणभावकृतः प्रकाशनस्य वदनकार्यत्वप्रसिद्धेः। न च वदतेः प्रकाशो वाच्य इति शक्यं वक्तुं तस्य तत्रासमितत्वात् प्रकाशस्य चातत्त्वात्। न चायं स्वार्थमेव प्रतिपादयति, तस्य बाधोपपत्तेः। अथोपचारत उपादानान्यथानुपपत्या वदनाक्रियायाः सदृशे प्रकाशनाख्ये क्रियान्तरे वर्त्ततेऽयं वदतिरित्युच्यते। तर्ह्यन्यथानुपपत्त्या वदनादेः प्रकाशादिः प्रतीयमानोऽनुमेय एव भवितुमर्हति, अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावाभ्युपगमादित्युक्तम्। तस्माद्योऽयं वाहीकादौ गवादिसाधर्म्यावगमः स तत्त्वारोपान्यथानुपपत्तिपरिकल्पितोऽनुमानस्यैव विषयः। न शब्दव्यापारस्येति स्थितम्।

गोत्वारोपेण वाहीके तत्साम्यमनुमीयते।
को ह्यतस्मिन्नतत्तुल्ये तत्त्वं व्यपदिशेद् बुधः॥ ४२॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः। गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गादयोऽर्थाः स्वात्मन्यनुपपत्तिबाधितघोषाद्यधिकरणभावास्तदुपादानसामर्थ्यात् सम्बन्धमात्रपरिकल्पिततत्त्वारोपं तदधिकरणभावोपगमयोग्यमर्थान्तरमेव तटादिरूपमनुमापयन्ति। न हि तत्सादृश्यमेवैकं तत्त्वारोपनिबन्धनमिष्यते किन्तर्हि तत्सम्बन्धादिरपीति तत्सम्बन्धमात्रसमारोपिततद्भावस्तटादिरेव घोषाद्यधिकरणभावोपादानान्यथानुपपत्त्या गङ्गादीनामर्थानामनुनेय एव भवितुमर्हति। शब्दः पुनः स्वार्थाभिधानमात्रव्यापारपर्यवसितसामर्थ्यो नार्थान्तरस्य तटादेर्वार्तामपि वेदितुमुत्सहते, किं पुनः संस्पर्शमित्युक्तम्। प्रयोजनं पुनरस्यैवंविधस्योक्तिवैचित्र्यपरिग्रहस्य तटादावारोपविषये वस्तुन्यारो-

प्यमाणगङ्गादिगतपुण्यत्वशीतळत्वादिधर्मप्रतिपत्तिर्न सादृश्यमिति पूर्वस्मादस्य विशेषः । उभयत्रापि च तत्त्वारोप एव हेतुः । स हि तत्साम्यतत्सम्बन्धादिनिबन्धनत्वाद् बहुविध इष्टः । यदाहुः—

"अभिधेयेन सम्बन्धात् सादृश्यात्समवायतः ।
वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥"

इति । तस्य च तैरविनाभावानियमो लोकत एवावासित इति न तत्र प्रमाणान्तरापेक्षाप्रयासः । लोको हि तत्सदृशमर्थं तत्सम्बद्धं च तत्त्वेन व्यवहरन् दृश्यते, तद्यथा दीर्घग्रीवं विकटकायं च कञ्चित् पश्यन् करभ इति व्यपदिशति, मञ्चसम्बद्धांश्च कांश्चित् क्रोशतो मञ्चाः क्रोशन्तीति । किञ्चोपचारवृत्तौ शब्दस्य मा भूदतिप्रसङ्ग इत्यवश्यं किमपि निमित्तमनुसर्तव्यम् । अन्यथान्यत्र प्रसिद्धसम्बन्धः कथमसमितमेवार्थान्तरं प्रत्याययेत् । यच्च तन्निमित्तं तदेवास्माभिरिह लिङ्गमित्याख्यातम् । युक्तश्चैतत् । शब्दस्य तत्र [1]व्यापाराभावात् । व्यापाराभावश्च सम्बन्धाभावात् । लिङ्गाच्च लिङ्गिनः प्रतीतिरनुमानमेवेति न गुणवृत्तावर्थान्तरप्रतीतिः शाब्दीति । तस्या वाच[2]काश्रयत्वमसिद्धमेव ।

यः स तत्त्वसमारोपस्तत्सम्बन्धनिबन्धनः ।
मुख्यार्थबाधे सो[3]ऽप्यर्थं सम्बन्धमनुमापयेत् ॥ ४३ ॥

तत्साम्यतत्सम्बन्धौ हि तत्त्वारोपैककारणम् ।
गुणवृत्तेर्द्विरूपायास्तत्प्रतीतिरतोऽनुमा ॥ ४४ ॥

किञ्च—

मुख्यवृत्तिपरित्यागो न शब्दस्योपपद्यते ।
विहितोऽर्थान्तरे ह्यर्थः स्वसाम्यमनुमापयेत् ॥ ४५ ॥

तुल्यादिषु हि लोकोऽर्थेष्वर्थं तद्दर्शनस्मृतम् ।
आरोपयेन्न शब्दन्तु स्वार्थमात्रानुयायिनम् ॥ ४६ ॥

इत्थमर्थान्तरे शब्दवृत्तेरनुपपत्तितः ।
फले लिङ्गैकगम्ये स्यात् कुतः शब्दः स्खलद्गतिः ॥ ४७ ॥

व्यापारोऽर्थे ध्वनेः साक्षान्मुख्या वृत्तिरुदाहृता ।
अर्थारोपानुगस्त्वेष गौणी तद्व्यवधानतः ॥ ४८ ॥

आशुभावादनालक्ष्यं किन्त्वर्थारोपमन्तरा ।
लोको गौश्चैत्र इत्यादौ शब्दारोपमवस्यति ॥ ४९ ॥

---

१. 'व्यापारान्तरा' इति खपुस्तके पाठः. २. 'कत्वाश्रय' इति कपुस्तके पाठः. ३. 'सोऽप्यर्थं' इति कपुस्तके पाठः.

प्रधानेतरभावेनावस्थानादर्थशब्दयोः ।
समशीर्षिकयारोपो न तयोरुपपद्यते ॥ ५० ॥
आरोपविषये यत्र विशेषः सम्प्रतीयते ।
अर्थादारोपितात् तत्र गुणवृत्तिरुदाहृता ॥ ५१ ॥
गुणवृत्तौ गिरां यावत् सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।
सैव लिङ्गतयास्माभिरिष्यतेऽर्थान्तरं प्रति ॥ ५२ ॥
न हि तत् समयाभावाद्वाच्यं शब्दस्य कल्प्यते ।
प्रतीयमानतायां च व्यक्तमस्यानुमेयता ॥ ५३ ॥
तस्मात् स्वार्थातिरेकेण गतिर्नार्थान्तरे गिराम् ।
वाचकत्वाश्रयेणातो गुणवृत्तेरसम्भवः ॥ ५४ ॥

ततश्च —

भक्त्या बिभर्ति चैकत्वं रूपाभेदादयं ध्वनिः ।
न च नाव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावाल्लक्ष्यते तया ॥ ५५ ॥
सुवर्णपुष्पामित्यादौ न चाव्याप्तिः प्रसज्यते ।
यतः पदार्थवाक्यार्थभेदात् भक्तिर्द्विधोदिता ॥ ५६ ॥
अतस्मिंस्तत्समारोपो भक्तेर्लक्षणमिष्यते ।
अर्थान्तरप्रतीत्यर्थः प्रकारः सोऽपि शस्यते ॥ ५७ ॥

ततश्च —

रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
लावण्याद्याः प्रसक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ ५८ ॥

भवन्त्येवेत्यर्थः । यतः—

मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।
यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिः ॥ ५९ ॥
वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिरसङ्गता ।
गमकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याद्विषयो न किम् ॥ ६० ॥
व्यञ्जकत्वैकमूलत्वमसिद्धञ्च ध्वनेर्यतः ।
गमकत्वाश्रयापीष्टा गुणवृत्तिस्तदाश्रयः ॥ ६१ ॥
समिदिध्मादयः शब्दाः प्रसिद्धा गुणवृत्तयः ।
ध्वनेः पदादिव्यङ्गयस्य येनोदाहरणीकृताः ॥ ६२ ॥

१. 'दनयोर्द्वयोः' इत्यपि खपुस्तके पाठः.

तस्माद् व्युत्पत्तिशक्तिभ्यां निबन्धो यः स्खलद्गतेः।
शब्दस्य सोऽपि विज्ञेयोऽनुमानविषयोऽन्यवत् ॥ ६३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः। [1]'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्था' इत्यादावपि यदेतद्विषभक्षणानुज्ञानं तदर्थप्रकरणादिसहायमेतद्गृहे भोजनस्य ततोऽपि दारुणतरपरिणामत्वमनुमापयति। न ह्यनुन्मत्तः सुहृदादौ हितकामः सन्नस्य कचिद् भोजननिषेधं विदधानः अकस्माद्विषभक्षणमनुजानातीत्यवगतवक्तृप्रकरणादिस्वरूपः प्रतिपत्ता विषभक्षणानुज्ञानादेव तद्गृहभोजनस्यात्यन्तमकरणीयत्वमनुमातुमर्हति। विषभक्षणानुज्ञानादेर्वाक्यार्थस्याप्रस्तुतस्यैवोपन्यासो हि पूर्वोक्तेन नयेन प्रस्तुतातिरिक्तार्थान्तरप्रतिपादनपरत्वात् तत्र हेतुतयावगन्तव्य इति न शब्दस्य तत्र व्यापारः परिकल्पनीयः।

विषभक्षणादपि परमेतद्गृहभोजनस्य दारुणताम्।
वाच्यादतोऽनुमिमते प्रकरणवक्तृस्वरूपज्ञाः ॥ ६४ ॥

विषभक्षणमनुमनुते न हि कश्चिदकाण्ड एव सुहृदि सुधीः।
तेनात्रार्थान्तरगतिरार्थी तात्पर्यशक्तिजा न पुनः ॥ ६५ ॥

इति सङ्ग्रहार्ये।

यदप्यन्ये मन्यन्ते—वाच्यावगमोपक्रमः प्रतीयमानार्थान्तरावसायपर्यन्तोऽयमेक एव दीर्घदीर्घश्शब्दस्येषोरिव व्यापारः; न पुनरर्थान्तरस्य कश्चित् संवेद्यते। यथा ह्येक एवेषुर्बलवता धनुष्मता मुक्तः शत्रोरुरश्छदमुरश्च भित्त्वा जीवितमपहरति, न च तस्य वृत्तिभेदः, तथा शब्दोऽपि सत्कविना सकृत् प्रयुक्त एव क्रमेण स्वार्थाभिधानमर्थान्तरप्रतीतिं चैकयैव प्रवृत्त्या वितनोति। न च तस्य व्यापारभेदः कश्चित्। किञ्च यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति शब्दस्यैवासौ व्यापारो न्याय्यो नार्थस्येति। तदयुक्तम्। साक्षाच्छब्दस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वासिद्धेः। पारम्पर्येण तु तस्य हेतुत्वोपगमे वस्तूनां हेतुफलभावव्यवहारनियमो न व्यवतिष्ठते। ततश्च कुलालोऽपि सेकसलिलोपकरणभूतकुम्भं कुर्वन् मधुमास इव कुसुमविकासहेतुरिति मुख्यतया ख्यायेत। इत्यर्थस्यैव व्यापारोऽभ्युपगन्तुं युक्तो न शब्दस्य। न हि यः पुत्रस्य व्यापारः स पितुरेवेति मुख्यतया शक्यते वक्तुम्, तयोरन्योन्यव्यापारसाङ्कर्यदोषप्रसङ्गात्। किञ्चायं विषमः शरदृष्टान्तोपन्यासः। न हि यथा सायकः स्वभावत एव छेद्यभेद्याद्यर्थविषयमेकयैव वृत्त्या तत्तत्कार्यं करोति, तथा शब्दः।

१. 'स्वयमेव' इति खपुस्तके पाठः.

स हि सङ्केतसापेक्षः स्वव्यापारमारभते न स्वभावत एवेति यत्रैवास्य सङ्केतस्तत्रैव व्याप्रियते । ततश्चाभिधेयार्थविषय एवास्य व्यापारो युक्तो नार्थान्तरविषयः, तत्र सङ्केताभावात् । तदभावेऽपि तत्र तत्परिकल्पने सर्वः कुतश्चिदभिधेयार्थवदर्थान्तरमपि प्रतीयात् । तस्माद्यत्र सङ्केतापेक्षा तत्रैवास्य व्यापार इत्यवगन्तुं युक्तं, नार्थान्तरे, तत्र वक्ष्यमाणनयेनार्थस्यैव तदुपपत्तिसमर्थनादिति । यत् पुनः—

"शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ॥"

इत्यादिना शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकि यद्वैचित्र्यं तन्मात्रलक्षणं वक्रत्वं नाम काव्यस्य जीवितमिति सहृदयमानिनः केचिदाचक्षते, तदप्यसमीचीनम् । यतः प्रसिद्धोपनिबन्धनव्यतिरेकित्वमिदं शब्दार्थयोरौचित्यमात्रपर्यवसायि स्यात् , प्रसिद्धाभिधेयार्थव्यतिरेकि प्रतीयमानाभिव्यक्तिपरं वा स्यात् । प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिणः शब्दार्थोपनिबन्धनवैचित्र्यस्य प्रकारान्तरासम्भवात् । तत्राद्यस्तावत् पक्षो न शङ्कनीय एव, तस्य काव्यस्वरूपनिरूपणसामर्थ्यसिद्धस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यात् । विभावाद्युपनिबन्ध एव हि कविव्यापारो नापरः । ते च यथाशास्त्रमुपनिबध्यमाना रसाभिव्यक्तेर्निबन्धनभावं भजन्ते, नान्यथा । रसात्मकं च काव्यमिति कुतस्तत्रानौचित्यसंस्पर्शः सम्भाव्यते, यन्निरासार्थमित्थं काव्यलक्षणमाचक्षीरन् विचक्षणम्मन्याः । द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्ध्वनेरेवेदं लक्षणमनया भङ्ग्याभिहितं भवति, अभिन्नत्वाद्वस्तुनः । अत एव चास्य त एव प्रभेदास्तान्येवोदाहरणानि तैरुपदर्शितानि । तच्चायुक्तमित्युक्तं, वक्ष्यते च ।

प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र वैचित्र्यसिद्धये ।
अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥ ६६ ॥
पदवाक्यादिगम्यत्वात् स चार्थो बहुधा मतः ।
तेन तद्वक्रतापीष्टा बहुधैवेति तद्विदः ॥ ॥६७ ॥
अत्रोच्यतेऽभिधासंज्ञः शब्दस्यार्थप्रकाशने ।
व्यापार एक एवेष्टो यस्त्वन्योऽर्थस्य सोऽखिलः ॥ ६८ ॥

ततश्च—

वाच्यादर्थान्तरं भिन्नं यदि तल्लिङ्गमस्य सः ।
तन्नान्तरीयकतया निबन्धो ह्यस्य लक्षणम् ॥ ६९ ॥
अभेदे बहुता न स्यादुक्तेर्मार्गान्तराग्रहात् ।
तेन ध्वनिवदेषापि वक्रोक्तिरनुमा न किम् ॥ ७० ॥

इत्यन्तरश्लोकाः । नापिशब्दस्याभिधाव्यतिरेकेण व्यञ्जकत्वं व्यापारान्तरमुपपद्यते, येनार्थान्तरं प्रत्याययेद्, व्यक्तेरनुपपत्तेः सम्बन्धान्तरस्य चासिद्धेः । तदभावेऽपि तदभ्युपगमे तस्यार्थनियमो न स्याद् निबन्धनाभावात् । न ह्यस्य गेयस्येव रत्यादिभिर्भावैः स्वाभाविक एव सम्बन्धः सर्वस्यैव तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । नापि समयकृतः व्यञ्जकत्वस्यौपाधिकत्वाद् उपाधीनां चार्थप्रकरणादिसामग्रीरूपाणामानन्त्यादनियतत्वाच्च प्रतिपदमिव शब्दानुशासनस्य समयस्य कर्तुमशक्यत्त्वात् । एक एव हि शब्दः सामग्रीवैचित्र्याद्भिन्नानर्थानवगमयति, यथा 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति, 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये! नोचितम्' इति, 'रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भखिन्नसीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते' इति, 'रामे तटान्तवसतौ कुशतल्पशायिन्यद्यापि नास्ति भगवन्! भवतो व्यपेक्षा' इत्यादावेक एव रामशब्दः । यथाह ध्वनिकारः—'शब्दार्थयोर्हि प्रसिद्धो यः सम्बन्धो वाच्यवाचकभावाख्यस्तमनुरुन्धान एव गमकत्वलक्षणो व्यापारसामग्र्यन्तरसद्भावादौपाधिकः प्रवर्तते । अत एव च वाचकत्वात् तस्य विशेषः । वाचकत्वं हि शब्दविशेषस्य नियत आत्मा, सङ्केतव्युत्पत्तिकालादारभ्य तदविनाभावेन तस्य प्रसिद्धत्वात् । स त्वनियत औपाधिकत्वात् प्रकरणाद्यवच्छेदेन तस्य प्रतीतेरिरिति । न चानयोरन्यः सम्बन्धः सम्भवतीति तस्याः सामग्र्या एव सम्बन्धबलात् तद्गमकत्वमुपपन्नं न शब्दस्येति नार्थपक्षादस्य कश्चिद्विशेष इति व्यर्थस्तत्पक्षोपन्यासः । ननु यदि शब्दस्यार्थनिरपेक्षस्य व्यञ्जकत्वं नेष्यते, तत् कथं प्राप्तमित्यादौ प्रादीनां द्योतकत्वमुक्तं न वाचकत्वम् । वाचकत्वे हि हलादित्वाद्धातोर्यङादिप्रसङ्गः स्यात् । द्योतकत्वं प्रकाशकत्वं व्यञ्जकत्वं चेत्येक एवार्थ इति । सत्यम् । उक्तमुपचारतो न परमार्थत इति तस्य प्रदीपादिनिष्ठस्य वास्तवस्य शब्दार्थविषयत्वस्य प्रतिक्षेपात् । अथोच्यते—पचत्यादयः क्रियासामान्यवचनाः । सामान्यानि चाशेषविशेषान्तर्भावभाञ्जि भवन्तीति तत्प्रतीतिनान्तरीयकतयैव विशेषसद्भावः सिद्ध एव । यदाहुः—'निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवद्' इति । केवलमर्थसामर्थ्यसिद्धोऽपि विशेषो द्योतनमपेक्षत इति तन्मात्रव्यापाराः प्रादयो द्योतका एव भवितुमर्हन्ति न वाचका इति । सत्यं । किन्तु यदप्रतीतौ सामान्यप्रतीतिरेव न पर्यवस्यति तद्विशेषमात्रं तेभ्यः प्रतीयतां नाम । न तु तावता व्यवहारसिद्धिः काचित् । तस्याः प्रतिनियतविशेषावसायनिबन्धनत्वात् । स त्वपूर्वतया प्रादिभ्य एवोद्भवन्नवधार्यते । न पचत्यादिभ्यः । नार्थादपि तत्सद्भावासिद्धिः काचित् । अस्याः प्रतिनियतविशेषावसाय-

निबन्धनत्वात् । तस्माद्यत्प्रयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी यस्य प्रतीतिस्तयोर्वाच्य-वाचकभावव्यवहारविषयत्वमेवोपगन्तुं युक्तं नाभिव्यक्तिविषयत्वम् । यथा घटशब्द-तदर्थयोः । प्रादिप्रयोगानुविधायिनी तत्र पचतीत्यादौ प्रकर्षादिप्रतीतिरिति तेऽपि तथा भवितुमर्हन्त्येव । अन्यथा नीलोत्पलादौ सर्वस्यैव विशेषणाभिमतस्य नीलादिशब्द-स्य विशेष्यवाचिनश्चोत्पलादेर्विशेषणविशेष्यभावव्यवहारोऽस्तमुपगच्छेत् । तत्रापि ह्येतच्छक्यं वक्तुम् । उत्पलादयः शब्दाः सामान्यवचनाः । सामान्यानि च गर्भी-कृतविशेषाणि भवन्तीति तेषां तत्र सद्भावासिद्धौ सत्यां नीलादिशब्दा अपि तत्तद्-द्योतनमात्रव्यापाराः प्रादिवद् द्योतका भवितुमर्हन्ति नाभिधायका इति । एवञ्चा-न्तर्मात्राविपरिवार्तितया सिद्धसद्भावानां घटादीनां घटादिशब्दा अपि द्योतका एव स्युर्न वाचका इति वाच्यवाचकव्यवहारोऽस्तमियात् । तस्मात् भाक्तमेव द्योतकत्व-मुपगन्तव्यं न मुख्यम् भक्तेश्च प्रयोजनं वाच्यस्यार्थस्य स्फुटत्वप्रतिपत्तिः । नि-मित्तं च विशेषणविशेष्यप्रतीत्योराशुभावितया क्रमानुपलक्षणात् सहभावप्रतीतिः । द्विविधं हि विशेषणमिष्टम् अन्तरङ्गं बहिरङ्गं चेति । तत्राद्यमव्यवहितमेवार्थकारि लाक्षादिवत् स्फटिकादेः । द्वितीयमुभयरूपमयस्कान्तमिव लोहस्य । तद्धि व्यवहि-तमपि लोहे स्वां शक्तिमुपदधात्येव । तदपि द्विविधम् । समानाधिकरणं भिन्नाधि-करणं चेति । विशेष्योऽपि द्विविधो धात्वर्थो नामार्थश्चेति । तत्रोपसर्गाणां प्रायो-धात्वर्थो विषयो न नामार्थः । चादीनां तु निपातानामुभयमपि । केवलं तेषां विशे-ष्यात् पूर्वं पश्चाच्च क्रमेण प्रयोगो नियोगतोऽवगन्तव्यः । नान्येषां विशेषणानाम् । तदेवं विशेषणविशेष्यस्वरूपेऽवस्थिते यदेतदन्तरङ्गं विशेषणमुक्तं तद् गवादौ गो-त्वादिवद्विशेष्यस्वरूपान्तर्भूतामिवेति तत्प्रतीत्योराशुभावितया क्रमानुपलक्षणात् सह-भावावगमो द्योत्यद्योतकभावभ्रमहेतुः । अत एव केचिदेषां धात्वन्तर्भावमिव मन्य-मानाः —

> "अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् ।
> धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव च तादृशः ॥"

इत्याद्यवोचन् । चादीनां चोपाधीनां विशेष्येभ्यो निर्मलेभ्यः स्फटिकोपलेभ्य इव लाक्षादीनामव्यवधानमेव । तेन ते यदनन्तरमुपाधीयन्ते तेष्वेव विशेषमाधातुमलं नान्यत्रेति यत्तेषां भिन्नक्रमतया क्वचिदुपादानं तदनुपपन्नमेव । अयथास्थानवि-निवेशिनो हि तेऽर्थान्तरमनभिमतमेव स्वोपरागेणोपरञ्जयेयुः । ततश्च प्रस्तुतार्थ-स्यासामञ्जस्यप्रसङ्गः । कथञ्चिद्वा भिन्नक्रमतयाप्यभिमतार्थसम्बन्धोपकल्पने प्रस्तु-

तार्थप्रतीतेर्विघ्नितत्वात् तन्निबन्धनो रसास्वादोऽपि विघ्नितः स्यात् शब्ददोषाणामनौचित्योपगमात् तस्य च रसभङ्गहेतुत्वात् । । यथाहुः---

"अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥" इति ।

स्वाभाविकं ध्वनेर्युक्तं व्यञ्जकत्वं न दीपवत् ।
धूमवत् किन्तु कृतकं सम्बन्धादेरपेक्षणात् ॥ ७१ ॥

प्रादीनां द्योतकत्वं यत् कैश्चिदभ्युपगम्यते ।
तद् भाक्तमेव तत्रेष्टं न मुख्यं तदसम्भवात् ॥ ७२ ॥

तथा हि यस्य शब्दस्य भावाभावानुसारिणी ।
यदर्थबुद्धिस्तस्यासौ वाच्योऽर्थ इति कथ्यते ॥ ७३ ॥

गोशब्दस्येव गौरर्थः सान्यथा त्वव्यवस्थिता ।
वाच्यत्वव्यवहारश्च न स्यादर्थस्य कस्यचित् ॥ ७४ ॥

प्रादिप्रयोगानुगमव्यतिरेकानुसारिणी ।
प्रकर्षादौ मतिस्तेन तस्य तद्वाच्यता न किम् ॥ ७५ ॥

विशेषावगमस्याशुभावादनुपलक्षणात् ।
क्रमस्य सहभावित्वं भ्रमो भक्तेर्निबन्धनम् ॥ ७६ ॥

विशेषणं तु द्विविधमान्तरं बाह्यमेव च
तत्राव्यवहितं सद्यदर्थकारी तदान्तरम् ॥ ७७ ॥

स्फटिकस्येव लाक्षादि द्वितीयमुभयात्मकम् ।
आयसस्येव तत्कान्तं तदपि द्विविधं मतम् ॥ ७८ ॥

असमानसमानाधिकरणत्वाविभेदतः ।
विशेष्योऽपि द्विधा ज्ञेयो धातुनामार्थभेदतः ॥ ७९ ॥

शाब्दत्वार्थत्वभेदेन नामार्थोऽपि द्विधा मतः ।
तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो मतः ॥ ८० ॥

चादीनां तु निपातानामुभयं परिकीर्त्तितम् ।
केवलं तु विशेष्यात् स्युः पूर्वं पश्चाच्च ते क्रमात् ॥ ८१ ॥

विशेषणानामन्येषां पौर्वापर्यमयन्त्रितम् ।
इत्थं स्थिते स्वरूपेऽस्मिन् विशेषणविशेष्ययोः ॥ ८२ ॥

यदन्तरङ्गमुद्दिष्टमुभयात्माविशेषणम् ।
विशेष्ये मग्नमिव तत् गवि गोत्वमिव स्थितम् ॥ ८३ ॥

अत एवाशुभावित्वात् तत्प्रतीत्योः क्रमाग्रहः ।
यन्मूलश्चायमनयोर्द्योत्यद्योतकताभ्रमः ॥ ८४ ॥

प्रादीनां धातुगर्भत्वोपगमाच्च यदुक्तवान् ।
अडादीनां व्यवस्थार्थमित्यादि विदुषां वरः ॥ ८५ ॥

अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ।
सम्बन्धं ते हि शक्तिं स्वामुपदध्युरनन्तरे ॥ ८६ ॥

सान्तरत्वे तु तां शक्तिमन्यत्रैवादधत्यमी ।
ततश्चार्थासमञ्जस्यादनौचित्यं प्रसज्यते ॥ ८७ ॥

बहिरङ्गान्तरङ्गत्वभेदात् तद् द्विविधं मतम् ।
तत्र शब्दैकविषयं बहिरङ्गं प्रचक्षते ॥ ८८ ॥

द्वितीयमर्थविषयं तत् त्वाद्यैरेव दर्शितम् ।
तत्स्वरूपमतोऽस्माभिरिह नातिप्रतन्यते ॥ ८९ ॥

पारम्पर्येण साक्षाच्च तदेतत् प्रतिपद्यते ।
कवेरजागरूकस्य रसभङ्गनिमित्तताम् ॥ ९० ॥

यत् त्वेतच्छब्दविषयं बहुधा परिदृश्यते ।
तस्य प्रक्रमभेदाद्या दोषाः पञ्चैव योनयः ॥ ९१ ॥

तेषां संक्षेपतोऽस्माभिः स्वरूपमभिधास्यते ।
यस्तु प्रपञ्चः पञ्चानां स्वयं तमवधारयेत् ॥ ॥९२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । किञ्च काव्यस्य स्वरूपं व्युत्पादयितुकामेन मतिमता तल्लक्षणमेव सामान्येनाख्यातव्यम्, यत्र वाच्यप्रतीयमानयोर्गम्यगमकभावसंस्पर्शस्तत् काव्यमिति, तावतैव व्युत्पत्तिसिद्धेः । यत्तु तदनाख्यायैव तयोः प्रधानेतरभावकल्पनेन प्रकारद्वयमुक्तं तदप्रयोजकमेव । यो हि यद्विशेषप्रतीतौ निमित्तभावेन निश्चितः स एव तदर्थिनः प्रतिपाद्यो भवति नान्यः, अतिप्रसङ्गात् । यथा दण्डिप्रतीतौ दण्डः । अनुमेयार्थसंस्पर्शमात्रं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यस्य चारुत्वहेतुर्निश्चितम् । अतस्तदेव वक्तव्यं भवति न त्वस्य प्राधान्याप्राधान्यकृतो विशेषः । न हि तयोः सामान्यविशेषयोस्त्रिष्वपि वस्तुमात्रादिष्वनुमेयेषु चेतनचमत्कारकारी कश्चिद्विशेषोऽवगम्यते । तत्र वस्तुमात्रस्य प्राधान्ये यथा—

'वच्च मह व्विअ एक्काए होन्तु णीसासरोइअव्वाइम् ।
मा तुज्झ वि तीए विण दक्खिण्णहअस्स जाअन्दु ॥'

इत्यत्र । तस्यैवाप्राधान्ये यथा —

"लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह सम्प्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥"

यथा च —

"अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरस्सरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः" ॥

अलङ्कारस्य प्राधान्ये यथा —

"वीराण[2] रमइ घुसिणारुणम्मि ण तहा पिआथणुच्छङ्गे ।
दिट्ठी रिउगअकुम्भत्थलम्मि जह बहलसिन्दूरे ॥"

यथा च —

"तं[3] ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसम् ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेन ॥"

इति । तस्यैवाप्राधान्ये यथा —

"चन्दमऊएहि[4] णिसा णलिणी कमलेहि कुसुमगुच्छेहि लआ ।
हंसेहि सरअसोहा कव्वकहा सज्जणेहि करइ गुरुई ॥"

रसादीनां प्राधान्ये यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णने मनोभवशरसन्धानपर्यन्ते, शम्भोश्च विवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादौ । तेषामप्राधान्यं शुद्धसङ्कीर्णतादिभेदाद् द्विविधम् । तत्र शुद्धं यथा —

---

१. व्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।
मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनिषत ॥

२. वीराणां रमते घुसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥

३. तत् तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥

४. चन्द्रमयूखैर्निशा नलिनी कमलैः कुसुमगुच्छैर्लता ।
हंसैः शारदशोभा काव्यकथा सज्जनैः क्रियते गुर्वी ॥

"किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
केयं निष्करुण! प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः।
स्वप्नान्तेष्विति ते वदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः॥"

इत्यत्र करुणस्य शुद्धस्यैवाङ्गभावः। सङ्कीर्णरसादावङ्गभूते यथा—

"क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः॥"

अत्र हि त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलम्भस्य श्लेषसहितस्यैवाङ्गभावः। तदेवं प्रकारत्रयेऽप्यनुमेयार्थसंस्पर्श एव काव्यस्य चारुत्वहेतुरित्यवगन्तव्यम्। यदाह ध्वनिकारः—'सर्वथा नास्त्येव हृदयहारिणः काव्यस्य स प्रकारः, यत्र प्रतीयमानार्थसंस्पर्शेन न सौभाग्यम्। तदिदं काव्यरहस्यं परमामिति सूरिभिर्विभावनीयम्।

"मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि।
प्रतीयमाना च्छायैषा भूषा लज्जेव योषिताम्॥"

इति। पुनः स एव यथा—

"प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते।
यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात् प्रकर्षवत्॥"

सम्भवापेक्षया चास्य ध्वनेः स्वरूपमात्रप्रतिपादनार्थत्वोपगमेऽन्येषामपि तद्वाक्यवर्त्तिनां पदवर्णसंख्यादीनां तदुपदर्शनप्रसङ्गो विशेषाभावादिति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धव्युत्पत्तिमात्रफलमेतत् पर्यवस्यतीति न काव्यविशेषव्युत्पत्तिफलम्। न चायं प्रधानेतरभावेनोपनिबद्धस्तेषामनुमेयतां प्रतिबध्नाति। तदेवञ्च नार्थशब्दयोरुपसर्जनीकृतस्वार्थत्वमव्यभिचारासम्भवदोषदुष्टत्वात्। न वाच्यप्रतीयमानयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्तल्लक्षणाभावात्। न च काव्यविशेषस्य लक्षणकरणं प्रयोजनाभावात्। नापि ध्वनिव्यपदेशः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभावादुपपद्यत इति सर्वमसमञ्जसमिव तल्लक्षणमुपलक्ष्यते।

यदि काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता।
प्रकर्षशालिनी तर्हि व्यर्थ एवादरो ध्वनौ॥ ९३॥

न हि काव्यात्मभूतस्य ध्वनेस्तत्रास्ति सम्भवः ।
तेन निर्जीवतैवास्य स्यात् प्रकर्षे कथैव का ॥ ९४ ॥
अतोऽतदात्मभूतस्य येऽभावं जगदुर्ध्वनेः ।
ते मुधैव प्रतिक्षिप्ताः स्वोक्तिभावमपश्यता ॥ ९५ ॥
अथेष्यते स तत्रापि रसादिव्यक्त्यपेक्षया ।
काव्यमेवान्यथा न स्याद्रसात्मकमिदं यतः ॥ ९६ ॥
इत्थञ्च गम्यमानार्थस्पर्शमात्रमलङ्कृतिः ।
वाच्यस्येत्येतदुक्तं स्यान्मता सैवानुमा ततः ॥ ९७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । किञ्च यदविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति ध्वनेः प्रकारद्वयमुक्तं, तत्र किमिदमविवक्षितत्वं नामेति तात्पर्यतोऽस्यार्थो वक्तव्यः । किमविवाक्षितत्वमनुपादेयत्वमुतान्यपरत्वम् । अनुपादेयत्वं च किं सर्वात्मना अंशेन वा । सर्वात्मनानुपादेयत्वे व्यञ्जकत्वमप्यस्यानुपादेयं तस्य तदाश्रितत्वात् । ततश्च प्रयोग एवास्य दुष्टः स्याद् यथान्यस्य पुनरुक्तादेः । अथांशेनेत्युच्यते । वक्तव्यस्तर्ह्यसावंशः । स च निरूप्यमाणः स्वाप्राधान्य एव पर्यवस्यति । ततश्चाविवक्षितत्वमन्यपरत्वमुपसर्जनीकृतात्मत्वं चेत्येक एवार्थ इत्यनया भङ्ग्या स्वरूपमेव ध्वनेरुक्तं भवति न तु तस्य प्रकारभेदः । यस्य हि यल्लक्षणानुगमे सत्यवान्तरविशेषसंस्पर्शः, स तस्य प्रकार इत्युच्यते यथा गोत्वस्य शाबलेयादि । न तु तस्यैव स एव[1] प्रकारो भवितुमर्हति तदनवस्थाप्रसङ्गात् । न चात्र विशेषसंस्पर्शः कश्चिदिति कथमस्य ध्वनिप्रकारत्वोक्तिर्युक्तिमती । किञ्चेदं विवक्षितान्यपरवाच्यत्वन्नाम न बुध्यामहे । यदि हि विवक्षितत्वं नाम प्राधान्यमुच्यते तत् कथं तस्यान्यपरत्वं घटते । अन्यपरत्वं ह्यन्यस्याङ्गभावो भण्यते । यस्य चाङ्गभावः स कथं तदैव विवक्षितत्वात् प्राधान्यमनुभवेदिति यद्वाच्यस्य विवक्षितत्वमन्यपरत्वञ्चोपगतं तद्विप्रतिषिद्धं विवक्षितान्यपरत्वयोर्विरोधात् । एकाश्रयत्वेन हि प्राधान्येतरयोगित्वं विशेषणाभिमतार्थविषयमेव सङ्गच्छते नान्यविषयम् । तदेव हि विशेष्यस्योत्कर्षाधाननिबन्धनभावेन विवक्षितत्वात प्राधान्यम् उपाधिभावाच्च वास्तवादप्राधान्यमनुभवितुमलं यथा 'रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भखिन्नसीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते' इत्युक्तम् । किञ्चास्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदत्वेऽभ्युपगम्यमाने वाच्यस्यान्यपरत्वमनुपादेयमेव तस्य तत्प-

१. 'स एव' इति खपुस्तके पाठः ।

भेदत्वादेव सिद्धेः । अन्यपरत्वं ह्युपसर्जनीकृतात्मत्वम् । तच्च ध्वनेः सामान्यं रूपमुक्तमेव । अथात्र तदुपादीयते पूर्वत्रापि तदुपादीयताम् उभयत्रापि वा मोपादायि उभयोरपि तत्प्रकारत्वाविशेषात् । किञ्चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य यदुदाहरणं तदग्निर्माणवक इतिवद् गुणवृत्तेरेव सङ्गच्छते तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्वसमर्थनात् । तथा हि प्रसिद्धान्यूनानतिरिक्तभावस्यान्यस्य साधर्म्यप्रतिपत्त्यर्थमन्यत्रारोप उपचारः । स चायमारोप्यारोपकभावात्मकतयोभयार्थविषयो वेदितव्यः । ततश्च यदैक एवार्थ एकशब्दाभिधेयः सामान्यविशेषांशपरिकल्पनेनोभयरूपोऽस्य विषयभावं भजते, तदार्थप्रकरणाद्यध्यवसितोत्कर्षापकर्षौ विशेषांश एव समारोपितस्तत्र साधर्म्यावगतिहेतुर्भवति यथा 'तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दुः' इति । न तु सामान्यांशः विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात् । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽप्यनुमान एवान्तर्भवति । रामादिशब्दा हि प्रकरणाद्यवसितोत्कर्षापकर्षलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्याययन्ति, न संज्ञिमात्रम् अर्थान्तरं यदनुमितं धर्मरूपं तत्र संक्रमितमाश्रयभावेन परिणतं वाच्यमस्येति कृत्वा । द्विविधो ह्यनुमेयोऽर्थो धर्मरूपो धर्मिरूपश्चेति । तत्राद्योऽस्य विषयः । तस्यैव वाच्यार्थनिष्ठतया प्रतीतेः । अन्यस्त्वन्यस्य यथा अग्निरत्र धूमादिति । ततो धर्मविशेषप्रतिपत्तौ प्रकरणादिरेव हेतुतयावगन्तव्यः, न रामादिशब्दा इति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्तु पदार्थोपचार एव यथा गौर्बाहीक इति । तस्याप्यनुमानान्तर्भावः समर्थित एव । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्तु न सम्भवत्येव । शब्दस्याभिधाशक्तिव्यतिरेकेण शक्त्यन्तरानभ्युपगमादित्येतदुक्तं, वक्ष्यते च ।

नाविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्युक्ता प्रकारता ।
न हि प्रकारस्तस्यैव स एवेत्युपपद्यते ॥ ९८ ॥

भक्तिः पदार्थवाक्यार्थरूपत्वाद् द्विविधा मता ।
तद्बुद्धिश्चानुमानान्तर्भूता यदुपपादिता ॥ ९९ ॥

तत् तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनेर्भक्तेश्च का भिदा ।
द्वितीयोऽपि प्रकारो यः सोऽपि सङ्गच्छते कथम् ॥ १०० ॥

परस्परविरुद्धत्वाद् विवक्षातत्परत्वयोः ।
यः शब्दशक्तिमूलोऽन्यः प्रभेदो वर्णितो ध्वनेः ॥ १०१ ॥

सोऽप्युक्तोऽन्यत एवासौ तत्रेष्टार्थान्तरे मतिः ।
शब्दे शक्त्यन्तराभावस्यासकृत् प्रतिपादनात् ॥ १०२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते
व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे
ध्वनिलक्षणाक्षेपो नाम
प्रथमो विमर्शः ।

अथ द्वितीयो विमर्शः ।

इह खलु द्विविधमनौचित्यमुक्तम् अर्थविषयं शब्दविषयं चेति । तत्र विभावानुभावव्यभिचारिणामयथायथं रसेषु यो विनियोगस्तन्मात्रलक्षणमेकमन्तरङ्गमाद्यैरेवोक्तमिति नेह प्रतन्यते । अपरं पुनर्बहिरङ्गं बहुप्रकारं सम्भवति तद्यथा— विधेयाविमर्शः, प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनं चेति । दुःश्रवत्वमपि वृत्तस्य शब्दानौचित्यमेव, तस्याप्यनुप्रासादेरिव रसानुगुण्येन प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । केवलं वाचकत्वाश्रयमेतन्न भवतीति न तत्तुल्यकक्ष्यतयोपात्तम् । एतस्य च विवक्षितरसादिप्रतीतिविघ्नविधायित्वं नाम सामान्यलक्षणम् । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावश्चानयोः साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादिष्टः । त एते विधेयाविमर्शादयो दोषा इत्युच्यन्ते । तानिदानीमखिलान् खला इव व्याख्यास्यामः ।

मुग्धः किं किमसभ्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं
पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भावयेत् ।
छात्राभ्यर्थनया ततोऽद्य सहसैवोत्सृज्य मार्गं सतां
पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम् ॥ १ ॥

स्वकृतिष्वयन्त्रितः कथमनुशिष्यादन्यमयामिति न वाच्यम् ।
वारयति भिषगपथ्यादितरान् स्वयमाचरन्नपि तत् ॥ २ ॥

इति । तत्र विधेयाविमर्शो यथा—

'संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥'

अत्र ह्यसंरब्धवानिति नञ्समासस्तावदनुपपन्नः। तस्य हि पर्युदास एव विषयः, तत्रैव विशेषणत्वान्नञः सुबन्तेनोत्तरपदेन सम्बन्धोपपत्तेः। तदुक्तम्—

"प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥"

इति। यथा—

"जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥"

न प्रसज्यप्रतिषेधः, तस्य तद्विपरीतत्वात्। तदुक्तम्—

"अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥"

इति। यथा—

"नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम्।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी" ॥

इह च पर्युदासाश्रयणमसङ्गतम् अर्थस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात्। संरब्धवत्प्रतिषेधो ह्यत्राभिमतः नासंरब्धवद्विधिः तत्रैव क्रियांशप्रतिषेधावगतौ नञः क्रियाभिसम्बन्धोपपत्तेः। न चासौ प्रतीयते गुणीभूतसंरम्भनिषेधस्यार्थान्तरस्यैव संरब्धवत्सदृशस्य विधौ प्रतीतेः। न च तत्प्रतीतौ विवक्षितार्थसिद्धिः काचित्। तत्सिद्धिपक्षे च समासानुपपत्तिः नञर्थस्य विधीयमानतया प्राधान्यादुत्तरपदार्थस्य चानूद्यमानतया तद्विपर्ययात् समासे च सत्यस्य विध्यनुवादभावस्यास्तमयप्रसङ्गात्। यत्र तु विपर्ययस्तत्र समासो भवत्येव। यथा—

"काव्यार्थतत्त्वावगमो न वृद्धाराधनं विना।
अनिष्टवान् राजसूयं कः स्वर्गं मुख्यमश्नुते" ॥

इति।

क्रियाकर्त्रंशभागर्थो वाक्येऽपोह्यो नञा यदि।
क्रियांश एवापोह्यः स्यान्नेष्टवानितिवत् तदा ॥ ३ ॥

अकुम्भकार इतिवद् वृत्तौ तु स्याद्विपर्ययः ।
इत्येष नियमोऽर्थस्य शब्दशक्तिस्वभावतः ॥ ४ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । तत्रापि केचिद्व्यामोहान्न समासमाद्रियन्ते । यथा—

'ननु साधु कृतं प्रजासृजा शशिकान्तेषु मनो न कुर्वता ।
न हि चेतनतामवाप्य ते विरमेयुर्गलितेन केवलम् ॥'

यथा वा—'गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि' इति । नन्वश्राद्धभोजीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि यथा समास इष्यते तद्वदिहापि भविष्यति । संरब्धवन्निषेधश्च प्रतिपत्स्यते नासंरब्धवद्विधिरिति प्रसज्यप्रतिषेध एवायमस्तु किं पर्युदासाश्रयणेन । नैवं शक्यं, यतो न तावदत्र नञः श्राद्धेनोत्तरपदार्थेनाभिसम्बन्धः कश्चित् प्रतीयते, अपि तु विशेष्यतया प्राधान्येन तद्भोज्यर्थेनैव । तत्रापि कर्त्रंश एव प्रधानं न क्रियांशः । श्राद्धभोजनशीलो ह्यतः कर्ता प्रतीयते न तद्भोजनमात्रं कर्तरि णिनेर्विधानात् । ततस्तदभिसम्बन्ध एव शाब्दो न क्रियाभिसम्बन्धः । स हि सामर्थ्यादवसीयते, तदुपादानमन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तेः । तच्छ्रवणमात्रविप्रलम्भकृतश्चायं प्रसज्यप्रतिषेधभ्रमः, न पुनराञ्जस्येन तत्र तद्रूपता नाम काचित् सम्भवति । सा हि वाक्यादेवावसीयते न वृत्तेः तयोः सिद्धसाध्यार्थनिष्ठतया भिन्नार्थत्वाद् इति भवितव्यमेव तत्र समासेन । एवमसूर्यपश्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । इह तु प्रतिषेधस्य प्राधान्यविवक्षा, न विधेः । तत् कोऽवकाशः समासस्य । यथा—

'भुङ्क्ते सदा श्राद्धमयं परांश्चोपतापयेदित्ययथार्थमेव ।
सम्यक् स्वभावोऽवगतोऽस्य यावन्न श्राद्धभोजी न परोपतापी' ॥

इत्यत्र । अत्र हि प्रतीयमानसत्तादिक्रियासमन्वयो नञर्थस्य प्राधान्येन प्रतीयते । न तु तद्विशिष्टस्योत्तरपदार्थस्य विधिरित्येष एव प्रसज्यप्रतिषेधविषयो युक्तो नान्यः । अन्यथात्रापि समासवैशसोपगमप्रसङ्गः पूर्ववद् दुर्निवारः स्याद् विशेषाभावात् । तस्मादस्य नञो विधेयार्थनिष्ठतया प्रधानस्यानूद्यमानार्थपरतया तद्विपरीतवृत्तिना संरब्धवत्पदेन सदाचारनिरतस्येव पतितेन वृत्तिर्विद्वद्भिर्नेष्यत एवेति स्थितम् ।

नञर्थस्य विधेयत्वे निषेधस्य विपर्यये ।
समासो नेष्यतेऽर्थस्य विपर्यासप्रसङ्गतः ॥ ५ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । किञ्च योऽसावित्यत्र यदः केवलस्यैव प्रयोगोऽनुपपन्नः । यत्र

यत्तदोरेकतरनिर्देशेनोपक्रमस्तत्र तत्प्रत्यवमर्शिना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः तयोरप्यनुवाद्यविधेयार्थत्वेनेष्टत्वात् तयोश्च परस्परापेक्षया सम्बन्धस्य नित्यत्वात्। अत एवाहुः—'यत्तदोर्नित्यमभिसम्बन्ध' इति। स चायमनयोरुपक्रमोपसंहारो द्विविधः शाब्दश्चार्थश्चेति। तत्रोभयोरुपादाने सति शाब्दः यथा—

'यदुवाच न तन्मिथ्या यद् ददौ न जहार तत्'।

यथा च—

'स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः स पूज्यकर्मा सुहृदां शृणोति यः'।

इति। एकतरस्योपादाने सत्यार्थः तदितरस्यार्थसामर्थ्येनाक्षेपात्। तत्र तदः केवलस्योपादाने सत्यार्थस्त्रिविधः प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्तवस्तुविषयतयोपकल्पितसन्निधिना यदा तस्याभिसम्बन्धात्। तत्र प्रसिद्धार्थविषयो यथा—

'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी'॥

अनुभूतविषयो यथा—'ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती'ति। तथा—

'तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का सुधा
सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरो धिङ् मधु।
सा चेत् कान्तिरतन्त्रमेव कनकं किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः'॥

प्रक्रान्तविषयो यथा—

'कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम्।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः'॥

केचित् पुनरुपात्तवस्तुविषयतयोपकल्पितयोर्द्वयोरप्याक्षेपादस्य चतुर्थमपि प्रकारमिच्छन्ति। यथा—

'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी'॥

अत्र स कोऽप्युत्पत्स्यते यं प्रति यत्नो मे सफलीभविष्यतीत्युभयोरपि तयोरर्थादाक्षेपः।

---

१ 'स्यः सम्बन्ध' इति ख पुस्तके पाठः।

यश्चैकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यश्चेदमादिभिः ।
तच्छब्देन परामर्शो न तयोरुपपद्यते ॥ ६ ॥
यतोऽध्यक्षायमाणोऽर्थः स तेभ्यः प्रतिपद्यते ।
न चासौ तत्परामर्शसहिष्णुरसमन्वयात् ॥ ७ ॥

तद्यथा —

"स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम्।
द्वैतबुद्धिमपास्येमां सा हि सर्वापदां पदम् ॥"

अत्रैवेमामित्यत्रैतददसोः प्रयोगे तयोरप्येतदेवोदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत्र चैकात्म्यायेति एषा हि विपदां पदमिति च पाठौ पठितव्यौ । यदः पुनरार्थो द्विप्रकारः सम्भवति प्रक्रान्तवस्तुकल्पिततत्कर्मादिविषयेण तदा तस्याभिसम्बन्धात् यथा 'यं सर्वशैला' इत्यादौ 'स हिमालयोऽस्ती'ति । यथा च 'आत्मा जानाति यत् पापं माता जानाति यत् पिता' इत्यादौ तदात्मा जानातीत्यर्थावगतेः ।

"यत् तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥"

इत्यादौ च यद्यपि तदो द्विरुपादानं सकृच्च यदस्तथापि तत्र यथोक्तसम्बन्धद्वैविध्यानतिवृत्तिः । तथा हि यदः प्रक्रंस्यमानविषयेण तदपीत्यनेन तदाभिसम्बन्धाच्छाब्दः । यत्तदित्यस्य तु तदः प्रसिद्धतेजोनिष्ठतयोपकल्पितेन यदाभिसम्बन्धादार्थः। एवञ्च योऽयमिह 'योऽसावि'त्यत्र यदः केवलस्यैव प्रयोगः स केनाभिसम्बध्यतां न ह्यत्र मुक्तके तदभिसम्बन्धसहः प्रक्रान्तः कश्चिदर्थः सम्भवति यदभिसम्बन्धोऽस्य परिकल्प्येत । न च प्रक्रंस्यमानाम्बिकाकेसरिविषयोपकल्पितेन तदास्याभिसम्बन्धः सम्भवी तदुपादान एव तत्सम्बन्धप्रतीतिदर्शनात् । इतरथा 'यत्कोपाग्नौ शलभतां लेभे कामः शिवोऽवता'दित्यत्रापि शिवविषयतयोपकल्पितेन तदा तत्सम्बन्धप्रतीतौ सङ्गतार्थतैव स्याद् इत्ययुक्त एवायं यदः प्रयोगः ।

"मीलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम् ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥"

इत्यत्र तु पादयोः प्रमादजः पौर्वापर्यविपर्यय एवायुक्तो द्रष्टव्यः, न यदो यथोक्तविषयातिक्रमः । ननु केनेदमुक्तं यदः केवलस्यैवात्र प्रयोगो न तद इति यावता तदभिन्नार्थोऽत्रादश्शब्दः प्रयुक्त एवासाविति । अतश्च तदपेक्षया वाक्यार्थविश्रान्तेर्न कश्चिदुक्तदोषावकाशः । साधो! दुराशैषा । तस्य तदभिन्नार्थत्वासिद्धेः ।

---

१. 'श इति' इति खपुस्तके पाठः.

तत्सिद्धौ हि प्रतीतेर्निराकाङ्क्षतैव स्यात् न तु विवादः यथा—'न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाग्' इत्यत्र। किञ्च तदभिन्नार्थत्वेऽस्योपगम्यमाने

"असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः॥"

इत्यत्र मुक्तके यच्छब्दपरामर्शापेक्षा प्रसज्येत तस्य यथोक्तवस्तुविषयत्वासम्भवात्।

"यस्य प्रकोपशिखिना परिदीपितोऽभू-
दुत्फुल्लकिंशुकतरुप्रतिमो मनोभूः।
योऽसौ जगत्त्रयलयस्थितिसर्गहेतुः
पायात् स वः शशिकलाकलितावतंसः॥"

इत्यत्र च तच्छब्दपरामर्शस्य पौनरुक्त्यं स्यात्। कथं तर्हि यत्तदोर्विषये कविभिरिदमेतददःप्रभृतयः शब्दाः प्रयुक्ताः प्रयुज्यन्ते च। न च ह्यसति पर्यायत्वे तस्मिन्नेवार्थे पदान्तरप्रयोगमाद्रियन्ते स्वस्थचेतस इति प्रयोगप्रवाहप्रामाण्यादेषां तदभिन्नार्थता परिकल्प्यते। न हि तमन्तरेण शब्दानां तदर्थनिश्चयनिबन्धनमन्यत् किञ्चिदुत्पश्यामः। अत्रोच्यते। उक्तनयेन तावत् तेषां तदभिन्नार्थतानुपपत्तिरुपपादितैव। यदि तु तामपह्नुत्य गतानुगतिकतया

"योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश! निखिलं भवद्वपुः।
स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम्॥"

इति 'स्मृतिभूस्मृतिभूर्विहितो येनासौ रक्षतात् क्षताद्युष्मान्' इत्यादिप्रयोगदर्शनमात्रानुरोधेन तेषां सा परिकल्प्यते तर्हि यथादर्शनं व्यवहितानामेव अव्यवहितत्वे वा भिन्नविभक्तिकानामेव सा परिकल्प्यताम्। इतरथा तु तेषां तत्परिकल्पनमन्याय्यमेव। तत्र हि प्रत्युत सा तयोस्तदितरपरामर्शव्यपेक्षा सुतरामुन्मज्जति यथा 'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः' इति 'सोऽयं पटः श्याम इति प्रकाशस्त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः' इत्यादौ च। न चासाविहावश्यं प्रयोक्तव्यः सन् प्रयुक्त इति तदवस्थ एव दोषावकाशः। तस्मादपेतप्रक्रान्तसम्बन्धसहायस्यास्य यदोऽनुपपन्नप्रक्रंस्यमानवस्तुसमन्वयस्यैकाकिनः सार्थभ्रष्टस्येव तपस्विनः पथिकस्य सन्मार्गोपदेशदेशिकं तच्छब्दाध्याहारमेवैकं शरणमन्तरेण नाप-

रोऽभिमतार्थसङ्क्रमोपायः सम्भवति । स चैवंविधेषु सूक्तिरत्नेषु कलङ्कायमानो मनागपि न काव्यमाणिक्यवैकटिकानां सचेतसां मनांस्यावर्जयितुमलमिति ।

अनुक्त्वैव परामृश्यं प्रयोगो यत्र यत्तदोः ।
निरन्तरः पुनस्तत्र तयोरुक्तिर्न दुष्यति ॥ ८ ॥
तयोर्निरन्तरोपात्तेष्विदमेतददस्सु च ।
तयोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वसत्स्विव शाम्यति ॥ ९ ॥
उदाहरणजातं यत् तत्साङ्कर्यसमुद्भवम् ।
तस्य दिङ्मात्रमस्माभिरुक्तं विस्तरभीरुभिः ॥ १० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । अपि च अम्बिकाकेसरीत्यत्र षष्ठीसमासो नोपपद्यते यतः सर्वेषामेव समासानां तावत् प्रायेण विशेषणविशेष्याभिधायिपदोपरचितशरीरत्वं नाम सामान्यं लक्षणमाचचक्षिरे विचक्षणाः । इतरथा तेषां समर्थतानुपपत्तेः । स च विशेषणविशेष्यभावो द्विधैव सम्भवति । समानाधिकरणो व्यधिकरणश्चेति । तत्राद्यः कर्मधारयस्य विषयः । यत्र तु द्वे बहूनि वा पदान्यन्यस्य पदस्यार्थे विशेषणभावं भजन्ते सा बहुव्रीहेः सरणिः । तत्रैव यदा सङ्ख्यायाः प्रतिषेधस्य च विशेषणभावो भवेत् तदा स द्विगोर्नञ्समासस्य च विषयः । द्वितीयः प्रकारः कारकाणां सम्बन्धस्य च विशेषणत्वाद् बहुविधः । स तत्पुरुषस्य पन्थाः । तत्रापि यदाव्ययार्थस्य विशेष्यता स्यात् तदासावव्ययीभावस्य मार्गः । तदेवमेषां समासानां विशेषणविशेष्योभयांशसंस्पर्शित्वेऽपि यदा विशेषणांशः स्वाश्रयोत्कर्षाधानमुखेन वाक्यार्थचमत्कारकारणतया प्राधान्येन विवक्षितो विधेयधुरामधिरोहेद् इतरस्त्वनूद्यमानकल्पतया न्यग्भावमेव भजेत् तदासौ न वृत्तेर्विषयो भवितुमर्हति । तस्यां हि स प्रधानेतरभावस्तयोरस्तमियादित्युक्तम् । तच्चैतद्विशेषणमेकमनेकं वास्तु न तयोर्विशेषः कश्चित् । ननु च विशेषणत्वमवच्छेदकत्वाद् गुणभावः विधेयत्वं च विवक्षितत्वात् प्राधान्यं तत्कथमनयोर्भावाभावयोरिवान्योन्यं विरोधादेकत्र समावेश उपपद्यते येनैकत्र नियमेन समासो निषिध्येत अन्यत्र चोपकल्प्येत । नैष दोषः । विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वात् शीतोष्णादिवत् । न चेह वस्तुत्वमुभयोः सम्भवति एकस्यैव वास्तवत्वाद् । अन्यस्य च वैवक्षिकत्वेन विपर्ययात् । न च वस्त्ववस्तुनोर्विरोधः । न हि सत्यहस्तिनः कल्पनाकेसरिणश्च कश्चिदन्योन्यं विरोधमवगच्छति । फलभेदस्त्वनयोर्निर्विवाद एव । एकस्य हि सकलजगद्गम्यः शाब्दिकैकाविषयः पदार्थसम्बन्धमात्रम् । अपरस्य पुनः कतिपयसहृदयसंवेदनीयः सन्

कवीनामेव गोचरो वाक्यार्थचमत्कारातिशय इति । अत्र क्रमेणोदाहरणानि । तत्र कर्मधारये यथा—

"उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥"

इत्यत्र विगलितकबरीभारत्वमलसलसद्बाहुत्वं चांसवपुषोर्विशेषणे रतेरुद्दीपनविभावतापादनेन वाक्यार्थस्य कामपि कमनीयतामावहत इति प्राधान्येन विवक्षितत्वाद् न ताभ्यां सह समासे कविना न्यग्भावं गमिते । यथा चात्रैव तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतित्वं हेतुभावगर्भं विशेषणं शौरेरुचिताचरणलक्षणमतिशयमादधद्विधेयतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न तेन सह समासे निमीलितम् ।

पदमेकमनेकं वा यद्विधेयार्थतां गतम् ।
न तत्समासमन्येन न चाप्यन्योन्यमर्हति ॥ ११ ॥

तत्रैकमुदाहृतमेव । अनेकं यथा—

"अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥"

इति । यथा च—

"विद्वान् दारसखः परं परिणतो नीवारमुष्टिंपचः
सत्यज्ञाननिधिर्दधत् प्रहरणं होमार्जुनीहेतुतः ।
रे दुःक्षत्रिय! किं त्वया मम पिता शान्तं मया पुत्रवान्
नीतः कीर्त्त्यवशेषतां तदिह ते धिग्धिग् सहस्रं भुजान् ॥"

इति । यथा वा—

"राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः
प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मिषतः कर्णस्य शल्यस्य च ।
पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः
कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग् वक्षसः ॥"

यथा च—

"हे हस्त! दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥"

"एवमङ्गराज! सेनापते! राजवल्लभ! द्रोणापहासिन्! रक्ष भीमाद् दुश्शासनम्" इत्यादौ द्रष्टव्यम् । विध्यनुवादभावोऽपि वक्ष्यमाणनयेन विशेषणविशेष्यभावतुल्यफल इति तत्रापि तद्वदेव समासाभावोऽवगन्तव्यः । यथा —

"चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्त्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।
अस्त्यैवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥"

इति । प्रत्युदाहरणं यथा —

"तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।
स्वञ्च संहितममोघसायकं व्याजहार हरसूनुसन्निभः ॥"

इति । तत्राप्यमोघमाशुगमिति युक्तः पाठः । यथा वा —

"स्रस्तान्नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥"

इति । अत्र मौर्वीं द्वितीयामिति युक्तः पाठः । न चैवं वृत्तभङ्गाशङ्का कार्या । तस्य श्रव्यतामात्रलक्षणत्वात् । तदपेक्षयैव वसन्ततिलकादाविव गुर्वन्ततानियमस्य सकर्णकैरत्राप्यनादृतत्वात् । अत एव यमकानुप्रासयोरिव वृत्तस्यापि शब्दालङ्कारत्वमुपगतमस्माभिः । यथा च —

"कारणगुणानुवृत्त्या द्वौ ज्ञाने तपसि चातिशयमाप्तौ ।
व्यासः पाराशर्यः स च रामो जामदग्न्य इह ॥"

इति । ननु यदा विशेषणविशेष्ययोर्विध्यनुवादभावो नाभिमतस्तदा स्वरूपमात्रविवक्षायां नीलोत्पलादिवदत्रापि समासः प्रसज्येत न चेष्यत इत्यत्र हेतुर्वाच्यः । उच्यते । पाराशर्यत्वाद्यसाधारणविशेषणसामर्थ्यावसिता व्यासादय इति तेषां पर्यायरूपत्वात् प्रयोग एव तावदनुपपन्नः किं पुनः समास इति पर्यायत्वमात्रं तदभावे हेतुर्नान्यः । तद्यथा —

"शशाङ्कशेखरः शम्भुः पद्मजन्मा पितामहः" इत्यत्र ।

एवं तक्षकर्णा इत्यादाववगन्तव्यम् ।

लोहितस्तक्षक इति समासोऽत्रापि नेष्यते ।
लौहित्यस्य विधावुक्तन्यायात्तस्याप्रवृत्तितः ॥ १२ ॥
स्वरूपमात्रस्योक्तौ तु लौहित्याव्यभिचारतः ।
उष्णोऽग्निरितिवत् पक्षो न चास्त्यन्यस्तदत्यये ॥ १३ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । बहुव्रीहौ यथा—

"येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येनाचान्तः पयोनिधिः ।
वातापिस्तापितो येन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥"

इति । अत्र विन्ध्यादिविषयत्वेन स्थलीकरणादि यद्विशेषणतयोपात्तं तत्तत्कर्मकर्तुर्मुनेरतिदुष्करकारितया कमपि प्रभावप्रकर्षमवद्योतयति विन्ध्यस्य प्रतिदिवससमुच्छ्रायाच्छादितार्कप्रकाशस्य जगदान्ध्यविधायित्वात् पयोनिधेरगाधत्वादपारत्वाच्च वातापेः स्वमायापरिग्रहग्रस्तसमस्तलोकत्वात् । ततस्तत् प्राधान्येन विवक्षितमिति न तैः सह समासे निर्जीवीकृतं । प्रत्युदाहरणं यथा—

"यः स्थलीकृतविन्ध्याद्रिराचान्तापारवारिधिः ।
यश्च तापितवातापिः स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥"

इति । केचित् पुनरनयोरुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरर्थस्योत्कर्षापकर्षप्रतीतिभेदो न कश्चिदुपलक्ष्यत इति मन्यन्ते । त इदं प्रष्टव्याः । किं सर्वेष्वेव समासेष्वियं तदप्रतीतिः उत बहुव्रीहावेवायं शाप इति । तत्र यदि सर्वेष्वेवेत्यभ्युपगमस्तर्हि सहृदयाः साक्षिणः पृच्छ्यन्तां वयं तावन्महदन्तरमेतयोः प्रतीत्योः पश्यामः । अथ बहुव्रीहावेवेत्युच्यते । तदयुक्तम् । न हि प्रतीतिभेदहेतौ प्रतीतिसामर्थ्ये सत्यकस्मात् तदसम्भवो भणितुं न्याय्यः । एवं हि क्षित्यादिसामग्र्यामविकलायामङ्कुरादिकार्योत्पादाभावाभ्युपगमोऽपि प्रसज्येतेति सर्वत्रैवायं प्रतीतिभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । नैव वा कुत्रचित् । न पुनरिदमर्धजरतीयं लभ्यते । इह वा प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्टतरमवधारयतु मतिमान् । यत्र [illegible]दभावाभिधित्सयैव पदार्थानामुपनिबन्धस्तत्रापि हि प्रधानेतरभावविवक्षानिबन्धनौ समासस्य भावाभावावुपगतावेव । यथा—

"सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥"

इति । अत्र हि त्रैलोक्यैकालङ्कारभूतौ चराचरस्य जगतो जीवितायमानौ भग-

१. 'तपःप्रभाव' इति खपुस्तके पाठः.

वन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धावनूद्य यन्मातामहपितामहभावो विहितस्ततोऽस्य पुरूरवसस्तौ लोकोत्तराभिजनजनितं महिमानं कामपि काष्ठामधिरोपयतः यतो विशेषणविशेष्यभावाभिहितेनैव न्यायेनात्राप्यनूद्यमानगतोऽतिशयो विधीयमानाधारसङ्क्रमणक्रमेण तत्सम्बन्धिनः पर्यवस्यति । तयोर्हि स्वरूपमात्रं भिन्नं फलं पुनः पारम्पर्येण वाक्यार्थोत्कर्षलक्षणमविलक्षणमिति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् न तौ ताभ्यां सह समासे ग्लानिमानीतौ । इह च

"जनको जनको यस्या या तातस्योचिता वधूः ।
आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ॥"

इति । द्विगोर्यथा —

"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्ता त्वमापदाम् ॥"

इति । अत्र हि संख्यायाः संख्येयेष्वङ्गेषु निरवशेषताप्रतिपत्तिफलमतिशयमादधानायाः प्राधान्येन विवक्षा । तत एव हि तेषु द्विविधापत्प्रतीकारेण राज्ञः शिवोपपत्तिं परिपुष्यतीति तस्यास्तैः सह समासो न विहितः । यथा च —

"निग्रहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥"

इति । प्रत्युदाहरणमेतदेवोदाहरणं कृतसमासवैशसं द्रष्टव्यम् । नञ्समासोदाहरणं यथा — "नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचर" इत्येवमादि पूर्वमेवोपदर्शितमुपपादितं च । प्रत्युदाहरणं यथा —

"वाच्यवैचित्र्यरचनाचारु वाचस्पतेरपि ।
दुर्वचं वचनं तेन बहु तत्राप्यनुक्तवान् ॥"

इति । तत्पुरुषे कर्तुर्यथा —

"देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।
तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद् रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥"

इति । अत्र रामेणेति रामस्य कर्तृभावेन करणं प्रति यद्विशेषणत्वं तत् तस्य दारुणतातिरेकात्मकमुत्कर्षं रौद्ररसपरिपोषपर्यवसायिनं समर्पयति तस्य निरतिशयशौर्यशालित्वेन घोरतरनैर्घृण्यनिघ्नतया च प्रसिद्धेः । तेन तत्प्राधान्यान्न विशेष्येण

१. 'प्रतीतेः' इति खपुस्तके पाठः.

सह समासे गुणतां नीतम् । कर्त्रादीनां कारकाणामनेकेषां समशीर्षिकया विशेषणभावेन यदुपादानं स द्वन्द्वस्य विषय इति तत्स्वरूपनिरूपणावसर एव तेषां प्राधान्यमप्राधान्यं चाभिधास्यत इति न तदुदाहरणमिह प्रदर्शितम् । नापि विध्यनुवादभावोदाहरणं तस्य विशेषणविशेष्यभावतुल्यफलतया तत्समानवृत्तान्तत्वोपपादनात् । प्रत्युदाहरणं यथा — 'यस्यावमत्य गुरुदत्तमिदं कुठारं डिम्भोऽपि राम इति नाम पदस्य हर्त्ता' इति । कर्मणो यथा —

> "कृतककुपितैर्बाष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितै-
> र्वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथाम्बया ।
> नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना
> कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये! स तव प्रियः ॥"

इति । अत्र वनमिति यद् गमनक्रियायाः सीताविशेषणभूतायाः कर्मभावेन विशेषणं तन् तस्या रामप्रीतिप्रकर्षयुक्ताया अन्यकुलमहिलादुर्लभं दुष्करकारित्वं नामोत्कर्षमर्पयाति वनवासदुःखस्यातिकष्टत्वात् । स चोत्कर्षो रामस्य रतेरुद्दीपनतां प्रतिपद्यत इति प्रधानं न गतेत्यनेन सह समासे तिरस्कृतम् । यथा च— 'गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम्' इति । अत्र गुर्वर्थमित्यर्थिनोऽर्थनक्रियामुखेन यद्विशेषणं तत् तस्य श्लाध्यतातिशयाधानद्वारेण रघोरुत्साहपरिपोषे पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्नार्थिना सह समासे सतामवगततां गमितम् । यथा च 'संवर्धितानां सुतानिर्विशेषम्' इति । प्रत्युदाहरणं यथा— 'प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्याः कोपमजीजनः' इति 'तमभ्यनन्दत् प्रथमप्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः' इति यथाकामार्चितानामिति यथाकालप्रबोधिनामिति च । करणस्य यथा—

> "आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
> बन्धुं न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि च केशहस्तः ॥"

इति । अत्र करेणेति यत् केशहस्तकर्मकस्य सम्भावितस्य रोधनस्य करणभावेन विशेषणं तत् तस्याः कस्याश्चिद्रभसौत्सुक्यप्रहर्षप्रकर्षरूपमतिशयं प्रतिपादयद्वधूवरयो रूपसम्पदमसाधारणीमभिव्यनक्ति यदवलोकनव्यवधानापादिनीं तावतीमपि कालकलां विघ्नायमानां मन्यमानयानया सततं स्वाधीनेनैकेन करकमलेन रोधोऽप्यस्य न कृतः । तेन तत् प्रधानमिति न रुद्ध इत्यनेन सह समासेऽस्तमुपनीतम् । यथा च —

"कर्त्तुमक्षमया मानं प्राणेशः प्रत्यभेदि यत् ।
सोऽयं सखि! स्वहस्तेन समाकृष्टस्त्वयानलः ॥"

प्रत्युदाहरणं यथा—

"धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे
को वाक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थः ॥"

इति । सम्प्रदानस्य यथा—

"पौलस्त्यः स्वयमेव याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते
देयो नैष हरप्रसादपरशुस्तेनाधिकं ताम्यति ।
तद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्यं ब्रूहि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥"

इति । अत्र द्विजेभ्य इति निर्जयपूर्वकस्य भार्गवकर्तृकस्य महीदानस्य सम्प्रदानत्वेन यद्विशेषणं तन्मह्याः पात्रसात्करणोत्कर्षमादधत् भार्गवशौर्यातिरेकस्य व्यञ्जनेन दशाननस्य कोपोद्दीपनपर्यवसायि भवतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्न दत्तेत्यनेन सह समासे कविना विच्छायीकृतम् । प्रत्युदाहरणमेतदेव पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । अपादानस्य यथा—

"ताताज्जन्म वपुर्विलङ्घितवियत् क्रौर्यं कृतान्ताधिकं
शक्तिः कृत्स्नसुरासुरोप्मशमनी नीता तथोच्चैःपदम् ।
सर्वं वत्स! तवातिशायि निधनं क्षुद्रात्तु यत् तापसात्
तेनाहं त्रपया शुचा च विवशः कष्टां दशामागतः ॥"

अत्र तातादिति क्षुद्रात्तु यत्तापसादिति च ये जन्मनिधनयोरपादानभावेन विशेषणे ते तातस्य पितामहपितामहतया महामुनेः पुलस्त्यस्यापत्यतया (च?) क्षुद्रतापसस्य च गणनानर्हतया तयोरुत्कर्षापकर्षद्वारेण तद्वतः कुम्भकर्णस्य कामपि कुलीनतां शौर्यापकर्षं चादधाने भ्रातुर्दशाननस्य शोकत्रपापावकेन्धनभावेन परिणमत इति प्राधान्येन विवक्षिते न ताभ्यां सह समासे गुणतां गमिते । प्रत्युदाहरणं यथा—अत्रैव 'क्रौर्यं कृतान्ताधिकम्' इति । यथा च 'आसमुद्रक्षितीशानामिति' । अधिकरणस्य यथा—

"तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशुगतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥"

इति । अत्र रणाश्वमेध इति यत् पशुताया यशस्विकर्तृकोपगमकर्मभूताया अधिकरणभावेन विशेषणं तत् तस्या इतरपशुवैलक्षण्यलक्षणमतिशयमादधानं शूराणां समर-

मरणोत्साहमुद्दीपयतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्न तया सह समासे समशीर्षिकतां नीतम्। यथा च—

"शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्॥"

इति। प्रत्युदाहरणं यथा—

"रेणुरक्तविलिप्ताङ्गो विक्षतो व्रणभूषितः।
कदा दुष्प्रत्यभिज्ञानो भवेयं रणभूषितः॥"

इति। सम्बन्धस्य यथा—

"द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।"

इति। अत्र कपालिन इति यत् समागमप्रार्थनायाः शोचनीयतागतौ हेतुत्वेनोपात्तायाः सम्बन्धिद्वारेण विशेषणं तत् तस्यास्तत्र यत् सामर्थ्यं तत् सुतरामुपबृंहयति तस्य[1] सकलामङ्गलनिलयतया निन्दिताचारनिरततया च दर्शनसम्भाषणादीनामपि प्रतिषिद्धत्वात्। अतो विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितं विशेष्येण सह समासे न प्रत्यवरीकृतम्। यथा च—

"जनको जनको यस्या या तातस्योचिता वधूः।
आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम्॥"

इति। 'स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञ' इति। 'कः क्षमेत तवानुज' इति। प्रत्युदाहरणं यथा—

"पृथ्वि! स्थिरीभव भुजङ्गम! धारयैनां
त्वं कूर्मराज! तदिदं द्वितयं दधीथाः।
दिक्कुञ्जराः! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्॥"

इति। अत्र हि हरसम्बन्धनिबन्धनः कार्मुकस्य गौरवातिरेको दुरारोपता चेति तस्य विधेयतया प्राधान्यं न कार्मुकमात्रस्य, तच्च तस्य वृत्तावन्तरितं, तेन 'देवो धनुः पुररिपोर्विदधात्यधिज्य'मित्यत्र युक्तः पाठः। अस्मिंश्च पाठे कल्पितार्थस्याप्रयुक्तस्य वाततज्यस्य प्रयोगपरिहाराद् गुणान्तरलाभ इति। यथा—

"किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा।

---

१. 'तस्य' इति खपुस्तके नास्ति।

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
मर्ता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥"

अत्र ह्यार्यस्यानुज इति तातस्य कलत्रमित्युचितं वक्तुम्। यथा च—

"जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इवार्पितः॥"

इति। अत्र हरेः सम्बन्धेन चक्रस्य जयाशास्पदत्वमिति हरेरेव प्राधान्यविवक्षा न चक्रमात्रस्य, तच्च तस्य समासेऽस्तमुपगतम्। विभक्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी हि विशेषणानां विधेयतावगतिः। तत एव चैषां विशेष्ये प्रमाणान्तरासिद्धस्वोत्कर्षापकर्षाधायिनां शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थं प्राधान्यं विशेष्याणां च शाब्दे प्राधान्ये आर्थो गुणभावोऽनूद्यमानत्वादित्युक्तम्। वक्ष्यते च। एतदाचार्यस्याप्यनुमतमेवेति ज्ञायते। यदयं 'वृषल्याःकामुको' 'दास्याःपुत्र' इत्यादौ कामुकादेराक्रोशादपकर्षप्रतिपत्तये समासेऽपि विभक्तेरलुकमाह। कुतस्तर्हि दासीपुत्र इत्यतः पुत्रस्याक्रोशावगतिः न ह्यत्र विभक्तिरस्ति। को वा मन्यते। स्वरूपमात्रमेवातः पुत्रस्य प्रतीयते नाक्रोश इति सूत्रारम्भप्रयोजनमेव चिन्त्यम्। समासे च विभक्तिलोपान्नोत्कर्षापकर्षावगतिरिति न तन्निबन्धना रसादिप्रतीतिरिति तदात्मनः काव्यस्यायं विधेयाविमर्शो दोषतयोक्त इति। अव्ययीभावे यथा--

"सा दयितस्य समीपेऽवस्थातुं नापि चलितुमुत्सहते।
ह्रीसाध्वसरसविवशा स्पृशति दशां कामपि नवोढा॥"

इति। अत्र दयितस्येति सम्बन्धितया यत् समीपस्य विशेषणं तत् तस्य सुकृतशतलभ्यतालक्षणमुत्कर्षमादधद्रतेरुद्दीपने पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्नोपदयितमितिवत् समीपार्थेनाव्ययेन सह समासेऽवसादं गमितम्। प्रत्युदाहरणं यथा—'मध्येव्योम त्रिशङ्कोः शतमखविमुखः स्वर्गसर्गं चकार' इति। अत्र हि भगवतो विश्वामित्रस्य तपसः प्रभावप्रकर्षप्रतिपादनं प्रस्तुतम्। स च तस्य निरुपकरणस्य सतः शून्ये व्योम्नि स्वर्गसर्गसामर्थ्येनैव प्रतिपादितो भवतीति व्योमैव प्राधान्येन विवक्षितं, न तन्मध्यम्। तेनाविषय एवायं समासः कविना कृत इति। मध्ये व्योम्न इति युक्तः पाठः। अनेनैव न्यायेन कृत्तद्धितवृत्त्योरपि प्रतिषेधोऽवगन्तव्यः तत्राप्युक्तक्रमेण प्राधान्येतरभावविवक्षाविशेषात्। तयोरुदाहरणं यथा—

१. 'अत्र हि' इति खपुस्तके पाठः।

"यः सर्वं कषति खलो बिभर्त्ति यः कुक्षिमेव सत्यतिथौ ।
यश्च विधुं तुदति सदा शीर्षच्छेदं त्रयोऽपि तेऽर्हन्ति ॥"

इति । अत्र सर्वादीनां कषणादिषु कर्मभावेन विशेषणतयोपात्तानामुत्कर्षाधायितया प्राधान्येन विवक्षितत्वान्न तैः सह वृत्तौ न्यग्भावो विहितः । सर्वार्थस्य भुवनाभय दानदीक्षाबद्धकक्ष्याणां बोधिसत्त्वानामपि चरितस्य तदन्तःपातित्वात् । खलाः खलु दम्भादिदोषारोपणेन तदपि तेषां कषन्त्येव कायोपलक्षणस्य कुक्षेः कायस्य सर्वाशुचिनिधानत्वाद्विनश्वरत्वाच्च विधोश्च सकलजगदानन्दहेतुत्वात् कषणादि-कतॄर्ण्वकार्यकारितयापराधातिरेकलक्षणमुत्कर्षमादधतां प्राधान्येन विवक्षा शीर्ष-च्छेदस्य च शारीरेषु निग्रहेषु तदतिरिक्तस्यान्यस्य निग्रहस्यासम्भवात् । यथा 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्युचितकारित्वं प्रति 'किमुच्यते रामभद्रस्य दशरथस्य हि प्रसूतिरसावि'ति च । प्रत्ययोत्पत्तौ पुनर्न्यग्भूतसर्वादिकर्मभावः कषणादिषु क-र्त्रंश एवोन्मग्नतया प्रकाशते न कर्मांशः, तत्रैव प्रत्ययोत्पत्तेः । वाक्ये तु यद्यपि शब्दवृत्तौ क्रियायाः प्रधानभावेन प्रतीतिस्तथापि तत्रान्यो विवक्षाकृतः साधनाना-मपि स प्रतीयत एव । न चैकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः साध्यसाधनयोर्युगपत्प्रधान-भावोऽनुपपन्न इति शक्यं वक्तुं शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां त्रयाणामप्येक-स्यैव विवक्षाकृतस्य प्राधान्यस्य बलीयस्तया तयोः समशीर्षिकाभावात । तदिदमत्र तात्पर्यं यत् कथञ्चिदपि प्रधानतया विवक्षितं न तन्नियमेनेतरेण सह समासम-र्हतीति । इतरच्च विशेष्यमन्यद्वास्तु न तत्र नियमः । तेन द्वन्द्वपदानां सरूपाणां च पदानामर्थस्यान्योन्यं विशेषणविशेष्यभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियाभिसम्ब-न्धोपगमलक्षणं प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा तेषामपि समास एकशेषश्च नेष्यत एव यथा—

"किमञ्जनेनायतलोचनाया हारेण किं पीनपयोधरायाः ।
पर्याप्तमेतन्ननु मण्डनं ते रूपं च कान्तिश्च विदग्धता च ॥"

इत्यत्र रूपादीनां प्रत्येकं मण्डनक्रियाभिसम्बन्धकृतं प्राधान्यं रत्युद्दीपनपर्यवसायि विवक्षितमिति न तत् तेषां समासेऽवसादितम् । तथा च—

"यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-
दावृत्तवृन्तशतपत्त्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥"

इति। एकशेषे यथा—

"प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः।

कश्च कश्च।

अर्जुनश्च स कर्णारिः स च क्रूरो वृकोदरः॥"

प्रत्युदाहरणमेतदेव कृतैकशेषमवगन्तव्यम्। यत्र पुनरेष प्रधानेतरभावो न विवक्षितः स्वरूपमात्रप्रतिपत्तिफलश्च विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासासमासयोः कामचारः। यथा—

"स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम्॥"

इत्यत्र तु भवत इति रिपुस्त्रीणामिति च रिपुस्त्रीणां स्तनयुगस्य च सम्बन्धित्वेन यद्विशेषणं न ततस्तेषामुत्कर्षयोगः कश्चिद्विवक्षितः, अपि तु तत्सम्बन्धप्रतीतिमात्रम्। तच्च व्रतमिव भवदरिवधूस्तनद्वितयमित्यतः समासादपि तुल्यमेव। यथा चात्रैव रिपुस्त्रीणामिति रिपुसम्बन्धमात्रप्रतीतिः स्त्रीणामिति।

विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां स्वदन्तेऽर्था न जातुचित्।

तदर्थमेव कवयोऽलङ्कारान् पर्युपासते॥ १४॥

तौ विधेयानुवाद्यत्वविवक्षैकनिबन्धनौ।

सा समासेऽस्तमायातीत्यसकृत् प्रतिपादितम्॥ १५॥

अत एव च वैदर्भीरीतिरेकैव शस्यते।

यतः समाससंस्पर्शस्तत्र नैवोपपद्यते॥ १६॥

सम्बन्धमात्रमर्थानां समासो ह्यवबोधयेत्।

नोत्कर्षमपकर्षं वा—

यथा—

"ऊर्ध्वाक्षितापगलितेन्दुसुधालवाप्त-

जीवत्कपालचयमुक्तमहाट्टहासम्।

सन्त्रस्तमुग्धगिरिजावलिताङ्गसङ्ग-

हृष्टं वपुर्जयति हारि पिनाकपाणेः॥"

इति।

वाक्यात्तूभयमप्यदः॥ १७॥

यथा—

"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्टनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥"

इति।

किन्तु प्रवृत्तिरेतस्य रसाभिव्यक्त्यपेक्षया ।
शान्तशृङ्गारकरुणानन्तरेण प्रशस्यते ॥ १८ ॥
यतः समासो वृत्तं च वृत्तयः काकवस्तथा ।
वाचिकाभिनयात्मत्वाद्रसाभिव्यक्तिहेतवः ॥ १९ ॥
स चार्धान्तावधिः कार्यो नाधिको गद्यताश्रितः ।
गद्ये हि वृत्तवैकल्ये न्यूना तद्व्यक्तिहेतुता ॥ २० ॥

इत्यन्तरश्लोकाः । यथानन्तरोक्त उदाहरणे ।

तस्याच्छिन्नः पदार्थानां सम्बन्धश्चेत् परस्परम् ।
न विच्छेदोऽन्तरा कार्यो रसभङ्गकरो हि सः ॥ २१ ॥

यथा—'माद्यद्दिग्गजगण्डभित्तिकषणैर्भग्नस्रवच्चन्दनः' इति । अत्र हि क्षुण्णद्रवच्चन्दन इति युक्तः पाठः । क्वाप्ययमपि पाठो दृश्यते । विधेयत्वं चैतत्प्राधान्योपलक्षणमव्यभिचारात् । ततश्च प्रधानाविमर्शोऽपि दोषतयावगन्तव्यः यथा—

"स्नेहं समापिबति कज्जलमादधाति
सर्वान् गुणान् दहति पात्रमधः करोति ।
योऽयं कृशानुकणसञ्चयसम्भृतात्मा
दीपः प्रकाशयति तत् तमसो महत्त्वम् ॥"

अत्र हि प्रकाशनक्रियाया एव प्राधान्यविवक्षा नान्यासामिति तासां तत्समशीर्षिकया निर्देशो दोष एव । स हि [illegible] शत्रादिभिरेव वक्तुं न्याय्यो नाख्यातेन । यथा—

"बिभ्राणः शक्तिमाशु प्रशमितबलवत्तारकौर्जित्यगुर्वीं
कुर्वाणो लीलयाधः शिखिनमपि लसच्चन्द्रकान्तावभासम् ।
आधेयादन्धकारे रतिमतिशयिनीमावहन् वीक्षणानां
बालो लक्ष्मीमपारामपर इव गुहोऽहर्पतेरातपो वः ॥"

इत्यादौ । सर्वासां पुनः प्राधान्यविवक्षायां नाख्यातवाच्यत्वं दोषः । यथा—

"सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वारान्नश्यति चित्रकेळिसदसो वेषं विषं मन्यते ।
आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥"

यत्रैककर्तृकानेका प्राधन्येतरभाक् क्रिया ।
तत्राख्यातेन वाच्याद्या शत्राद्यैरपरा पुनः ॥ २२ ॥

इत्यन्तरश्लोकः । ननु चाचार्येणैवानिष्टनिवृत्त्यर्थं समासविधौ बहुलग्रहणं कृतम् । अतस्तेनैव क्वचिदेवंविधे विषये वृत्तिर्न भविष्यत्यन्यत्र भविष्यतीति किमनेन प्रधानेतरभावपरिकल्पनप्रयासेन । सत्यम् । किन्तु समासविधेः प्रधानेतरभावविवक्षानिबन्धनस्य च तत्प्रतिषेधस्योत्सर्गापवादभावेनावस्थानं द्रष्टव्यमित्यपवादस्यैवायं विषयो भवितुमर्हति न बहुलग्रहणस्य । यत्र तु क्वचिदुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानियमः कथञ्चनापि कर्तुमशक्यः स तस्य विषयो वेदितव्यः । अन्यथा गोदः कम्बलद इत्यत्राणभावोऽपि तद्विषयः स्यात् । इह तूक्तक्रमेण नियमः शक्यक्रिय एवेति नायं बहुलग्रहणस्य विषयः कल्पनीयः । न चायमर्थः स्वमनीषिकयैवास्माभिरुपकल्पितः किन्तर्ह्याचार्यस्याप्यभिमत एव यदयं समासविधौ समर्थग्रहणं कृतवान् । केवलं तदभिप्रायमनवगच्छद्भिर्व्याख्यातृभिः सापेक्षतादिदोषान्तरव्यावृत्तिपरतयैव यद् व्याख्यातं न पुनरेतद्व्यावृत्तिपरतयापीति तदभिप्रायमेवास्माभिः प्रकटयद्भिस्तस्येहार्थत्वमपि प्रतिपादितं न त्वपूर्वं किञ्चित् ।

विधेयोद्देश्यभावोऽयं वक्तुं वृत्त्या न पार्यते ।
यत् तेनानाभिधानं वा समर्थग्रहणं च वा ॥ २३ ॥

कारणद्वयमेवेष्टं बहुलग्रहणं न तु ।
अशक्यनियमो ह्यर्थो विषयस्तस्य नेतरः ॥ २४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ । यद्वा कवीनामेवैष विषयो न खाण्डिकोपाध्यायानामित्यनवगततदभिप्रायैस्तैरुपेक्षितमेतत् ते हि स्वप्नेऽप्यनासादितसाहित्यसुधारसास्वादचमत्काराः शुष्कशब्दव्युत्पत्तिमात्रोपजनिताभिमानदुर्विदग्धा विविधाभिधानाधानोद्धारा अभिधेयप्रतीतिवैचित्र्यविवेककौशलशालीना लक्षणमस्तीत्येव रसाभिव्यक्तिविघ्नभूतमपरमपि बहुतरमवकरप्रायं प्रयुञ्जत इति रसास्वादानुगुणप्रयोगावहितचेतसां कवीनामेव तच्चिन्तोचिता नान्येषाम् । अस्माभिस्तु विस्तरतस्तत् पुरस्तादभिधास्यते ।

प्रकरणकाकादिसखो यस्यार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
इष्टार्थभङ्गभीतेः शब्दो न समासमर्हति सः ॥ २५ ॥

इति सङ्ग्रहार्या ।

इत्थमवस्थिते समासासमासयोर्विषयविभागप्रतिनियमे सति यदेतादिहाम्बिकायाः केसरिणो विशेषणभावेनोपादानं तत् किमितरकेसरिव्यावृत्तिमात्रफलम् आहोस्विदसमासे वा समासादितभगवतीपादार्पणप्रसादोपनताविश्वातिशायिशौर्यातिरेकप्रतिपादनप्रयोजनम् । तत्र प्रथमपक्षे तस्य केसरिणो विवक्षितजातिमात्रविहितहेवाकातिरिक्तचमत्कारातिशयाविर्भावोऽन्यकेसरिण इव निर्निबन्धन एव स्यात् । न हीतरेभ्योऽन्यसम्बन्धिभ्यः स्वतन्त्रेभ्योऽपि वा व्यावृत्तस्य तस्याम्बिकासम्बन्धमात्रात् तस्याः कामप्युपकारकणिकामनासादयत एवाकस्मात् तथाविधचमत्काराविर्भावः सम्भाव्यते । अथ जात्यन्तरावच्छिन्नो विशिष्ट एव केसरी केसरिशब्देनात्राभिमतः यत्र स्वजातिनियत एव स तादृशोऽतिशयो येनासावितरकेसरिसाधारणेन हेवाकलवेन लज्जमानः करिकीटजलदशकलावज्ञया दिग्द्विरदप्रळयपयोदघटाबन्धेऽपि न संरभते, यथा 'मोहन्तु हरेर्विहङ्गमो हन्तु' इत्यत्र विहङ्गमशब्देन विहङ्गमविशेषो गरुडजात्यवच्छिन्नः कश्चिदेव प्रत्याय्यते । तत्र च यथा भगवतो हरेरतिशयाधानानपेक्षयेव सम्बन्धमात्राद्विशेषणभावस्तद्वादिहापि भविष्यतीत्युच्यते । तदप्ययुक्तम् । भगवत्यनुग्रहसम्पत्सम्पर्कशून्यस्य कस्यचिदेवंविधस्य केसरिविशेषस्य भगवतीवाहनत्वेनाप्रसिद्धेः । न चायमर्थः कवेरभिप्रेतः । तथा ह्यसमाभियोगाभिमुखीभूतभगवत्सरस्वतीप्रसादासादितासामान्यवैदुष्यातिशयशालिनमात्मानं मन्यमानस्य कस्यचित् [१]वेरितरमनीषिमात्रसमुचितेनाचरितेन लज्जमानस्य महतोऽपि तज्जातीयानगणयतो निजगुणगरिमोद्दामदर्पकण्डूविनोदसुखसमाश्रयमनुरूपमपरमपश्यतः सहृदयचूडामणिमानिनो विमनसः समानधर्माणमप्रकृतमेवाम्बिकाकेसरिणं पुरस्कृत्य स्वाभिप्रायाविष्करणमेतत् । न च तत्र स्वाभाविक एव कवेर्विद्याचमत्कारातिशयलाभोऽभिमतः अपि तु सरस्वतीपादप्रसादजनित एव । तस्याश्चात्मनश्चोभयोरपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनाम्बिकाकेसरिणोरुपादानात् । द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्न भवितव्यमेव समासेन अम्बिकाया विशेषणभूताया उत्साहगरिपोषपर्यवसायिकेसरिचमत्कारातिशयाधाननिबन्धनभावेन विधेयतया प्राधान्येन विवक्षितत्वात् समासे

१. 'मात्मा' इति खपुस्तके पाठः ।

चास्य विध्यनुवादभावस्य निमज्जनादित्युक्तमेव। ननु च यदि विशेषणस्य विवक्षितत्वे सति विशेष्यस्य कोऽपि चमत्कारः समुन्मिषति स च तस्य समासेऽस्तमुपयातीत्युच्यते तर्हि समासादसौ न प्राप्नोति इष्यते च कैश्चित् ततोऽपीति वृत्तिवाक्ययोस्तस्य यदेतदुदयास्तमयपरिकल्पनं तदयुक्तमेव। उच्यते। उदयास्तमययोर्यत् तावदर्थस्य वैचित्र्यं तदुपदर्शितमेव प्राक्। यत् पुनः समासे चमत्काराभावप्राप्तिप्रसञ्जनं न तच्चोद्यम्। इष्टं हि नामाप्राप्त्या चोद्यते। न चास्माभिरसौ समासादपीष्यते वाक्यादेव तत्सिद्धेरिष्टत्वात्। यैस्तु ततोऽपीष्यते तेषां वृत्तिवाक्ययोर्नूनमिदमर्थवैचित्र्यं न प्रतिभातमेव। या पुनरेषां वृत्तेरपि चमत्कारातिशयावगतिः यथा—

"मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकळत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम्"

इत्यार्यानुज इत्यतस्तातकळत्रम् इत्यतश्च सा भ्रान्तिरेवाभिमानिकी शुक्तिरजतप्रतीतिवत्। परमार्थतस्तु सा व्याख्यावाक्यादेव तेषां, न समासात्, केवलं तत्रारोपितेत्युदयास्तमयपरिकल्पनमुपपन्नमेवेति सिद्धम्। तस्मादेवमत्र पाठः कर्तव्यः।

"उद्योगः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽपि नोद्युक्तवान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं गौर्या हरिर्यातु सः॥"

इति। इत्थञ्चोक्तदोषत्रयावकाशः प्रतिविहितो भवति। यद्यपि च योऽसावित्यत्र प्रतिपादितााभिसम्बन्धक्रममेकमेव तदमुपादाय सोऽयमिति पाठे विपर्यासिते सत्येकवाक्यतायां न यथोक्तयत्तदभिसम्बन्धदोषावकाशः यथा—

"तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम्।
वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन॥"

इत्यत्र, तथापि तत्रार्थस्य चमत्कारातिशयो न्यग्भवत्येव। स हि भिन्नवाक्यतायामेव सहृदयैकसंवेद्यः समुन्मिषतीति तदनुगुणार्थोऽयमेव पाठः श्रेयानिति।

यत्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा विशेष्यस्य विशेषणात्।
तदेव वा विधेयं स्यात् समासस्तत्र नेष्यते॥ २६॥
अन्यत्र त्वर्थसम्बन्धमात्रे वक्तुमभीप्सिते।
कामचारस्तदर्थं हि समर्थग्रहणं मतम्॥ २७॥

न तु सापेक्षताद्यन्यदोषजातनिवृत्तये ।
पित्रोः सुतेन वन्ध्यत्वे सा हि न्यायेन सिध्यति ॥ २८ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

काव्यकाञ्चनकषाश्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥ २९ ॥

प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानौचित्यमेव । स हि यथाप्रक्रममेकरसप्रवृत्तायाः प्रतिपत्तृप्रतीतेरुत्खात इव परिस्खलनखेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यति । किञ्च सर्वत्रैव शब्दार्थव्यवहारे विद्वद्भिरपि लौकिकक्रमोऽनुसर्त्तव्यः । लोकश्च मा भूद्रसास्वादप्रतीतेः परिम्लानतेति यथाप्रक्रममेवैनमाद्रियते नान्यथा । स चायमनन्तप्रकारः सम्भवति । प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां तद्विषयभावाभिमतानामानन्त्यात् । तत्र प्रकृतिप्रक्रमभेदो यथा—

"सततमनभिभाषणं मया ते परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।
गतधृतिरवलम्बितुं वतासूननलमनालपनादहं भवत्याः ॥"

अत्र हि भाषतिलपत्योरुभयोरपि वचनार्थत्वाविशेषेऽपि यदा भाषतिप्रयोगप्रक्रमेण वस्तु वक्तुमुपक्रान्तं तदा तेनैव निर्वाहः कर्तुमुचितो नेतरेण । एवंविधस्य प्रक्रमाभेदाख्यस्य शब्दौचित्यस्य विध्यनुवादप्रकारत्वोमगमात् । यथा —

"[2]ताळा जाअन्ति गुणा जाळा दे सहिअएहि घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइ होन्ति कमळाइ कमळाइ ॥"

यथा च —

"[3]एमेअ जणो तिस्सा देउ कवोलोपमाइ शशिबिम्बम् ।
परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दो विअ वराओ ॥"

अत्र ह्युत्कर्षापकर्षमात्रविवक्षया परिकल्पितभेदेऽप्येकस्मिन्नर्थे विधेयानुवाद्यविषयेणैकेनैवाभिधानेन विध्यनुवादभावो भणित इति प्रक्रमाभेदप्रकार एवायमिति मन्तव्यम् । केवलं पर्यायप्रक्रमभेदनिवृत्तये शशिबिम्बमित्यत्र चन्दमिणमिति पाठः परिणमयितव्यः । यथा च —

"एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः रावणः प्रत्यभाषत ।"

---

१. 'दग्धवप्र' इति खपुस्ते पाठः.

२. तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानिकमलानि ॥

३. एवमेव जनस्तस्या ददाति कपोलोपमायां शशिबिम्बम् ।
परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रश्चन्द्र इव वराकः ॥

इति। तेन प्रत्यवोचत इत्यत्र पाठो युक्तः। यथा च—

"नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति॥"

इति। अत्र हि गता निशापीति युक्तः पाठः। नचैवं शब्दपुनरुक्तिदोषप्रसङ्गः यथान्ये मन्यन्ते 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' इति, तयोर्भिन्नविषयत्वात्। यथोद्देशं हि प्रतिनिर्देशोऽस्य विषयः। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावाभावविषयस्तु शब्दपुनरुक्तिदोष इति कुतस्तस्य प्रसङ्गः।

"व्रजतः क्व तात! वजसीति परिचयगतार्थमस्फुटम्।
धैर्यमभिनदुदितं शिशुना जननीनिभर्त्सनविवृद्धमन्युना॥"

इत्यत्र शिशुना व्रजतिरेव प्रयुक्तो न वजतिः, तत्रैव परिचयगतार्थत्वास्फुटत्वधैर्यभेदित्वसम्भवात्। केवलं शक्तिवैकल्याद्रेफोऽनेन नोच्चारित इति प्रत्युदाहरणमेतत्। सर्वनामप्रक्रमभेदो यथा—

"ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः॥"

अत्र हि भगवन्तं शूलिनं प्रक्रान्तमिदमा परामृश्य तेनैवोक्तरीत्या तत्परामर्शः कर्तुं युक्तो न तदा तयोर्देवदत्तयज्ञदत्तशब्दयोरिव भिन्नार्थत्वात्। न चासौ कृत इति सर्वनामप्रक्रमभेदः। न चैवं यत्तदोरिदमेतददसां चाभिन्नार्थत्वेऽप्येतद्दोषविषयत्वप्रसङ्गः। तेषामुक्तप्रकारेण स्वभावतोऽन्योन्यापेक्षसम्बन्धोपपादनात्। तेनेदमादिभिस्तिभिस्तस्य परामर्शो, न तदेति स्थितम्। प्रत्ययप्रक्रमभेदो यथा—

"रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतेरवाप्यते[1]।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथाः शरीरिणाम्[2]॥"

इति। अत्र हि 'कुत एव तु सानुरोदना'दिति युक्तः पाठः। यथा च—

"यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः॥"

इदं चापरमत्र प्रक्रमभेदानुषङ्गि दोषान्तरमप्याविर्भवति, योऽयं विकल्पार्थवृत्तेर्वाशब्दस्य समुच्चयार्थस्येव चशब्दस्याविषय एव प्रयोग इति वक्ष्यते। तेन 'यशोऽधिगन्तुं सुखमीहितुं वे'ति युक्तः पाठः।

---

१. 'मृतापि लभ्यते' इति खपुस्तके पाठः. २. 'हि देहिनाम्' इति खपुस्तके पाठः.

"पृथ्वि! स्थिरा भव भुजङ्गम! धारयैनां
त्वं कूर्मराज! तदिदं द्वितयं दधीथाः।
दिक्कुञ्जराः! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्॥"

इत्यत्र पृथ्व्यादिविषयः प्रैषलक्षणोऽर्थः कविना वक्तुं प्रक्रान्तः। तस्य प्रत्ययभेदेऽपि निर्व्यूढत्वात् प्रैषार्थानां पदानामुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावेनोपादानं न कृतमिति नैतादृशः प्रत्ययप्रक्रमभेददोषस्य विषयोऽवगन्तव्यः। पर्यायप्रक्रमभेदो यथा—

"महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम्।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा॥"

इत्यत्र हि पुत्रापत्यशब्दावेव पर्यायत्वात् प्रक्रमभेदविषयौ। न पुष्पचूतशब्दौ। तयोः सामान्यविशेषवचनत्वादित्यपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठः। यथा च 'उदन्वच्छिन्ना भूः सच निधिरपां योजनशतम्' इति। अत्र हि 'मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतम्' इति युक्तः पाठः। एवञ्च छिदिक्रियाकर्त्तुरुदन्वत उक्तनयेन विधेयतया प्राधान्यात् समासानुपपत्तिदोषोऽपि परिहृतो भवति।
यथा वा—

"वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान्।
प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान् नालङ्कारश्च्युतोपलः॥"

एवं—

"खमिव जलं जलमिव खं हंस इव शशी शशीव कलहंसः।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि॥"

इत्यादावपि द्रष्टव्यम्। विभक्तिप्रक्रमभेदो यथा—

"धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः।
वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनस्स तेषु न स्थानमवाप शोकः॥"

न चायं समुच्चयस्य विषयः। स हि तुल्यकक्ष्यत्वादभिन्नविभक्तिकानेकार्थविषयो वेदितव्यः। यदुक्तम्—

"तुल्यकक्ष्यतया यत्र पदार्थाः स्युर्विवक्षिताः।
समुच्चयो विकल्पो वा तत्रेष्टौ दुष्टतान्यथा॥"

इति। न चात्र तथाविधोऽर्थस्समस्तीति समुच्चयार्थयोश्चशब्दयोरपि प्रयोगोऽनुपपन्नः। तेनात्र 'तीव्रेण विद्वेषिभुवागसा च' 'विद्वत्सु वीर्यं तनये मघोन' इति पाठौ विपरिणमयितव्यौ।

"बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः सिंहाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥"

अत्रापि 'मृगेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्ये'ति युक्तः पाठः । अस्मिंश्च पाठे रोचनाङ्कत्वस्य द्रव्यधर्मत्वाद् दुकूलभावविशेषणत्वानुपपत्तिपरिहाराद् गुणान्तरलाभः । उपसर्गप्रक्रमभेदो यथा —

"विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥"

इति । तेन 'तदुपेतं विजहाति चायति'रिति युक्तः पाठः । वचनप्रक्रमभेदो यथा —

"काचित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधे मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः ॥"

अत्र हि 'काश्चित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा' इति युक्तः पाठः । यथा च 'अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन' इति । अत्र ह्येकवचनेन भगवतीमेकां सम्बोध्य प्रसादसम्बन्धितया यस्तस्या बहुत्वनिर्देशः स वचनप्रक्रमभेदो दोषः । तेनात्र भवतीप्रसादेनेति युक्तः पाठः । तिङन्तप्रक्रमभेदो यथा अत्रैव 'अपरा भूमिवत् कम्पमाना' इति । अत्र हि कम्पमापुरित्युचितः पाठः । एकस्याः क्रियायाः प्राधान्याभावादित्युक्तम् । कालविशेषप्रक्रमभेदो यथा —

"सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
जक्षुर्बिसान्धृतविकासिबिसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
दोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ॥"

अत्र हि स्नानादौ यः कालविशेषः प्रक्रान्तः स नेजनादौ भेदं नीत इति प्रक्रमभेदो दोषः । तेन 'सस्नुः पयांसि पपुरम्बरमानिनेजुर्जक्षुर्बिसान्धृतविकासिबिसप्रसूनाः । सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदोषं वनेषु सरितां प्रसभं ममार्जुः' इति युक्तः पाठः । यदि वा दोषोऽयमनुद्भावनीय एव । कालविशेषस्य विवक्षामात्रभावितयानवस्थितत्वात् । यदाहुः —'परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये दर्शनयोग्यत्वात् परोक्षस्याविवक्षायां लङ् भवत्येव । अजयज्जयन्तो भूतानि' इति ।

सतोऽपि चासतो वापि चाविवक्षा भवति यथानुदरा कन्येति।

अर्थस्य तदतद्भावो विवक्षामात्रतो भवेत्।
यत्र प्रक्रमभेदोऽयं न तत्रोद्भाव्यते बुधैः॥ ३०॥
यथा विशेषकालस्य शीलादिप्रत्ययेषु च।
कर्तुश्च फलवत्तायां तेन ते नोपदर्शिताः॥ ३१॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ॥ कारकशक्तिप्रक्रमभेदो यथा—

"गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।
विस्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षितिः पल्वले
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः॥"

इति। अत्र हि 'कुर्वन्त्वस्तभियो वराहततयो मुस्ताक्षतिम्' इत्युपपन्नः पाठः। यथा च—

"कृतवानासि विप्रियं न मे प्रतिकूलं च न ते मया कृतम्।
किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते॥"

अत्रापि 'नच तेऽहं कृतवत्यसम्मतम्' इति। यथा च—

"सजलजलधरं नभो विरेजे विहृतिमियाय रुचिस्तटिल्लतानाम्।
व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने जलगुरुभिः स्तनितैर्दिगन्तरेषु॥"

शाब्दः प्रक्रमभेदो यथा—

"चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसङ्गतिरेनम्॥"

इति। अत्र हि 'तमपि वल्लभसङ्ग' इति युक्तः पाठः। यथा च—

"सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
जक्षुर्बिसान् धृतविकासिबिसप्रसूनाः।"

इति। अत्रापि 'जक्षुर्बिसं विकचमस्य दधुः प्रसूनम्' इति युक्तः पाठः। अस्मिंश्च पाठे बिसशब्दस्य पौनरुक्त्यदोषपरिहाराद् गुणान्तरलाभः। यथा च—

"समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा॥"

अत्र ह्यनुयातिक्रियाकर्मभावो वरुणस्यार्थः प्रक्रान्त इति तत्रास्य तादृश एव हेतुरुपादातुं युक्तः। यस्त्वसन्नियमनलक्षणः शाब्दो हेतुरस्यान्येषामिवोपात्तः स प्रक्रमभेदो

१. 'मभूषः' इति खपुस्तके पाठः.

दोषः तस्याप्युक्तयुक्त्या रसभङ्गपर्यवसायित्वात् । तेनायमत्र पाठः पठितव्यः । 'नियमयन्नसतः स नराधिप' इति । एवञ्च विभक्तिप्रक्रमभेदश्चशब्दश्चोक्तनयनिरस्तसमुच्चयविषयभावः क्रमभेददुष्टश्च परिहृतौ भवतः । एवमन्येऽप्यवगन्तव्याः । एषां चान्योन्यसाङ्कर्याल्लोष्टसञ्चारक्रमेण बहवः प्रक्रमभेदप्रकाराः समुद्भवन्ति । ते स्वयमेवाभ्यूह्याः । तद्यथा—

'नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ।'

इति । अत्र हि द्वयोः प्रकृतिप्रत्यययोः प्रक्रमभेदः । तेन 'न लघुर्जातु पदं नृपश्रिय' इति युक्तः पाठः । आर्थः प्रक्रमभेदो यथा अनन्तरोदाहरणयोराद्यमाहितविपर्ययम् । तद्यथा—

"मत्तता दयितसङ्गमभूषा भूषयत्यसमसायकलक्ष्मीम् ।
साप्यनूननवयौवनयोगं तद् वपुस्तदपि चारुतरत्वम् ॥"

इति । अत्रापि हि 'मत्ततां दयितसङ्गतिरेषा' इत्युचितः पाठः । क्रमप्रक्रमभेदो यथा—

"तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-
र्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।
विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥"

इति ।

ननु च प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां प्रक्रान्तानां भेदेऽपि प्रधानभूतस्यार्थस्याभेदाच्छब्दमात्रस्य भेदे सति न किञ्चिदेकरसायाः प्रतीतेः परिस्खलनमुपपद्यत इति कथमयं प्रकृत्यादिप्रक्रमभेदो नाम शब्दानौचित्यमित्युक्तम् । **उच्यते** । सर्व एवायमेवञ्जातीयः प्रक्रमभेदः प्रायेण विध्यनुवादभावप्रकार इत्यवगन्तव्यम् । न च तत्राप्यसत्यप्यर्थभेदे शब्दभेदमाद्रियन्ते वक्तारः । यथा—

"यदधरदलमाश्रितं प्रियाया वदनसरोरुहसाम्यमेति यश्च ।
तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दुर्विषमितरत् तमसा समस्तथान्यः ॥"

इति । **अस्त्वेवम्** । यस्त्वयमन्यः शाब्द आर्थश्चेति द्विविधः प्रक्रमभेद उक्तः सोऽनुपपन्नः । यतः 'चारुता वपुरभूषयदासा'मित्यादौ भूषणभूष्यभावादिरूपं किमपि वस्तु प्रत्याय्यं वर्त्तते । तच्च शब्दादर्थादुभाभ्यामपि वा प्रतीयताम् । कस्तत्र प्रक्रमभेदनियमं प्रत्यभिनिवेशः यद्भेदाभेदाभ्यामनौचित्यमौचित्यं च स्यात् । नहि

"शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया।
प्रशमाभरणः पराक्रमः स नयापादितासिद्धिभूषणः॥"

इत्यादौ सत्यपि प्रतीतिपरिस्खलने नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चिदुपलभ्यत इति तदेतदविदितशब्दार्थव्यापारविभागस्यैवाभिधानम्। अन्यो हि शब्दव्यापारविषयोऽर्थोऽन्यश्चार्थव्यापारविषयः। तत्र यः प्राधान्येन प्रतिपादयितुमिष्यते स शब्दव्यापारविषयः, तस्य साक्षात् तदभिसम्बन्धसम्भवात्। अन्यस्त्वर्थव्यापारविषयो विपर्ययात्। एवञ्च सति यदायं भूषणभूष्यभावः प्राधान्येन वक्तुं प्रक्रम्यते तदा शब्दव्यापारस्यैवासौ विषयो भवितुमर्हति नार्थव्यापारस्येति विषयविभागे व्यवस्थिते सति तयोर्यदन्यथाकरणं तदेकरसायाः प्रतीतेः परिस्खलनहेतुर्भवत्यनौचित्यमित्युक्तं यथा पूर्वोक्त उदाहरणद्वये। यत् पुनः 'शुचि भूषयती'त्यादौ सत्यपि प्रक्रमभेददोषे नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चित् संवेद्यत इत्युक्तं, तत्र 'वपुषः शुचि भूषणं श्रुत'मिति, 'तां मदस्तमपि वल्लभसङ्ग' इति चोभयत्रापि पाठविपर्यासात् प्रक्रमभेददोषद्वये परिहृते सत्यनयोः प्रतीत्योर्यादृशमौचित्यमनौचित्यं वाविर्भवति तत्प्रतीतिपरमार्थविदः सहृदया एव विवेक्तुमलमिति त एव प्रष्टव्याः। नान्ये। ते ह्युभयत्रापि सादृश्यमेवावगच्छन्ति। यदि वा शुचि भूषयतीत्यादौ भूषणभूष्यभावशृङ्खलायां यथासम्भवं भङ्गिभणितिविवैचित्र्यमात्रं कवेर्विवक्षितं, तच्च निर्व्यूढमिति तदपहृतचेतसां प्रतीतिस्खलनखेदानवधारणम्। अथ यदि शब्दव्यापारविषयस्यैवार्थस्य प्राधान्यं नान्यस्येत्युच्यते, तर्हि 'चक्राभिघातप्रसभे'त्यादौ 'लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्' इत्यादौ 'कृतककुपितैर्बाष्पाम्भोभि'रित्यादौ च वस्तुमात्रस्यालङ्कारस्य रसादेश्च प्रतीयमानस्यार्थस्यावाच्यस्यैव प्राधान्यं न स्यात्। तच्चानिष्टं भवति। तयोरग्निधूमयोरिव गम्यगमकभावेनावस्थानात् प्रधानेतरभावस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्। अत्रोच्यते। प्रतीत्यपेक्षमनयोः प्राधान्यमप्राधान्यं चावस्थाप्यते। वाच्यस्य प्रतीतिः शब्दव्यापारविषय इति तस्य प्राधान्यमवस्थाप्यते। प्रतीयमानस्य पुनरन्यथेति तस्याप्राधान्यमेवेत्युक्तम्। यत् पुनर्वस्तुमात्रादीनां प्राधान्यमवस्थाप्यते, तद्वाच्यप्रतीयमानयोर्धूमाग्न्योरिव गम्यगमकभावापेक्षयैव न प्रतीत्यपेक्षया। तदपेक्षयैव च क्वचिद्वाच्यस्याप्यप्राधान्यमुच्यते। ननु यदि प्रतीतेरेकरसप्रसृतायाः परिस्खलनहेतुत्वादयं प्रक्रमभेददोषोऽनौचित्यमित्युच्यते तदिदानीमेकस्मिन्नेव वस्तुनि निर्वर्ण्यमाने[1] महाकवीनां या विचित्रार्थभङ्गिभणितयोऽलङ्कारसंज्ञास्तास्वप्ययं प्रक्रमभेददोषो दुर्निषेधः स्याद् विशेषाभावात्। मैवं वोचः। तत्राप्यस्माभिरयमिष्यत एव। कथं तर्हि वैरस्यं न प्रकाशते। तस्याङ्गनावदनेन्दुबिम्बगतस्येव कळङ्कलेशस्य स्वादिष्ठाभिरलङ्कारपरम्पराभिरभिभूयमानत्वाद्वाक्यभेदाच्चेति ब्रूमः। यदुक्तम्—

---

१. 'वर्ण्य' इति खपुस्तके पाठः.

"एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः।"

इति। न तु तावतासौ नास्त्येवेति शक्यः कल्पयितुं तत्सद्भावस्य न्यायसिद्धत्वात्। न हि भङ्गिभणितिविषमे वर्त्मनि प्रवर्त्तमाना प्रतीतिरपरिस्खलितक्रमेणैव प्रवर्त्तेत इत्युपपद्यते कारणभेदस्यापि कार्यभेदहेतुत्वोपगमात्। तदेतदुक्तं भवति सर्व एव भणितिप्रकारः प्रक्रमभेदस्य विषय इति। स च विविच्यमानो वाच्यप्रतीयमानार्थनिष्ठ एव पर्यवस्यतीति शाब्दश्चार्थश्चेति तथैव द्वैविध्येन प्रतिपादितः। वस्तुप्रक्रमभेदो यथा 'इयं गेहे' इति। अत्र प्रथमे पादे साक्षान्नायिकायाः स्वरूपं वर्णयितुमुपक्रम्योत्तरत्र भेदेन तदीयस्पर्शादिवर्णनं निर्वाहितमिति वस्तुप्रक्रमभेदो दोषः। ननूभयत्राप्यर्थतस्तत्स्वरूपप्रकर्षप्रतीतिः पर्यवस्यतीति कथमयं दोषः। सत्यम्। स्यादेवं यद्यसावुभयत्राप्यसञ्जातपरिस्खलनखेदवैरस्या सत्येकरसैव पर्यवस्येत्। न चोक्तनयेनैतत्सम्भवतीति दोषतयैवायमुक्तः। तेन 'मुखं पूर्णश्चन्द्रो वपुरमृतवर्त्तिर्नयनयोः' इत्येवमयं पाठः परिणमयितव्यः। यथा च—

"तरङ्गय दृशोऽङ्गने! पततु चित्रमिन्दीवरं
स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम्।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-
मुदञ्चय मनाङ् मुखं भवतु च द्विचन्द्रं नभः॥"

अत्र ह्युपमानानामिन्दीवरादीनां निन्दाद्वारेण नयनादीनामुपमेयानां यत् तेभ्योऽतिशयलक्षणं वस्तु वक्तुं प्रक्रान्तं तस्यानिर्वाहाद् भेदः मुखचन्द्रयोः सादृश्यप्रतिपादनमात्रपर्यवसानात्। तदेवमत्र पाठः पठितव्यः। 'उदञ्चय मनाङ् मुखं भवतु लक्ष्यलक्ष्मा शशी'। यथा च—

"तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का सुधा
सा चेत् कान्तिरतन्त्रमेव कनकं ताश्चेद् गिरो धिङ् मधु।
सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैः किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः॥"

इत्यत्राप्युपमानादुपमेयस्यातिरेकलक्षणं यद्वस्तु वक्तुमिष्टं तस्यार्थान्तरन्यासमुखेन प्रक्रमभेदः वस्तुसर्गपौनरुक्त्यस्य सादृश्यमात्रपर्यवसानादिति। तेन 'पुनरुक्तवस्तुविमुख' इत्यत्र युक्तः पाठः। दोषोऽयमेवञ्जातीयकानामर्थदोषाणामन्येषामप्युपलक्षणम्। तेन 'तपेन वर्षाः' इत्याद्यपाकृतं भवति। ननु कर्तृप्रक्रमभेदोऽपीह कस्मान्न प्रदर्शितः। असम्भवादिति ब्रूमः। यस्तु क्वचित् कविभिः प्रयुज्यमानो

दृश्यते स कर्तृव्यत्यासो नाम गुण एव न दोषः । तत्रैव चायं प्रक्रमभेदभ्रमो भवतां तयोर्भिन्नलक्षणत्वात् । यदाह –

"प्रकृतमपि यत्र हित्वा कर्तृत्वं युष्मदस्मदर्थस्य ।
चारुत्वायान्यत्रारोप्येत गुणः स तु न दोषः ॥"
"यश्च यथा प्रक्रान्तोऽभिधातुमर्थस्तथैव तस्य न चेत् ।
निर्वाहः स प्रक्रमभेदो न प्रकरणावसितः ॥"

इति भिन्नलक्षणत्वान्न प्रक्रमभेददोषाशङ्कावकाशः । तत्र युष्मदर्थस्य यथा 'यथाह सप्तमो वैकुण्ठावतार' इति । अत्र हि यथात्थ त्वामिति युष्मदर्थस्य कर्तृत्वं प्रकृतमपहाय चारुत्वाय ततोऽन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । दाशरथिं रामं प्रति हि कस्याचित् समक्षमियमुक्तिः । अस्मदर्थस्य यथा–'नाभिवादनप्रसाद्यो रेणुकापुत्रः । गरीयान् हि गुरुधनुर्भङ्गापराध' इति । अत्रापि हि नाभिवादनप्रसाद्योऽस्मीति वक्तव्ये पूर्ववच्चारुत्वायैवमुक्तम् । एषा हि भार्गवस्यात्मानमुद्दिश्योक्तिः । यथा च –

"अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि"

इति । अत्राप्यहं प्रष्टुमना इति वक्तव्येऽस्मदर्थस्य कर्तृत्वमन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । द्विविधो ह्यन्यशब्दार्थश्चेतनाचेतनभेदात् । तत्र चेतनेऽन्यत्रारोपो हि दर्शित एव । अचेतने तु यथा —

"चापाचार्यः पशुपतिरसौ कार्त्तिकेयो विजेयो
बाणव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।
अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥"

इति । अत्र हि त्वं रेणुकाकण्ठबाधां कृतवानिति त्वया बद्धस्पर्धोऽहं लज्ज इति वक्तव्ये चारुत्वाय युष्मदस्मदर्थयोः कर्तृत्वमुभयोः परशुचन्द्रहासयोर्जडयोरारोप्यैवमुक्तम् । यथा च –

"भो लङ्केश्वर! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चिद्गतम् ।
नैवं चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः
पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धबन्धूकृतः ॥"

इति । अत्रापि ह्यहं न सहिष्य इति वक्तव्ये पूर्ववदस्मदर्थस्य कर्तृत्वमचेतने पत्रिणि समारोप्यैवमुक्तम् । क्रमभेदो यथा —

"तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।"

इति। अत्र हि परामर्शनीयमर्थमनुक्त्वैव यस्तस्य सर्वनामपरामर्शः स क्रमभेदो दोषः। तस्य हि प्रक्रान्तोऽर्थो विषय इष्टो न प्रक्रंस्यमानः तस्य स्मृतिपरामर्शरूपत्वात्। स्मृतेश्चानुभूत एवार्थो विषयो नानुभविष्यमाणः। अत्र च प्रतीतिमात्रमनुभवोऽभिमतो नेन्द्रियविषयभावः। न च गङ्गार्थः प्रतीतपूर्वो, यः परामृश्येतेति परामर्शप्रक्रमभेदो दोषः। ननु पदार्थबुद्धावुपक्रम एवायमवभासते दोषः यत्र पदार्थपौर्वापर्यप्रकाशः यत्समाश्रयोऽयं दोष उद्घुष्यते, न वाक्यार्थविमर्शदशायाम्। तत्र हि न पौर्वापर्यप्रतिनियमावभासः तस्य निरंशत्वाद्। बहिरङ्गा च पदार्थबुद्धिरन्तरङ्गश्च वाक्यार्थविमर्श इति कथमयं दोषः? सत्यमस्त्येतत्। किन्तु स वाक्यार्थविमर्शः प्रवर्त्तमानो वक्त्रभिप्रायप्रतिरूप एव प्रवर्त्तते नान्यादृशस्तत्सं-[1]चारमयत्वाच्छब्दव्यवहारस्य। यदाहुः—'वक्तुरभिप्रायं सूचयेयुः' इति। तत्र चासौ सूक्ष्मतयानभिव्यक्तस्वरूपास्थित एव पदार्थबुद्धौ स्थूलतया केवलं व्यक्तोऽवभासत इति पदार्थसमाश्रयोऽयं दोषस्तत्रापि दुर्निषेध एव। न चात्र प्रमादजः पादयोः पौर्वापर्यविपर्यय इति शक्यते वक्तुं तत्रापि गङ्गाप्रतीपगमनहेतोः शाब्दस्य तदीयतीर्थाभिधानव्यवधाने सत्यन्यस्य क्रमभेददोषस्याविर्भावापत्तेः। तेन पादयोर्विपर्ययः शाब्दस्य च हेतोर्गङ्गाविशेषणमुखेनार्थत्वामित्युभयविपर्ययोऽत्र श्रेयानिति।

परामृश्यमनुक्त्वैव परामर्शोऽस्य यस्तदा।
स दोषो वक्ष्यमाणार्थसंवित्तावक्षमो हि सः॥ ३२॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः। यथा च—'नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचर' इति। अत्र ह्यारोपनिवृत्तौ तद्विषयवाचिनोः सुरधनुर्धारासारशब्दयोरिव नवजलधरपदस्यापि पूर्वं पश्चाद्वेदंशब्दः प्रयोक्तव्यः शुक्तिकेयं न रजतामितिवद् इत्येष तावत् क्रमो न्याय्यः। यत्तु दृप्तनिशाचरविशेषणवाचिनः सन्नद्धपदादनन्तरं तस्य प्रयोगः स क्रमभेदो दोषः। 'कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी' इत्यत्र हि द्वितीयश्चशब्दो भिन्नक्रमः। स हि त्वामित्यस्यानन्तरं प्रयोक्तव्यः। यथा च—

"मीलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम्।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः॥"

इत्यत्र पुनश्शब्दः। स हि तेनेत्यतोऽनन्तरं वक्तव्यः।

---

१. 'वाद' इति खपुस्तके पाठः।

"उक्खअदुमं व सेलं हिमहअकमलाअरं व लच्छिविमुक्कम् ।
पीअमइरंव चसअं बहुलपओसं व मुद्धअंदविरहिअम् ॥"

इत्यत्र ह्युपमानवाचिभ्यां शब्दाभ्यामेवानन्तरमिवशब्दः प्रयोक्तव्यः न साधारणधर्मवाचिभ्यां यथात्रैव कमलाकरबहुलप्रदोषशब्दाभ्यामिति । स हि यदनन्तरं श्रूयते तत्रैवोपमानतामाधातुमलमित्यन्यथार्थस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । न हि भवति गौरामिवेन्दुबिम्बं तव मुखमिति । न चासौ तथा प्रयुक्त इति क्रमभेदो दोषः । तेन 'सेलं व उक्खअदुम'मिति 'चसअं व पीअमइर'मिति च पाठः पठितव्यः । यथा वा—'उपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसा'विति । अत्र हि इतीवोपालब्ध क्षितिधरपतिः श्रीपतिमसाविति पाठः श्रेयान् यतो नात्रोपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरित्येतत्पर्यन्तोक्तिरवच्छेत्तुमभिमता । न च पदसम्बन्धस्य पुरुषाधीनत्वात् प्रापिपयिषुपदेनैवास्याभिसम्बन्धो न गिरिपतिपदेनेति शक्यते वक्तुं तस्य तदधीनत्वासिद्धेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । यथा च—

"प्रतीक्ष्यं च प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे सुतस्य ते ।
साहिष्ये शतमागांसि प्रत्यश्रौषीः किलेति यत् ॥"

इति । अत्रापि हि 'सहिष्ये शतमागांसीत्यभ्युपैर्यत् किल स्वय'मिति युक्तः पाठ इति । अनेनैव तज्जातीयार्थानामन्येषामव्ययानां प्रयोगनियमो व्याख्यात इति तेषामपि प्रक्रमभेदो दोष एव । तद्यथा—

"किं क्रमिष्यति किलैष वामनो यावदित्थमहसन्न दानवाः ।
तावदस्य न ममौ नभस्तले लङ्घितार्कशशिमण्डलः क्रमः ॥"

इत्यत्रेत्थंशब्दस्य । स हि वामनशब्दादनन्तरं द्रष्टव्यः । यथा च—

"स्तम्बेरमः परिणिनं सुरसावुपैति सिद्धैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका"

इत्यत्रैवंशब्दस्य । स ह्युपैतीत्यतोऽनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन 'स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसौ समभ्येत्येवं ससम्भ्रममभणयत कापि सिद्धै'रिति युक्तः पाठः । अत्र च यत् प्रतीतिवैचित्र्यं स मतिमतामेव विषयः ।

उक्तिस्वरूपावच्छेदफलो यत्रेतिरिष्यते ।
न तत्र तस्मात् प्राक् किञ्चिदुक्तेरन्यत् पदं वदेत् ॥ ३३ ॥

---

१. उत्खातद्रुममिव शैलं हिमहतकमलाकरमिव लक्ष्मीविमुक्तम् ।
पीतमदिरमिव चषकं बहुलप्रदोषमिव मुग्धचन्द्रविरहितम् ॥

उपाधिभावात् स्वां शक्तिं स पूर्वत्रादधाति हि ।
न च स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य सम्मतः ॥ ३४ ॥
इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानां गतिः समा ।
ज्ञेयेत्थमेवमादीनां तज्जातीयार्थयोगिनाम् ॥ ३५ ॥
यतस्ते चादय इव श्रूयन्ते यदनन्तरम् ।
तदर्थमेवावच्छिन्द्युरासमञ्जस्यमन्यथा ॥ ३६ ॥
अथानन्तर्यनियमस्तेषामर्थौचितीवशात् ।
अन्यतस्तर्हि तत्कार्यसिद्धेस्ते स्युरपार्थकाः ॥ ३७ ॥
कैश्चिदेव हि केषाञ्चिद् दूरस्थैरपि सङ्गतिः ।
न जातु सर्वैः सर्वेषामित्येतदभिधास्यते ॥ ३८ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । पौनरुक्त्यमार्थमेकमेवाभ्युपगन्तुं युक्तं न शाब्दं तस्यार्थभेदे सत्यदुष्टत्वाद् । यदुक्तं "तच्च न शब्दपुनरुक्तं पृथग्वाच्यम् अर्थपुनरुक्तेनैव गतार्थत्वाद् । न ह्यर्थभेदे शब्दसाम्येऽपि कश्चिद्दोषः । यथा —

हसति हसति स्वामिन्युच्चै रुदत्यपि रोदिति
द्रविणकणिकाक्रीतं यन्त्रं प्रनृत्यति नृत्यति ।"

इति । तदभेदे तु दुष्टतैव । अन्यत्र तात्पर्यभेदात् । तच्च भूषणमेव न दूषणम् । तस्यानुप्रासविशेषविषयत्वेनेष्टत्वाद् । यथा —

"वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काश ! काशाः
काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंस ! हंसाः ।
हंसाभोऽम्भोदमुक्तस्फुरदमलवपुर्मेदिनीचन्द्र ! चन्द्र-
श्चन्द्राभः शारदस्ते जयकृदुपगतो विद्विषां काल ! कालः ॥"

इति । उभयाभावे तु पौनरुक्त्यं दूषणमेव यथा 'जक्षुर्बिसान्धृतविकासिबिसप्रसूना' इति । सर्वनामपरामर्शस्य ह्ययंविषयो बिसार्थो न स्वशब्दस्य । न च घासक्रियाकर्मभावाभिधानपरः प्रथमो बिसशब्दः परश्च प्रसूनसम्बन्धाभिधानपर इत्यत्रापि तात्पर्यभेद इत्याशङ्कनीयम् । स्वार्थमभिदधत एव हि शब्दस्यार्थान्तरप्रतीतिप्रावण्यं तात्पर्यमुच्यते । न चात्रैतत् सम्भवति उक्तयोरर्थयोरभिधेयतयार्थान्तरत्वाभावात् । तदुक्तम् —

---

१. 'घासि' इति खपुस्तके पाठः ।
२. 'वीण्य' इति कपुस्तके पाठः ।

"सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य यत्पुनः ।
स्वशब्देनाभिधानं सा शब्दस्य पुनरुक्तता ॥
प्राधान्यमथ सम्बन्धिनिबन्धो योग्यता द्वयी ।
नातः समासगस्यापि परामर्शोऽस्य दुष्यति ॥"

इति । द्विविधा हि योग्यता शाब्दी चार्थी च । तत्र शब्दस्य प्राधान्ये सति शाब्दी साक्षात्परामृश्यार्थप्रतीतेः । यथा —

"चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदस्तमपि वल्लभसङ्गः ॥"

इति । विपर्यये त्वार्थी । सम्बन्धिप्रतीतिमुखेन तत्प्रतीतेः । यथा —

"भाति सितभूतिलिप्तः शशाङ्कमौलिस्तदंशुनिचित इव"

इति। अत्र हि शशाङ्कसम्बन्धिनामंशूनां निबन्धस्तत्परामर्शयोग्यता । स हि समासे गुणीभूतः । यथा वा—

"जयति निशापतिमौलिर्दधन्महाकालविभ्रममजस्रम् ।
तत्तमसामिव लक्ष्म्या कण्ठविषच्छायया च्छुरितः ॥"

इति । अत्र हि निशासम्बन्धिनां तमसां निबन्धो योग्यता । सा हि गुणीभूतस्यापि गुणीभूता । सम्बान्धिनिबन्धाभावे त्वसमासगतस्यैव तस्य योग्यता यथा —

"जयति जगत्रयजनको नगेन्द्रसुतया निरुद्धदेहार्धः ।
सा च भुवनैकजननी यया विना सोऽपि हि विहस्तः ॥"

इति । समासगतस्य यथात्रैव नगेन्द्रतनयेति पाठे । अयं च योग्यायोग्यत्वविवेको न सर्वजनसंवेदनीय इति प्राधान्यमेव तावत् प्रथमं योग्यतालक्षणं तदभावे तत्सम्बान्धिनिबन्ध इत्युभयं योग्यतालक्षणमुक्तम् इतरथा तत्प्रतीतेरसम्भवात् । अत्र तु सत्यपि सम्बान्धिनिबन्धने यत् पुनः स्वशब्देनाभिधानं तच्छब्दपुनरुक्तमिति । तेन 'जक्षुर्बिसं विकचमस्य दधुः प्रसून'मित्यत्र युक्तः पाठः । एवञ्चार्थप्रक्रमभेददोषोऽपि परिहृतो भवति । तच्चानेकप्रकारं सम्भवति । प्रकृतिप्रत्ययोभयपदवाक्यविषयत्वात् । तत्र प्रकृतिविषयं यथा –

"अश्वीयसंहतिभिरुद्धतमुद्धुराभिर्भूरेणुजालमखिलं वियदाततान ।"

इति । अत्र हि समूहार्थायाः प्रकृतेः संहतेश्च पौनरुक्त्यम् । प्रत्ययविषयं यथा– 'बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्त' इति, 'त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनी'मिति च । अत्र

हि मत्वर्थीयस्य पौनरुक्त्यं बहुव्रीहिसमाश्रयेणैव तदर्थावगतिसिद्धेः। यदाहुः—
"कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिर्लघुत्वात् प्रक्रमस्य" इति।

"मतोर्भूमादयो येऽर्थास्तेऽप्यस्त्यर्थानुयायिनः।
गम्याः प्रकरणादिभ्य इति नोदाहृताः पृथग्॥"

इति। यथा वा 'वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जास्रजो भूषणम्' इति। 'तदीयमातङ्गघटाविघट्टितै'रिति। 'येनाकुम्भनिमग्नवन्यकरिणां यूथैः पयः पीयते' इत्यादौ तद्धितप्रत्ययस्य पौनरुक्त्यं षष्ठीसमासाश्रयेणैव तदर्थावगतिसिद्धेः। यत्र त्वर्थान्तरे तद्धितस्योत्पत्तिर्न तत्र समासात् तत्प्रतीतिरिति न तस्य पौनरुक्त्यम्। यथा—

'अथ भूतानि वार्त्रघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः'

इति। अत्र ह्यपत्यार्थे तद्धितोत्पत्तिर्नेदमर्थ इति। उभयविषयं यथा—

"छायामपास्य महतीमपि वर्तमानामागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम्"

अत्र हि समूहार्थायाः प्रकृतेर्बहुवचनस्य चोभयोः पौनरुक्त्यम्। पदविषयं यथा—

"दलत्कन्दलभाग् भूमिस्सलम्बाम्बुदमम्बरम्।
वाप्यः फुल्लाम्बुजयुजो जाता दृष्टेर्विषं मम॥"

इति। अत्र हि भाजिस्सहशब्दो युजिश्च पुनरुक्तार्थः पूर्ववद् बहुव्रीहिसमासाश्रयणेनैव तदर्थावगतेः। यत्र च विशेषणाद्विशेष्यमात्रप्रतिपत्तिरिष्यते तत्र तदुक्तेः पौनरुक्त्यं यथा—"पायात् स शीतकिरणाभरणो भवो वः" इत्यत्र भवशब्दस्य। यथा वा—

"चकासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्।"

इत्यत्र नागेन्द्रेन्द्रवाहनशब्दयोरेकतरस्य। यत्र तद्विशेषप्रतिपत्तिर्न तत्र पौनरुक्त्यम्—

"तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये॥"

इति। अत्र हरशब्दस्येति वक्ष्यते। अथ यथात्रैव तव प्रसादात् कुसुमासुधोऽपीत्यत्र विशेष्योपादानमन्तरेणाप्युभयार्थप्रतिपत्तिस्तद्वदत्रापि भाविष्यतीति। तदयुक्तम्[1]। उत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य विशेष्यस्य प्रतिपादितत्वात् तदनुपादानासिद्धेः। यथा च—

"निर्याय विद्याथ दिनादिरम्याद् बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः।
पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे॥"

---

१. 'लिङ्गुत्तम' इति खपुस्तके पाठः।

इति । अत्र हि महर्षिमुखार्कबिम्बयोर्विद्यादीप्त्योः पार्थाननपद्मयोश्चोपमानोपमेयभावावगतिरेकस्यैवेवशब्दस्य व्यापारः । तथा हि महर्षिमुखाद् विद्या निर्याय पार्थाननमभिपेदे अर्कबिम्बादिव दीप्तिः पद्ममित्येवं पदार्थसमन्वये सति सर्वेषामुपमानोपमेयभावोऽभिमतः सिद्ध्यत्येवेति यत् तत्रान्येषां साम्याभिधायिनामुपादानं तत् पुनरुक्तमेव अन्यथा विद्या दीप्तिरिवेति तृतीयस्यापीवशब्दस्य प्रयोगः प्रसज्येतेति 'स्फुरत्पद्ममभिप्रपेद' इत्यत्र युक्तः पाठः । यथा वा —

"दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव रेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥"

इति । यथा च —

"यं समेत्य च ललाटलेखया युञ्जतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।
चण्डमारुतमिव प्रदीपवच्चेदिपस्य निरवाद्विलोचनम् ॥"

अत्रापि 'दैपमर्चिरिव चण्डमारुत'मिति युक्तः पाठः । यथा च —

"नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमःकबरीभृतो मलयजार्द्रमिव ।
ददृशे ललाटतलहारि हरेर्हरितो मुखस्य हिमरश्मिदलम् ॥"

इत्यत्रापीवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तो हारीत्यनेनैव तदभिन्नार्थेन तदर्थस्य प्रतिपादितत्वात् । नचोभयोरभिन्नार्थत्वेऽपि हारीत्यस्य पौनरुक्त्यं युक्तं वक्तुं तस्य यथास्थानमवस्थानादिवशब्दस्य च विपर्ययेण क्रमभेददुष्टत्वादिति 'ददृशे ललाटतटमिन्द्रदिशो वदनस्य हारि हिमरश्मिदल'मिति वरमत्र पाठो युक्तः । यथा च —

"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥"

इत्यत्र द्वितीय इवशब्दः पुनरुक्तः । एवं ह्यत्र पाठो युक्तः 'गेयस्य वाङ्मयस्याहो अपर्यन्ता विचित्रता' इति । एवमुपमारूपकेऽपीवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तोऽवगन्तव्यः । यथा — निर्मोकमुक्तिमिव गगनोरगस्य लीलाललाटिकामिव त्रिविष्टपावटिस्य इति । यथा च 'शातः श्यामालतायाः परशुरिव तमोऽरण्यवह्निरिवार्चि'रिति । अत्र हि रूपकस्योपनिबन्धः श्रेयान् नोपमायाः तस्यास्तन्मुखेनैव प्रतीतिसिद्धेः । न ह्यसति सादृश्ये कश्चित् स्वस्थधीरतस्मिंस्तत्त्वमारोपयति । यथा —

"आलानं जयलक्षणस्य करिणः सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।

१. 'पदयोः' इति कपुस्तके पाठः ।

सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन्! राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥"

इति। यथा च—

"अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥"

इति। अत्र हि चुम्बतीवेत्यत्रेवशब्दः पुनरुक्तः चुम्बतेर्मुख्यार्थबाधे सति तत्सदृशार्थप्रतीतेस्सामर्थ्यसिद्धत्वोपपादनादिति। एवं

"स्मरहुताशनमुर्मुरचूर्णतां दधुरिवाम्रवणस्य रजःकणाः।
निपतिताः परितः पथिकव्रजानुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥"

इत्यत्रापि वेदितव्यम्। यथा च—

"तृप्तियोगः परेणापि न महिम्ना महीयसाम्।
पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥"

अत्र हि प्रतिवस्त्वलङ्कारान्महार्णवमहीयसामुपमानोपमेयभावमवगम्यमानमवधीर्य यद् दृष्टान्तशब्देन पुनर्महार्णवस्योपमानत्ववचनं तत् पुनरुक्तम्। वाच्यो ह्यर्थो न तथा स्वदते, यथा स एव प्रतीयमानः। अत एव—

"सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥"

इत्यत्र प्रभाधेन्वोः 'प्रभेव भानोः सुरभिर्महर्षे'रिति शब्दवाच्यामुपमामनादृत्य कविना पूर्ववद् दीपकमुखेनोपमेयभावो भणितः। एवमलङ्कारान्तरेष्वपि यथायोगमवगन्तव्यम्।

वाच्यात् प्रतीयमानोऽर्थस्तद्विदां स्वदतेऽधिकम्।
रूपकादिरतः श्रेयानलङ्कारेषु नोपमा ॥ ३९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः। यथा च—

"शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः
क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः।
इति धियास्तरुषः परिरेभिरे
घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥"

इत्यत्र धीशब्दोऽत इति च हेत्वर्थः शब्दः पुनरुक्तौ, हेत्वर्थेनेतिनैव तदर्थस्योक्तत्वात्। यथा 'अश्वेतिविद्रुतमनुद्रवतान्यमश्व'मिति। तेन वरम् 'इति यतोऽस्तरुष' इति युक्तः पाठः। यथा वा—

"आः किमर्थमिदं चेतः सतामम्भोधिदुर्भरम् ।
इति मत्वेव दुर्वेधाः परदुःखैरपूरयत् ॥"

इति । अत्र हि मननार्थः पुनरुक्तः, इतिनैव क्रोधपरामर्शिना तस्यावगमितत्वात् । तेन 'इति क्रुधेव तद्वेधा' इति युक्तः पाठः । एवञ्च वेधसो दुष्टत्वस्यानिबन्धनस्यावाच्यस्य यद्वचनं तदपि परिहृतं भवति । अव्याभिचारिणः कारकस्याविशेषणः प्रयोगः पुनरुक्तः । तत्र कर्त्तुर्यथा –

"पतितोत्पतितैः शत्रुशिरोभिः समराङ्गणे ।
यः कन्दुकैरिवोच्चण्डः क्रीडन् लोकैर्व्यलोक्यत ॥"

इत्यत्र लोकशब्दस्य, विलोकनक्रियायास्तत्कर्तृकत्वाव्यभिचारात् । सविशेषणस्य न तस्य पौनरुक्त्यम् । यथा –

"जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥"

इति । कर्मणो यथा —

"उवाच दूतस्तमचोदितोऽपि गां
न ह्रीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ।"[१]

इति । सविशेषणस्य यथा – 'शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युत' इति । करणस्य यथा—

"यदा दृशा कृशाङ्ग्यास्मि दृष्टो जातं तदैव मे ।
प्रजागरगरग्रस्तसमस्तप्रसरं मनः ॥"

इति । अस्यैव सविशेषणस्य यथा –

"तं विलोक्य सुरसुन्दरीजनो विस्मयस्तिमिततारया दृशा ।"

इति । एवं कारकान्तरेष्वप्यवगन्तव्यम् ।

एकैवालङ्कृतिर्यत्र शाब्दत्वार्थत्वभेदतः ।
द्विरुच्यते तां मन्यन्ते पुनरुक्तिमतिस्फुटाम् ॥ ४० ॥

तद्यथा —

"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"

इत्यत्र ।

यस्य यद्रूपताव्यक्तिः सामर्थ्यादेव जायते ।
तस्योपमा रूपकं वा तदर्थं पौनरुक्त्यकृत् ॥ ४१ ॥

तत्रोपमा यथा –

---

१. 'षु सीदति' इति खपुस्तके पाठः.

" स्फुरदधीरतटिन्नयना मुहुः प्रियमिवागलितोरुपयोधरा ।
जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमया समयाज्जगतीधरम् ॥ "

अत्र जगतीधरजलधरावल्योः प्रियप्रणयिनीतुल्यत्वे समासोक्त्यैवावसिते सति यदेतज्जगतीधरस्य प्रियतुल्यत्ववचनं तत् पुनरुक्तम् । यथात्रैवोत्तरेषु चोदाहरणेषु

"निद्रावशेन भवता ह्यनवेक्षमाणा
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।
लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥"

इति । अत्र हि लक्ष्म्या अबला खण्डितेवेति यदुपमानमुक्तं तत् पुनरुक्तं तस्यास्तत्तुल्यवृत्तान्ताभिधानसामर्थ्यादेवानन्तरोक्तनयेन तदर्थावगतेः । यथा च—

"सुरभिसङ्गमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत भङ्गुरम् ।
रमणदत्तमिवार्द्रनखक्षतं प्रमदया मदयार्पितलज्जया ॥"

इत्यत्रार्द्रनखक्षतविशेषणं, प्रमदार्थः, तद्विशेषणं चेति त्रितयमपि पुनरुक्तं तदर्थस्योपमेयादेव प्रतीतेर्गतार्थत्वात् । तथा हि । सुरभिशब्दात् पुंस्त्वविशिष्टाद्रमणार्थोऽवगम्यते वनमालाशब्दाच्च स्त्रीत्वविशिष्टत्वात् कामिन्यर्थः । तद्विशेषणोपादानं तु व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावात् । तेन यथा कामुकसङ्गमसमुत्थमङ्गनया लोहितं वक्रं च नखक्षतं धार्यते, तद्वद्वनमालया वसन्तसमागमजनितं नवं भङ्गुरं च पलाशमधार्यतेति समुदायादयमर्थः सचेतसामुन्मिषत्येव, यतोऽलङ्कारान्तरोपकृताल्लिङ्गविशेषनिर्देशादेवार्थानां स्त्रीपुंसत्वानुमितिरनुमतैव महाकवीनाम् । यथा च—

"ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं
तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥"

इति । अत्र हि शरदो नायिकात्वस्येन्दो रवेश्च नायकप्रतिनायकत्वयोरभिव्यक्तिः । यथा वा—

" अत्यन्तपरिणाहित्वादत्यन्तश्लक्ष्णतावशात् ।
न काचिदुपमारोढुमूरू शक्नोति सुभ्रुवः ॥"

इत्यत्राङ्गनेव मणिस्तम्भाविति । यथा च—

"आभोगिनेत्रपरिवर्त्तनविभ्रमेण
मूर्त्या नितम्बवलनाकुलतां वहन्त्या।
यस्याशनैरविरलोत्कलिकाकलाप-
पर्याकुलं हृदयमम्बुनिधेर्ममन्थे॥

इति। अत्र ह्यारोहार्थौ हृदयार्थश्च लक्षणयोपात्तौ न मुख्यतया तयोर्जीवव्यापार-तत्कार्यैकदेशविशेषरूपत्वात्। लक्षणायाश्चालङ्कारान्तरत्वमुपपादितमेव। किञ्च—

यदर्थैकाश्रयो[1] धर्मो यत्र स्यादधिरोपितः।
उपमानोपमेयत्वं न तयोः शाब्दमिष्यते॥ ४२॥

यथा—

"अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः।
तरुवत्[2] सुकरः सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि॥"

इत्यत्र तरुरिप्वोः। तद्धि सामर्थ्यादेव तयोः सिध्यति, उन्मूलनस्य तरुधर्मस्य रिपावारोपितत्वात्। रूपकं यथा—

"अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम्।
निरकासयद् रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका॥"

इति। अत्र हि लिङ्गविशेषनिर्देशात् स्त्रीत्वस्य कार्यतश्च तद्विशेषस्याभिव्यक्तौ सामर्थ्यादेवापरदिशो गणिकारूपत्वे वियतश्चालयत्वेऽवगते यत् तयोस्ताद्रूप्यवचनं तत् पुनरुक्तम्। पुनस्तद्वचने वा रवेरपि कामुकरूपतावचनप्रसङ्गः विशेषाभावात्। यदुक्तम्—

"उभयार्थपदानिबन्धो लिङ्गविशेषः पदञ्च गुणवृत्ति।
उपमानविशेषाश्रयमर्थं गमयति स[3] न (हि)पुनर्वाच्यः॥"

इति। यथा—

"राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येनाश्लथालिङ्गन-
व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीर्वृथा।
तेनाक्रोशत एव तस्य मुरजित् तत्काललोलानल-
ज्वालापल्लवितेन मूर्धविकलं चक्रेण चक्रे वपुः॥"

इति। अत्र ह्यनुप्रासैकरसिकेन कविना पौनरुक्त्यदोषमपश्यता पर्यायोक्त्यनुमितोऽपि चक्रशब्दार्थः प्रयुक्तः। तेन 'मूर्धविकलामस्त्रेण तेने तनु'मिति युक्तः पाठः।

---

१. 'यदेकार्थो' इति खपुस्तके पाठः. २. 'सुकरस्तरुवद्' इति खपुस्तके पाठः. ३. 'नस' इति खपुस्तके पाठः.

अनेनानुप्रासव्यसनिता काव्यस्य परिपुष्यत्येव। यतः

समासे चासमासे चानुप्रासेष्वखिलेष्वपि।
पदादिवर्णानुप्रासः कवीनामधिकं प्रियः॥ ४३॥

इति। तत्र समासे यथा—

"त्वत्कीर्त्तिकेतकीक्लृप्तकान्तकर्णावतंसकः।
दिगङ्गनागणो राजन्! राजत्यामोदनिर्भरः॥"

इति। असमासे यथा—

"कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि!।
किम्[1]पाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे॥"

इत्यलमनेन। यथा च—

"तं जिगीषुरिव शात्रवं ततो लोकलोचनपथोपरोधकम्।
रश्मिभिः कनकसायकोपमैरन्धकारमरुणोऽस्तमानयत्॥"

इति। अत्र लोचपथोपरोधापराधिनोऽन्धकारस्य कनकसायकोपमै रश्मिभिर्यदेतदन्तनयनं तज्जिगीषोरेव व्यापार इत्यरुणस्यान्धकारस्य च यत् कर्तृकर्मभावेनोपादानं तत् सामर्थ्याज्जिगीषुशात्रवतुल्यवृत्तान्ततामवगमयतीति यदेतत् तयोर्जिगीषुरिव शात्रवमित्युपमानोपमेयभावेनाभिधानं तत् पुनरुक्ततां नातिवर्तते। यथा वा—

"परिहासरतिर्यश्च यशःकर्पूरपांसुभिः।
दिक्कामिनीमुखान्यारात् पटवासैरिवाकिरत्॥"

इति। अत्र परिहासरतेः कामुकस्य कर्पूरपांसुभिर्मुखावकिरणव्यापारः प्रायेण कामिनीविषय एव प्रसिद्ध इति दिशां मुखसम्बन्धाल्लिङ्गविशेषनिर्देशाच्च व्यञ्जकात् कामिनीरूपतावगतावपि यत्तासां कामिनीत्वेन रूपणं तत् पुनरुक्तम्। अत एव कर्पूरपांसूनामपि पटवासरूपत्वेऽवगते तेषां तद्रूपणमेव तावत् पुनरुक्तं किं पुनरुपमानोपमेयभावोपनिबन्धः, सामर्थ्यादेव तत्सिद्धेः, न च सामर्थ्यसिद्धेऽर्थे शब्दप्रयोगमाद्रियन्ते सत्कवयः। यथा—

"महदपि परदुःखं शीतळं सम्यगाहुः
प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्गतस्य।
अधरमिव मदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता
फलमभिनवपाकं राजजम्बूद्रुमस्य॥"

---

१. 'अपाङ्गं कि' इति खपुस्तके पाठः.

इत्यत्रेतिशब्दस्य । यथा च—

"चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।
मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥"

इत्यत्रोत्प्रेक्षायामिवशब्दस्य । यथा च—

"अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति ।
उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन् नरान् ॥"

इत्यत्र निदर्शने ममेवेति ।

"स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणाम् ।
मुमूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥"

इत्यत्र विनीतत्वस्य यद्विशेषणं तद् बाधकसद्भावाभावे सति समानविभक्तिकत्वा-विशेषात् तेजसाप्यनुषज्यत एवेति यत् पुनस्तेजसस्तद्वचनं तत्पौनरुक्त्यमावहति ।

धर्मस्तुल्यविभक्तीनामेकस्याप्युदितोऽखिलान् ।
तानन्वेतीति पर्यायैस्तदुक्तिः पौनरुक्त्यकृत् ॥ ४४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ॥

"कैरवेन्दीवरच्छायौ नौम्युमाधवमाधवौ ।
ब्रह्मार्चितब्रह्मनुतौ निहतान्धककाळियौ ॥"

इति । अत्र प्रथमो धवशब्दो द्वितीयश्च ब्रह्मशब्दः पुनरुक्तौ, तावन्तरेणापि समासान्तराश्रयणेन विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धेः प्रत्युदाहरणयोः प्रथमचतुर्थयोरिव पादयोः । अन्यथा तत्रापि छायानिहतपदयोर्द्विरुपादानप्रसङ्गः स्याद् विशेषाभा-वात् । अस्तु को दोषः? उभयोरपि लक्षणानुगमसम्भवादिति चेत् । सत्यं, किन्तु प्रतीतिरिह प्रधानमिति सैवानुसर्त्तव्या न लक्षणमात्रं, तस्य तदर्थत्वादित्युक्तम् । सा च यावद्भिरुपजायते तावतामेव प्रयोगो युक्तो नातिरिक्तानाम् । न च प्रतीतिमना-दृत्यैव लक्षणमस्तीत्येवातिरिक्तपदप्रयोगो युक्तः, तस्यार्थप्रयुक्तत्वाद्, अर्थस्य चाधिक्याभावात् । तदुक्तं 'तदर्थावगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः । अर्थश्चेदवगतः किं शब्दप्रयोगेणे'ति । तस्मादुभयोरपि लक्षणानुगमसम्भवे येनैव लघुनोपायेन प्रधान-सिद्धिस्तदेव लक्षणमाश्रयणीयं भवति नेतरत्, तत्पुरुषलक्षणाश्रयणेन चोपाय-लाघवमिति तदेवाश्रयितुं युक्तं, न द्वन्द्वलक्षणम् । न चैवं तस्य विषयापहारः स्यादित्याशङ्कनीयं 'जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ' इत्यादावतज्जातीये विषये तस्य चरितार्थत्वादित्यलमवान्तरचिन्तया ।

"द्विषद्वधूलोचनचन्द्रकान्तानिष्यन्दनेन्दूदयसन्निभोऽयम्"।

इत्यत्रेन्दूदयस्य यश्चन्द्रकान्ताविषयो निष्यन्दनव्यापारः स प्रसिद्ध इति नोपादेयतामर्हति यथा 'रजनीपुरन्ध्रीलोध्रतिलकस्तिमिरद्विपयूथकेसरी'त्यत्र प्रसाधननिर्मथनव्यापार उपादीयमानः पौनरुक्त्यमेव पुष्णाति। यस्त्वप्रसिद्धोऽसावुपादीयत एव यथा 'संसारसम्भवनिराकरणैकरेखे'त्यत्र निराकरणम्। रेखा हि हेयोपादेययोरुभयोर्विभागहेतुः पदार्थः प्रसिद्ध इत्यनभिमतपक्षप्रतिक्षेपाय तदनुगुणस्य व्यापारस्योपादानमुपपन्नमेव। अभिमतपक्षपरिग्रहायापि यथा—

"त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा।"

इत्यत्र प्रसरस्य। किञ्चात्र यदिन्दूदयस्येव सन्निभा यस्येतीन्दूदयतुल्यत्वं राज्ञः शाब्दमुक्तं तत् तस्य तत्त्वारोपादार्थमेव युक्तमित्युपात्तपदातिरिक्तस्य सन्निभापदस्य पौनरुक्त्यमावहतीत्युक्तम्।

"अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः।
अरुध्येतामितीवास्य नयने बाष्पवारिणा॥

इति। अत्र हि बाष्पस्य वारिरूपत्वाव्यभिचारेऽपि यद्वारित्वमुक्तं तदसति प्रयोजने पौनरुक्त्यं करोति। न चात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्पश्यामः। तस्माद् बाष्पसम्पदेत्ययमत्रोचितः पाठः। अस्मिन् हि सति पौनरुक्त्यपरिहारः सम्पदः स्त्रीत्वात् सखीत्वव्यक्तौ लेशतोऽर्थान्तरावगतिश्चेत्युभयं सिद्धं भवति। सति तु प्रयोजने न दोषः। यथा—

"पृथ्वीपाल! प्रतापस्ते वैद्युतेनाग्निना समः।
यो वैरिवनिताबाष्पवारिणा वर्धतेऽधिकम्॥

इति, वैद्युताग्निवृद्धेराधिक्यस्य वारिकार्यत्वेन प्रसिद्धेः। यथा च—

"साहायकार्थमिव फूत्कृतमारुतेन
सन्धुक्षितः सपदि यस्य पृषत्कवह्निः।"

इत्यत्राग्निसन्धुक्षणस्य मारुतकार्यत्वेन प्रसिद्धेः। 'अवहितचेतसः पथि जनस्य कुतः स्खलितमि'ति। अवहितत्वं नाम चेतस एव धर्मो नान्यस्येति मुख्यवृत्त्या तत्रैवास्य वृत्तिरुपपन्ना। या त्वन्यत्र पुरुषादावस्य दृश्यते सा तत्सम्बन्धादिति तद्विशिष्टेन चेतसा जनस्य यद्विशेषणं तत्र चेतस उपादानं पुनरुक्तं तदुक्त्यैव तदवगतेः। यथा च—

'अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम्' इति।

"वृजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।"

इति । केवलादेव तत्सम्बन्धात् तदवगतिर्भवत्येव, यथा—

"तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।"

इति, यथा च

'शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते' ।

इति, 'मूढोऽनात्ममयःक्वचि'दिति च । यथा च—

"उदितवपुषि दिननाथे प्रविकसितात्मसु कुलेषु कमलानाम् ।
जगति प्रमुदितमनसि च कोऽन्यो विमनायते घूकात् ॥"

इति । अत्र हि वपुरात्ममनश्शब्दानां त्रयाणामपि पौनरुक्त्यम् । तत्र द्वयोः स्वरूपमात्रवचनत्वात् तस्य च पदार्थेष्वव्यभिचारात्, तृतीयस्यापि प्रमोदस्य मनःकर्तृकत्वाव्यभिचाराद् इत्यनन्तरमेवोक्तम् । यथा वा 'किं पुनरीदृशे दुर्जाते जातामर्षनिर्भरे च मनसि नास्त्येवावकाशः शोकक्रियाकरणस्ये'त्यत्र क्रियाकरणशब्दयोः । यथा च–

"पातु वस्तारकाकान्तकलाकलितशेखरः ।
जगत्त्रयपरित्राणक्रियाविधिविचक्षणः ॥"

इति । अत्र क्रियाविधिशब्दयोः पौनरुक्त्यम् । तत्राद्यस्य तावत् परित्राणक्रियाविशेषप्रतीतेरेव क्रियासामान्यप्रतीतिसिद्धेः विशेषस्य च सामान्याव्यभिचारात्, द्वितीयस्यापि क्रियापर्यायत्वेन तत्तुल्यवृत्तान्तत्वात् । यथा च—

"सङ्कल्पकल्पितां कान्तां सर्वत्रोत्पश्यतोऽनिशम् ।
वियोगदुःखानुभवक्लेशो बत तथापि मे ॥"

इति । अत्र हि सङ्कल्पानुभवक्लेशास्त्रयोऽपि पुनरुक्ताः । तत्राद्यस्य तावत् यत् पौनरुक्त्यं, तदर्थस्य कल्पनायां करणभावाव्यभिचारात् । द्वितीयस्य दुःखस्यानुभवविशेषात्मत्वोपगमे सति व्यतिरेकाभावात् तन्निबन्धनषष्ठीसमासस्तेन सह न सम्भवतीति । न च विशेषस्य सामान्येन सह समास इष्यते न हि भवति शाबलेयस्य गौरिति । नापि विशेषणसमासः । विशेषप्रतीतेरेव सामान्यप्रतीतिसिद्धेस्तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभवात्, न हि भवति शाबलेयगवीति । तृतीयस्यापि दुःखपर्यायत्वात् तदुक्त्यैव गतार्थत्वात् पौनरुक्त्यमविवादसिद्धमेव ।

"अगाधापारसंसारसागरोत्तारसेतवे ।
देहार्धधृतकान्ताय कन्दर्पद्वेषिणे नमः ॥"

इति । अत्र सागरोत्तारशब्दावुभावपि पुनरुक्तौ, एकस्यागाधत्वापारत्वलक्षणसाधारणसागरधर्माध्यारोपसामर्थ्यात् सेतुसम्बन्धाच्च संसारस्य तद्रूपतावगतेः । आर्थ्येव ह्यत्र रूपणा युक्ता अनुमेयत्वात्, न शाब्दी । यथा—

"चुम्बने विपरिवर्त्तिताधरं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।
विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद् वधूरतम् ॥"

इत्यत्र मन्मथस्यानलत्वेनेतरस्य च सेतोर्नियमेनोत्तरणार्थत्वेन प्रसिद्धेः । अनेन च 'सकलकलाकनकनिकषपाषाण' इत्यादौ कनकादिशब्दानामपि पौनरुक्त्यं व्याख्यातम् ।

"करकलितनिशातोत्खातखड्गाग्रधारा-
दृढतरविनिपातच्छिन्नदुष्टारिकण्ठः ।"

इत्यत्र नवानां पदानामवकरत्वम् । तत्र यद् खड्गस्य करकलितत्वादिविशेषणचतुष्टयं तत् पुनरुक्तं तत्र तस्य व्यापार्यमाणस्य तत्त्वाव्यभिचारात् । यच्चाग्रत्वविशिष्टाया धाराया वचनं तत् पुनरुक्तं खड्गस्यैव करणत्वविवक्षायामौचित्यादेव तत्प्रतीतिसिद्धेः । यच्चात्र दृढतरत्वविशिष्टो विनिपातः करणभावेनोपात्तो, यदपि दुष्टत्वमरीणां विशेषणं तदुभयमपि पुनरुक्तमेवार्थसामर्थ्यासिद्धत्वात् । अतश्च खड्गच्छिन्नारिकण्ठ इति पदचतुष्टयमेवात्र सारम् । अन्यत्त्ववकरप्रायं वृत्तस्य पूरणायैव पर्यवस्यति नार्थविशेषस्य कस्यचिदिति । यथा—

"शीधुरसविषयपानक्रियावशावाप्तजन्ममदविवशा ।
गलदंशुकदृश्यमुखी सुखायते किमपि कमितुरचिरोढा ॥"

इत्यत्र रसादीनां सप्तानामवकरत्वम् । यथा वा—

"मदिराद्रवपानवशावाप्तोदयमदविघूर्णितात्मैव ।
तव तरुणि ! मदनदीपनमिदमक्षियुगं समाभाति ॥"

इति । अत्र द्रवादीनां षोडशानामवकरपदानां पौनरुक्त्यं प्रयुक्तान्तर्गताभ्यां द्वाभ्यामेव मदिराक्षिपदाभ्यां सम्बोधनीकृताभ्यां तदर्थप्रतीतिसिद्धेः । यथाह भरतः—

"आघूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका ।
दृष्टिर्विकासितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥"

इति । एषां चावकरपदानां पर्यायेण यथायोगमेकादिप्रयोगे सति लोष्टसञ्चारक्रमे-

णातिबहवोऽवकरप्रकाराः समुद्भवन्ति, येषु प्रयुक्तेष्वप्रयुक्तेष्वपि तुल्यैवार्थावगतिरिति ते तत्र शल्यायमानाः शाब्दिकैः केवलमाद्रियन्ते । कविभिस्तु प्रस्तुतरसाभिव्यक्तिव्यवधाननिबन्धनधियावधरिणीया एव ।

यद्वा किं बहुनोक्तेन क्रियाकारकयोरपि ।
यत्रौचित्यादवगतिस्तत्रान्येषां कथैव का ॥ ४५ ॥

तत्र क्रियाया यथा—

"मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।
वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष! ॥"

इति । कारकस्य यथा—

"मा धाक्षीन्मा भाङ्क्षीन्मा भैत्सीज्जातुचिद् बत भवन्तम् ।
सुकृतैरध्वन्यानां मार्गतरो! स्वस्ति तेऽस्तु सह लतया ॥"

इति । वाक्यार्थविषयं पौनरुक्त्यं यथा—

"सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥"

इति । अत्र ह्यविवेकप्रयुक्तमविमृश्यकारित्वलक्षणं सहसाकार्यकारित्वं नामापदामविकलं कारणमिति तेषां कार्यकारणभावमन्वयवाक्येन प्रतिपाद्य पुनः कारणाभावरूपं विमृश्यकारित्वमनूद्य तत्कार्यभूतविपदभावरूपाणां सम्पदां सद्भावो भणित इति व्यतिरेकवाक्येनापि तेषां कार्यकारणभाव एवाभिहित इति तस्य पुनरुक्तता, अन्वयवाक्यादेव तदवगतेः । यदुक्तम्—'साधर्म्येणापि प्रयोगे अर्थाद्वैधर्म्यगतिः, असति तस्मिन् साध्येन हेतोरन्वयाभावात् । तथा वैधर्म्येणान्वयगतिः, असति तस्मिन् साध्याभावे हेत्वभावस्यासिद्धेरिति नावश्यं वाक्यद्वयप्रयोग' इति । किञ्चान्वयव्यतिरेकवाक्ययोरन्योन्यस्य न हेतुहेतुमद्भावः सम्भवति । न हि यस्मिन् सति यस्यावगतिस्तस्य प्रत्युत स एव हेतुरिति युज्यते वक्तुं हेतुहेतुमद्भावविपर्यासप्रसङ्गाद् इति व्यतिरेकवाक्ये तदभिव्यक्त्यर्थो हिशब्दोऽप्यपार्थक एवेति । कुतस्तर्हि द्वितीयेऽर्धेऽर्थस्य चारुतावगतिः । उच्यते । लिङ्गविशेषाद्धर्मविशेषाच्च सम्पदां नायिकात्वेऽवसिते सति समासोक्तेरित्येतद् वक्ष्यते । यथा च—

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत! ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥"

---

१ 'केण' इति खपुस्तके पाठः ।

इति । अत्र हि धर्माधर्मयोश्छायातपयोरिवान्योन्यपरिहारेणावस्थितयोर्यदैवैकस्य ग्लानिस्तदैवेतरस्याभ्युत्थानमिति तयोरेकस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तत् पुनरुक्तमिति ।

सामर्थ्यासिद्धस्यार्थस्य यथार्थी पुनरुक्तता ।
तात्पर्यभेदाच्छब्दस्य द्विरुक्तिः शाब्द्यपीष्यते ॥ ४६ ॥
पौनरुक्त्यमिति द्वेधा गौणमुख्यतया स्थितम् ।
तत्र दूषणमेवाद्यमपरं भूषणं स्मृतम् ॥ ४७ ॥
शब्दालङ्कारनिपुणैर्लाटानुप्राससंज्ञया ।
तच्चोदाहृतमेव प्राग् दूषणं तु वितन्यते ॥ ४८ ॥
प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्य पदवाक्यार्थ एव च ।
विषयो बहुधा ज्ञेयः स क्रमेणोपदर्श्यते ॥ ४९ ॥
अभिन्न एव यत्रार्थः प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
तत् पौनरुक्त्योपहतं पदमादौ विवर्जयेत् ॥ ५० ॥
विहितस्य बहुव्रीहेः कर्मधारयशङ्कया ।
शब्दस्य मत्वर्थीयादेर्व्यक्त्यैव पुनरुक्तता ॥ ५१ ॥
यस्मिन् यत्तद्धितोत्पत्तिरर्थस्तेनैव जातुचित् ।
न तदन्तः समस्येत तद्धितव्यर्थताभयात् ॥ ५२ ॥
विशेषणवशादिच्छेद्विशिष्टं यत्र संज्ञिनम् ।
युक्ता तत्र विशेषोक्तिरन्यथा पौनरुक्त्यकृत् ॥ ५३ ॥
सकृदेव प्रयुक्तेन यत्र साम्याभिधायिना ।
अन्येषामुपमानत्वं सामर्थ्यादवगम्यते ॥ ५४ ॥
तत्रासकृत् प्रयोगोऽस्य पौनरुक्त्याय कल्पते ।
यद्वदव्यभिचारस्य कारकस्याविशेषणा ॥ ५५ ॥
अर्थस्यानुमितस्योक्तिर्नात्येति पुनरुक्तताम् ।
यद्वशाद्यदभिव्यक्तिस्तदुक्तौ नाददीत तत् ॥ ५६ ॥
यो यद्धर्मोपचारेण यत्सम्बन्धान्वितोऽपि वा ।
तस्य तद्रूपणार्थोष्टा न शाब्दी पौनरुक्त्यतः ॥ ५७ ॥
प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।
प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत् ॥ ५८ ॥
कर्त्तर्यङ्गिनि रूढायां तत्क्रियायां च नेष्यते ।
वाक्साधकतमाङ्गानामौचित्यादेव तद्गतेः ॥ ५९ ॥

दोषद्वयमिदं प्रायः समासविषयं मतम्।
यतोऽवकरभूयिष्ठा लक्षणैकपरायणैः॥ ६०॥

कृताः प्रतीतिविमुखैर्दृश्यन्तेऽनेकधा हि ते।
समासमत एवाहुः कवीनां निकषं परम्॥ ६१॥

वृत्तावितरथा चोक्ते नान्यभाजि विशेषणे।
विशेषोक्तिरयुक्तैव स्यात् तदव्यभिचारतः॥ ६२।

यो यदात्मा तदुक्त्यैव तस्यार्थस्य गतिर्यतः।
तेन प्रयोजनाभावे द्वयोक्तिः पुनरुक्तिकृत॥ ६३॥

यो यस्य नियतो धर्मस्तस्य तेन[1] न धर्मिणा।
समासः शस्यतेऽन्यार्थस्तत एव हि तद्गतेः॥ ६४॥

क्रियाप्रतीतिः करणप्रत्ययाव्यभिचारिणी।
तदप्रतीतौ तादात्म्यात् सैवानवसिता भवेत्॥ ६५॥

तदेतत् त्योग[2]पाकादौ क्रियेत्युक्तेर्निबन्धनम्।
तद्व्यक्तिर्यद्वशाद्यस्य तदुक्तौ नाददीत तत्॥ ६६॥

प्रयुक्ते चाप्रयुक्ते च यस्मिन्नर्थगतिः समा।
न तत् पदमुपादेयं कविनावकरो हि सः॥ ६७॥

अन्योन्याक्षेपकत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकयोः।
उभयोरुक्तिरेकस्य नात्येति पुनरुक्तताम्॥ ६८॥

पुनरुक्तिप्रकाराणामिति दिङ्मात्रमीरितम्।
विवेक्तुं को हि कार्त्स्न्येन शक्नोत्यवकरोत्करम्॥ ६९॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः। वाच्यस्यावचनं यथा—

"कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी।"

इति। अत्र हि भ्रान्तौ निवृत्तायां तद्विषयभूतयोः सुरधनुर्धारासारयोरिव विद्युतोऽपीदमा परामर्शे वाच्ये यत् तस्यावचनं स वाच्यावचनं दोषः। यथा च—

"कमलमनम्भसि कमले कुवलये तानि कनकलातिकायाम्।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम्॥"

अत्र हि द्वितीयः कमलार्थः सर्वनामवाच्यः। तस्य यत् स्वशब्देन वचनं स वाच्यावचनं दोषः। तेनात्र 'तस्मिंश्च कुवलये' इति युक्तः पाठः।

---

१. 'नेतर' इति खपुस्तके पाठः।
२. 'याग' इति खपुस्तके पाठः।

सर्वनामपरामर्शविषये योऽर्थवस्तुनि।
स्वशब्दवाच्यतादोषः स वाच्यावचनाभिधः॥ ७०॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः। 'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिन' इति। अत्र हि कपालिशब्दो धर्मिधर्मोभयार्थवृत्तिः संज्ञिमात्रं वा प्रत्याययेत्, कपालसम्बन्धकृतं वा गर्हितत्वम्, उभयमपि वेति त्रयः पक्षाः। तत्र प्रथमे पक्षे विशेषप्रतिपत्तये कपालिग्रहणमपरमपि कर्तव्यं येनास्य गर्हितत्वं प्रतीयेत। द्वितीये[1] पक्षे तस्याश्रयप्रतिपत्तये तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना वा विशेष्यमवश्यमुपादेयं भवति येन तस्य विवक्षितार्थसिद्धावार्थो हेतुभावोऽवकल्प्येत। तत्र तेनैवोपादाने यथा—

"सततमनङ्गोऽनङ्गो न वेत्ति परदेहदाहदुःखमहो।
यदयमदयं दहति मामनलशरो ध्रुवमसौ न कुसुमशरः॥"

इति। पर्यायेणोपादाने यथा—

"कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये।"

इति। अत्र हरस्येति पर्यायशब्देनोपात्तस्यार्थस्य पिनाकपाणित्वं धैर्यच्युतेरशक्यकरणीयतायामार्थो हेतुः अन्यथा हरग्रहणस्य पौनरुक्त्यं स्यादिति। यथा च 'एकः शङ्कामहिपतिरिपोरत्यजद्[2]वैनतेया'दिति। सर्वनाम्ना यथा—

"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता स्तुमो वामलोचनाः॥"

इति।अत्रापि सर्वनाम्नोपात्तस्यार्थस्य वामलोचनात्वं मनसिजदाहजीवनयोरन्योन्यविभिन्नयोरप्यभिन्नहेतुकत्वोपपत्तावार्थो हेतुः इतरथा वामलोचनात्वस्य पुनरुपादानप्रसङ्गः। अत एव तृतीयः पक्षो न सम्भवत्येव एकस्यैव शब्दस्यावृत्तिमन्तरेणानेकार्थप्रतिपादनसामर्थ्याभावात्। न चासावनिबन्धना शक्या कल्पयितुमिति वक्ष्यते। न चात्र किञ्चिन्निबन्धनमुक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः। तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् अल्पदोषत्वात् 'द्वयं गतं सम्प्रति तस्य शोच्यतां समागमाप्रर्थनया कपालिनः' इति।

अर्थभेदाद्विभिन्नेऽपि शब्दे सादृश्यमात्रजः।
आवृत्तिव्यवहारोऽयं मूलमस्यैकताभ्रमः॥ ७१॥

अतश्च—

---

१. 'द्वितीयेऽपि' इति खपुस्तके पाठः। २. 'कुल' इति खपुस्तके पाठः।

तत्पर्यायेण तेनैव सर्वनाम्ना विनिर्दिशेत् ।
आर्थहेतुत्वानिष्पत्तौ धर्मिधर्मोभयात्मकम् ॥ ७२ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । यत्रान्यस्यालङ्कारस्य विषयेऽलङ्कारान्तरनिबन्धस्सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । तत्र समासोक्तिविषये श्लेषस्योपनिबन्धो यथा—

"अलकालिकुलाकीर्णमारक्तच्छदसुन्दरम् ।
आमोदिकर्णिकाकान्तं भाति तेऽब्जमिवाननम् ॥"

अत्र ह्यब्जसमुचितविशेषणोपादानसामर्थ्याक्षिप्तस्याब्जस्योपमानभावावगमः समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य, तत्रैव तस्यानुमीयमानतया सचेतनचमत्कारकारित्वोपपत्तेः, श्लेषे तु तस्य वाच्यतया तद्विपरीतत्वादित्युक्तम् । यथा च—

"बंहीयांसो गरीयांसः स्थवीयांसो गुणास्तव ।
गुणा इव निबध्नन्ति कस्य नाम न मानसम् ॥"

इति । अत्र हि मुख्यवृत्त्या निबन्धोऽप्रस्तुतरज्ज्वादिगुणैककार्यः शौर्यादिषु गुणेष्वारोपितस्तेषां सामर्थ्यादेव तत्साम्यमवगमयतीत्ययमपि समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य । न हि विशेषणसाम्यमेवैकमप्रस्तुतार्थावगतिहेतुः, यथाहुः—

"प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ।
अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृता ॥"

इति, किं तर्हि तत्कार्यसमारोपोऽपीति गुणा इवेत्यपास्यमेव । श्लेषस्य विषये उपमाया यथा—

"भैरवाचार्यस्तु दूरादेव दृष्ट्वा राजानं शशिनमिव जलनिधिश्चचाल"

इति अत्र हि राजशब्द एवोभयार्थत्वाच्छशिनमाहेति श्लेषस्यायं विषयो युक्तः । यदत्र पृथक् तमुपादाय राजशशिनोरुपमानोपमेयभावोपनिबन्धः सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । स ह्यार्थ एव तद्विदामधिकं स्वदते न शाब्द इत्युक्तम् । एवं—

"तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥"

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र हि श्लेषविषये रूपकमासूत्रितमनादृत्योपमानुरागिणा कविना सैवोपनिबद्धा । न चासौ ताभ्यां स्पर्धितुमुत्सहते तयोर्यथापूर्वं प्रतीयमानार्थसंस्पर्शातिरेकात् तदनुविधायिनः सहृदयैकसंवेद्यस्य [१]चमत्कारातिरेकस्य सम्भवादिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । रूपकस्य विषये उपमाया यथा—

१. 'च चम' इति खपुस्तके पाठः ।

"ततो द्रुतं वैरमदाभितप्तः सोऽतीव रम्याद् भवनाद्रिकुञ्जात् ।
विनिर्ययौ दानवगन्धहस्ती महाद्रिकुञ्जादिव गन्धहस्ती ॥"

न चात्राद्याविन्दुगन्धहस्तिशब्दौ प्रशंसावाचिनावपरौ पुनरुपमानवाचिनाविति तयोर्भिन्नार्थत्वान्न यथोक्तदोषावकाश इति युक्तं वक्तुम् आद्याभ्यामेव ताभ्यां तदुभयार्थावगतिसिद्धेः । नन्वेवम्

"अनिराकृततापसम्पदं फलहीनां सुमनोभिरुज्झिताम् ।
खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ॥"

इत्यादिकाव्यमुक्तदोषयोगादसदेव स्यात् । मैवं वोचः । यत्र हि यदलङ्कारप्रतिभानुगुणशब्दोपरचितः श्लेषस्तत्र तदलङ्कारनिबन्धस्तमेव श्लेषमभिव्यनक्ति न तु तस्य विषयमाक्रामतीति निबन्धनान्तराभावे सत्युपात्तस्यापि शब्दस्य यदेतदुपमानाभिधायितया द्विरुपादानं सा श्लेषस्यैवाभिव्यक्तिः न तु तत्रालङ्कारान्तरसंस्पर्श इति तदतद्विषयताशङ्कैवात्र नावतरतीत्युक्तदोषद्वययोगासिद्धेः कथमिवास्य काव्यस्य दुष्टता स्यात् ।

यदलङ्कारव्यक्त्यै ये शब्दास्तदितरोऽपि तैरेव ।
व्यज्येताल्पतरैर्यदि तदसौ गृह्येत लाघवान्नान्यः ॥ ७३ ॥

न ह्यस्ति निजे कर्मण्यलङ्कृतीनां स कश्चनातिशयः ।
येन विधीयेतैका परा निषिध्येत वा कविभिः ॥ ७४ ॥

इति सङ्ग्रहार्ये । किञ्च सौन्दर्यातिरेकनिष्पत्तयेऽर्थस्य काव्यक्रियारम्भः कवेर्न त्वलङ्कारनिष्पत्तये, तेषां नान्तरीयकतयैव निष्पत्तिसिद्धेः भङ्गिभणितिभेदानामेवालङ्कारत्वोपगमात् । तेनात्र समासोक्तिश्लेषभाङ्गिभ्यामेवार्थस्य यथोक्तचमत्कारित्वसिद्धिर्नोपमयेति तयोर्वाच्ययोर्यदवचनं स दोष एव ।

न चालङ्कारनिष्पत्त्यै रसबन्धोद्यतः कविः ।
यतते ते हि तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धयः ॥ ७५ ॥

यतः—

रसस्याङ्गं विभावाद्याः साक्षान्निष्पादकत्वतः ।
तद्वैचित्र्योक्तिवपुषोऽलङ्कारास्तु तदाश्रयाः ॥ ७६ ॥

तेनैषामप्रधानत्वादाधानोद्धरणादयः ।
चारुतापेक्षयार्थस्य कल्प्यन्ते कविना स्वयम् ॥ ७७ ॥

यदाहुः—

"मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि ।
प्रतीयमानाच्छायैव भूषा लज्जेव योषिताम् ॥"

इति ।

अत एव बहुष्वन्येष्वलङ्कारेषु सत्स्वपि ।
कांश्चिदेव निबध्नाति शक्तिमानपि सत्कविः ॥ ७८ ॥
यतः सर्वेष्वलङ्कारेषूपमा जीवितायते ।
सा च प्रतीयमानैव तद्विदां स्वदतेतराम् ॥ ७९ ॥
रूपकादिरलङ्कारवर्गो यमक एव हि ।
तत्प्रपञ्चतया प्रोक्तः कैश्चित्तत्त्वार्थदर्शिभिः ॥ ८० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । स चायं द्विविधः श्लेषः शब्दार्थविषयतयोच्यते । तत्र शब्दविषयो यथा—

यत्रान्यूनातिरिक्तेन सादृश्यं वस्तुनोर्द्वयोः ।
शब्दमात्रेण कथ्येत स शब्दश्लेष इष्यते ॥ ८१ ॥
स शब्दैः कर्तृकर्मादिप्रधानार्थाविनाकृतैः ।
निबद्धो धर्मिधर्मार्थैर्द्विविधः परिकीर्त्तितः ॥ ८२ ॥
इत्थं समासतो ज्ञेयं शब्दश्लेषस्य लक्षणम् ।
अपरस्तु प्रसिद्धत्वादिहास्माभिर्न लक्षितः ॥ ८३ ॥
उभयत्राप्यभिव्यक्त्यै वाच्यं किञ्चिन्निबन्धनम् ।
अन्यथा व्यर्थ एव स्याच्छ्लेषबन्धोद्यमः कवेः ॥ ८४ ॥

तत्र धर्म्यर्थस्य श्लेषादभिन्नत्वं यथा—

"अत्रान्तरे फुल्लमाल्लिकाधवळाट्टहासः कुसुमसमय-
युगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानो महाकालः"

इति । अत्र हि समासोक्तिनिबन्धना देवताविशेषवाचिनो महाकालशब्दस्यावृत्तिर्न तु तस्यैवोभयार्थत्वानिबन्धनेति वक्ष्यते । निबन्धनाभावे तु तस्य दुष्टतैव यथा—

"आच्छादितायतादिगम्बरमुच्चकैर्गामाक्रम्य च स्थितमुदग्रविशालशृङ्गम् ।
मूर्ध्नि स्खलत्तुहिनदीधितिकोटिमेनमुद्वीक्ष्य को भुवि न विस्मयते [1]गिरीशम्"

इति । अत्र ह्यावृत्तिनिबन्धनं न किञ्चिदुक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । न च

१. 'नगे' इति खपुस्तके पाठः ।

सकृत्प्रयुक्तोऽयं गिरीशशब्द एवोभयार्थत्वाच्छ्वेतो धावतीतिवद्यथायोगं प्रदीपवत् तन्त्रेण प्रसङ्गेन वार्थान्तरप्रतीतिनिबन्धनमिति शक्यते वक्तुं, तयोः प्रतिपत्तृपरामर्शानपेक्षप्रदीपाद्यपरपदार्थविषयत्वेन प्रवृत्तिदर्शनात्, न शब्दविषयत्वेन । शब्दो हि प्रतिपत्तृपरामर्शमन्तरेण नार्थान्तरे प्रतीतिमाधातुमलं, परामर्शश्च निर्निबन्धनो न भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात्, निबन्धनं चात्र न किञ्चिदुपकल्पत इति व्यर्थः श्लिष्टार्थशब्दान्वेषणप्रयासः कवेः । यथा च—

"विदधतः पथिकक्षपणं प्रति स्मृतिभुवो निजशक्त्युपबृंहणम् ।
दधुरहार्यभटाः सहकारितामनवमा नवमाधवसाङ्गिनः ॥"

अत्र हि सहकारिशब्देन सहकर्तुंशीलत्वं सहकारसम्बन्धश्चेत्युभयोऽर्थः श्लेषेण विवक्षितः । तत्र रम्यतातिरेकलक्षण एक एव ततः प्रतीयते नापरो निबन्धनाभावादिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

एकोऽनेकार्थकृद्यत्र स्वभावेनैव दीपवत् ।
समयस्मृत्यनाकाङ्क्षस्तन्त्रस्य विषयो हि सः ॥ ८५ ॥
शब्दे त्वसिद्धमेकत्वं प्रत्यर्थं तस्य भेदतः ।
सादृश्याविप्रलब्धस्तु लोकस्तत्त्वमवस्यति ॥ ८६ ॥
नैतावतावगन्तव्या तस्यानेकार्थवृत्तिता ।
नात एव प्रसङ्गस्य पदं शब्दोऽवकल्पते ॥ ८७ ॥
न चानिबन्धना युक्ता शब्दादर्थान्तरे मतिः ।
तच्चानेकविधं प्रोक्तमव्ययानव्ययात्मकम् ॥ ८८ ॥
तस्मादर्थान्तरव्यक्तिहेतौ कस्मिंश्चनासति ।
यः श्लेषबन्धानिर्बन्धः क्लेशायैव कवेरसौ ॥ ८९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । धर्मार्थस्य यथा—

"प्रकटकुलिशकुन्तचक्रभास्वत्परबलभीहितमत्तवारणाङ्का ।
दिशिदिशि ददृशे निशान्तपङ्क्तिः समरविमर्दभुवं विडम्बयन्ती ॥'

अत्र व्यतिरेकालङ्कारनिबन्धना श्लेषाभिव्यक्तिः । यथा च—

"उषसि विगलितान्धकारपङ्कप्लवशबलं घनवर्त्म दूरमासीत् ।
मधुरतरणितापयोगतारं कमलवने मधुपायिनां च पङ्क्तिः ॥"

इति । अत्र चशब्दः श्लेषाभिव्यक्तिहेतुः । केचित् पुनः धर्मिधर्मोभयार्थस्यापि

---

१. 'र्शपारतन्त्र्या' इति खपुस्तके पाठः.

शब्दस्य श्लेषमिच्छन्ति, यथा—

"अनवरतनयनसलिलसिच्यमानस्तरुरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा प्ररोहति"

इत्यत्र विपल्लवशब्दस्य । तच्चायुक्तं यतो विपल्लवशब्दस्य धर्मिधर्मोभयार्थत्वेऽपि न धर्मार्थत्वमुपमानस्य विशेषणभावमुपगन्तुमुत्सहते, तस्योपमेयाभिधाने चरितार्थस्यावृत्तेरनुपपत्तेस्तत्स्वरूपापहारप्रसङ्गात् । यः पुनरप्रधानमेवार्थमभिधत्ते न प्रधानमसावुपयुक्तार्थोऽपि निबन्धनसद्भावे सत्यावर्त्तत एव । यथा—

"सानुस्थितिर्जनकराजसुतेव भास्वदङ्कोल्लपल्लवतया श्रियमेति यस्य ।"

इत्यत्र भास्वदङ्कोल्लपल्लवताशब्दः । इह पुनर्द्विरुपादानमेवैकमुपमानसम्बन्धबुद्धिनिबन्धनमवसेयं न चेदिवाद्यव्ययमनव्ययमलङ्कारान्तरं वा किञ्चित् । यत्र च प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादेवोभयार्थस्य शब्दस्य द्विरुपादानमवश्यं कार्यं तत्र तदेकार्थस्य तत् स्थितमेव । यथा—

"ब्रध्नस्येद्धा रुचिर्वो रुचिरिव रुचितस्यासये वस्तुनोऽस्तु ।"

इति । यथा च—

"खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ।"

इति । न चावृत्तिनिबन्धनमिवशब्दोऽत्र प्रयुक्त एवेति कुतः प्रधानार्थसंस्पर्शवशाद्विपल्लवशब्दस्य द्विरुपादानप्रसङ्ग इति शक्यते वक्तुं तस्य तरुविपल्लवयोरुपमानोपमेयभावद्योतनमात्रचरितार्थस्य तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभिधानसामर्थ्याभावात् । अथ विपल्लवशब्दस्य तरुविशेषणभावोपगमयोग्यार्थान्तरसम्भवे तस्य तरुणा सामानाधिकरण्ये सत्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् तयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽवगम्यत इति चेत् तन्न वाक्यप्रभेदप्रसङ्गात् 'विपल्लवस्तरुरिव स च तरुर्विपल्लव' इति । अथ समासोक्तिवशादुक्तनयेन तयोः सम्बन्धावगतिरिति । तदयुक्तम् । तस्या उपमानभूतधर्मिमात्रप्रतीतिसामर्थ्योपगमात् । इह तु तरुरिवेति तदुपात्तमेवेति व्यर्थ एवायमनेकार्थपदोपादानप्रयासः कवेः । तस्मात् सलिलसिच्यमानत्वसहस्रधाप्ररोहादिसमानधर्मापेक्षयैवात्र तरुविपल्लवयोरुपमानोपमेयभावोऽवगन्तव्यः, न तु श्लेषः । स हि भ्रान्तिमात्रकृतः । यथा च—

"क्वचित् तरुतलविवरवर्त्तिनो बभ्रवः क्वचित् स्वछच्छन्द-
चारिणो हरिणाः क्वचिज्जटावल्कलावलम्बिनः कपिला" इति ।

एवमर्थश्लेषेऽप्यवगन्तव्यम् । यथा—

"समन्ततः केसरिणं वसन्तं भीमं च कान्तं च वपुर्वहन्तम् ।
विलोक्य दूरात् तरसाभिमानो दुर्वारणः क्वापि गतः स मत्तः ॥"

इति । अत्र हि केसरिदुर्वारणयोर्वसन्ताभिमानयोश्च धर्मिधर्मोभयार्थयोरन्योन्यं विशेषणविशेष्यभावो रूप्यरूपकभावो वा निबद्धः । स चायुक्तः । न हि स्वतन्त्रपरतन्त्रतालक्षणविशेषणविशेष्याद्यात्मकविरुद्धोभयार्थाभिधानं सकृदुपात्तेनैकेनैव शब्देन शक्यते कर्त्तुम् अर्थयोरन्योन्यविरोधात् । द्विरुपादाने तु तयोर्भिन्नार्थत्वान्न कश्चित् दोषः । यथा —

"अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकास्तिलकः प्रमदामिव ॥"

इत्युक्तप्रायम् । न च तदुपात्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । तदभिव्यक्तिनिबन्धनसद्भावे तु तयोः प्रधानेतराभिव्यक्तौ विशेषणविशेष्यप्रतिनियमो युक्त एव । यथा —

"अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।
दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥"

इति । अत्र हीवशब्दनिबन्धनो गुणवत्त्वघटकत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावो न पार्थिवत्वस्यापि, तस्योपमेयतया प्राधान्यात् अन्यथा तस्य स्वरूपापहारापत्तेरित्युक्तम् । किञ्च मत्त इत्यस्य द्विरुपादानेऽपि नार्थश्लेषो घटते तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वादिति भ्रान्तिमात्रकृतस्तत्रार्थश्लेषाभिमानः । किञ्च लक्षणवाक्ये शब्दमात्रेणेति यन्मात्रग्रहणं तदुपमानसामानाधिकरण्यतदितरयोग्ययोरुभयोरपि शब्दयोः परिग्रहार्थम् । तेन लिङ्गवचनविभक्तिविशेषणयोगे सति यस्य सयोगत्वमुपजायते तेनापि सादृश्यं कथनीयमित्यभ्यनुज्ञातं भवति । तत्र लिङ्गविशेषयोगे सति यथा —

"उषसि विगलितान्धकारपङ्कप्लवशबलं घनवर्त्म दूरमासीत् ।
मधुरतरणितापयोगतारं कमलवने मधुपायिनां च पङ्क्तिः ॥"

इत्यत्र चशब्दनिबन्धना श्लेषाभिव्यक्तिः । वचनविशेषयोगे यथा —

"विघटिततिमिरौघादिक्प्रबन्धप्रकटनभस्यभवन्निशावसाने ।
स्फुटदलनमनाश्च पद्मषण्डास्सपदि हिमेतरदीधितिश्च तेषाम् ॥"

इत्यत्र चशब्दनिबन्धनावृत्तिः । यथा च —

"तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च ।
अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ॥"

---

१. 'भक्ति' इति खपुस्तके पाठः.

विभक्तिविशेषयोगे यथा—

"सरसमन्थरतामरसोदरभ्रमरसज्जलया नलिनी मधौ ।
जलधिदेवतया सदृशीं श्रियं स्फुटतरागतरागरुचिं दधौ ॥"

इत्यत्र सादृश्यमनव्ययमावृत्तिनिबन्धनम् । न्यूनातिरिक्तप्रतिषेधश्चास्य प्रधानविशेषणसाम्यप्रतिपत्त्यर्थः । तेन यत्र तन्न सम्भवति स दुष्ट एव श्लेष इत्यवसेयम् । तत्र न्यूनत्वं यथा—

"इह चटुलतया विलोचनौघैः स्फुटशितितारकविभ्रमैस्तरुण्यः ।
दधति मधुकरैश्च कोरकान्तस्थितिरमणीयतरैः श्रियं नाळिन्यः ॥"

इति । अत्र मधुकरपक्षे न्यूनत्वम् । अतिरिक्तत्वं यथा—

"दिशि दिशि विहगास्तनूस्समन्तादनलसपक्षतयोपचीयमानाः ।
उषसि जिगमिषाकुलास्तदानीं दयितावियोगदशा वधूश्च देहुः ॥"

इति । अत्र दयितावियोगदशापक्षेऽतिरिक्तत्वम् । अव्ययमावृत्तिहेतुः । किञ्चात्र शब्दश्लेषे न कर्तृकर्मादिप्रधानार्थपदोपनिबन्धेन शब्दसादृश्यमुपकल्पनीयं प्रधानस्वरूपापहारप्रसङ्गात् । तत्र कर्तुः स्वरूपापहारो यथा—

"इह विबुधगजस्य कर्ण[1]ताळस्खलनसमीरविधूतकुम्भधातोः ।
वहति *मदनदीपरागरक्ता रतिगृहभित्तिरिव श्रियं परार्ध्याम् ॥"

इति । यथा च—

"सङ्ग्रामनाटककुतूहलिनां तदानीमुत्थापनेन दधतो मुदमुत्तमानाम् ।
विस्पष्टभाण्डरुचयोऽतिविचित्ररूपां लक्ष्मीं दधुर्जवनिकामहिता †स्तुरङ्गाः ॥"

इति । एवम्

"अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥"

इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि 'न विद्विषा भीः सुहृदा च नादरः' इति युक्तः पाठः । कर्मणो यथा—

"कुं ताळीभिर्युधामिव गहनामेतामासाद्योच्चैश्शितशरशतसङ्कीर्णाः ।
अस्मिन् नानाफलकबलनसंसक्ता वल्गन्त्येते दिशि दिशि हरिसैन्यौघाः ॥"

इति । क्रियाया यथा—

"कुसुमैः कृतवासनः समन्तादपनिद्रत्वमुपेयिवद्भिरस्मिन् ।
श्रुतिमन्त्रगणाभिरामरूपैर्न ववौ षट्पदशोभिभिः समीरः ॥"

---

* मदनदीरूपस्य कर्तुः स्वरूपानिहापहृतम्.   १. 'विधुता' इति खपुस्तके पाठः.
† कर्त्ता तुरङ्गपदार्थो रङ्गपदार्थश्च.

इति। एष चार्थो न्यायसिद्धोऽपि मृदुमतीन् प्रति सुखप्रतिपत्तये वचनेन प्रतिपादितः।

सा चेयमखिलस्यैव पदस्यावृत्तिरिष्यते।
निबन्धनबलोद्भूता न तदंशस्य जातुचित्॥ ९०॥
उपयुक्तार्थता ह्यस्य पदस्येव न विद्यते।
अधुना तूपयोगेऽस्य पूर्वस्यार्थस्तिरोभवेत्॥ ९१॥
अर्थप्रयोगो युगपल्लाघवेनोभयोरपि।
स्यादयं कामचारो यद्येकेनोक्तिर्द्वयोर्भवेत्॥ ९२॥

इत्यन्तरश्लोकाः।

"यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च श्यामाः
पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदनिश्वासिताश्च प्रमदा"

इत्यत्र चशब्दावेदितो विरोधः, तस्याप्यपिशब्दस्येव तदर्थाभिधानसामर्थ्योपगमात्। यथा—

"घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽधरथो मतः।"

इत्यसिद्धं विरोधस्य साक्षाच्छब्देनाप्रदर्शितत्वम्।

"खं येऽभ्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो
ये पुष्णन्ति सरोरुहश्रियमधिक्षिप्ताब्जभासश्च ये।
ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रियै सन्तु वः॥"

इत्यत्रोभयेषां पादानां व्यतिरेकोऽनुमेयस्तत्र चैषां भिन्नविशेषणत्वमेव हेतुः। अभिन्नविशेषणत्वे हि निबन्धनसद्भावे सति सादृश्यमात्रं प्रतीयेत न व्यतिरेकः, यथा—

"भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः॥"

इत्यादौ। भिन्नविशेषणत्वे तु तेषामन्योन्यविशेषप्रतिपत्तिः। विशेषो हि न भेदमन्तरेण भवति। स एव च व्यतिरेको नापर इति भिन्नविशेषणत्वानुमेय एवासौ न शब्दशक्तिमूलः। तच्चाभिव्यक्तिनिबन्धनम्। क्वचिदन्यदीयं वचनमपि भवति। यथा वेणीसंहारे—

---

१. 'हासाश्च' इति खपुस्तके पाठः।

"रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ।"
इति शैलूषवचनाकर्णनक्रुद्धं भीमसेनं सान्त्वयितुं 'सहदेवस्य आर्य! अनुमतमेव नो भरतपुत्रस्य वचनम्' इति वचनम् । कचित् पुनः प्रतीयमानार्थस्तदभिव्यक्तिनिबन्धनं भवति, यथा—

"आलिङ्गनादरचितास्थितिराबभौ या पत्युर्विकासिपरिखाजलनीविबन्धा ।
विस्तारि सालजघनं परिवर्त्तमाननक्षत्ररत्नरशनागुणमुद्वहन्ती ॥"

इत्यत्र तदुचितविशेषणसामर्थ्योपस्थापितो नायिकार्थः पत्युरालिङ्गनादरचितस्थितस्य श्लेषस्य । यत्र त्वावृत्तिनिबन्धनगन्धोऽपि न सम्भवति न तत्रार्थान्तरावगतिरिति वृथैव तत्र कवीनामुभयार्थपदोपनिबन्धप्रयासः वाच्यावचनदोषदुष्टत्वात् । तत्र शब्दश्लेषे यथा—

"क्ष्माभर्त्तुरस्य विकटः कटकः सपीलु-
पालीकुलस्सहरिसैन्यशतावमर्दः ।
लक्ष्मीं विलासघटनां नयति व्यपास्त-
नानाधिकामचरमागधराजितश्रीः ॥"

इति । यथा च—

"येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्रिक्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥"

इति । एवम्—

*"कह णाम ण होसि तुमं भाअणमसमञ्जसस्स णरणाह! ।
णिच्चं चेअ कुणन्तो जहिच्छमत्थाण विणिओअम् ॥"

इत्यादावपि द्रष्टव्यः । न ह्यत्र चाटौ निन्दायां वा निश्चयो निबन्धनाभावादिति । अर्थश्लेषे यथा—

"दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाक्लिष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशिदिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥"

---

* कथं नाम न भवसि त्वं भाजनमसमञ्जसस्य नरनाथ! ।
नित्यमेव कुर्वन् यथेच्छमर्थानां विनियोगम् ॥

इति। अत्र हि गाव इत्यस्य विशेष्यवाचिन उपमानार्थाभिमतार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि विशेषणानाञ्चोभयार्थानुगुण्येऽप्युपमानस्य तत्सम्बन्धाभिधायिनश्चावश्यवाच्यस्यावचनं यत् स दोष इत्येतद्वितनिष्यते। उभयश्लेषे यथा—

"सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरिं कृष्णम्।
चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम्॥"

इति। इहापि वाच्यावचनमवगन्तव्यम्। यथा—

"पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिबिम्बरोषत इवाम्बुनिधौ।
अथ नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तिरिरे॥"

इत्यत्र नागयूथेन धर्मिणा साम्यं तमसां वक्तुमभिमतं कवेः न तद्धर्मेण मलिनत्वमात्रेण मृगपतौ पतिते निष्प्रतिपक्षतया तस्यैव स्वच्छाविहारित्वोपपत्तेः, न तद्वन्मलिनानां तमसां पतङ्गस्य मृगरूपणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न च तन्मलिनादिशब्दाः शक्नुन्ति वक्तुं हारिसुन्दरसुभगसदृशसन्निभादिशब्दानामेव तदभिधानसामर्थ्यदर्शनात्। अन्यथा—

"सरोजकर्णिकागौरीं गौरीं प्रति मनो दधौ।"

इत्यादौ गौरादिशब्दा अपि धर्मिसाम्यमेवावगमयेयुः न धर्ममात्रसाम्यम्। तच्चानिष्टं गौरत्वमात्रसाधर्म्यकृतस्य गौर्याः सरोजकर्णिकासाम्यस्य वैवक्षिकत्वात्। अथोच्यते गौरादिशब्दा अपि सदृशादिशब्दवत् साक्षाद् धर्मिसाम्यमेवाभिदध्युः, सामर्थ्यात् तु धर्ममात्रसाम्यावगतिः कर्णिकाया गौरत्वाव्यभिचाराद् इति। तदयुक्तम्। तन्निबन्धनभूतायाः श्रुतहानेरश्रुतकल्पनायाश्चान्याय्यत्वात्। युज्येत पुनरेवं, यदि प्रतीतिः क्षमेतेति। यत् पुनर्धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यधर्मप्रतिपत्तिः साहचर्यादित्यन्ये मन्यन्ते, यथा—

"निर्विष्टेऽपि बहिर्घने न विरमन्त्यन्तर्जरद्वेश्मनां
लूतातन्तुततिच्छिदो मधुपृषत्पिङ्गाः पयोबिन्दवः॥"

इत्यत्र पयोबिन्दूनां मधुपृषत्पिङ्गत्वात् पिङ्गत्वसहचरितवृत्तत्वस्य प्रतिपत्तिरिति। तदनुपपन्नम् माधुर्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् साहचर्याविशेषात्। या तु रूपादेस्सतो गतिः सा हेतुधर्मानुमानेनेष्यते। इह तु हेतुहेतुमद्भावस्तयोरासिद्ध इति साहचर्यासिद्धौ कुतोऽन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः। सिद्धेऽपि वा तस्मिंस्तस्यैकस्य धर्मस्य साधनभावेन निर्देशे कथमन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः। एवं हि—

"दुःखाभितप्तस्य जनस्य जाने तुषारशीतः प्रतिभाति वह्निः।"

इत्यत्र वह्नावपि शीतत्वसाहचर्यात् पाण्डुत्वप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । किञ्च सत्यामन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धौ तद्धेतुः साहचर्यमन्यद्वा परिकल्प्येत । अत्र तु सैव न सिद्धेति व्यर्थस्तत्परिकल्पनप्रयासः । किं हि तत्परिकल्पनं विनात्र परिहीयेत । पयोबिन्दूनां मधुपृषद्वृत्तत्वमिति चेत् कामं परिहीयताम् । न च प्रयोजनवशात् प्रमाणव्यवस्था भवितुमर्हति । तस्मादनेकधर्मत्वेऽप्यर्थस्य यस्यैव धर्मस्य निर्देशस्तस्यैव प्रतिपत्तिर्न्याय्या नान्यस्येत्यत्र तमसां नागयूथसादृश्ये वाच्ये यत् तेषां मलिनत्वमुक्तं स वाच्यावचनं दोषः । एवं च पृषत्पदप्रयोगोऽत्रातिरिच्यमानोऽनुप्रासवृत्तपरिपूरणायैव पर्यवस्यति न बिन्दूनां वृत्तत्वप्रतिपत्तये इति 'नागयूथसदृशानी'त्यत्र पाठो युक्त इति । यत्तु—

"करिकलभ ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः ।
मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुरुपरि क्रमते न तेऽङ्कुशः ॥"

इत्यत्राङ्कुशस्य मृगपतिनखकोटिभङ्गुरत्वं दुस्सहत्वं चेति धर्मद्वयं वक्तुमभिमतम् । न तदुक्तनयेन भङ्गुरशब्द एवावगमयितुं क्षमते, तस्य कौटिल्यमात्राभिधायित्वेनैव प्रसिद्धेः । यत् तु तस्य दुस्सहत्वं तन्मृगपतिपदसम्बन्धसामर्थ्यादेव प्रतीयते न भङ्गुरत्वसाहचर्याद् इति । एवम्—

"प्रभवति च समरमूर्धनि नवनीरदनील एष तव खड्गः ।
विशति च मानसममलं सतां यशो हंसविसरसितम् ॥"

इत्यत्रापि खड्गस्य यशसश्च पूर्वोक्तेन नयेन नवनीरदहंसविसररूपत्वाप्रतीतौ तन्निबन्धनाया अर्थान्तरप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भ्रान्तिमात्रकृतोऽसाविति मन्तव्यः । तेन 'नवनीरदसुन्दरः कृपाणः' इति 'हंसविसरसम'मिति चात्रानुगुणौ पाठौ ।

धर्मिसाम्यविवक्षायां धर्ममात्राभिधायिनाम् ।
नेष्टः प्रयोगः शब्दानां समासोपमितौ बुधैः ॥ ९३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च—

"तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।
आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥"

इत्यत्रानुयातिक्रियापेक्षो राजमरुत्वतोः कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमभिमतः कवेः । न चासौ तत्सम्बन्धस्तयोः साक्षादुक्तः जललीलासम्बन्धमुखेन राजसम्बन्धस्योक्तत्वात् । अतोऽत्र साक्षात् तत्सम्बन्धो वा वाच्यः तदर्थमन्यत् क्रियान्तरं वा, येन कर्तृकर्मभावस्तयोर्घटनामियात् । न चोभयोरेकमप्युक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् 'आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतोऽनुयातो मघवा विलासैः' इति । न चैवं क्रियान्तराकाङ्क्षाप्रसङ्गः । यथा वा—

*"ळच्छी दुहिआ जामादुओ हरी तह घरल्लिआ गङ्गा ।
अमयमिअङ्का अ सुआ अहो कुडुम्बं महोअहिणो ॥"

इति । अत्र लक्ष्म्या दुहितृत्वममृतमृगाङ्कयोः सुतत्वं (च) विधीयमानम् तेषां त्रैलोक्यैकस्पृहणीयतया तत्कुटुम्बस्य महोदधेः श्लाघाया आस्पदत्वमुपपद्यत इति द्वयमेवोपादेयं द्रष्टव्यं नान्यत् । तत्र हि भगवतो हरेर्गङ्गायाश्च सकलत्रैलोक्यालङ्कारत्वेऽपि न तयोर्जामातृगृहिणीभावेन विधानमिति न महोदधेः श्लाघातिशययोगः यन्निबन्धनमत्यद्भुतास्पदत्वमस्य स्याद् इति तद्विधानस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । अथ हरिर्जामाता गङ्गा गृहिणीत्येवं विपर्ययेणात्र सम्बन्धः करिष्यते तस्य पुरुषाधीनत्वात् । तथा च न यथोक्तदोषावकाशः इति । सत्यम् । किन्तु न सर्वविषयोऽयं सम्बन्धस्य पुरुषाधीनत्वोपगमः । तस्य हि विशेषणविशेष्यभाव एव विषयोऽवगन्तव्यः । यत्र स्वसौन्दर्यादेव तयोरन्योन्यापेक्षो (न?) विध्यनुवादभावः तत्र हि यथाश्रुतपदार्थसम्बन्धनिबन्धनोऽर्थप्रतीतिक्रम इति तत्रैव पदार्थपौर्वापर्यनियमोऽवगन्तव्यः । यथा—

"त्वक् तारवी निवसनं मृगचर्म शय्या गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घटाश्च ।
मूलं दलं च कुसुमं च फलं च भोज्यं पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते ॥"

इति । प्रत्युदाहरणं यथा—

"शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्म द्रुमाणामधः
शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।
इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने
दुष्प्रापार्थिनि यत् परार्थघटनावन्ध्यैर्वृथा स्थीयते ॥"

इति । अत्रोदाहरणप्रत्युदाहरणप्रतीत्योर्यदन्तरं तन्मतिमतामेवावभासते, अन्येषां तु शपथप्रत्येयमेव ।

अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् ।
न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठति ॥ ९४ ॥

विधेयोद्देश्यभावोऽयं रूप्यरूपकतात्मकः ।
न च तत्र विधेयोक्तिरुद्देश्यात् पूर्वमिष्यते ॥ ९५ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । यथा—

---

* लक्ष्मीर्दुहिता जामाता हरिस्तथा गृहिणी गङ्गा ।
अमृतमृगाङ्कौ च सुतावहो कुटुम्बं महोदधेः ॥

"स्पष्टोच्छ्वसत्किरणकेसरसूर्यबिम्बाविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुषावतारबद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकोच ॥"

इत्यादौ केसरादेः ।

पदानामभिसम्बन्धस्यान्यथाभावमात्रतः ।
यत्रानिष्टप्रतीतिः स्याद् रचनां तां परित्यजेत् ॥ ९६ ॥

यथा—

"तव कण्ठासृजासिक्ता करवाललता द्विषाम् ।
प्रसूते समरारण्ये यशःकुसुमसम्पदम् ॥"

इति । अत्र हि चाटुके युष्मदर्थस्य द्विषदर्थस्य च पौर्वापर्यविपर्यये समासे वा वाच्ये यत् तयोरवचनं तदेवानिष्टार्थप्रतिपत्तिमूलमिति दोषतयावगन्तव्यम् ।

यथा च—

"मधुश्च ते मन्मथ! साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणः प्रेरयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥"

इति । अत एव

येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।
पदानां[1] समासानामानन्तर्यमकारणम् ॥ ९७ ॥
इति प्रतीत्योर्वैचित्र्यमनालोच्यैव चर्चितम् ।
गुणदोषमपश्यद्भिर्दूरादूरोत्थयोस्तयोः ॥ ९८ ॥
स्वरूपेऽवस्थितिर्येषां शब्दानामितिनेष्यते ।
न तानन्यव्यवहितान् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ९९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । तेन "द्विषत्कण्ठासृजासिक्ता त्वत्कृपाणलतावरा ।" इत्येकत्र युक्तः पाठः, अपरत्र 'व्यादिश्यते केन समीरणो वा हविर्भुजश्चोदयिता भवे'ति । अनन्वयोऽप्यभ्यूह्यार्थत्वाद्रसभङ्गहेतुरिति सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । यथा—

"निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनान् जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽसौ वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगाणाम् ॥"

इति । अत्र हि सिंहानां तावन्न राजशब्दसम्बन्धः सम्भवति तेषां तद्वाच्यत्वाभावात् तत्सम्बन्धाभावाच्च । तत्पर्यायस्य मृगराजशब्दस्य सन्नप्यसावनुपयुक्त एव

1. 'मसमस्ता' इति खपुस्तके पाठः.

तस्य प्रकान्तत्वाभावाद् मृगाणामित्यत्र मृगराजानामित्येवमनुक्तेश्च । किञ्च मृगेषु राजत्वं भवति सिंहानां नतु शब्द इति वीर्योदग्रत्वं तद्विशेषणमनुपपन्नमेव तस्यार्थनिष्ठत्वेनोपपत्तेः । तेन न सिंहानां न मृगाणां न वीर्योदग्रत्वस्य च राजशब्दशब्देनान्वयः सङ्गच्छत इत्यवाच्य एवासौ । तेन राजभाव इति मृगेष्विति वा वाच्ये तदवचनं दोषः । यथा —

"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
प्रसूनक्लृप्तिं ददतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां दधुः ॥"

इति । अत्र हि तपर्त्तोर्लिङ्गविशेषानुमितपुरुषभावस्य कर्तृत्वात्प्राधान्यं वक्तुमुचितम्, वर्षाणां च स्त्रीत्वस्य सहभावेन निर्देशादप्राधान्यम्, यथान्येषां हिमागमादीनाम्, अन्यथा तेषां कुटुम्बिरूपतानुपपत्तेः, न च तथोक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

"किमवेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥"

इत्यत्र महीयसामिति बहुवचनं वा वीप्सासमानफलं प्रयोक्तव्यम्, यथा —

"यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥"

इत्यत्रार्थान्तरन्यासे सर्वादिशब्दो वा यथा —

"छायामपास्य महतीमपि वर्त्तमाना-
मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम् ।
सर्वो हि नोपनतमप्यपचीयमानं
वर्धिष्णुमाश्रयमनागतमप्युपैति ॥"

इत्यत्र अन्यथा समर्थकस्य प्रकृतिमहीयस्त्वस्य हेतोरन्यसमुन्नत्यसहिष्णुत्वलक्षणेन साध्येन सर्वोपसंहारव्याप्तिर्न प्रतीयेत । तस्मादेवमत्र पाठः परिणमयितव्यः

"प्रकृतिः खलु सा महीयसां न सहन्तेऽन्यसमुन्नतिं यया ।"

इति ।

सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य या पुनः ।
स्वशब्देनाभिधा दोषः स वाच्यावचनाभिधः ॥ १०० ॥

यथा —

"निशि नान्तिकस्थितामपि चक्राह्वः सहचरीं विलोकयति ।
चक्राह्वापि न सहचरमहो सुदुर्लङ्घता नियतेः ॥"

इति । अत्र हि चक्राह्वासहचरौ न स्वशब्दपरामर्शविषयौ भवितुमर्हतः, तयोरुक्तनयेन सर्वनामपरामर्शविषयत्वोपादानात्, अन्यथा तयोः पौनरुक्त्यं सर्वनाम्नां च विषयापहारः स्यात् । न चात्र तथा परामर्शो विहित इति वाच्यावचनं दोषः । तेन 'विरहविधुरा न सापि त'मित्यत्रानुगुणः पाठः । एवम्—

"परिपाति स केवलं शिशूनिति तन्नामनि मास्म विश्वसीः ।"

इत्यादावप्ययं दोषो द्रष्टव्यः । तस्य हि शिशुपाल इति नाम प्रसिद्धं न तु शिशुपरिप इति । 'तेन स शिशून् किल पालयत्यभीः' इति युक्तः पाठः इत्यलं बहुभाषितेन ।

अनेन च वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनमपि सङ्गृहीतं वेदितव्यम् । तस्यापीष्टार्थविपर्ययात्मकत्वात् । तद्यथा—

"सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥"

इति । अत्र ह्येकस्यैवार्थस्य यः पर्यायमात्रभेदेन भेदमुपकल्प्योपमानोपमेयभावो निबद्धः सोऽवाच्यवचनं दोषः, तस्य भिन्नार्थनिष्ठत्वात् । तदयमत्र पाठो युक्तः 'विन्ध्यस्य मेघप्रभवानि यद्वत्' इति । अस्मिंश्च पाठे भिन्नलिङ्गत्वमुपमादोषोऽपि परिहृतो भवति ।

पर्यायमात्रभिन्नस्य यदेकस्यैव वस्तुनः ।
उपमानोपमेयत्वमवाच्यवचनं च तत् ॥ १०१ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च—

"इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-
रसावस्यास्स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥"

इत्यत्र यत् साक्षान्नायिकावर्णनं तदवाच्यमेव । तत्सम्बन्धिनामेव स्पर्शादीनामिव रम्याणामर्थानां विरहव्यतिरेकोणाङ्गभावोपगमाद्, न तस्या एव विरहस्य तत्सम्बन्धित्वेऽप्यसह्यत्वाभिधानादिति तस्या वचनं दोषः । तेन 'मुखं पूर्णश्चन्द्रो वपुरमृतवर्त्तिर्नयनयो'रित्यत्र युक्तः पाठः । यथा च—

"शोकानलधूमसम्भारसम्भृताम्भोदभरितमिव वर्षति
नयनवारिधाराविसरं शरीरम्।"

इति। अत्र हि शोकस्य केनचित् साधर्म्येण यदनलत्वेन रूपणं तत् तावद्रूप्यस्य सद्भावाद्युक्तमेव। धूमस्य पुनर्न किञ्चिद् रूप्यमस्तीत्यवाच्य एवासौ यथा 'शोकानलदाहभीतेव न हृदयमवतरती' त्यत्र। रूप्यान्तरसद्भावे तु न कश्चिद् दोषः। यथा—

"तस्या धौताञ्जनश्यामा हृदयं दहतोऽनिशम्।
शोकाग्नेर्धूमलेखेव गलत्यश्रुकणावलिः॥"

इति। अनलकार्यत्वात् तस्य वाच्यत्वमदुष्टमिति चेन्न। अनवस्थापत्तेरतिप्रसङ्गाच्चेति तस्य वचनं दोष एव। यथा च—

"तप्ते महाविरहवह्निशिखावलीभि-
रापाण्डुरं स्तनतटे हृदये प्रियायाः।

इत्यादि।

उपचारसहैकैव रूपकस्येष्यते क्रिया।
यथानलस्य दाहादिर्न कार्यादिरसम्भवात्॥ १०२॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः।

"दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य।
कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः॥"

इति। अत्र कृपणकृपाणयोराकारमात्रकृतो व्यतिरेक उक्तः। स चायुक्तः, द्विविधो ह्याकारार्थः सन्निवेशलक्षणोऽक्षरविशेषलक्षणश्च। तत्राद्यस्तावदिहानुपादेय एव, सहानवस्थानवतोरर्थयोस्तद्व्यभिचाराभावादिति नासौ सचेतसां चमत्कारमावहति। द्वितीयस्तु न सम्भवत्येव, अक्षरकृतविशेषस्य भेदाभेदव्यवहारस्य शब्दैकविषयत्वात्। यद्यपि हि स्वरूपमपि शब्दस्यार्थ एव। यदाहुः—

"विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते।
न सत्तयैव तेऽर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः॥"

इति, तथापि तस्य तात्पर्येणाविवक्षितत्वात् न तदपेक्षमर्थविषयत्वमस्य शक्यं वक्तुम्। वाच्यदशापत्तावपि तस्य शब्दस्वरूपतानपायात् इति। यथा च—

"येनालङ्कृतमुद्यानं विहारेणामुना तव।
तेनैव निर्विकारेण करिकुम्भनिभौ कुचौ॥"

इति । इह तु युक्त एवासौ—

"अक्षराणामकारोऽहमिति यः स्वयमभ्यधात् ।
सोऽपि त्वयामुना स्वामिन्नाकारेण लघूकृतः ॥"

इति । तेनाक्षरविशेषात्मकाकारभेदलक्षणस्य शब्दधर्मस्यार्थविशेषणभावेनावाच्यस्य यद्वचनं सोऽपि दोष एवेति द्रष्टव्यम् ।

यद्यप्यर्थावुभौ शब्दः क्रमेणाभिदधात्ययम् ।
स्वरूपञ्चार्थरूपं च तथाप्यस्याभिधाक्रिया ॥ १०३ ॥
तत्परत्वाद्विवक्षाया विश्राम्यत्यर्थ एव हि ।
भिन्नधर्मतया तेन भिन्नकक्ष्यतयापि च ॥ १०४ ॥
नार्हतो जातुचिदिमौ श्लिष्टमेकं विशेषणम् ।
मा भूदेकात्मतापत्तिदोषोऽसावेतयोरिति ॥ १०५ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

"यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।"

इत्यत्र हिरण्यकशिपुमिति वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्युक्तम् । सोऽवाच्यवचनं दोषः । यतोऽत्र हिरण्यशब्दः कशिपुशब्दश्चाभिधेयप्रधानौ वा स्यातां स्वरूपमात्रप्रधानौ वा । तत्र न तावदभिधेयप्रधानावनभ्युपगमाद् अर्थस्यासमन्वयात्, कशिपुशब्दस्य नपुंसकलिङ्गतापत्तेश्च । नापि स्वरूपप्रधानौ । न ह्येवमसुरविशेषस्य हिरण्यकशिपोरभिधानानुकारः प्रख्यानक्रियाकर्मभावेनाभिहितो भवति । द्विविधो हि शब्दानुकारः शाब्दत्वार्थत्वभेदात् । तत्रेतिना व्यवच्छेदे शाब्दः प्रसिद्ध एव । अर्थावच्छेदेभावादार्थः[1] यथा 'महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः' इति । इह चायमार्थोऽनुकारः इतिनावच्छेदात् । केवलं यत् तस्याभिधानमनुकार्यं तन्नानुकृतं, यच्चानुकृतं तत् तस्याभिधानमेव न भवति । लोके हिरण्यकशिपुरिति तस्याख्यानं न हिरण्यपूर्वः कशिपुरिति । अतस्तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । यथा वा—

"क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।"

इत्यत्र ।

"क्षुण्णं यदन्तःकरणेन नाम तदेव कल्पद्रुमकाः फलन्ति ।"

इति युक्तः पाठः । अस्मिंश्च पाठे क्षुण्णस्यार्थस्य कल्पद्रुमाणां चावज्ञावगतौ गुणान्तरलाभः । एवम्

---

१. 'दे आर्थः' इति खपुस्तके पाठः ।

"दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं प्रचक्षते।"

इत्यादौ द्रष्टव्यम्।

"या घर्मभासस्तनयापि शीतलैः
स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः।
कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभि-
र्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी॥"

इत्यत्र घर्मभासस्तनयत्वादीनां शीतलत्वादीनां च धर्माणामेकाश्रयत्वेन विरोधो वक्तुं युक्तो न भिन्नाश्रयत्वेन, तस्य तथानुपपत्तेः। नचासौ तथोक्तः, एकेषां यमुनाश्रयत्वेनान्येषां जलाश्रयत्वेनोपादानात्। यद्यपि यमुनायास्तज्जलानां च तात्त्विकमेवैक्यं, तथापि तेषां शब्देन कर्तृकरणतया निर्देशाच्छाब्दं भिन्नत्वमस्त्येव। शाब्द एव विरोधो वक्तुमिष्टः कवेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः। तेनायमत्र पाठः श्रेयान्।

"या घर्मभासस्तनयापि शीतला
स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनी।
कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधायिनी
विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी॥"

यथा च—

"रुरुचे हिमाचलगुहामुखोन्मुखः पयसां प्रवाह इव सौरसैन्धवः।"

अत्र हि पयसामिति यत्प्रवाहस्य सम्बन्धितया विशेषणं तदवाच्यमेव तस्य हि तत्सम्बन्धिताव्यभिचारात्। यच्चात्र सौरसैन्धव इति विशेषणं तत्र तद्धितनिर्देशोऽप्यवाच्य एव षष्ठीनिर्देशेनैव तदर्थावगतिसिद्धेः। तेन 'सुमहान् प्रवाह इव जह्नुजन्मनः' इत्यत्र युक्तः पाठः। यथा च—

"लक्षीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम्।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसञ्जहार॥"

"[1]रंहयिष्यति तं लक्ष्मीर्नयविमुखो नापदां पदं क इव।
स च तव रिपुरेवमतो भावी तस्यापि तद्विरहः॥"

इत्यत्र प्रतिज्ञानिगमनयोः पौनरुक्त्यम्। प्रसिद्धव्याप्तिकस्य हेतोर्धर्मिण्युपसंहारवचनेनैव तदुभयार्थसिद्धेरिति। यदुक्तं 'प्रतिज्ञाया एव तावद्गम्यमानार्थाया वचनं

[1] 'लङ्घयिष्यति' इति खपुस्तके पाठः.

पुनर्वचनं किं पुनरस्याः पुनर्वचनमित्यपार्थकं निगमनम्' इति । इह तु न दोषः—

"यो यत्कथाप्रसङ्गे छिन्नच्छिन्नायतोष्णनिश्वसितः ।
स भवति तं प्रति रक्तस्त्वं च तथा दृश्यसे सुतनु! ॥"

इति । यत्राप्रस्तुतादेव प्रस्तुतस्यार्थस्य प्रतिबिम्बादिव बिम्बस्य साम्यावगतिर्न तत्रा[1]सौ वक्तव्यतामवतरति तदभिधानसामर्थ्यादेव तदवगमाद् उक्तावाच्यवचनदोषानुषङ्गात् । यथा—

"आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां प[2]दम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥"

इत्यत्र प्रभुमिवेत्युपमानभावः प्रभोः । यथा च—

"द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपकः ।
बहुविधार्थ्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ॥"

इत्यत्र भवदर्थस्योपमानभावः । प्रस्तुतात् तु तदन्यस्य प्रतीतिरनिबन्धना न सम्भवत्येवेति तत्र तस्योक्तिरुपपद्यत एव ।

"निम्नमुन्नतमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ् महत्वमसतां हतान्तरम् ॥"

इत्यत्र तमसः प्रस्तुतत्वात्तदुक्तेरसत्पुरुषमहत्त्वप्रतीतावसामर्थ्यमिति तद्वक्तव्यमेव भवतीति न तत्रावाच्यवचनदोषानुषङ्गः ।

अप्रस्तुतोक्तिसामर्थ्यात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।
प्रतिबिम्बाद्यथा बिम्बं तस्योक्तिस्तत्र नेष्यते ॥ १०६ ॥
प्रस्तुतात् तु तदन्यस्य प्रतीतिरनिबन्धना ।
न सम्भवत्येव ततस्तदुक्तिस्तत्र शस्यते ॥ १०७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ । किञ्च यत्राप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतस्यार्थस्य श्लेषमुखेनासन्नेवोत्कर्षोऽपकर्षो वा तदितरस्य तथाप्रतिपत्तयेऽभिधीयते नासौ तात्त्विक इति न तत्र तामाधातुमुत्सहते तयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेनावस्थानोपगमाद् इत्यवाच्य एवासौ । तस्य वचनं दोषः । तत्रोत्कर्षे यथा—

"सद्वृत्ते महति स्वभावसरले बद्धोऽसि यस्मिन् गुणै-
र्युक्ते संयमहेतुतामुपगतो यत्रापि विश्राम्यसि ।

१. 'त्रापि' इति खपुस्तके पाठः. २. 'धुरम्' इति खपुस्तके पाठः ।

तस्याक्षेपपरम्पराभिरमितो दोलायमानस्थिते-
रालानस्य मतङ्गजैष कतमो निर्मूलने दुर्ग्रहः ॥"

इत्यत्र सद्वृत्तादिभिर्विशेषणैररुन्तुदस्यालानस्याप्रस्तुतस्य श्लेषबलोपकल्पितेन सदाचारत्वादिधर्मसम्बन्धेनोत्कर्षोऽभिहितः, न चासौ वास्तव इति तदुन्मूलनग्रहो गजस्योचित एव न दुष्ट इत्युपालम्भयोग्यत्वं तत्रासिद्धमेव । यच्च विम्बभूते तस्मिन्नसिद्धं, तत् कथं प्रस्तुतेऽर्थे दर्पणप्रातिमे प्रतिबिम्बीभवेदिति श्लेषोत्कर्षस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । तस्माच्छ्लेषमनादृत्यैव निराकाङ्क्षकाकुक्रमेण किंशब्दस्यार्थो व्याख्येयः । तेन 'कतमो निर्मूलने दुर्ग्रह' इत्यत्र न खलु कश्चिदित्युचित एवायं निर्मूलनेऽभिनिवेशस्तवेत्ययमर्थोऽवतिष्ठत इति । एवमपकर्षेऽपि द्रष्टव्यम् । सर्वनाम्ना परामृष्टस्याप्यर्थस्य यत्पुनः स्वशब्देन वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः यथा 'उदन्वच्छिन्ना भूस्स च निधिरपां योजनशत'मित्यत्र निधिरपामिति । यस्यार्थस्य समासोक्तित एवोपमानभावोऽवसितो न तस्यासौ पुनर्वाच्यो भवति, अवाच्यवचनदोषानुषङ्गात् । यथा—

"अळिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
नखलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकास्तिलकः प्रमदामिव ॥"

इत्यत्र तिलकप्रमदयोरेकतरस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तदवाच्यवचनं दोषः । ये तु गण्डस्योपरि पिटकोद्भेदमिव तत्राप्यार्थमेव तस्योपमानत्वमुपरचयान्ति, नमस्तेभ्यः कविवरेभ्यः । तद्यथा—

"जङ्घाकाण्डोरुनाळो नखकिरणलसत्केसराळीकराळः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्स्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥"

इति । अत्र हि समासोक्त्यैव दण्डपादस्याम्भोजतुल्यत्वेऽवगते यत् तस्याम्भोजशोभां विदधादिति पुनर्वचनं तदवाच्यवचनदोषतां नातिपतति । यत् पुनस्तत्राप्यम्भोजस्यार्थमुपमानत्वमुपात्तं तदप्ययुक्तमेव, तस्योरुनाळत्वादिधर्मसम्बन्धोपगमयोग्यतानुपपत्तेः । केवलमेकेनैव समासान्तर्भावाद् वापीसम्भूतत्वेनास्य विशेषणविशेष्यभावः सङ्गच्छते । किन्तु समास एवात्रोक्तनयेनानुपपन्न इवावभासते सचेतसां प्रक्रमभेदप्रसङ्गादित्युक्तम् । न च दण्डपादस्य तत्सम्बन्धो घटिष्यत इति शक्यते

वक्तुं, तस्य तद्धर्मसम्बन्धसंभवात् । तेनात्राम्भोजस्य शाब्दमुपमानत्वं वा दण्डपादस्य वाम्भोजत्वेन रूपणं कर्तव्यं, येनास्य प्राधान्ये सति विशेषणसम्बन्धोपगमयोग्यता स्यात् । किञ्च भर्तुर्नृत्तस्योद्धतस्य ताण्डवात्मनो योऽनुकारस्तस्य दण्डपादविषयभावेनोपादानाज्जङ्घाकाण्डनाळत्वविशिष्टतया संस्थानविशेषवशाच्च पादस्य दण्डाकारताभिनवत्वं चेत्युभयमप्यवगतामिति न तत्पुनरुपादेयतामर्हति । अतो वरमयमत्र पाठः श्रेयान् —

"स्वच्छलावण्यवापीसम्भूतो भक्तिभाजां भवदवदहनः पादपद्मो भवान्याः"

इति । एवञ्च धारणमात्रविवक्षायां विपूर्वस्य दधातेः प्रयोगः परिहृतो भवति, स हि विपूर्वः करोत्यर्थे वर्त्तते न धारण इति ।

यत्रार्थस्योपमानत्वं समासोक्त्यैव गम्यते ।
न तत् तत्र पुनर्वाच्यमुक्तौ वा शाब्दमस्तु तत् ॥ १०८ ॥
अन्यथा त्वन्यधर्मैः कः सम्बन्धोऽन्यस्य वस्तुनः ।
तेन वाच्यत्वमार्थत्वं चेत्यस्य द्वयमप्यसत् ॥ १०९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

"पत्ता णिअंबफंसं ह्लाणुत्तिण्णाए सामलङ्गीए ।
चिहुरा रुअन्ति जलविन्दुएहि बन्धस्स व भएण ॥"[1]

इत्यत्र रोदनं बन्धनभयञ्चेति यद् द्वयमुत्प्रेक्षितं वर्तते तत्र प्राधान्याद्रोदनाभिधायिन एव पदादनन्तरमुत्प्रेक्षावादिनि पदे वाच्ये यत् तस्यान्यतोवचनं सोऽवाच्यवचनं दोषस्तस्य तादर्थ्येन प्राधान्यात् । प्रधाने चोत्प्रेक्षिते तदितरदर्थादुत्प्रेक्षितमेव भवति । यथा —

"ज्योतीरसाश्मभवनाजिरदुग्धसिन्धुरभ्युन्मिषत्प्रचुरतुङ्गमरीचिवीचिः ।
वातायनस्थितवधूवदनेन्दुबिम्बसन्दर्शनादनिशमुल्लसतीव यस्याम् ॥"

इत्यत्रेन्दुबिम्बसन्दर्शनम् । तेन 'जलविन्दुएहि रुअइव चिहुरचयो बन्धणभएण' इत्यत्र युक्तः पाठः ।

एकत्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहवो मताः ।
तत्रेवादिः प्रयोक्तव्यः प्रधानादेव नान्यतः ॥ ११० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

"तव वदनपदार्थश्चन्द्रशब्दार्थतुल्यो हृदयकुमुदवस्तूज्जृम्भयत्येष यन्मे"

---

१. प्राप्ता नितम्बस्पर्शं स्नानोत्तीर्णायाः श्यामलाङ्ग्याः ।
चिकुरा रुदन्ति जलबिन्दुभिर्बन्धस्येव भयेन ॥

इत्यत्र समासान्तर्गतेन वदनशब्देनैकेनैव वदने वाच्ये यद् बहुभिः शब्दैस्तस्य वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः। तथा हि वदनं च तत् पदार्थश्चासाविति कर्मधारयो वा कल्प्येत, वदनपदस्यार्थ इति तत्पुरुषो वा। तत्राद्यस्तावदर्थयोरन्योन्यव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावाभावादनुपपन्नः, द्वितीयोऽपि प्रयोजनाभावात्। न हि समासे सत्यसति वार्थस्य कश्चिद्विशेषोऽवगम्यते अन्यत्र प्रतिपत्तिगौरवादित्यवाच्यवचनप्रकार एवायमिति। यथा च–"कुशं द्विषामङ्कुशवस्तु विद्वान्" इति

यत्स्वरूपानुवादैकफलं फल्गु विशेषणम्।
अप्रत्यक्षायमाणार्थं स्मृतमप्रतिभोद्भवम्॥ १११॥
तदवाच्यमिति ज्ञेयं वचनं तस्य दूषणम्।
तद् वृत्तपूरणायैव न कवित्वाय कल्पते॥ ११२॥

यथा—

"ककुभां मुखानि सहसोज्ज्वलयन् दददाकुलत्वमधिकं रतये।
अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः॥"

इति। अत्र हि यदात्रिनयनप्रभवत्वमिन्दोर्विशेषणं तत् स्वरूपमात्रानुवादफलमित्यवाच्यमेव तस्य तदव्यभिचारात्। न चाव्यभिचारिणोऽपि ततस्तस्योत्कर्षः कश्चिद्विवक्षितः कवेः, यथा—

"अत्रेर्लोचनशुक्तिमौक्तिकमणेर्देवात्सुधादीधिते-
र्गोत्रं हेहयभूभुजां यदुदगात् तस्मिन्नभूदर्जुनः"

इत्यत्र सुधादीधितेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः। यच्चात्र दहनस्यापर इति व्यतिरेकप्रतीतिफलदं विशेषणं तदवाच्यमेव तस्यात्रिनयनप्रभव इति नञ्समासेनैव प्रतिपादितत्वात्। तस्मादुदित इति तत्रानुगुणः पाठः। यथा च—

"नाडीजङ्घो निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन"

इति। अत्र हि तच्छब्दपरामर्शो गौतमस्यावाच्य एव तमन्तरेणाप्युपकारस्य तद्विषयभावावगतेः। तेन परमुपकृतवानिति वरमत्र युक्तः पाठः। यथा च—
'कटस्थलप्रोषितदानवारिभि'रिति। अत्र हि दानवारिप्रवासस्य यदेतत् कटस्थलमवधिभावेन विशेषणमुपात्तं तन्न वाच्यमव्यभिचारात्। एवम्—

"उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते! मम हि गौरि!।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति! युष्मत्प्रसादेन॥"

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। उत्फुल्लकेसरगौरशब्दानां पौनरुक्त्यात्।

कथं तर्हि स्वभावोक्तेरलङ्कारत्वमिष्यते ।
न हि स्वभावमात्रोक्तौ विशेषः कश्चनानयोः ॥ ११३ ॥
उच्यते वस्तुनस्तावद्द्वैरूप्यमिह विद्यते ।
तत्रैकमत्र सामान्यं यद्विकल्पैकगोचरः ॥ ११४ ॥
स एव सर्वशब्दानां विषयः परिकीर्त्तितः ।
अत एवाभिधेयं ते श्यामलं बोधयन्त्यलम् ॥ ११५ ॥
विशिष्टमस्य[1] यद्रूपं तत् प्रत्यक्षस्य गोचरः ।
स एव सत्कविगिरां गोचरः प्रतिभाभुवाम् ॥ ११६ ॥

यतः—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।
क्षणं स्वरूपस्पर्शोत्था[2] प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥ ११७ ॥
सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।
येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्त्तिनः ॥ ११८ ॥
इत्यादि प्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम् ।
शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम् ॥ ११९ ॥
अर्थस्वभावस्योक्तिर्या सालङ्कारतया मता ।
यतः साक्षादिवाभान्ति तत्रार्थाः प्रतिभार्पिताः ॥ १२० ॥

यथा—

"ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।
मधुना सह सस्मिताः कथा नयनोपान्तविलोकितं च तत् ॥"

इति । यथा च—

"कुर्वन्नाभुग्नपृष्ठो मुखनिकटकटिः कन्धरामातिरश्चीं
लोलेनाहन्यमानस्तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण ।
निद्राकण्डूकषायं कषति निबिडितश्रोत्रशुक्तिस्तुरङ्ग-
स्त्वङ्गत्पक्ष्माग्रलग्नप्रतनुबुसकणं कोणमक्ष्णः खुरेण ॥"

इति । यथा वा—

"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।

१. 'मस्य' इति खपुस्तके पाठः. २. 'चिन्तो' इति खपुस्तके पाठः.

दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥"

सामान्यस्तु स्वभावो यः सोऽन्यालङ्कारगोचरः।
श्लिष्टमर्थमलङ्कर्तुमन्यथा को हि शक्नुयात् ॥ १२१ ॥

वस्तुमात्रानुवादस्तु पूरणैकफलो मतः।
अनन्तरोक्तयोरेव यद्वान्तर्भावमर्हति ॥ १२२ ॥

यथायोगमयं दोषस्तेन पञ्चैव ते मताः।

इत्यन्तरश्लोकाः। ता एता दोषजातयो महाकवीनामपि दुर्लक्षा इत्यवसीयन्ते। यथा—

"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"

इत्यत्र यथातथाशब्दाभ्यामेव मागधीनृपयोरुमावृषाङ्कसाम्यं शचीपुरन्दरसाम्यं च, सुतस्य च शरजन्मजयन्तसादृश्यमवगमितमिति यत् तयोस्तस्य च पुनस्तत्सादृश्यवचनं तत् पुनरुक्तम्। तथोपमानयोर्यो निर्देशक्रमः प्रक्रान्तः स उपमेयक्रमयोर्भेदं नीत इति निर्देशप्रक्रमभेदो दोषः। तत एव च तत्समावित्यत्रावाच्यवचनदोषोऽपि तावत् स्फुट एव उपमानयोग्यत्वोपपत्तेः। किञ्च तथाशब्दस्य यद्वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः, तद्व्यतिरेकेणाप्यर्थयोर्विपर्यासमात्रेण तदर्थावगतिसिद्धेः। तस्मादेवमत्र पाठः श्रेयान् 'सुजन्मना तेन सुतेन तावुभौ ननन्दतुः सा च विशांपतिश्च सः' इति। यतो वस्तुमात्रोपनिबद्धप्रायेऽपि पदसमुदाये दृश्यन्त एव ते। अन्येषां यथा—

"काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये।
केचिद् वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं
तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥"

इत्यत्र काव्यस्यात्मा ध्वनिरितीतिशब्दस्य तावत् प्रक्रमभेदः। स हि काव्यात्मपदानन्तरं प्रयोक्तव्यः काव्यस्यात्मेतीति। अन्यथा ध्वनिनैवास्य सम्बन्धे विज्ञायमाने तस्य सर्वनामपरामर्शाभावे अभावो भाक्तत्वं वागविषयत्वं च न प्रतीयेत

---

१. 'शष्पै' इति खपुस्तके पाठः.

तस्याभिधानात्मन इतिना व्यवच्छेदाद् अन्यस्य च ध्वनेरनुपादानात्। स ह्यभावादि-धर्माधिकरणभावेन सर्वनामपरामर्शयोग्योऽवश्यमुपादेयः, नचोपात्तः। यश्चोपात्तः स तदभिधानानुकारस्वरूपमात्रप्रधानो नार्थाभिमुख इति काव्यात्मन एवार्थस्य तदधिकरणभावो विज्ञायते न ध्वनेः। स हि तत्र संज्ञामात्रम्। यत् स एवाह 'काव्यस्यात्मा ध्वनिसंज्ञित' इति। तच्चानिष्टमेव। न हि केचित् काव्यात्मनो रसादेरभावं भाक्तत्वं वाभ्युपगच्छन्ति। मुख्यवृत्त्या च काव्यात्मशब्दवाच्यो रसादिरेव युक्तो नापरः। तदभावे प्रतीयमानार्थान्तरसंस्पर्शेऽप्यर्थापत्त्यादिवाक्यवत् काव्यस्य निर्जीवतापत्तेः। एतच्च रसस्वरूपमुपक्रम्य स एवाह —

"काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः॥"

इति।

इतिनार्थो व्यवच्छिन्नः शब्दमात्रेऽवतिष्ठते॥ १२३॥
सर्वनामपरामर्शयोग्योऽसौ न भवेत् ततः।
यथा घटः कुट इति ज्ञेयो यस्स पृथूदरः॥ १२४॥
ततोऽर्थ एव काव्यात्मा तत्परामर्शनोचितः।
यथा नृपो नृग इति ख्यातो यः स महामतिः॥ १२५॥
न ध्वनिस्तदभावादिसम्बन्धोऽस्य कथं मतः।

इत्यन्तरश्लोकाः। एवन्तर्हि

"अस्त्युन्नते सुरसरिज्जलधाव्यमानभागे नवार्करुचि मन्दरशैलशृङ्गे।
ज्योत्स्नावतीति नगरी भुवनत्रयैकभूषा वृषाङ्कशिरसीव शशाङ्कलेखा॥"

इत्यत्र शशाङ्कलेखाया ज्योत्स्नावतीत्वेन यद्विशेषणं तदनुपपन्नमेव स्याद् इतिशब्दव्यवच्छेदादिति। **बाढम्**। को वा नानुमन्यते। केवलमितिशब्दार्थानवधारणमूलो मोह एवासौ व्याख्यातॄणामिति। अथ काव्यात्मानुवादेन विहितस्य ध्वनेः समाम्नानक्रियाकर्मभावावच्छेदेन समुदायादयमितिशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थप्रधान एवायं ध्वनिशब्दो न स्वरूपप्रधान इति तस्य सर्वनामपरामर्शयोग्यस्याभावादिसम्बन्धो घटत एव इत्युच्यते **तदयुक्तम्**। एवं हि वाक्यार्थावच्छेदः प्रतीयेत, ततश्च तत्परामर्शिनः सर्वनामपदादेर्नपुंसकलिङ्गनिर्देशप्रसङ्ग इति। यथा —

'तदवितथमेव मन्ये विषया आशीविषा इति यदाहुः।'

तस्मादात्मशब्दानन्तरमेवायमितिशब्दः प्रयोक्तव्यः। स च हेत्वर्थवृत्तिः, यथा—

"रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः"

इत्यत्र। तेनायमर्थः यतः काव्यस्यात्मा जीवितभूतस्ततो बुधैर्यो ध्वनिर्नाम समाम्नातपूर्व इत्येष एवार्थोऽभिमतः कवेरिति विज्ञायते, यदयं तत्र तत्र ध्वनेः काव्यैकजीवितत्वमाह। किञ्च समाम्नातेर्धातोः कर्मणि भूते च क्तप्रत्ययोत्पत्तौ कर्मण एव प्राधान्ये तस्यैव निर्देशो न्याय्यो न कर्तुर्नापि पूर्वशब्दस्य, अव्यभिचारात् प्रयोजनाभावाच्चेति यदेतयोरुपादानं तत् पुनरुक्तमेव। किञ्च 'भाक्तमाहुस्तमन्य' इत्यत्रापि पूर्ववदितिशब्दः प्रयोक्तव्यः उत्तरत्र च। अन्यथा अन्येषां केषाञ्चिचोक्तिर्नानुकृता स्यात्। ततश्च भाक्तो यो ध्वनिस्तमाहुरन्य इति वाचामविषये स्थितं यत् तदीयं तत्त्वं तत् केचिदूचुरिति प्रतीतौ ध्वनेर्भाक्तत्वोक्तिः अन्येषां केषाञ्चिच्च वाचामविषये स्थितत्वं यत् तदीयस्य तत्त्वस्य तदुक्तिर्नानुकृता स्याद् इतिना व्यवच्छेदाभावाद् इति वाच्यावचनं दोषः। सामर्थ्यादुक्तेरनुकारानुगमे वा पूर्वत्रेतिशब्दस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गः। किञ्चात्र वचनार्थो गदतिः प्रयुक्त एवेति तस्यैवादिदीपकन्यायेनानुवृत्तिर्युक्ता न तु तदभिन्नार्थस्य ब्रवीतेरुपादानमित्युभयत्राप्युक्तदोषद्वयानतिवृत्तिः। कालविशेषप्रक्रमभेदश्चात्रावगन्तव्यो जगदुरित्यूचुरिति च कालविशेषस्य प्रक्रान्तस्यानिर्वाहात्। किञ्च ध्वनेस्तत्त्वं ध्वनिरेव वा स्याद् अन्यदेव वा। तत्र ध्वनिरूपत्वे तत्त्वमूचुस्तदीयमिति त्रितयमपि पुनरुक्तं स्यात् केचिद् वाचां स्थितमविषये जगदुरित्येतावद्भिः प्रयुक्तान्तर्गतैरेव पदैस्तदर्थावगतिसिद्धेः। यथोक्तं प्राक्—

"प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते।
प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत्॥"

इति। अन्यरूपत्वे त्वन्यस्य वागविषयत्वाभावे ध्वनेस्तदविषयत्वं नोक्तं स्यात् तयोर्भेदात्। किञ्च भक्तेरेव ध्वनिरूपतामन्ये मन्यन्ते न तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य व्यापारादेरिति व्यर्थस्ताद्धितनिर्देशः। यत् स एवाह भक्तिर्ध्वनिरिति—

"भक्त्या बिभर्त्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः।"

इति। युक्तं चैतत्, तथा हि—

"कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम्"

इत्यत्र वदत्यर्थाद्वाच्यादन्यस्य व्यक्तिलक्षणस्यार्थस्य तात्पर्येण प्रकाशनामिति ध्वनिलक्षणानुगमात् भक्तेरेव तत्त्वमुपपद्यते नान्यस्येति व्यर्थस्ताद्धितनिर्देशः। सहृदयम-

नःप्रीतय इत्यत्र च मनश्शब्दः पुनरुक्तः प्रीतेर्मनोधर्मतया तदधिकरणभावाव्यभिचारादित्येतत् प्रपञ्चितमेव प्राक् । तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् अल्पदोषत्वात् ।

"काव्यस्यात्मेत्यमलमतिभिर्यो ध्वनिर्नाम गीत-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भक्तिरित्येवमन्ये ।
केचिद्वाचामविषय इति प्रस्फुरत्तत्त्वमन्त-
स्तेन ब्रूमः सहृदयजनप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥"

इति । यद्वा

इदमद्यतनानां च भाविनां चानुशासनम् ।
लेशतः कृतमस्माभिः कविवर्त्मोरुरुक्षताम् ॥ १२६½ ॥

इत्यलमप्रस्तुतवस्तुविस्तरेण । तस्मात् स्थितमेतद् यथा शब्दस्यार्थाभिधानमन्तरेण न व्यापारान्तरं सम्भवतीति ।

गमयन्त्यर्थमुखेन हि सुप्तिङ्वचनादयोऽपरानर्थान् ।
तेन ध्वनिलक्ष्मविधौ शब्दग्रहणं विफलमेव ॥ १२७½ ॥

इति सङ्ग्रहार्या ।

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते
व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे
शब्दानौचित्यविचारो नाम
द्वितीयो विमर्शः ।

अथ तृतीयो विमर्शः ।

तदेवं ध्वनिलक्षणस्य [1]तद्भेदानां चानुमानेऽन्तर्भावमुपपाद्य सम्प्रति तदुदाहरणानां यथायोगं क्रमेणासावुपदर्श्यते । तत्र वस्तुमात्रस्य तावत्—

"[2]भम धम्मिअ! वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।
गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

इत्यत्र केनचित् सुकृतिना यूना सह विस्रम्भसम्भोगसुखास्वादलालसया विजने वने विविधकुसुमामोदमुदितमधुकृति कृतसङ्केतया कयाचित् कुसुमापचिचीषया भ्रमतो

१. 'तत्प्रभेदानाम्' इति खपुस्तके पाठः,
२. भ्रम धार्मिक! विस्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।
गोदानदीकच्छकुहरवासिना दृप्तसिंहेन ॥

धार्मिकस्य मनोरथपरिपन्थि तद्देशासादनं विघ्नमिव मन्यमानया जानानयापि केसरिकिशोरकस्य क्रौर्यातिरेकं कुक्कुरमारणमात्रत्रासोपन्यासेनास्य प्रियमावेदयितुकामया विदग्धयापि मुग्धयेव विधिमुखेन भ्रमणस्य प्रतिषेधो विहितः। अत्र हि द्वावर्थौ वाच्यप्रतीयमानौ विधिनिषेधात्मकौ क्रमेण प्रतीतिपथमवतरतः, तयोर्धूमाग्न्योरिव साध्यसाधनभावेनावस्थानात्। तत्राद्यस्तावदविवेकसिद्धः स्पष्ट एव भ्रमणविधिलक्षणस्य साध्यस्य तत्परिपन्थि[1]क्रूरकुक्कुरमारणात्मनः साधनस्य चोभयोरप्युपादानात्। द्वितीयस्त्वत एव हेतोः पर्यालोचितणिजर्थस्य विवेकिनः प्रतिपत्तुः प्रयोजकस्वरूपनिरूपणेन सामर्थ्यात् प्रतीतिमवतरति। तच्च सामर्थ्यं मृतेऽपि[2] कौलेयके क्रूरतरस्य सत्त्वान्तरस्य तत्र सद्भावावेदनं नामनापरम्। तदेव च साधनम्। तयोश्च साध्यसाधनयोरविनाभावनियमो विरोधमूलः। स चानयोर्लोकप्रमाणसिद्ध इत्युक्तम्। ननु यद्यतो वाक्यादर्थद्वयावगमस्तत् कथमुत्तरस्मिन्नेव नियमेन विश्रान्तिर्न पूर्वस्मिन् उभयत्रापि वा, तयोः प्राकरणिकत्वेन विशेषाभावात्। उच्यते। न तावदत्र वाच्यानुमेययोरर्थयोः समुच्चयेनावगतिरुपपद्यते भ्रम मा च भ्रमीरिति विधिनिषेधयोरेकाश्रयत्वविरोधात्। नापि विकल्पेन भ्रम वा मा वा भ्रमीरिति, वचनोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्। नाप्यङ्गाङ्गिभावेन, विधिनिषेधयोस्साक्षात् तदसम्भवात्। केवलं योऽसौ भ्रमणविधौ हेतुभावेन दृप्तपञ्चाननव्यापारस्तत्रोपात्तः स एव विमृश्यमानः परम्परया धार्मिकस्य तन्निषेधे पर्यवस्यति तयोर्बाध्यबाधकभावेनावस्थानात्। को ह्यनुन्मत्तः कुक्कुरमात्रसद्भावभयात् परिहृतभ्रमणस्तत्रैव दृप्तसिंहसद्भावाशङ्कायामपि सविस्रम्भं भ्रमेदित्यनुमेयार्थविश्रान्तिनियमहेतुर्बाध्यबाधकभावो[3]ऽस्त्येवात्र विशेषः। अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा शुक्तिकारजतप्रतीत्योरपि क्रमभाविन्योरेतत्पर्यनुयोगप्रसङ्गः केन वार्यते। तस्माद् बाध्यबाधकभावावसायकृत एवात्रोत्तरार्थविश्रान्तिनियम इति स्थितम्। तत्र 'भम धम्मिअ! वीसद्धो' इति वाक्यार्थरूपो भ्रमणविधिर्वाच्यः तस्य 'सो सुणओ अज्ज मारिओ देण' इत्यादिना क्रूरकुक्कुरमारणं दृप्तसिंहविहितं वाक्यार्थरूपमेवार्थो हेतुः। तत्प्रतिषेधस्त्वनुमेय एव न वाच्यः तस्योक्तनयेनाक्षेपात्। तत्र 'गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा' इति गोदावरीकच्छकुहरस्य धर्मित्वनिर्देशः। 'दरिअसीहेणे'ति श्वमारणकारणाभिधानद्वारेणोपात्तस्य दृप्तसिंहसद्भावस्य हेतुभावः। कुडङ्गवासिणेति तद्विशेषणेन तस्य धर्मिणि सद्भावोपपादनम्। तस्यास्य हेतोः साध्यस्य च निर्भयभ्रमणविधिलक्षणस्य सहानवस्थानलक्षणो विरोधः प्रसिद्ध[4] एवेत्येकस्य सद्भावावेदनेनापरस्य सर्वे-

१. 'न्थिनः कुंकुंर' इति खपुस्तके पाठः. २. 'भूयोऽपि कौलेयक' इति कपुस्तके पाठः, ३. 'भावरूपो' इति खपुस्तके पाठः. ४. 'स्वविरुद्धो' इति खपुस्तके पाठः.

भावविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधे विज्ञायमाने सति समशीर्षिकयोभयार्थप्रतीतिरेवात्र न समस्तीति तद्विश्रान्तिपर्यनुयोगो निरवकाश एव। *तेनानुमेय एव भ्रमणस्य निषेधो न व्यङ्ग्य इत्यवसेयं यथा नात्र शीतस्पर्शोऽग्नेरित्यतः शीतस्पर्शस्य। यदि वा प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरनर्थसंशयाभावनिश्चयेन व्याप्ता, तद्विरुद्धश्चात्रानर्थसंशयोऽस्माद्विधिवाक्याण्णिजर्थपर्यालोचनयावसीयत इति व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या यथा नात्र तुषारस्पर्शोऽग्नेरित्यतस्तुषारस्पर्शस्य। अपि चास्मिन्नुदाहरणे दारुणतरानितरानृक्षप्रभृतीन् प्रसिद्धतद्व्यापारानपास्य यदेतत् करिकलभकुम्भनिर्भेदैकहेवाकिनः केसरिणः कौलेयकवधाभिधानमौचित्यैकानिकेतनस्य कवेस्तत्र चिरं चिन्तयन्तोऽप्यभिप्रायं न विद्मः। नहि दृप्ततया यत्किञ्चनकारिणोऽन्यस्यापि स्वजातिसमुचितं चरितमपहायाप्रसिद्धमेव किमपि रसभङ्गभीरवः कवयो वर्णयितुमाद्रियन्ते किमुत जगद्विदितव्यापारस्य केसरिणः। अनौचित्यनिबन्धो हि परं रसभङ्गकारणं कवयो वदन्ति। यत् स एवाह —

> "अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम्।
> प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा॥"

इति। तस्माद्दरिअरिक्खणेत्यत्र पाठः श्रेयान्।

> "[१]अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि।
> मा पहिअ! रत्तिअंधअ सेज्जाए महँण मज्जहिसि॥"

अत्र हि चलितचारित्रमुद्रा प्रोषितपथिकयुवतिः कञ्चिद्युवानं वासरावसाने वसतिं प्रार्थयमानमुद्दिश्योत्पन्नमन्मथव्यथावेशा श्वश्रूसन्निधौ तस्मै शयनस्थानं विविक्तमुपदिश्य निशान्धताध्यारोपेण स्वशयनसंस्पर्शप्रतिषेधनिभेन[२] श्वश्रूशय्यासन्निवेशदेशं दर्शयन्ती रात्रावत्र मदीय एव शयनीये त्वया निभृतमुपस्थातव्यमिति तैस्तैराकारैः प्रतिषेधमुखेन स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयते। तत्र च केचिदविदितस्वरूपस्यैव पथिकस्याकस्मान्निशान्धतोपक्षेपः स्वशयनीयोद्देशदर्शनं चेत्युभयमव्यभिचारि साधनमिति मन्यन्ते। तद्वशाद्धि तस्य नायिकाशयनोद्देशोपसर्पणमपि कल्पनीयं स्यात्। श्वश्र्वाश्च तस्याविनयदोषाशङ्कानिरास इत्युभयमभिमतं सिध्यति। यत्त्वत्र श्वश्रूशयनदर्शनं तत् तदाशङ्कानिरासार्थमेव न पथिकप्रवर्त्तनाङ्गतां गच्छति। आत्मन एव शयनोद्देशदर्शने हि तस्याः शङ्का स्यात्। यद्वा शयनयो-

---

* 'एतेना' इति खपुस्तके पाठः.

१. श्वश्रूरत्र शेते अत्राहं दिवसकं प्रलोकय। मा पथिक! रात्र्यन्ध शय्यायामावयोर्मा ङ्क्षीः॥

२. 'मुखेन' इति खपुस्तके पाठः.

विप्रकर्षप्रकाशनपरं तदिति तत्प्रवृत्त्यङ्गमेवास्तु तदिति च। तच्चायुक्तम्। अत्र हि श्वश्रूः प्रत्यासन्ना वर्त्तते नान्यः न चायं चिरपरिशीलनावसेयो निशान्धताख्यो हेतुस्तां प्रति सिद्धः। तथाविधश्चोपादीयमानः प्रत्युत तस्याः शङ्कामुपजनयेत्। उभयार्थकारी ह्यत्र हेतुरुपादेयो भवति यो न श्वश्र्वाः शङ्कामाधत्ते पथिकं च प्रवर्त्तयति। नचायं निशान्धताख्यो हेतुस्तथेति व्यर्थस्तदुपन्यासः। किञ्चायं निशान्धतोपक्षेपः पक्षद्वयेऽप्यप्रयोजक एव शयनसन्निवेशदर्शनसंस्कारादेव तदुभयसिद्धेः। ये तु शयनीययोर्विप्रकर्षदर्शनेनान्योन्यदर्शनस्यास्फुटत्वमनुमीयमानं हेतुतया मन्यन्ते अतएव च 'अत्ता एत्थ णिमज्जइ' इति पठन्ति तेऽप्ययुक्तवादिनः अनैकान्तिकत्वात्। दृश्यन्ते ह्यचलितचारित्राणामपि युवतीनामेवंविधाः सद्भावगर्भाः भणितयः। आकारविशेषाणां हेतुत्वपरिकल्पनमुपहासायैव तेषां वाच्यत्वाभावात् वाच्यस्यैव व्यञ्जकत्वेन प्रकृतत्वात्। किञ्चात्र निरूप्यमाणो हेतुरेव न लभ्यते। स हि विधेयानुगुणो वा स्यात् प्रतिषेध्यानुगुण उभयानुगुणो वा। तत्राद्यः श्वश्र्वाः शङ्कामेव जनयेदसिद्धत्वाच्चाक्षुषत्वादिवत्। द्वितीयो न विवक्षितार्थसिद्धिहेतुर्विरुद्धत्वात् कृतकत्वमिव नित्यत्वे। तृतीयस्तु सन्देहमेव जनयत्यनैकान्तिकत्वात्। प्रमेयत्वादिवदिति। यदाहुः—

"नासिद्धो भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः।
धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम्॥"

इति। अपि च तत्र यथाद्य उदाहरणे भ्रमणविधिहेतुरेव निरूप्यमाणः प्रतिषेधे पर्यवस्यति न तथेह प्रतिषेधहेतुरेव विधाविति कुतो विधिरूपार्थान्तरप्रतीतिसिद्धिः। तस्माद्विधेयस्यार्थान्तरस्य निबन्धनाभावात् प्रतीतिरेव नास्तीति कुतस्तस्य व्यङ्ग्यत्वमित्ययुक्तमेवेदमुदाहरणम्।

"[1]वच्च महच्चिअ एक्काए होन्तु णीसासरोइअव्वाइं।
मा तुज्झ वि तीए विण दक्खिण्णहअस्स जाअन्तु॥"

इत्यत्र कयाचित् खण्डितयान्तर्ज्वलितेर्ष्याप्रकोपया सावहित्थं सोल्लु[2]ण्ठं सप्रणयौचित्यं च यः प्रियं प्रति भेदो विहितस्तत्र तस्यामेव भवान्निर्व्याजमनुरक्तहृदयो मयि तु कितव! तव कृतकोपचारवचनरचनामात्रमेतदिति नायकस्यान्यत्रानुरागातिशयः

---

१. व्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि।
मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनिषत॥

२. 'ण्टनम्' इति खपुस्तके पाठः.

साध्यः । तत्र च गच्छ त्वद्विरहाविहितानि निश्वासरोदितव्यानि ममैवैकस्या भवन्तु मा तवापि दाक्षिण्यमात्रविवशस्य तया विना तानि भूवन्निति तत्र तस्य प्रस्थानानुमतिर्हेतुः । प्रस्थाने हि तस्य तद्विरहविरतिः । तद्विरतौ च तद्धेतुकानां निःश्वासरोदनादिदुःखानामपि विरतिः । स्नेहोत्कर्षानुविधायिनो हि प्राणिनां विरहव्यथावेशा भवन्ति तेषां तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावश्चैषामध्यात्मप्रमाणसिद्धः । धर्मिणि सद्भावसिद्धिश्चास्य हेतोस्सतोऽसत एव वा प्रतिषेधसामर्थ्यादवसीयते, प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिषेधा भवन्तीति । तस्य च सत्यासत्यत्वविचारो निरुपयोग एव प्रतीतिमात्रपरमार्थत्वात् काव्यनाट्यादीनामिति विरहव्यथावसितोऽनुरागातिशयः कान्तस्यानुमेय एव भवति न व्यङ्ग्य इत्यवसेयम् ।

"दे[1] आ पसिअ णिअत्तसु मुहससिजोह्नाविलुत्ततमणिवहे ।
अहिसारिआणं विग्घं करोसि अण्णाण वि हआसे! ॥"

इति । अत्र काचित् कामपि निशान्धकाराभिसरणसमुद्यतां सहजसौन्दर्यकान्तिकमनीयमुखीं सखीमालोक्य मुदितान्तःकरणा प्रणयो[2]पालम्भनिभेन तस्यास्तां रूपसम्पदमित्थमुपवर्णयतीति चाटुकार्थोऽत्र प्रतीयमानोऽनुमेयः । तत्र च वाच्यस्य प्रतिषेधानुपपत्तिरेव हेतुः । तदनुपपत्तिश्च सम्बोधनद्वारेणोपात्तस्य मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहत्वस्य हेतोरार्थस्यासिद्धेः, परमार्थतो मानुषीमात्रस्य तथाविधाया वदनेन्दुकान्तेरसम्भवात् । अतस्तस्यास्तदन्यासां चाभिसारिकाणामभिसरणविघ्न एव न सम्भवतीति तत्प्रतिषेधप्रणयप्रयासस्सख्यास्तस्यामनर्थक एवेति प्रतिषेधविधेरनुपपत्तिसिद्धिः । अतो वदनेन्दुकान्तेर्यदेतद्विलुप्ततमोनिवहत्वमुपात्तं तदन्यथानुपपद्यमानं वदनस्य कान्त्यतिरेकलक्षणमर्थान्तरमेव चाटुरूपमनया भङ्ग्यानुमापयति कान्त्यतिरेकमन्तरेण निर्मूलस्य तदतिशयारोपस्य लोकैरनादृतत्वादिति तत्प्रमाणसिद्ध एवानयोः सम्बन्धो बोद्धव्यः ।

"कस्स[3] व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआए सव्वणं अहरम् ।
सब्भमरपदुमाघाइणि वारिअवामे सहसु एह्निम् ॥"

---

१. प्रार्थये तावत् प्रसीद निवर्त्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे ॥

२. 'यकोपो' इति खपुस्तके पाठः.

३. कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् ।
सभ्रमरपद्माघ्राणशीले! वारितवामे! सहस्वेदानीम् ॥

इत्यत्र काचिद् विदग्धा सती कामपि कामुकान्तिके परपुरुषपरिक्षताधरपल्लवामा-लोक्य तदसहनस्वभावं च तं कामुकमाकलय्य तस्य परपरिभोगशङ्काकळङ्कमपाकर्त्तु-मधरक्षतस्यान्यथासिद्धत्वमुपालम्भानिभेन तामाह । तत्र सव्रणवल्लभाधरदलदर्शनं सर्वस्यैव कामुकलोकस्येर्ष्याप्रकोपकारणं भवतीति व्याप्तिवचनम् । तव च वारित-वामायाः सभ्रमराम्भोजाघ्राणशीलायास्तन्निबन्धनमिदमधरस्य सव्रणत्वमिति पक्षध-र्मोपसंहारः । सह्यतामिदानीं तस्य निजस्याविनयस्य विपाकः प्रियतमप्रकोपरूपस्त्व-येति निगमननिर्देशः । इति वाच्यार्थविषयः साध्यसाधनभावस्तावत् स्पष्ट एव । अनुमेयार्थविषये तु तस्मिन् परपुरुषपरिभोगशङ्कानिरासः साध्यः । तस्य सभ्रमरा-म्भोजाघ्राणशीलत्वेन सम्बोधनसमर्पितेनानुमितमधरपल्लवपरिक्षतेरन्यथासिद्धत्वमार्थो हेतुः । तयोश्चाविनाभावनियमोऽनुरागिणामध्यात्मसिद्ध एवेति सिद्धम् । अत्र वा-च्यानुमेययोरुभयोरर्थयोरपि प्रतीतावनुमेय एव विश्रान्तिर्न वाच्ये तस्य तदङ्ग-तया प्राधान्याभावाद् इत्युक्तमेव ।

"सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥"

इत्यत्र शूरादीनां त्रयाणां सर्वत्रैव स्वाधीनाः सम्पदो भवन्तीति साध्यम् । तत्र सु-वर्णपुष्पपृथिवीचयने कर्तृत्वाभिधानं तेषां हेतुः । तद्धि मुख्यमनुपपद्यमानं वाक्या-र्थोपचारवृत्त्या तत्सदृशमेव सर्वत्र सुलभविभवत्वमनुमापयति यथा पदार्थोपचारे गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दो गङ्गासमीपवर्त्तिनं तटम् । द्विविधो ह्युपचार इष्टः पदार्थवाक्यार्थविषयत्वाद् उपचारे च वाच्यस्योपायत्वात् । अप्राधान्ये सत्यविव-क्षितत्वमेव भवति, उपचारविषयस्यैवोपेयतया प्राधान्यात् । तयोश्च प्रसिद्धिकृत एवाविनाभावनियमोऽवगन्तव्यः । साध्यश्चानुमेय एव न वचनगोचरतां गच्छती-त्युक्तम् ।

"शिखरिणि कनु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
तरुणि! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः ॥"

इत्यत्र त्वदधरपल्लवपरिचुम्बनामृतन्नाल्पपुण्यः पुमानासादयतीति चाटुकरूपोऽर्थः साध्यः । तत्सादृश्यलवावलम्बिनो बिम्बफलस्यापि परिखण्डनविधौ शुकशावकस्य लोकोत्तरतपःपरिणामशालित्वसमारोपो हेतुः । यत्र खलु यत्सादृश्यसद्भावमात्रभाजो भावस्य पुण्योपचयपरिश्रमपरिप्रापणीयत्वमाशङ्क्यते तत्र तस्य तत्सम्बान्धिनो मुख्य-स्यैव तत् कथं नावगम्यते[२] । तस्मादत्रापि साध्यसाधनभावगर्भतैवोपपन्नेति सिद्धम् ।

१ 'णाम' इति खपुस्तके पाठः. २. 'म्येत' इति खपुस्तके पाठः.

"स्निग्धश्यामळकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहाहा देवि! धीरा भव ॥"

इत्यत्र मदनदहनोद्दीपनचन्द्रोदयोद्यानादिदारुणपदार्थसार्थदर्शनदुःखसहिष्णुत्वं नाम रामस्य साध्यम् । तत्र च रामत्वमेवार्थो हेतुः । रामशब्दो ह्ययं स्वेच्छापरिकल्पित-प्रकरणाद्यवसेयसकलक्लेशभाजनत्वलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्याययति न संज्ञिमा-त्रम् । तयोश्च व्याप्यव्यापकभावलक्षणः सम्बन्धः प्रसिद्धिकृतोऽध्यात्मप्रसिद्ध एवाव-गन्तव्यः यथा वृक्षशिंशपयोः । यच्च तदनुमितं धर्मान्तरं तत् सर्वंसहत्वस्योपा-त्तस्य साधनं न रामत्वमेवेत्यनुमितानुमेयं तत् । एवमस्मीत्यस्मदर्थे धर्मिणि रामत्व-मात्रनिबन्धनायां सकलक्लेशभाजनत्वलक्षणसाध्यधर्मसिद्धौ स्फुट एवास्यानुमानान्त-र्भावः । ततश्च रामस्य यत् कठोरहृदयत्वाभिधानं तत् पुनरुक्तमेव अनुवादपक्ष-स्यातिकृच्छ्रत्वात्[1] ।

"तोला[2] जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ॥"

इत्यत्राद्यस्तावत् कमलशब्दः सामान्यवृत्तिर्द्वितीयो विशेषवृत्तिः । स चास्य विशेषो निरतिशयशोभासौरभाभिरामतालक्षणोऽर्थः प्रकरणादिगम्यो रविकिरणानुग्रहकृतः प्रमाणान्तरसिद्धस्सामान्यानिष्ठोऽनुमेयः । तत्र च तयोः सामान्यविशेषार्थयोर्विजाती-ययोरिव सजातीयार्थयोरप्यारोप्यारोपकभाव एव हेतुः यथा सिंहो माणवक इति । न च भिन्नजातीयत्वमेवार्थानामारोपनिबन्धनमिति नियमः सम्भवति येनात्र सजाती-यत्वादसौ न स्यात् तस्य भिन्नार्थमात्रप्रयुक्तत्वात् । तच्चानयोरुक्तनयेनास्त्येवेतिना-सिद्धो हेतुः । सामान्यविशेषवृत्तित्वं चेदं शब्दानां विवक्षामात्रनिर्मितमिति न तस्य पूर्वपश्चाद्भावनियमः कश्चित् । ततश्च—

"एमेअ[3] जणो तिस्सा देउ कवोलोपमाइ ससिबिम्बम् ।
परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दोविअ वराओ ॥"

इति विपर्ययेणापि तदुपपद्यत एव । एवञ्चास्याप्यनुमानान्तर्भाव एवावगन्तव्यः । 'नि-श्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते' इत्यत्रादर्शस्य विच्छायत्वमनुमितमुपमानम्[4] ।

---

१. 'तुच्छ' इति खपुस्तके पाठः. २. अस्यच्छाया ५८ तमपृष्ठे द्रष्टव्या. ३. अस्य च्छाया ५८ तमपृष्ठे द्रष्टव्या. ४. 'नुमित'मित्येव खपुस्तके पाठः.

तदनुमितौ चादर्शस्यान्ध्याभिधानं साधनम् । तद्धि तत्र मुख्यं न सम्भवति प्राणिधर्मत्वात् । अतस्तत्सामर्थ्यात् पटलपिहितस्येव नयनस्य निश्वाससमर्पितं दर्पणस्य विच्छायत्वमेवानुमापयतीति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्योऽपि सिंहो माणवक इत्यादिवत् पदार्थोपचार एव । तस्य चानुमानान्तर्भावस्समर्थित एव प्राक् । एवम्—

"गअणं च मत्तमेहं धाराललिअज्जुणाइ अ वणाइं ।
णिरहङ्कारमियङ्का हरन्ति णीलाओ वि णिसाओ ॥"

इत्यत्र मत्तनिरहङ्कारशब्दयोरपि द्रष्टव्यम् । यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भावमर्हतीति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतिस्साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन् निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा इत्युच्यन्ते इत्यवश्यम्भावी तत्प्रतीतिक्रमः । केवलमाशुभावितयासौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिभ्रम इत्युक्तम् । अत्रोदाहरणानि यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसन्धानपर्यन्तं शम्भोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादीनि ।

"अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नुदजृम्भत
ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवळाट्टहासो महाकालः"

इत्यत्राप्राकरणिकमहाकालाख्यदेवताविशेषविषया प्रतीतिस्साध्या । तस्याश्चाट्टहाससम्बन्धो युगसंहारव्यापारश्चेत्युभयं साधनं तस्य तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावावसायश्चानयोरागमप्रमाणमूल इति तत एव समासोक्तिक्रमेणाप्राकरणिकार्थान्तरप्रतीतिसिद्धिः न तूभयार्थवृत्तेर्महाकालशब्दस्य सा शक्तिरित्येतदुक्तं वक्ष्यते च ।

"उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।
पयोधरभरस्तस्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥"

इत्यत्र त्वनन्तरोक्तः प्रकारो न सम्भवतीति कुतोऽर्थान्तरप्रतीतिः ।

"दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशिदिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥"

---

१. गगनं च मत्तमेघं धाराललितार्जुनानि च वनानि ।
निरहङ्कारमृगाङ्का हरन्ति नीला अपि निशाः ॥

इत्यत्र तु गोशब्दस्यानेकार्थत्वेऽप्राकरणिकार्थान्तरप्रतिभोत्पत्तौ न किञ्चिन्निबन्धनमवधारयामः। तथा हि। गोशब्द एवानेकार्थत्वात् निबन्धनमुपकल्प्येत, तद्विशेषणजातमुभयमपि वा अन्यस्यार्थप्रकरणादेरसम्भवात्। तत्र न तावद् गोशब्द एवेति शक्यते वक्तुं सुरभिव्यतिरिक्ते वज्रादावनभिमतेऽप्यर्थान्तरे प्रतीत्युपजननप्रसङ्गात्, तस्यानेकार्थत्वाविशेषे नियमहेतोरभावात्। अथ विशेषणजातमेव नियमहेतुर्नापरः, तद्धि यदर्थानुगुणमुपलभ्यते तत्रैव प्रतीतिमुपजनयतीति। तर्हि ततोऽपि सा तदनुगुणार्थावगतिर्निर्निबन्धना तद्वदेवाकस्मिकी कथमिवोत्पद्येत। विशेष्यवाचिनोऽनेकार्थस्य तु तन्निबन्धनभावोपगमे अन्योन्याश्रयदोषः। न चोभयमप्यन्योन्यानुग्राहितदुपजननसामर्थ्यमवनिपवनादिकमिवाङ्कुरमर्थान्तरप्रतिभामु[1]पजनयति, यतो जडपदार्थविषय एवायमुपपन्नः क्रमः। यत्र स्वाभाविक एवायं जन्यजनकभावः न वाच्यवाचकभावविषयः, तत्र हि प्रतिपत्तृपरामर्शापेक्षापरतन्त्रोऽर्थाध्यवसायोपजनो न स्वाभाविकः। तत्र वाच्यार्थविषयस्यास्य[2] वाचक एव तत्संस्कारप्रबोधनिबन्धनं नान्यः। अर्थान्तरविषयस्य तु तस्यावश्यमन्यदेवापेक्षणीयं युक्तं न पुनरेक एवोभयत्रापि, एकहेतुकत्वेऽर्थयोः क्रमनियमानुपपत्तेः प्रत्यर्थं शब्दनिवेशोपगमविरोधाच्चेति तयोर्भिन्नहेतुकत्वमवगन्तव्यम्। तच्च तदावृत्त्या वास्तु अर्थप्रकरणादिना वा, न तत्रास्माकमभिनिवेशः कश्चित्। केवलमन्यतस्तत्प्रतिभोद्भेदाभ्युपगमे[3]नानुमानान्तर्भावः स्फुट एव तस्यैव लिङ्गतापत्तेरिति शब्दस्यानेकार्थतावगममात्रमूलोऽयमद्यापि कवीनामर्थान्तरप्रतीतिभ्रम इति व्यर्थः शब्दशक्तिपरिकल्पनप्रयासः। एवं चास्य वाच्यातिरेकिणोऽर्थान्तरस्य प्रतीतिरेव न समस्तीति यत्राप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गभयात् तयोरुपमानोपमेयभावप्रकल्पनं तदपि निर्मूलमेवेत्यवगन्तव्यम्। किञ्च न स्वभावत एव शब्दानामर्थप्रतीतिक्रम इति नियमसम्भवः, किन्तर्हि सामग्रीवशात्। सा हि यदर्थानुगुणोपलभ्यते तमेव तस्यार्थं कल्पयतीति सर्वः शब्दः सर्वार्थविषयः सर्वश्चार्थः सर्वशब्दविषयो भवितुमर्हति। ततश्चातदर्थोऽप्यन्यः शब्दः सामग्रीवशात् समासोक्तिन्यायेन तमवगमयितुं क्षमेतैव, न पुनस्तदर्थोऽपि सामग्रीविकलो गवादिशब्दः, आस्तां वान्यः शब्दो, यः साधुत्वेन प्रसिद्धः। असाधुरपि यावत् तद्वशादनुमितवाचकभावोऽभिमतमर्थमभिदधात्येवेति सामग्रीसद्भावान्वयव्यतिरेकानुविधायिनीयमर्थान्तरप्रतीतिरित्यवसीयते। यदाहुः—

---

१. 'प्रतीतिम्' इति खपुस्तके पाठः. २. 'स्य भाववद्वा' इति खपुस्तके पाठः. ३. 'मेऽनु' इति खपुस्तके पाठः.

"असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।
वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः ॥"

इति । नचैतावता तस्यापशब्दत्वं कल्पयितुं युक्तं यतः शब्दस्तावच्छब्द्यते विमृश्यतेऽभिधीयतेऽनेनार्थ इति शब्दनक्रियाकरणभावोपपन्नोऽर्थः कथ्यते । स च त्रिविधः । साधुरसाधुरपशब्दश्चेति । लक्षणानुगतः साधुः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागपरिकल्पनया लक्षणेनानुगम्यत इति । ततोऽन्योऽसाधुरव्युत्पन्नो डित्थादिवत् । शब्दादपेतोऽपशब्दः योऽर्थं न प्रतिपादयति विगुणसामग्रीक इत्यर्थः । एवञ्च साधुशब्दस्यापि सामग्रीवैगुण्येनावाचकत्वादपशब्दत्वम् अपशब्दस्यापि तदानुगुण्येन वाचकत्वादनपशब्दत्वमुपपन्नं भवति । ततश्च वाचकत्वावाचकत्वमात्रनिबन्धने शब्दापशब्दत्वव्यवहारे व्यवस्थिते सति ये केचिदितिहासपुराणादावागमशास्त्रादौ च क्वचित् केषाञ्चिच्छब्दानामसाधुत्वादपशब्दत्वमुद्भावयन्ति ते प्रत्युक्ता भवन्ति । अस्मान् प्रति पुनरविषये प्रयुज्यमानः शब्दोऽपशब्द इति । तद्यथा—

"मधुकरैरपवादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।
कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥"

इत्यत्र हरिणानामुपमानत्वादप्राधान्यमविगणय्यैव यः कविना रञ्जिर्लुप्तानुनासिकः प्रयुक्तः सोऽपशब्द एव तत्प्रयोगस्योपमेयार्थानुगुण्येनोपपन्नत्वात्, तस्यैव प्राधान्यात्, प्रधाने च कार्यसम्प्रत्ययोपगमात् । केवलमप्रधानापेक्षया शब्दसंस्कारविपरिणामेन व्याख्यामात्रमत्र श्रेयो न पुनस्तस्य प्रयोगः । युज्येत पुनरेतद् यदि पथिकानां हरिणतया रूपणं स्याद् आरोपो वा यथा 'स्मृतिभुवो बत पान्थमृगव्रजा' इति, यथा वा 'स्मृतिभुवः पथिका हरिणव्रजा' इति । अन्यथा त्वपशब्द एवायमविषये प्रयुक्तत्वाद् अस्वगोण्यादिशब्दवत् । यदुक्तम्—

"अस्वगोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।
निमित्तभेदात् सर्वत्र साधुत्वं च व्यवस्थितम् ॥"

इति ।

शब्दप्रयोगः कर्त्तव्यः प्रधानार्थव्यपेक्षया ।
तदन्यापेक्षया त्वर्थादेनं विपरिणामयेत् ॥ १ ॥
विपरीतमतो यत् स्यादपशब्दः स मां प्रति ।
हेतुर्ध्वनेश्चायमेव प्रयोगपरिणामयोः ॥ २ ॥

---

१. 'प्रयु' इति खपुस्तके पाठः.

परिणामो बहुविधो वाचोलिङ्गादिभेदतः ।
स च प्रसिद्ध एवेति नास्माभिरिह दर्शितः ॥ ३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । यदपि च केचिदाचक्षते समानायामर्थगतौ शब्देनापशब्देन च शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते साधुभिरेव भाषितव्यं नासाधुभिरिति, तत्र कूपखानकवद् वृत्तिर्भविष्यतीत्यादिना तैरेव प्रतिविहितम् । सा चेतिहासपुराणागमशास्त्रेष्वप्यस्त्येवेति नागमविरोधः । त्रिविधं हि शास्त्रं शब्दप्रधानमर्थप्रधानमुभयप्रधानञ्चेति । तत्र शब्दप्रधानं वेदादि अध्ययनादेवाभ्युदयश्रवणात् मनागपि पाठविपर्यासे प्रत्यवायश्रवणाच्च । अर्थप्रधानमितिहासपुराणादि तस्यार्थवादमात्ररूपत्वात् । उभयप्रधानं सर्गबन्धादि काव्यं तस्य रसात्मकत्वाद् रसस्य चोभयौचित्येन परिपोषदर्शनात् । काव्यस्यापि शास्त्रत्वमुपपादितमेव । तदेवं यदर्थप्रधानमिष्यते तच्छ्रवणधारणार्थावबोधानुष्ठानोत्थितेन धर्मेणासाधुशब्दोदीरणोदितोऽधर्मः प्रतिहतो भवतीयमसौ कूपखानकवृत्तिः । धर्मस्य तदुत्थितत्वमुपगतमेव —

"यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद् व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥"

इति ।

असाधुश्चापशब्दश्च द्विधा शब्दः प्रकीर्त्तितः ।
तत्रासाधुर्न साध्यो यः प्रकृतिप्रत्ययादिभिः ॥ ४ ॥
शब्दादपेतोऽपशब्दः शब्दनाकरणात्मनः ।
शब्दना हि परामर्शो वाच्यार्थविषयोऽस्य यः ॥ ५ ॥
एवञ्चासाधुशब्दोऽपि नापशब्दत्वमर्हति ।
न सोऽप्यभ्येति साधुत्वं तयोर्विषयभेदतः ॥ ६ ॥

ततश्च —

सामर्थ्यादेव शब्दस्य विषयेऽवगते सति ।
न प्रयोगोऽस्य न ह्येष स्वनिष्पत्त्यै प्रवर्त्तते ॥ ७ ॥
अत एव प्रकृत्यर्थमात्रं तत्र प्रयुञ्जते ।
सङ्ख्यासाधनकालादेरानुगुण्यानपेक्षिणः ॥ ८ ॥
इयता चापशब्दत्वं न तेषामवकल्पते ।
अर्थेषु शब्दनाकर्मकरणत्वानपायतः ॥ ९ ॥

१. 'तत्त' इति खपुस्तके पाठः.

असाधूच्चारणाद्यस्तु तत्राधर्मः प्रवर्त्तते।
कूपखानकवद्वृत्तेः सोऽर्थज्ञानान्निवर्त्तते ॥ १० ॥
अथ वार्थपरिज्ञानमास्तां तत्पठनादपि।
धारणादपि वा पुंसां श्रूयतेऽभ्युदयः परः ॥ ११ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः। तस्मादुपपत्तिशून्य एवायं गतानुगतिकतया अनेकार्थशब्दप्रयोगविप्रलब्धव्याख्यातृपरम्परासमयमात्रप्रवर्त्तितः शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपार्थान्तरप्रतीतिपक्षः। व्याख्यातारोऽप्यलीकविद्वन्मानितया प्रायेणापव्याख्यानैर्न केवलमात्मानं यावत् तत्रभवतो महाकवीनपि ह्रेपयन्तो दृश्यन्ते। तद्यथा—

"तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्।
गाढोत्कण्ठागुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बाला
जाता मन्ये शिशिरमथिता पद्मिनीवान्यरूपा ॥"

इत्यत्र पाठमिममबुद्ध्वैव कलितकविहेवाकाः पराकृतप्रतीतिचारुतातिशयास्ते
'अवैमि *तदवज्ञानाद्यत्नापेक्षो मनोरथः।'
इत्यादौ दृष्टामपि वाक्यार्थकर्मतां मन्यतेरपश्यन्तो बालायाः कर्मतामस्य मन्यमानाः स्वरसन्धिवशाद्विकृतमिवशब्दमेव भ्रमाद् वाशब्दं परिकल्प्यापव्याख्यामारभन्ते। न ह्येवमर्थस्य वैचित्री काचित् समुन्मिषति। नापि महाकवेः कालिदासस्यान्वयगतिरियं क्वचनापि प्रबन्धेऽवधारितपूर्वा यदयं रसनिधाने काव्ये व्याधिमिव वाशब्दमिवार्थे प्रयुञ्जीतेति। कथं तर्हि 'चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिमिरिवोर्मिमाली'ति तस्यैव कवेरयं प्रयोगः। उच्यते। श्लिष्टत्वादविभावितार्थपाठेन केनचित् कल्पितोऽयं पाठः। स हि जलधिर्निशीवेति द्रष्टव्यः। यथा च—

"ग्रामेऽस्मिन् पथिकाय पान्थ! वसतिर्नैवाधुना दीयते
रात्रावत्र विहारमण्डपतले पान्थः प्रसुप्तो युवा।
तेनोद्गाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रियां तत्कृतं
येनाद्यापि करङ्कदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ॥"

इत्यत्र हि काचित् वसतिं प्रार्थयमानं पथिकयुवानमुद्दिश्योत्पन्नमन्मथव्यथावेशा तस्यान्यानुरागितामाशङ्कमाना दारुणतरपरिणामोऽन्यासक्तजनानुराग इति न चेदसि

---

१. 'लाकर्म' इति खपुस्तके पाठः.
* 'दपध्या' इति कपुस्तके पाठः.

कस्याश्चिदनुरक्तस्तदिदमखिलमेव गृहमयं च जनस्त्वायत्त एवान्यथा गम्यतामिति स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयितुकामा पूर्ववृत्तान्तं वसतिविहितोपकारकामिनी मरणावेदनफलं वक्तुमुपक्रमत इति तदभिप्रायमविद्वांसस्ते पुरुषवधावेदनं तदिति मन्यमानास्तथैवापव्याचक्षते । तच्चायुक्तमेव रसभङ्गप्रसङ्गात् । उभयोरनुरागातिशययोगेऽपि पुरुषवधवर्णनस्यात्यन्तमनुचितत्वात् खलार्थकरणार्थयोरसङ्गतिप्रसङ्गाच्च । न हि योऽवशः सन् म्रियते तस्य तन्मरणं यद्यपि कस्यचिदुपकारायापकाराय वा स्यात तथापि तदपेक्षमस्य सौजन्यं खलत्वं वा न शक्यं व्यपदेष्टुम् । तयोरभिसन्धायकरणे तस्य तद्व्यपदेश्यत्वोपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गादिति तन्मतानुविधायिनोऽन्धपरम्पराक्रमेण व्याख्यातारोऽद्यापि तेनैवोपपत्त्यातिपातिना पथा सञ्चरन्त इति स्थितम् । ननु

यावद्भिरर्थैः सम्बन्धः प्राक्छब्दस्यावधारितः ।
तावत्स्वन्यनिराशंसः श्रुतः सन् कुरुते गतिम् ॥ १२ ॥

ततो यदर्थानुगुणा सामग्र्यस्योपलभ्यते ।
स एवार्थो व्यवस्थाप्यः सत्स्वप्यन्येष्वबाधितः ॥ १३ ॥

तेनोभयार्थानुगुणा व्यनक्त्यर्थावुभावपि ।
ययोः सामर्थ्यतः सिध्येदुपमानोपमेयता ॥ १४ ॥

इत्थमर्थान्तरे बुद्धिं ध्वनिरेवादधात्ययम् ।
तन्निबन्धननिर्बन्धो निर्निबन्धन एव सः ॥ १५ ॥

एवञ्चात्मन्यधिक्षेप्ये किमर्थं तत्त्वदर्शिनः ।
व्याख्यातारोऽप्यधिक्षिप्ता मोहात् को वेत्ति वा हितम् ॥ १६ ॥

उच्यते—

यद्यप्यर्थेषु सर्वेषु प्राक्छब्दः कुरुते मतिम् ।
तथापि तद्व्यवस्थार्थं विशेषणमपेक्षते ॥ १७ ॥

तच्चेत् तद्वदनेकार्थं मुख्योऽर्थः कोऽवतिष्ठताम् ।
यस्तत्र प्राकरणिकः पौर्वापर्यगतिः कुतः ॥ १८ ॥

सा चेत् प्रकरणाद्यो हि प्रकृतस्तस्य सा पुरः ।
पश्चादन्यस्य सामर्थ्यगम्या यस्योपमानता ॥ १९ ॥

---

१. 'मातेम्' खपुस्तके पाठः. २. 'चैतद्य' इति खपुस्तके पाठः.

यतो न तावतैवायं व्यापारो विरतो ध्वनेः ।
व्यापारविरतौ हि स्यान्न ततोऽर्थान्तरे मतिः ॥ २० ॥
ध्वनेरनेकार्थस्यापि यथा प्रकरणादिभिः ।
अनादृत्यैव तच्छक्तिं प्रस्तुतार्थविनिश्चयः ॥ २१ ॥
क्रियते तद्वदेवायं नेष्यतेऽर्थान्तरेऽपि किम् ।
को विशेषोऽस्य यदयं शब्दशक्तिनिबन्धनः ॥ २२ ॥
विशेषणानुगुण्यं चेदर्थान्तरगतेः पदम् ।
यतस्तत्प्यनेकार्थमिष्टमेव विशेष्यवत् ॥ २३ ॥
अनेकार्थत्वमप्यस्य कुतस्तदवसीयते ।
एवमेवावसायश्चेद्विशेष्येऽवगतिर्न किम् ॥ २४ ॥
तत एव विशेष्याचेद् भवेदन्योन्यसंश्रयः ।
अथोभयपरामर्शादिष्यतेऽर्थान्तरे मतिः ॥ २५ ॥
स्यादेवं प्रकृतार्थश्चेत् सिध्येन्नायं तया विना ।
ततोऽनया विमर्शः स्यादन्यथातिप्रसज्यते ॥ २६ ॥
तस्मादनेकार्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्ययोः ।
अर्थान्तरप्रतीत्यर्थं वाच्यमेव निबन्धनम् ॥ २७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । अर्थशक्तिमूलः पुनरुपपद्यत एव धूमादिवाग्नेः सम्बन्धावधारणपुरस्सरीकारेण ततोऽर्थान्तरप्रतीतिरुपपादितत्वाद्, यथा 'एवंवादिनि देवर्षा'वित्यादौ लीलापत्रगणनं गौर्याः शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं रतिभावव्यभिचारिलक्षणं लज्जादिकमनुमापयतीत्युक्तम् । सर्वोऽर्थः कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः स्वतस्सम्भवी वास्तु । नैतावता तस्य गमकतायां फलभेदः काश्चित् । गम्यस्य पुनरर्थस्य प्राधान्यनिबन्धनो व्यपदेश इति तस्य प्रधानेतरभावेन द्वैविध्योपगमः सफल एव । तथा हि—

"प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तन्मन्थखेदं विदध्या-
न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥"

इत्यत्र लक्ष्मीलाभलम्पटतया पयोनिधौ मन्थनव्यथावितरणं विलासालसतया योगनिद्रासुखास्वादो द्वीपान्तराधीशदशकन्धरनिधनधिया सेतुबन्धश्चेति भगवतो वा

१. 'कल्पा' इति खपुस्तके पाठः.

सुदेवस्यामी व्यापाराः प्रसिद्धास्सन्तो यदन्यत्र राजादावारोप्य तस्य समीहितप्राप्त्या निषिध्यन्ते तदा तत्कार्यत्वात् कारणभूतभगवद्रूपतारोपमेव तत्रानुमापयन्तीति रूपकानुमितिरिति व्यपदेशः प्रवर्त्तते।

"ज्योत्स्नापूरप्रसरधवळे सैकतेऽस्मिन् सरय्वा
वादद्यूतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित्।
एकः प्राह प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम्॥"

इत्यत्र केशिकंसासुरयोः कतरो भवतां पूर्वं हत इति योऽयं वधपौर्वापर्यविपर्ययानुयोगस्तस्य साक्षाद् भगवानेव विषयभावेन वक्तुमुचितो नापरो राजादिस्तयोरेव धूमाग्न्योरिव कार्यकारणभावप्रसिद्धेः। सोऽयमन्याविषयतयोच्यमानस्तत्र भगवद्रूपतारोपमन्तरेणानुपपद्यमानस्तद्रूपतामुपकल्पयंस्तयो रूप्यरूपकभावमनुमापयतीति रूपकानुमितिर्व्यपादिश्यते।

"लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरळायताक्षि!।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जडराशिरयं पयोधिः॥"

इत्यत्रापि यदेतत् कस्याश्चिद्यथोदितगुणगणोदितसौन्दर्यसम्पदि वदने सति समुद्रसंक्षोभाविर्भावस्योचितस्यापि कुतश्चित् कारणादभावाभिधानं तत्तस्य पूर्णेन्दुरूपतारोपमन्तरेणानुपपद्यमानं मुखस्य ताद्रूप्यमुपकल्पयत् पूर्ववत् तयो रूप्यरूपकभावमनुमापयतीति रूपकानुमितिव्यपदेशो भवति। केवलमिदमत्र विचार्यते। यदेतद्वदनेन्दुबिम्बसद्भावे सत्यपि पयोधेस्सलिलोल्लासलक्षणक्षोभाविर्भावाभावनिबन्धनाधिया सलिलसमूहमात्रपरमार्थो यन्नास्य काचन चेतनचमत्कारकणिका समस्तीत्येवमर्थतात्पर्येण जलराशित्वमुपात्तं तत् तस्य सदैव सन्निहितमित्यनारोपितरूपयामिनीरमणोदयसमयेऽपि नास्य संक्षोभाविर्भावो भवेत् तदापि जलराशित्वाविशेषात्। अथ मदनोन्मादलक्षणक्षोभाभावनिबन्धनबुध्या सदसद्विवेकाविकलोऽयं जड इति जाड्यप्रतिपादनपरतया तदुपादानमिति। एवमपि वदनस्य सौन्दर्यातिशयशालिनः सौभाग्यातिरेक एवानुमितो भवति, यथात्रैव पाठविपर्यासे सति

"यत् प्रह्वभावमुपयाति न तेन मन्ये सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः"

---

१. 'यदन्य' इति खपुस्तके पाठः.

इति, न पुनः पूर्णेन्दुरूपत्वम्। तद्धि तत्कार्यस्य समुद्रसंक्षोभस्याविकलकारणतया सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतः प्रतिबन्धकप्रत्ययबलादनुत्पादे सत्यनुमीयते नान्यथा। यथा—

"होइ ण गुणाणुराओ जडाण णवरं पसिद्धिसरणाण।
किरंपह्लवइ ससिमणी चन्दे ण पियामुहे दिट्ठे॥"

इत्यत्र प्रियामुखस्य पूर्णेन्दुरूपत्वं तत्कार्यस्य चन्द्रकान्तमणिप्रस्रुतिलक्षणस्य सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतो जाड्यजनितप्रसिद्धिशरणत्वरूपप्रतिबन्धकप्रत्ययबलादनुत्पादे सत्यनुमीयते। न चेह चन्द्रबिम्बकार्यस्य किमपि प्रतिबन्धकारणमुपात्तमिति कथं तस्य पूर्णेन्दुरूपतानुमितिसिद्धिः। यत्र हि यत्कार्यस्य यत्प्रतिबन्धनिबन्धनभावेनोपकल्पते तत्र तस्यैव तदुपादाने सत्यवसायो नान्यस्य अतिप्रसङ्गात्। मुखे च सौभाग्यातिरेककार्यस्य मदनोन्मादलक्षणस्य क्षोभस्याचेतनत्वं परमार्थजलराशित्वं प्रतिबन्धनिबन्धनभावेनोपात्तम्। अतस्तस्यैव तत्र प्रतीतिरुपपन्ना न चन्द्रत्वादेः। अन्यथा कमलत्वादेरपि सा स्याद् विशेषाभावात्। तस्मादुभयार्थसाधारणक्षोभपदप्रयोगमात्रविप्रलम्भकृतोऽयं मुखेन्दुबिम्बयो रूप्यरूपकभावभ्रम इति स्थितम्। तस्मादेवमत्र पाठः कर्त्तव्यः—

"क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये रूपान्तरं पतिरपां किमपि प्रपन्नः।"

इति। अत्र हि न केवलं वदनस्येन्दुत्वं प्रतीयते, यावदपां पत्युः शृङ्गारित्वमपि। तेन तव वदनेन्दूदये सत्यनेकसुन्दरीरूपलावण्यसम्पदामन्तरज्ञोऽप्यपांपतिर्यन्न मनागपि क्षोभमुपयाति तन्मन्ये रूपान्तरं किमपि प्रपन्न इत्ययमर्थोऽवतिष्ठते। एष चानन्तरोक्तपाठार्थाद्विशिष्यते न वेति सहृदया एव प्रमाणम् इति। यथास्थितपाठपक्षे तु नेदं रूपकानुमितेरुदाहरणमुपपद्यते।

"वीराण[3] रमइ घुसिणारुणम्मि ण तहा पिआथणुच्छङ्गे।
दिट्ठी रिउगअकुम्भत्थलम्मि जह बहुलसिन्दूरे॥"

इत्यत्र कान्ताकुचतटकारिकुम्भस्थलयोः प्राकरणिकेतरयोः प्रमाणान्तरप्रतिपन्नसंस्थानविशेषयोः कुङ्कुमासिन्दूराहितलौहित्यलक्षणनिबन्धनसादृश्यावसायमूलोऽयमुपमानोपमेयभावावगम इति तस्यैव तत्र हेतुत्वम् अप्रतिपन्नसंस्थानस्यानिरूपितसा-

---

१. भवति न गुणानुरागो जडानां नवरं प्रसिद्धिशरणानाम्।
क्षीरं प्रस्नौति शशिमणिश्चन्द्रे न प्रियामुखे दृष्टे॥

२. 'द्धशरणरूप' इति खपुस्तके पाठः. ३. अस्य छाया ३३ तमपृष्ठे द्रष्टव्या.

धारणधर्मस्वरूपस्य च सादृश्यावगमासम्भवाद् इत्युपमानानुमितिरितीयमुच्यते। एवम्—

"तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसम्।
बिम्बाहरे पिआणं निवेसिअं कुसुमबाणेन॥"[1]

इत्यत्रापि वेदितव्यम्। केवलमत्र साधारणो धर्मो लौहित्यलक्षणो रत्न उपमानेऽनुमेयो, न शब्दोपारूढो, बिम्बरूपतयाऽधरस्य विवक्षितत्वात्।

"स वक्तुमखिलाञ्छक्तो हयग्रीवाश्रितान् गुणान्।
योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं शक्तो ज्ञातुं महोदधेः॥"

इत्यत्र हयग्रीवगुणान् साकल्येनाभिधातुं न कश्चित् समर्थ इति साध्यम्। तत्र तदभिधानशक्तत्वस्य कुम्भकरणकाम्भोधिपरिच्छेदज्ञानशक्तत्वस्य[2] चोभयोः प्राकरणिकेतरयोरेककर्तृनिष्ठयोः समशीर्षिकयोपात्तयोस्तुल्ययोगितादिवद् गर्भीकृतोपमानोपमेयभावयोः परिकल्पितेन व्याप्यव्यापकभावेनोपनिबन्धो हेतुः। तयोर्हि व्यापकस्य धर्मस्य वृक्षत्वादेरिवाम्बुधेरम्भसः कुम्भैः परिच्छेदज्ञानशक्तत्वस्य प्रमाणान्तरावसितायामभावप्रतीतौ व्याप्यस्यापि शिंशपात्वादेरिव हयग्रीवगुणग्रामाभिधानसामर्थ्यस्याभावावगतिरिति तस्यामनुमेयत्वमिति। अतिशयोक्तिगर्भश्चायमुपमानोपमेयभावावसायो हयग्रीवगुणानां साकल्येनावर्णनीयतात्मकासाधारणविशेषप्रतिपादनपरमाक्षेपमाक्षिपतीत्याक्षेपानुमितिरित्युच्यते।

"देव्वाअत्तम्मि[3] फले किं कीरइ एत्तिअं उण भणामि।
कङ्केल्लिपल्लवा पल्लवाणं अण्णाण ण सारिच्छा॥"

इत्यत्रार्थान्तरोपन्याससामर्थ्यादेव वस्तुनोः समर्थ्यसमर्थकभावावसायो न शब्दशक्तिमूल इति। तदर्थस्य हि शब्दादेरप्रयोगो गतार्थत्वात्।

"हिअअट्ठाविअमण्णुं[4] अवरुण्णमुहं पि मं पसाअन्त!।
अवरद्धस्स वि ण हु दे बहुजाणअ! रोसिउं सक्कम्॥"

इत्यत्रानाविष्कृतकोपचिह्नायाः कस्याश्चिदन्तर्गतमन्योर्मानिन्याः केनचित् कृतागसा

१. अस्य छाया ३३तमपृष्ठे द्रष्टव्या। २. 'करणस्याम्भोधिविषयःप' इति खपुस्तके पाठः।

३. दैवायत्ते फले किं क्रियतामेतावत् पुनर्भणामि।
रक्ताशोकपल्लवाः पल्लवानामन्येषां न सदृशाः॥

४. हृदयस्थापितमन्युमपरोषमुखामपि मां प्रसादयन्।
अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुज्ञ रोषितुं शक्यम्॥

प्रसाद्यमानाया यत् तत्र रोषविषयेऽपि न तव रोषितुं शक्यमित्युक्तं तदनुपपद्यमानतया समर्थनीयमेवेति यत्तत्र वल्लभसम्बोधनद्वारेण बहुजल्पमर्थान्तरभूतमुपात्तं तदेव तत्समर्थकहेतुतामुपयाति, तत एव हि परहृदयवेदिनि जने कः खलु कोपं कर्त्तुमर्हतीत्यस्यार्थस्य प्रतीतिसिद्धेः। द्विविधो हि हेतुरुक्तः शाब्दश्चार्थश्चेति। तेनेयमार्थस्य हेतोरुपादानादर्थान्तरन्यासानुमितिरित्युच्यते।

"[1]जाएज्ज वणुद्देसे खुज्जोच्चिअ पाअवो घडिअवत्तो।
मा माणुसम्मि लोए ताएक्करसो दलिद्दो अ॥"

इत्यत्र यथोक्तस्वरूपस्याप्रस्तुतस्यैव वनपादपस्य पुंसश्च कस्यचिद् दरिद्रस्य प्रस्तुतस्यानुपयोगितया निष्फलयोरुभयोरप्यनभिनन्द्यजन्मताप्रतीतौ तुल्यायां यदेतदेकस्यैव जन्मानभिनन्दनं नेतरस्य तत् तस्य शोच्यतातिरेकलक्षणं व्यतिरेकमनुमापयतीत्यस्य व्यतिरेकानुमितिव्यपदेशसिद्धिः।

"चन्दनासक्तभुजगनिश्वासानिलमूर्च्छितः।
मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः॥"

इत्यत्र चन्दनासक्तभुजगनिश्वासानिलसम्पर्कमात्रेण मूर्च्छाहेतुत्वं मलयमारुतस्य मुख्यमनुपपद्यमानं मूर्च्छाकारित्वलक्षणात् साधर्म्यात् सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहत्वमिवोपचरितमाश्रीयत इतीवार्थमनुमापयति। मुख्यतानुपपत्तौ च निमित्तं भुजगनिश्वाससमीरसम्पर्कमात्रेण मलयमारुतस्य न्यग्भावभाजो बहलीभावासम्भवः। यद्वा मुख्यमर्थमनादृत्यार्थान्तरे प्रयुज्यमानः शब्दो यथाकथञ्चित् सादृश्यमेवावगमयति। न चैवं विधे विषये इवादिप्रयोगमन्तरेणासम्बद्धार्थतैवेत्याशङ्कनीयं प्रकरणादितोऽप्यर्थस्य स्वसौन्दर्यादेव वार्थान्तरावगतेः, यथा—

"[2]ईसाकलुसस्स वि तुह मुहस्स णं एस पुण्णिमाचन्दो।
अज्ज सरिसत्तणं पाविऊण अङ्गेच्चिअ ण माइ॥"

इत्यत्रेवशब्दस्य। यथा च—

"त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान् पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि।
तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाभिराकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः॥"

इत्यत्र। शब्दार्थव्यवहारे च प्रतीतिरेव प्रमाणम्। प्रतीतार्थश्च शब्दः प्रयुज्यमानः पौनरुक्त्यमेवावहतीति अत्रेवार्थस्यावगमादुत्प्रेक्षानुमितिरित्येषा व्यपदिश्यते। एवम्—

---

१. जायेय वनोद्देशे कुब्ज इव पादपो घटितपत्रः। मा मानुषे लोके त्यागैकरसो दरिद्रश्च॥

२. ईर्ष्याकलुषस्यापि तव मुखस्य नन्वेष पूर्णिमाचन्द्रः। अद्य सदृशत्वं प्राप्याङ्ग इव न माति॥

"अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् ।
आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः ॥"

इति निदर्शनानुमितावप्यवसेयम् ।

"रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।
यस्यामसेवन्त नमद्वलिकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥"

इत्यत्र वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरमुपमाप्रतिभोद्भेदनिबन्धनभूतं न किञ्चिदवधारयामः, यत्सामर्थ्याद् वध्व इव वलभ्य इत्यमुमर्थमवगच्छेम । न चोभयार्थसाधारणस्य वलभीविशेषणकलापस्यैव तत्र निबन्धनभावोऽवगन्तुं युक्तः तस्य भिन्नविभक्तिकस्य वधूभिरभिसम्बन्धानुपपत्तेरित्युक्तमेव । अथ सममित्यस्य तुल्यार्थस्य वधूवलभीसम्बन्धबलात् विभक्तिविपरिणामेन कल्पिततदुचितविभक्त्यन्तानां वधूनां विशेषणकलापाभिसम्बन्धसहत्वाद् वधूभिरुपमानोपमेयभावावगतिर्भवति, यथा सममिन्दुना सकलकलोऽब्धिरुत्थित इति । एवं तर्हि तुल्यतासम्बन्धावधारणानिबन्धनेयं वधूवलभीनामुपमानोपमेयभावावगतिरिति नासावनुमेयतामभिपततीति श्लेषानुमितिरित्युच्यते ।

"अङ्कुरितः कोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च सहकारः ।
अङ्कुरितः कोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च हृदि मदनः ॥"

इत्यत्र मुख्यामुख्याङ्कुरितत्वादिधर्मविशिष्टयोः सहकारमदनयोः प्रमाणान्तरावगतकार्यकारणभावयोरप्यतिशयोक्तिच्छायया यस्तुल्यकालतयोपनिबन्धस्तत्र कार्यकारणधर्माणां यथाश्रुतक्रमं सङ्ख्यासाम्यमेव यथासङ्ख्यमनुमापयति, यथाश्रुतक्रमातिक्रमे प्रयोजनाभावात् निबन्धनाभावाच्च । को ह्यविप्लुतमतिरसति बाधके श्रुतमर्थमनादृत्याश्रुतं परिकल्पयेदिति यथासङ्ख्यानुमितिरितीयमुच्यते । यत्र प्रकरणादिप्रतिपत्त्यानुमितविशेषो वाच्योऽर्थः प्रतीयमानस्यार्थस्य लिङ्गभावमुपयाति सोऽप्यनुमानस्यैव मार्गः । यथा —

"उच्चिणुसु पडिअकुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअसोह्ने ।
अह दे विसमविराओ ससुरेण सुओ वलयसद्दो ॥"[1]

इति । अत्र ह्यविनयपतिना सह रममाणा काचित् बहिश्श्रुतवलयकलकलया सख्या प्रतिबोध्यत इत्येतदपेक्षणीयं वाच्यस्य प्रतिपत्तये । प्रतिपन्ने च वाच्येऽर्थे तस्याविनयप्रच्छादनतात्पर्येणाभिधीयमानत्वादनुमेयाङ्गत्वमेवेत्यस्यानुमान एवान्तर्भावः ।

---

१. उच्चिनु पातितकुसुमं मा धुनु शेफालिकां हालिकस्नुषे ।
एष ते विषमविरावः श्वशुरेण श्रुतो वलयशब्दः ॥

एवमन्यासामपि वाच्यव्यतिरेकिणीनामलङ्कृतीनां यथायोगमनुमानान्तर्भावस्स्वयमेवानुसर्त्तव्यः। एवं वस्तुमात्रादीनां गम्यत्वं प्रतिपाद्येदानीं वर्णपदवाक्यसङ्घटनादीनां गमकत्वं प्रतिपाद्यते। तत्र वर्णसङ्घटनानां तावद् गमकत्वमर्थद्वारकमेव। तथा हि विशिष्टवर्णसङ्घटनोपकृतशब्दप्रतिपादितेनार्थेन रत्यादयः स्थायिनोऽनुमीयमानाः स्पष्टतरमवभासन्त इति शब्दोपाधिभूतयोस्तयोर्वर्णसङ्घटनयोरपि गमकत्वमुपपन्नमेव पारम्पर्येण, न साक्षात्। तथाविधशब्दसन्दर्भाभिहितस्यार्थस्य रत्यादेश्च भावस्य तार्णपार्णयोरिव धूमाग्न्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात्। तथा हि ये रतिशोकाक्रान्तान्तःकरणाः ये च क्रोधोत्साहादिविवशास्ते मधुरतरवर्णविरचितामसमासप्रायां रेफशकारटकारकर्कशां दीर्घसमासभूयिष्ठां च सङ्घटनामाश्रित्य भूम्ना भाषमाणा दृश्यन्त इति स्वभाव एवायम्।

सङ्घटनावर्णाहितविशेषवाचकसमर्पितादर्थात्।
क्रोधादिविशेषगतिर्धूमविशेषादिव कृशानोः॥ २८॥

इति सङ्ग्रहार्या। पदवाक्ययोः पुनः साक्षादर्थद्वारकं गमकत्वं न वर्णसङ्घटनयोरिव वाचकोपाधिभावनिबन्धनमिति न तुल्यकक्ष्यतया निर्देशस्तयोरुपपन्नः। पदवाक्ययोर्हि द्वयमर्थान्तरप्रतीतौ निबन्धनमिष्यते, उपचारः प्रकरणादिसामग्री चेति। यत्र हि तत् समारोपितं तत्र यथाकथञ्चित् तत्सादृश्यं तत्सम्बन्धादवगम्यते, न तत्त्वम् तदभावे सादृश्यानुपपत्तेरिति तदेतदत्रानुमेयमित्युक्तम्। एकोऽपि हि शब्दः सामग्रीवैचित्र्यात् तद्धर्मविशिष्टं स्वार्थमेवावगमयतीति तदेव तत्र लिङ्गमवगन्तव्यं न शब्दमात्रम्। तद्धि संज्ञिनमेव प्रत्याययितुमलं न संज्ञिविशेषमित्येतदप्युक्तमेव। तत्र पदस्योपचारतो यथा महर्षेर्व्यासस्य 'सन्नैताः समिधश्श्रिय' इति, यथा च वाल्मीकेः 'निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते' इति, यथा च कालिदासस्य 'कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम्' इति, यथा च—

"सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥"

इत्यत्र समिदन्धसन्नद्धमधुरपदानि गमकत्वाभिप्रायेणैव प्रयुक्तानीति उक्तमेव। तस्यैव सामग्रीवैचित्र्ये यथा 'रामेणप्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रियेणोचितम्'

इत्यत्र रामेणेत्येतत् पदं प्रकरणादिसामर्थ्यवशात् साहसैकरसिकत्वादिधर्मविशिष्टस्य रामार्थस्य गमकम् अन्यथा हि मयेत्येव वक्तव्यं स्यात्। यत्रापि चैकस्यैवार्थस्यैकाभिधानमुखेनोत्कर्षापकर्षतत्त्वाभिधित्सयोपकल्पितभेदस्य विध्यनुवादभावेनोपनिबन्धः तत्र प्रकरणादिभ्य एवास्योत्कर्षोऽपकर्षो वानुमेयः, न तु तत एव। न हि विधेयाभिधायिनः शब्दस्यैव सा शक्तिस्तयोर्विरोधात्। तत्रोत्कर्षो यथा—

"रइकिरणाणुग्गहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ।"

इत्यत्र द्वितीयः कमलशब्दः। अपकर्षो यथा—

"ऐमेअ जणो त्तिस्सा देउ कवोलोपमाइ ससिबिम्बम्।
परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दोच्चिअ वराओ॥"

इति। अत्र द्वितीयश्चन्द्रशब्दः। अत्र हि विधेयाभिधायिनो द्वितीयाच्चन्द्रशब्दाद्यथापकर्षोऽवगम्यते न तथा पूर्वत्र कमलशब्दादित्यर्थप्रकरणादिरेव तत्र हेतुभावेनोपगन्तुं युक्तो न शब्दशक्तिः। तस्या ह्युत्कर्षापकर्षावगमः पूर्वापरपदार्थनियत एव स्यात्, नानियतः। तत्त्वे यथा—

"काचो मणिर्मणिः काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः।
सन्ति ते सुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः॥"

इत्यत्र द्वितीयौ काचमणिशब्दौ। शब्दशक्तिमूलाया अर्थान्तरप्रतीतेरनिबन्धनायाः पराकृतत्वान्न तन्मूला पदवाक्यप्रकाशता सम्भवति। यथा—

"प्रातुं धनैरर्थिजनस्य वाञ्छां देवेन सृष्टो यदि नाम नास्मि।
पथि प्रसन्नाम्बुधरस्तटाकः कूपोऽथवा किन्न कृतो जडोऽहम्॥"

इति। अत्र हि जड इत्येतत् पदं निर्विण्णेन केनाचिद्वक्त्रा कूपसमानाधिकरणतयैव प्रयुक्तं, नात्मसमानाधिकरणतया 'कूपोऽथवा किं न कृतो जडोऽह'मित्यात्मनो जडत्वाशंसास्पदत्वेनेष्टत्वाद्, इत्थमेव वाच्यस्य चारुत्वोपपत्तेः, यतोऽयमत्रार्थो विवक्षितः किं ममानेन परदुःखभाजा हतचैतन्येन कृत्यं, जडस्तटाक एवास्मि कस्मान्न कृत इति। नचोक्तनयेन निबन्धनान्तरमन्तरेण स्वशक्त्यैवानुरणनरूपतयार्थान्तरसमानाधिकरणतां प्रतिपत्तुमलमित्यनुदाहरणमेतत्।

"असमप्पिअं वि गहिअं कुसुमसरेण महुमासलच्छिमुहम्।"

इत्यत्र ह्यसमर्पितमपि कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्म्या मुखं गृहीतमित्यसमर्पितमपीत्येतदर्थाभिधायि पदमर्थशक्त्या कुसुमशरबलात्कारमनुमापयति।

१. अस्य च्छाया ५८ पृष्ठे. २. असमर्पितमपि गृहीतं कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्मीमुखम्।

"वाणिअअ! हत्थिदन्ता कत्तो अह्माण वग्घकित्ती अ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोण्णा॥"

इत्यत्र द्विरदरदनव्याघ्राजिनानां प्रतिषेधावगतिरुक्तक्रमेण व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिनिबन्धनेत्यनुमान एवान्तर्भावमर्हति। केवलमिदमत्र निरूप्यते यदुत कस्येयमुक्तिः, किं श्वशुरयोरुत तटस्थस्यैव कस्यचिदिति। तत्र श्वशुरस्य तावद् दुहितुरिव स्नुषायाः सौभाग्यातिशयवर्णनमिदमनुचितमेव। श्वश्वा अपि पुत्रस्नेहविक्लबायाः स्वसद्मसमृद्धिं समीहमानाया वा तत्सौभाग्यातिरेकमसूयमानाया वाणिजकं प्रति नास्ति हस्तिदन्तादि विक्रेयमिहेत्येतावति वक्तव्ये तद्वर्णनं निष्फलमनुचितं चेति तटस्थस्यैवेयमुक्तिरुचिता तत्रैव लेशतो रसास्वादसम्भवात्। अन्यथा—

"विवरीअसुरअसमए बह्मं दट्ठूण णाहिकमलम्मि।
हरिणो दाहिणणअणं चुम्बइ हिलिआउला लच्छी॥"

इति प्रहेलिकादावपि मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेशः स्यात्। केवलं तत्पक्षे अह्माण इत्यत्र एँआण[3] इति पाठः परिणमयितव्यः।

"उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्वितेन दहनेन न वीक्षितासि॥"

इत्यत्र ते इति योयमसमसौन्दर्यनिधानभूतयोरनुभूतयोः पुरःपरिस्फुरतोरिव लोचनयोः परामर्शः, स हि सामग्रीयोगान्नायकस्य शोकदहनोद्दीपनविभावतामेतयोरनुमापयतीति मुख्यवृत्त्या तद्वाच्यस्यार्थस्यैव लिङ्गता, न पदस्य। यथा च—

"झटिति कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे
रभसविकसितास्ते दृष्टिपाताः प्रियायाः।
पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाशैः
प्रकरमिव किरन्तः स्मर्यमाणा दहन्ति॥"

इति। पदावयवेपि विशिष्टः पदार्थ एव न शब्दमात्रं तस्य व्यापारान्तर-

---

१. वाणिजक! हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तिश्च।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कते स्नुषा॥

२. विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम्।
हरेर्दक्षिणनयनं चुम्बति ह्रियाकुला लक्ष्मीः॥

३. 'एतेषाम्' इति च्छाया.

प्रतिषेधात्। विशिष्टत्वं च 'मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभाग' इत्यत्र चाकितहरिणीहारिणा नेत्रेण सम्बन्धितया त्रिभागस्य विशेषितत्वात् तथाविधस्य चास्य गमकत्वात्। वाक्यस्य चोपचारतोऽर्थान्तरप्रकाशनं यथा —

"या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा रात्रिः पश्यतो मुनेः॥"

इति। अनेन हि वाक्येन न निशार्थो नापि जागरणार्थः कश्चिद्विवक्षितः। किं तर्हि तत्त्वज्ञानावहितत्वमतत्वपराङ्मुखत्वं च मुनेः प्रतिपाद्यत इति तिरस्कृतवाच्यस्यास्य गमकत्वम्। यथा च —

"सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्॥"

इत्युक्तम्। तस्यैव प्रकरणादितो यथा —

"विसमइओ च्चिअ काण वि काण वि वोलेइ अमअणिम्माओ।
काण वि विसामअमओ काण वि अविसामओ कालो॥"

इत्यत्र वाक्ये प्रकरणादिवशाद्विषामृतशब्दाभ्यां सुखदुःखस्वरूपसङ्क्रमितवाच्याभ्यां व्यवहार इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यास्य गमकत्वं। शब्दस्याभिधातिरेकेण शक्त्यन्तरानुपपत्तेस्तन्मूलं पदस्येव वाक्यस्याप्यर्थान्तरप्रकाशनं न सम्भवत्येव यथा हर्षचरिते सिंहनादवाक्ये

"प्रवृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः"

इति। नह्येतद्वाक्यमनुरणनरूपमर्थान्तरं शब्दशक्त्यैवानिबन्धनं प्रकाशयितुं क्षममित्युक्तमेव।

"सज्जेइ सुरहिमासो ण आ पणावेइ जुवइजणलक्खसहे।
अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे॥"

इत्यत्र कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे सुरभिमाससम्भवानामाविर्भूताभिनवपल्लवानां तरूणामाचिरभावियुवतिजनमदनोन्माददायित्वमनुमेयम्। तत्र च सहकारसुरभिमासमदनानां रूपकोपनिबन्धने शरशरकारधानुष्कतुल्यवृत्तान्तत्वे सति यदसम्पन्नसम्पूर्णरूपतया सम्प्रति सहकाराणां शराणामिवानङ्गायाससमर्पणं स हेतुः। तदसमर्पणमात्रान्तरायो हि तस्य तद्व्यापारः। कन्दर्पोद्दीपनसमर्थस्वभावसम्पादनमेव च तेषां सुरभिमासेन कन्दर्पायार्पणं नान्यादिति।

---

१. विषमय इव केषामपि केषामपि प्रयात्यमृतनिर्माणः।
केषामपि विषामृतमयः केषामप्यविषामृतः कालः॥

२. सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यसहान्।
अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गस्य शरान्॥

"[1]सिहिपिञ्छकण्णऊरा जाआ वाहस्स गव्विरी भमइ।
मोत्ताफलरइअपसाहणाण मज्झे सवत्तीण॥"

इत्यत्र नवोढाया व्याधवध्वाः सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकोऽनुमेयः। तत्र चास्याः शिखिपिञ्छकर्णपूराया अपि सगर्वं भ्रमणं हेतुः, यतोऽयमभिप्रायस्तस्याः—मयि सत्यामयं सम्भोगैकरसिको व्याधो वारितान्यकर्त्तव्यो दिवानिशं मत्परायण एव केवलं मद्विनोदार्थं यदृच्छयान्तिकापातितमयूरमात्रमारणव्यापारो वर्त्तेत इति शिखिपिञ्छमात्रकर्णपूराहं जाता, भवतीषु सतीषु दूरदेशकालव्यवधानसाध्यमहारम्भमातङ्गमारणादिव्यापारनिरतोऽयमासीदिति मुक्ताफलरचितप्रसाधना भवत्य इति। तेन यदेतत् सगर्वं भ्रमणं तदव तस्याः सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकमनुमापयतीत्यवसेयम्। वाक्यार्थस्य विभावादिरूपस्य रसादीनां चालक्ष्यक्रमो गम्यगमकभाव इति प्रतिपादितमेव। स च वाक्यार्थः शुद्धोऽलङ्कारान्तरसङ्कीर्णश्चेति द्विधासम्भवति। तत्र शुद्धो यथा रामाभ्युदये कृतककुपितैरित्यादिश्लोकः। एतद्धि वाक्यं परस्परानुरागं परिपोषप्राप्तं प्रकाशयत् सर्वत एव परं रसतत्वं प्रकाशयति। अलङ्कारान्तरसङ्कीर्णो यथा—

"स्मररसनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभि-
र्यदपि विधृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथाः।
तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा
नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः॥"

इति। अत्र हि रूपकेण यथोक्तलक्षणगमकानुगतेनावगमितोऽयं रसः सुतरां प्रकाशत इति मुख्यवृत्त्यार्थस्यैव गमकत्वं न शब्दस्येति स्थितम्। वाक्यार्थस्यैव प्रबन्धस्यापि रसादीनां च योऽयमलक्ष्यक्रमो गम्यगमकभावो महाभारतरामायणादौ प्रसिद्धः, तस्य विभानुभावव्यभिचार्यौचित्यचारुणो वृत्तस्योत्प्रेक्षितस्य वा कथाशरीरस्य रसाभिव्यक्त्यानुगुण्येनोपनिबन्ध एव निबन्धनं तस्य रसादीनां च कार्यकारणभावस्य प्रतिपादितत्वात्। यदाह ध्वनिकारः—

"विभावभावानुभावसञ्चार्यौचित्यचारुणः।
विधिः कथाशरीरस्य वृत्त्यस्योत्प्रेक्षितस्य वा॥
इतिवृत्तवशायातां त्यक्त्वाननुगुणां स्थितिम्।
उत्प्रेक्ष्याप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयः॥

१. शिखिपिञ्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम्॥

सन्धिसन्ध्यङ्गघटनं रसादिव्यक्त्यपेक्षया।
न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया॥

उद्दीपनप्रशमने यथावसरमन्तरा।
रसस्यारब्धविश्रान्तेरनुसन्धानमङ्गिनः॥

अलङ्कृतीनां शक्तावप्यानुरूप्येण[1] योजनम्।
प्रबन्धस्य रसादीनां व्यञ्जकत्वे निबन्धनम्॥"

इति। सुबादीनामपोद्धारपक्षे अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तावसाये सति अर्थस्य च विभावादिरूपत्वाद् विभावादीनां रसादीनां च कार्यकारणभावस्योपपादितत्वात् तन्मूलो लक्ष्यक्रमो गम्यगमकभावोऽभ्युपगन्तव्य एव। तेषामुदाहरणानि यथा—

"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।
धिक्धिक्छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन [2]मे
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः॥"

इति। अत्र भूम्ना सर्वेषां स्फुटमेव गमकत्वं दृश्यते। तत्र मे यदरय इति सुप्सम्बन्धवचनानामुक्तनयेन गमकत्वम् यथायोगमुत्तरत्र च। तत्राप्यसौ तापस इति तद्धितनिपातयोः। सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावण इति तिङ्कारकशक्तीनाम्। धिक्धिक्छक्रजितमित्यादौ श्लोकार्धे कृत्तद्धितसमासोपसर्गाणामिति।

सुप्तिङ्सम्बन्धाद्याः क्रोधोत्साहादिकान्यथा भावान्।
गमयन्ति तद्विधेयाविमर्श एवोक्तमस्माभिः॥ २९॥

इत्यन्तरार्या। निपातोपसर्गादीनामसत्त्वभूतार्थानामुपाधिरूपत्वादुपाधिमत्समाश्रयेणैवार्थावगतिरिति पदवाक्ययोरर्थावगमकत्वोक्त्यैव तेषामपि गमकता प्रतिपादितैव। केचित् पुनर्निपाताः क्रोधाद्भुतशोकादीन् भावान् प्रदीपवद् वक्तृगतानेवावद्योतयन्ति न वाच्यगतान्। यथा—

"आस्तिष्ठ रक्षः! क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसी" ति क्रोधः।
"अहो बतासि स्पृहणीयवीर्य" इति विस्मयः।
"हा धिक् कष्टमहो क्व यामि शरणम्" इति शोकः।

अत एव तेषां द्वित्राणां त्रिचतुराणां वा प्रयोगे पुनरुक्तता नाशङ्कनीया समुदितानां तेषां प्रदीपादीनामिव स्वकार्ये प्रकर्षदर्शनात्। तदुक्तम्—

१. 'प्यानुकूल्येन' इति खपुस्तके पाठः. २. 'वा' इति खपुस्तके पाठः.

"नामवदुपसर्गास्ते किन्त्वन्योपहितमाहुरर्थं स्वम् ।
दीपकवत्तु निपाताः शोकादीन् द्योतयन्ति वक्तृगतान् ॥
गमयन्ति कार्यभूतान् गद्गदिकादिवदवाचका एव ।
सङ्घटनावर्णाद्याः क्रोधोत्साहादिकान् भावान् ॥"

इति । तदेवं सर्वस्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावाभ्युपगमः श्रेयानिति ।

तादिदं विस्तरस्यास्य तात्पर्यमवधार्यताम् ।
यार्थान्तराभिव्यक्तौ वस्सामग्रीष्टा निबन्धनम् ॥ ३० ॥
सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मता ।
अन्यतोऽन्यस्य हि ज्ञानमनुमैकसमाश्रयम् ॥ ३१ ॥
वाच्यवाचकयोः स्वार्थप्राधान्यप्रतिषेधतः ।
ध्वनेः शक्त्यन्तराभावाद् व्यक्तेश्चानुपपत्तितः ॥ ३२ ॥
प्राणभूता ध्वनेर्व्यक्तिरिति सैव विवेचिता ।
यत्त्वन्यत् तत्र विमतिः प्रायो नास्तीत्युपेक्षितम् ॥ ३३ ॥
प्रायः प्रतीतिवैचित्र्यरसास्वादविदः प्रति ।
सूपकारक्रियेयं[1] मे साफल्यमुपयास्यति ॥ ३४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

आधातुं व्युत्पत्तिं
नप्तॄणां क्षेमयोगभाजानाम् ।
सत्सु प्रथितनयानां
भीमस्यामितगुणस्य तनयानाम् ॥ ३५ ॥
श्रीधैर्यस्याङ्गभुवा
महाकवेः श्यामलस्य शिष्येण ।
व्यक्तिविवेको विदधे
राजानकमहिमकेनायम् ॥ ३६ ॥
प्रतिपाद्यबुद्ध्यपेक्षौ
प्रायः संक्षेपविस्तरौ कर्तुः ।

---

१. 'सूपकारक्रियैवेयम्' इति कपुस्तके पाठः.

तेन न बहुभाषित्वं
विद्वद्भिरसूयितव्यं नः ॥ ३७ ॥

अन्यैरनुल्लिखितपूर्वमिदं ब्रुवाणो
नूनं स्मृतेर्विषयतां विदुषामुपेयाम् ।
हासैककारणगवेषणया नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोषसमीहया वा ॥ ३८ ॥

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते
व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे
अन्तर्भावोपदर्शनो नाम
तृतीयो विमर्शः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः.

शुभं भूयात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

॥ श्रीः ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्रथमो विमर्शः ।

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकारः शिष्टाचारमनुस्मरन्नुचितदेवताप्रणामपुरस्सरं स्वप्रवृत्तिप्रयोजनमाचष्टे [१]**अनुमानेऽन्तर्भावमित्या**दिना । तत्र वाचो विचार्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् प्रणामसमुचितत्वम् । व्यक्तिर्व्यञ्जनं तद्विवेकस्य करणं स्वप्रवृत्तिः । तस्याः प्रयोजनं ध्वनेरनुमानान्तर्भावप्रकाशनम् । **सर्व**ग्रहणेन निरवशेषतामाह अन्यथा काव्यानुमानस्याव्याप्तिः स्यात् । **महिमे**ति नामपदं कीर्त्यर्थम् ॥

युक्तोऽयमित्यादिनाधिकारिनिरूपणम् । **केचि**दिति श्लेषहेतूपन्यासः । **ज्वलनं** क्रोधः सूर्यकान्तसम्बन्ध्यग्न्युत्थानं च । **विकासः** प्रमोदानुभवः पद्मगतं प्रफुल्लत्वं च । **निमीलन**मसूयाकृतोऽनुत्साहः कुमुदगतः सङ्कोचश्च । **अभ्युदयो** महोत्सवः अभिमुखमुद्गमश्च । **जगत्प्रदीपो** वियादिना विश्वप्रकाशकः रविश्च । एतच्च गुणगर्वाध्मातमात्मानमुद्दिश्य भङ्ग्या कथितम् ॥

अनुमानान्तर्भावनरूपस्य स्वप्रवृत्तिप्रयोजनस्य ध्वनिकृद्वचनविवेचनाख्यस्य यशःप्रवृत्तिलक्षणं प्रयोजनमाह **इहे**त्यादिना । **अन्यथा वे**ति । यदि **सम्प्रतिपत्त्या** सौजन्यमूलया परीक्षया न बुध्यते तद्विप्रतिपत्तिमाश्रयाम इत्यर्थः । (विप्रतिपात्तिः) विप्रतिपत्त्या कथनम् । निश्चितयशःप्रपत्तिसमर्थनं **यन्महतामि**ति । **संस्तवः** परिचयः । अत्र च 'ध्वनिकृद्वाक्यविवेचनं तदेतद्' इति पठनीयम् । यथास्थितपाठे तु ध्वनिकारस्येति वचश्शब्दान्वितमिष्यमाणं प्राधान्याद्विवेचनशब्दान्वितं प्रतीयते । एतच्चास्य साहित्यविचारदुर्निरूपकस्य प्रमुख एव स्खलितमिति महान् प्रमादः ॥

यदि परमत्र विवेचने स्खलितं सम्भाव्यते। तच्च यशोर्जनसम्भ्रमप्रवृत्तत्वादनुरूपग्रन्थान्तरापरिशीलनाच्च बुद्धिर्न चेतयत इत्युक्तं **सहसे**ति । **अभिसर्तुम्** आभिमुख्येन गन्तुम् अभिसारिकालेन च प्राप्तुम् । **दर्पणो** हृदयदर्पणाख्यो ध्वनिध्वंसग्रन्थोऽपि । **स्वालङ्कारो** व्यक्तिविवेचनाख्यस्तत्र । यद्वा ध्वनिकारं प्रति **विकल्पप्रकल्पनं** तत्र च, स्वस्य च यदलङ्करणं हारकटकादीनां प्रकल्पनं यथास्थानं विरचनं तत्र । **अवद्यं** दोषम् । विशेषणसाम्याद्वियोऽभिसारिकाव्यवहारप्रतीतिः ॥

नन्वसम्भवत एव स्खलितस्य कथं सम्भावनं क्रियत इति **ध्वनिवर्त्मनी**त्यादिना स्खलितस्य सम्भवमाह । **अतिगहनं** प्रमेयाकुलं सन्तमसावृत्तं च । **स्खलितं** पदभङ्गोऽपि । **रभसमावेगो** वेगश्च । **चन्द्रिका** ज्योत्स्ना ध्वनिविचारणग्रन्थोऽपि ॥

स्खलितमत्र सुलभम् । कथं तर्ह्यारभ्यत इत्याह **किन्त्वि**ति । **तत्** स्खलितम् । **परिपवनमि**ति तितउः **तुषं** दोषोऽपि । वैधर्म्यदृष्टान्तमूलो व्यतिरेकः ॥

तत्रेति व्यक्तिविवेके प्रस्तुते सति **तावद्ग्रहणं** विवेकक्रमद्योतनार्थम् । लक्षणं वक्तव्यं कुत

इत्याह **कोऽयं ध्वनिर्नामे**ति । यत इत्थंविधस्य प्रश्नस्यावतार इत्यर्थः । **तथा ही**ति लक्षणपददूषणक्रमेण ध्वन्यन्तर्भावं सपीठिकाबन्धं दर्शयति । तद्व्यभिचारस्योपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचारस्याभावात् । तथा हि । सम्भवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावो भवति, न केवलेन सम्भवेन उष्णोऽग्निरितिवत्, न केवलेन व्यभिचारेण शीतोऽग्निरितिवत् । नीलोत्पलादौ तु स्वरूपे सम्भवाद्रक्तोत्पलादिभावाच्च सम्भवव्यभिचारौ विद्येते इति भवत्येव विशेषणविशेष्यभावः । अर्थस्य पुनरर्थान्तरप्रकाशनं प्रत्युपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचारो नास्ति ततो न तस्य विशेषणत्वं घटते । **नही**त्यादिनार्थान्तरप्रतीत्यर्थोपात्तस्यार्थस्य उपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचाराभावं निदर्शयति । **गुणताम्** उपसर्जनत्वम् । **तस्ये**ति गुणस्य । **तन्मात्रलक्षणत्वा**दिति । अन्यसिद्ध्यर्थमुपादीयमानत्वं गुणस्य लक्षणमित्यर्थः । [२]**तत् प्राकरणिकत्वे**ति । इह द्विविधं प्राधान्यं प्राकरणिकत्वस्वरूपं प्रतीयमानत्वस्वरूपं चेति । तत्र प्राकरणिकत्वस्वरूपं प्राधान्यं प्रतीयमानार्थप्रतीत्यर्थमुपात्तस्यार्थस्य समासोक्त्यादौ कामं विद्यते । नतु तदिह लक्षण उपयुज्यते । प्रत्याय्यप्रत्यायकभावजीवितत्वं हि ध्वनिलक्षणम् । तत्र प्रत्याय्यस्योपेयत्वात् प्राधान्यं, प्रत्यायकस्य पुनरुपायत्वादप्राधान्यम् । एवञ्च प्राकरणिकत्वसमुत्थापितं भवदपि तस्य प्राधान्यं ध्वनिलक्षणे नोपयुज्यत इति नोपसर्जनीकृतात्मत्वस्य तद्व्यावर्त्यं भवतीति न तद् विशेषणमुपादेयम् । अत्र च वाच्यस्यैव प्राकरणिकत्वादन्यस्य च प्राकरणिकत्वाभावात् तं वाच्यमेव प्राकरणिकमपेक्ष्येत्यर्थो व्याख्येयः । एवं **प्रतीयमानापेक्षये**ति न प्रतियोग्यन्तरमपेक्षणीयम्, अपि तु पूर्ववत् स्वापेक्षया व्याख्येयम् । भावप्रत्ययपाठः पुनरत्रानार्षः । **अत्र ही**त्यादिना **वाक्यार्थत्वादि**त्यन्तेन प्राकरणिकत्वनिमित्तं प्राधान्यं समर्थयते । **तदपेक्षयेत्यादिना** तु प्रतीयमाननिमित्तम् । **समारोपितनायिकानायकव्यवहारयो**रिति ध्वनिकारं प्रति सोत्प्रासं कथितम् । नायिकानायकव्यवहारयोरिति ध्वनिकारपाठ एकशेषाभावसमर्थनाकल्पना स्यात् । **व्यभिचारेऽपी**ति । वाच्यस्य प्रतीयमानापेक्षया चारुत्वनिमित्तं प्राधान्यं व्यभिचारः । तत्र सत्यपि तस्य व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमयुक्तं निष्फलत्वाद्, यतो यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्य चारुत्वं तदिह व्यावर्त्तनीयम् । नच तत्र वाच्यस्यैव चारुत्वमिति नियमः व्यङ्ग्यस्यापि प्रकृष्टचारुत्वदर्शनात् । **एतदि**ति । उपसर्जनीकृतात्मत्वम् । **वक्ष्यत** इति । काव्यवैशिष्ट्यनिराकरणप्रस्तावे । गमकत्वेनोपायत्वादुपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचाराभावः । तदेवमव्यभिचारादर्थस्य विशेषणमनुपपन्नम् ॥

+अत्र व्यक्तिवादिनोऽयमभिप्रायः—यदेतदर्थस्य गुणीकृतात्मत्वं तदर्थान्तरप्रत्यायकत्वेनोपायत्वादप्राधान्यं, प्रतीयमानापेक्षया अचारुत्वं, विश्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपकार्यत्वं चेति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति । तत्राद्यं पक्षद्वयमनूद्य कामं दूषितम् । तथा हि । वाच्यस्यार्थस्य प्रतीयमानापेक्षया अप्राधान्यमुपायत्वादव्यभिचारि 'यो हि यदर्थमुपादीयत' इत्याद्युक्तेः । अचारुत्वेऽस्य पुनर्व्यवच्छेद्यं नास्ति, गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि वाच्यस्याचारुत्वदर्शनात् । तृतीयस्तु पक्षो गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरासाय सिद्धान्तितः । तथा हि । समासोक्त्यादौ प्रतीयमानोऽर्थो वाच्यार्थौपयिकोऽपि न स्वात्मनि विश्रान्तिं भजते, प्रत्यावृत्य वाच्यार्थोपस्काराय प्रवृत्तत्वात् । एतच्चोक्तं 'समारोपितनायिकानायकव्यवहारयोर्निशाशशिनोरेव वाक्यार्थत्वादि'ति । ततश्च गुणीभूतव्यङ्ग्ये वाच्यस्य स्वविश्रान्तत्वेनार्थान्तरोपकार्यत्वं व्यावर्त्त्यमिति विशेषणमुपपन्नम् ।

+उक्तमर्थविशेषणस्यानुपपन्नत्वं ध्वनिकाराभिप्रायाविष्कारेण खण्डयति—**अत्र व्यक्ती**त्यादि ।

गुणीकृतात्मतार्थस्य न प्रतीतावुपायता ।
नाचारुत्वमपि त्वर्थैर्वादैरनुपकार्यता ॥ १ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

शब्दस्वरूपस्यानुपादेयत्वमुक्तम् । तद्विशेषणस्यापि तदाह–**न चेति** । अनुकरणे शब्दप्राधान्याद्विद्यमानोऽप्यर्थ उपसर्जनीभूत एव । **तदर्थावगतिरिति** रामे श्रीन्यसनलक्षणव्यवहार्यार्थावगतिरित्यर्थः । **अनुकार्यादिति** जरासम्बद्धाद्वचनादित्यर्थः । द्विविधो ह्यर्थोऽनुकार्यशब्दरूपः तत्प्रतिपादितव्यवहार्यार्थरूपश्च । तत्राद्योऽनुकरणशब्दस्यार्थः । तत्रानुकरणशब्दाद्यद्यपि न व्यवहार्यार्थप्रतीतिस्तथाप्यनुकार्यशब्दस्तदर्थं प्रत्याययेदित्यर्थः । सार्थकत्वं चानुकार्यस्य यथा– 'हा शैलं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मित'मित्यादौ, निरर्थकत्वं यथा–'दात्यूहव्यूहकेळीकलितकुहकुहारावकान्ता वनान्ताः' इत्यादौ । **अन्यस्यत्विति** । अनुकरणशब्दव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रतया वाचकस्य अनुकार्यशब्दस्य च । **उपसर्जनीभावाव्यभिचार एवेति** । वाच्यं प्रतीति शेषः। ननु शब्दाभिप्रायेणोपसर्जनीकृतार्थत्वं प्रकृतम् । शब्दस्य स्वरूपेणोपसर्जनीभावः किन्निरूपितः । सत्यम् । अर्थस्य तावच्छब्दं प्रत्युपसर्जनीभावसम्भवः प्रकृतः । स एव शब्दस्यार्थं प्रत्युपसर्जनीभावाव्यभिचारेण प्रकाश्यते । य एव ह्यर्थस्य शब्दं प्रत्युपसर्जनीभावाभावः स एव शब्दस्योपसर्जनीभावाव्यभिचारस्तयोः परस्परापेक्षया गुणप्रधानभावस्य व्यवस्थितत्वात् । ततश्च शब्दापेक्षयार्थस्य प्राधान्याच्छब्दस्य गुणीभूतार्थत्वमसम्भवि । अयमत्र पिण्डार्थः—शब्दस्य गुणीभूतार्थत्वं स्वार्थापेक्षया प्रतीयमानापेक्षया चेति द्वैतम् । तत्र स्वार्थापेक्षयासम्भव उक्तः । प्रतीयमानापेक्षया पुनरर्थन्यायेनाव्यभिचारो योजनीयः, यथानन्तरमेव वक्ष्यते 'नोदकादिति' । यथाहुः —'गुणाः प्रतिनिर्धायन्ते घटादीनां न जातयः' इति । ननु मुख्यसदृशः प्रतिनिधिरित्युच्यते । मुख्यं च प्रधानम् । एवञ्च कथमुच्यते प्रधानस्य न प्रनिनिधिरिति । सत्यम् । प्रतिनिधीयमानोऽमुख्य एव भवति । केवलं मुख्यामुख्यानां प्रतिनिध्यर्हाणाममुख्य एव प्रतिनिधीयते, न मुख्यः प्रधानत्वादित्युक्तं **नोदकादीति** । **व्यभिचारसम्भवयोरपीति** । प्रौढत्वादयमभ्युपगमवादः । अर्थाभिप्रायेण व्यभिचारः, गुणीभूतव्यङ्ग्ये प्रतीयमानापेक्षया वाच्यस्य चारुत्वाभ्युपगमात् । शब्दाभिप्रायेण सम्भवः अर्थान्तरापेक्षया शब्दस्य गुणीकृतार्थत्वात् । **स्वार्थयोरिति** स्वस्यार्थस्य च । **तदवगतेरिति** । उपसर्जनीकृतत्वावगतेः । **तस्येति** स्वरूपमात्रानुवादस्य । **एवञ्चेति** व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो हि परमार्थतो गम्यगमकभावः । एवञ्च शब्दस्य व्यञ्जने 'सुवर्णपुष्पामि'त्यादौ शब्दस्य व्यापारान्तराभावात् साध्यसाधनाख्ययोर्धर्मयोरनुगमस्य सम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न सिद्ध इत्यर्थः । व्यक्तिवादिनः पुनर्मते शब्दस्य शक्त्यन्तरसमर्थनात् स्वरूपेणोपादानस्य सार्थकत्वं विवक्ष्यते । तस्य चोपसर्जनीकृतार्थत्वं विशेषणं सप्रयोजनमेव । तथा हि 'दृष्टया केशव। गोपरागहृतया' इत्यादौ प्रतीयमानस्यार्थस्य शब्दस्पृष्टत्वाद् वाच्यं प्रत्युपस्कारकत्वाद् वाच्यार्थापेक्षया शब्दस्य गुणीकृतार्थत्वं नास्ति । तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणमुपादेयमेव । तदेतत् कटाक्षितं +'यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः' इत्यत्र । **तद्वदभिधाप्युपादानमर्हत्येवेति** ।

* अत्र व्यक्तिवादिनोऽयमाशयः –इह चिरन्तनैरलङ्कारतन्त्रप्रजापतिभिर्भट्टोद्भटप्रभृतिभिः शब्दार्थधर्मा एवालङ्काराः प्रतिपादिताः नाभिधाधर्माः, यतोऽर्थप्रतिपत्त्युन्नेयः शब्दव्यापारः शब्दोच्चार-

---

\+ ध्वन्यालोके २उद्योते कारिकेयम्. * अभिधोपादानपर्यनुयोगं मूलकृतः खण्डयति–अत्रेत्यादि.

णव्यापारो वाभिधा। न च तत्प्रकारत्वमलङ्काराणां युक्तिमत्। चारुत्वं हि वैचित्र्यापरपर्यायं प्रकाशमानमलङ्कारः। न च शब्दोच्चारणस्यार्थप्रकाशनस्य वा चारुत्वं प्रकाशते, उच्चार्यमाणस्य च प्रतिपाद्यमानस्य च चारुत्वप्रतीतेः। तेन चारुत्वमलङ्कार इत्युच्यमाने शब्दार्थगतत्वेनैव चारुत्वस्य सद्भावाच्छब्दार्थधर्मा एवालङ्कारा न्याय्याः, नाभिधाधर्माः। शास्त्रेतिहासवैलक्षण्यं तु काव्यस्य शब्दार्थवैशिष्ट्यादेव नाभिधावैशिष्ट्यादिति भट्टोद्भटादीनां सिद्धान्तः। ततश्च तन्मताश्रयणेन शब्दार्थयोर्व्यञ्जकत्वमुच्यमानं तद्धर्माणामलङ्काराणामपि पर्यवसितमिति तत्स्वीकारार्थं पृथगभिधानग्रहणे न किञ्चित्। यदपि दीपकादावुपमादिं प्रत्यतत्परत्वं दूषितं, तदस्मदभिप्रायापर्यालोचनादेव, यतः प्रागुक्तन्यायात्र प्रतीत्युपायत्वमचारुत्वं वा तत्परत्वं, यत्प्रतिपक्षभूतमतत्परत्वमस्माभिरत्रोक्तम्। अपि तु प्रत्याय्येनानुपकार्यत्वम्। न चैतद् दीपकादावस्ति, तत्रोपमादिना दीपकादेरुपकार्यत्वाद्। अत एव प्राधान्यादुपमादिव्यपदेशं मुक्त्वा तत्र दीपकादिव्यपदेश एव कृतः। ततश्चात्रातत्परत्वमेव साधीय इति।

[३]**सर्व एवेति**। इह यः कश्चिच्छब्दो व्यवहारः स सर्वः परप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थः, स्वप्रवृत्तिनिवृत्त्योः शब्दव्यवहारमन्तरेण वचनमात्रादेव सिद्धत्वात्। प्रवृत्तिनिवृत्ती च सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययौ युक्तिरूपानुमाननिमित्तौ तेन विना निर्निबन्धने, **अन्यथा** सशङ्कत्वे प्रवृत्तिनिवृत्त्योरप्रवृत्तिनिवृत्तिकल्पत्वात्। सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययौ च युक्तिरूपानुमाननिमित्तौ, तेन विना निर्निबन्धनत्वाच्छब्दव्यवहारे वचनमात्रात् तयोरनुपपत्तेः। अनुमानं च साध्यसाधनभावगर्भीकारेण व्यवस्थितम्। तच्च परप्रवृत्तिनिवृत्तिफलम्। शब्दव्यवहारमाश्रयता तत्र साध्यसाधनभावोऽवश्यमङ्गीकार्यः। स चाखण्डत्वात् पदमात्रे न सम्भवतीति पदसमूहात्मकं वाक्यमवलम्बते। **सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययात्मानौ** निमित्तत्वेन व्यापकत्वात्। **सत्त्वप्रधानानीति** सत्त्वं सिद्धं वस्तु। यदृच्छाशब्दा जातिशब्दाश्च। एवं द्विविधा जातिरर्थजातिरर्थस्वरूपजातिश्च। तदुक्तम्—

"स्वा जातिः प्रथमं शब्दैः सर्वैरेव प्रकाश्यते।
ततोऽर्थजातिरूपेण तदध्यारोपकल्पना॥"

इति। तत्र यदृच्छाशब्दानां जातिशब्दत्वम्। यदि वा डित्थादिषु बाल्याद्यवस्थाभेदाद् भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिबन्धनं जातिः। तद्वशाद्यदृच्छा(शब्दानां जाति)शब्दत्वम्। ये तु द्रव्यसम्बन्धादर्थान्तरे वर्तन्ते ते द्रव्यशब्दा दण्ड्यादयः। वैयाकरणानां तु गुणशब्दा एवमादयः दण्डादेर्बहिरङ्गत्वादिति। अस्य ग्रन्थस्य सङ्ग्रहकारिकयान्यग्रन्थेन सह विरोधो दृश्यते। तथा हि। अत्र सामान्यभूताया भवनक्रियाया बहिरङ्गत्वं विशेषक्रियाणामन्तरङ्गत्वमुक्तम्। तत्र विशेषक्रियाणां बहिरङ्गत्वं सामान्यक्रियायास्त्वन्तरङ्गत्वं प्रतिपादयिष्यते। स एष एको विरोधः। किञ्चेह गम्यमानाक्रियां मुक्त्वा प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेव पौर्वकाल्यमित्युच्यते। 'यन्मेऽल्पमपि तद्बहु' इत्यत्र प्रतीयमानक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यं वक्ष्यत इति द्वितीयो ग्रन्थविरोधः। नैष विरोधः। इह तावत् सामान्यक्रियाया बहिरङ्गत्वमप्रयुज्यमानत्वापेक्षयोच्यते, विशेषक्रियाणान्त्वन्तरङ्गत्वं प्रयुज्यमानत्वापेक्षया, तत्र पुनर्विशेषक्रियाणां बहिरङ्गत्वं व्यभिचारित्वात्, सामान्यक्रियायास्त्वन्तरङ्गत्वमव्यभिचारित्वादित्यपेक्षातो भेदादाद्यस्तावन्न विरोधः। सामान्यक्रियां ह्यव्यभिचारिणीं प्रतीयमानामपेक्ष्य पौर्वकाल्यं समर्थितं विशेषस्यापेक्ष्यत्वेन प्रतीतेः समन्वयाविरोधाच्च। तेन द्वितीयोऽप्यत्र न विरोध इति। अत एव 'प्रायेणे'त्युक्तम्।

[४]**घटत्यादेरिति**। 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति रूपम्। पक्षान्तरं प्रकारान्तरेण क्रियाशब्दत्वात्। **एकेषाम्** उपाधिवादिनाम्। **एकार्थसमवायादिति** एकत्र द्रव्ये गमनक्रियागोजात्योः समवायात्। **तदपेक्षमेव चेति** घटनादिक्रियापेक्षम्। **तावतेति** प्रतीतिमात्रेण। **तदपेक्षं** सत्तापेक्षम्।

तत् पौर्वकाल्यम् । **तत्पूर्वकालत्वाभावादिति** । अव्यभिचरितप्रतीयमानभवनक्रियापूर्वकालत्वाभावादित्यर्थः । **अत्र त्विति** प्रयुज्यमानक्रियापेक्षे पौर्वकाल्ये । **उभयत्रापी**ति । पट इति भवतीति च द्वयोरपि यथाक्रमं गुणप्रधानक्रियावाचिनोः, कर्तरि अचस्तिपश्चोत्पत्तेः । **कर्तुरुपाधिभावमि**ति अप्राधान्यात् कर्तारं प्रति विशेषणभावं प्रापिता तेन तस्या निमग्नत्वात् तदपेक्षपौर्वकाल्याभावभ्रमः ! कर्त्ता च द्विविधः—शुद्धः क्रियान्तरापेक्षयानुभूतकारकान्तरसम्बन्धश्च । आद्यो यथा विपच्येत्यादौ । द्वितीयो यथा 'यां दृष्ट्वे'त्यादौ । [५]**विषयविषयिभावे**ति । भयपक्षपतनक्रियाद्वयापेक्षं निरीक्षणस्य पौर्वकाल्यम् । मृत्युरेव हि निरीक्षते बिभेति पक्षे च पतति । केवलं पक्षपतनापेक्षया भयक्रियाया एव विषयत्वम् । **स्मरे**ति अहं संस्मृत्य न शाम्यामीत्यर्थः । **ननु सर्व एवे**ति । सर्वः गुणसमवेक्षितुर्लोकस्य कर्त्तुः स एव कर्मभूतः पूज्यतामेतीत्यर्थः । सर्वो गुणसमवेक्षिता लोकः पूज्यो भवतीत्यर्थः । + **विशेषणसम्बन्धश्चे**ति यत् स्वल्पं लाभक्रियाविषयस्तद्बहुत्वेन विशेष्यते । **कर्तुरुपाधितये**ति अत्र शान्त्यादिक्रियायाः कर्त्तृसम्बन्धित्वेनोपादानमपि सङ्ग्रहीतव्यम् । **पौर्वापर्यं क्रियाणामि**ति । इह द्विविधं क्रियाणां पौर्वापर्यं शाब्दं वास्तवं च । तत्र शाब्दं प्रायेणाख्यातशब्दवाच्यया प्रधानक्रियया सह गुणक्रियाणां, तासां तया सह गुणप्रधानभावेन सम्बन्धस्योचितत्वात्, 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादि'ति न्यायेन गुणक्रियाणां परस्परं सम्बन्धाभावाच्च । वास्तवं तु यद्वस्तुबलप्रवृत्तं, तद् गुणक्रियाणामपि सम्भवत्येव । आपेक्षिकस्य गुणप्राधान्यस्य तास्वपि भावात् सम्बन्धोपपत्तिः, यथा पश्य मृगो धावतीति प्रधानक्रिययोः । एवञ्च गुणक्रियागतवास्तवपौर्वापर्याश्रयेण क्त्वाप्रत्ययस्य प्रयुज्यमानत्वात् शाब्दप्राधान्येतरभावो न प्रयोजकः । अस्य न्यायस्यात्रापीत्थमेव स्थितिरिति बहुतरलक्ष्यसिद्धिः । **घटतीत्यादि** घटत्वमापद्यते । घटतीति प्रातिपदिकाद्वक्ष्यमाणक्रमेण क्विपि परस्मैपदम् । एवं नाघटन्निति शतृप्रत्ययः । इह हि घटादयः शब्दाः स्वविषये प्रवर्त्तमानाः प्रवृत्तिनिमित्तं किञ्चिदवलम्ब्य प्रवर्त्तन्ते । तच्च तेषां प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयणीयं यत् पदार्थस्य स्वरूपीभूतम् । न हि परभूतेन घटत्वसामान्यादिना परत्र व्यपदेशो न्याय्यः, परत्वाविशेषे सर्वत्र सर्वे व्यपदेशाः स्युः । न हि स्वयमप्रकाशमानस्वभावो घटः प्रकाशत इति व्यपदिश्यते । स्वयमश्वेतस्वभावो वा प्रासादः श्वेत इति । एवञ्च स्वरूपेण घटत्वेन घटो घट इति व्यपदिश्यते । स्वरूपभूतं च घटत्वं साध्यत्वेन प्रतीतेर्घटत्वापत्तिलक्षणा क्रियोच्यते । सैव च घटना घटात्मतारूपा । तस्यां च स(न्तु ? तो) नाममात्रात् क्विबादयः कार्याः । आदिग्रहणेन क्यच्क्यङौ गृह्येते । क्विपि कृते कर्तर्युत्पन्नस्याच्प्रत्ययादेरार्धधातुकस्य लोपः कर्त्तव्यः । सर्वत्रोपमानप्रतीतिरन्यस्यान्यरूपापत्तेरौपम्यप्राणत्वात् । पुत्रीयति च्छात्रः हंसायते काकः इत्यादौ हि च्छात्रकाकयोः क्रमेण पुत्रत्वहंसत्वापत्तिः सादृश्यपर्यवसायिन्येव प्रतीयते । ततश्च प्रतीत्यनुगुणत्वेन लक्ष्यसिद्ध्यर्थमन्यथा लक्षणं प्रणेतव्यम् ।

प्रसिद्धलक्ष्यसिद्ध्यर्थं लक्षणं तच्च भिद्यते ।
अभियोगस्य वैशिष्ट्यात् तत्कृतं तच्च गृह्यते ॥ २ ॥

इत्यन्तरश्लोकः । यथा हि भवत्यादिशब्दं लटि तिपि शपि च कोविदाचक्षते । अन्ये तु (श्ति?)ति

+ इदं प्रतीकं मूल(व्यक्तिविवेक)कोशयोर्नोपलभ्यते । किन्तु इदं 'अकृत्वा परसन्तापमि'ति श्लोकोपपादकवाक्ये "अत्र हि प्रकरणादिगम्याया लाभक्रियाया अनुपादानं करणादीनां भिन्नकर्तृकत्वभ्रमहेतुः" इत्यत्र 'अनुपादानम्' इति पदानन्तरं निवेश्यं स्यात् ।

शब्दमविकरणं च ब्रुवते । अपरे तु भवत्यादेरातिप्रत्ययं कुर्वन्ति । सर्वेषु पक्षेषु भवत्यादिरेव शब्दः साध्यः । एवं घटादयः शब्दा व्युत्पाद्याः । ते च लक्ष्याविरोधेन यथाप्रतीति व्युत्पाद्यन्ते। अतश्च घटादिशब्दात् क्विप्यजादौ प्रत्यये तल्लोपे च कृते प्रायोगिका घटादयः शब्दा व्युत्पाद्याः। तत्सिद्धये चैवम्भूतलक्षणमुक्तन्यायेन प्रणेतव्यमेव। ननु घटत्वमापद्यत इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्ते कथं घटशब्दस्तत्राप्येवमिति चेदनवस्था। घटेर्धातोरच्प्रत्ययेन कृतेन किमपराद्धं, येनैषा कुकल्पनाश्रीयते। नैतत्। प्रायोगिकघटशब्दसिद्ध्यर्थं घटिरच्प्रत्ययान्तः प्रवृत्तिनिमित्तैकदेशाभिधायी उपायमात्रत्वेन गृह्यते। न तु तस्य स्वतन्त्रत्वेन प्रयोगः । स्वरूपीभूतघटत्वापत्तिलक्षणं हि घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेकदेशश्च घटत्वमुपायभूतस्य घटशब्दस्यार्थः। स च घटशब्दोऽत्र प्रकृतित्वेनैव प्रयुज्यते, यथा 'मृगाङ्कनिभमानन'मित्यत्र समासविषयत्वेन निभशब्दः। शक्तिस्वाभाव्याद्धि निभशब्दो वाक्ये न प्रयुज्यते। एवमत्र घटशब्दः प्रायोगिकघटशब्दप्रकृतित्वमपहाय न क्वचित् प्रयुज्यते। घटत्वमापद्यत इत्यत्र विवक्षायां घटो भवतीति तु प्रक्रियावाक्यमेतत्। अतश्चानकारान्तेभ्य इकारान्तादिभ्यो व्यञ्जनान्तेभ्यश्च क्विप्यजादौ तल्लोपे च दधि भिषगित्यादयः शब्दाः सिद्धा भवन्ति।

मूलं च तस्या इति। **नन्वचे**तनानां घटादीनां सत्ताप्रतिलम्भलक्षणायां क्रियायां परामर्शलक्षणस्वातन्त्र्यलक्षणस्वभावं कर्तृत्वं नोपपद्यते तस्य चेतयदर्थेष्वेवोपपत्तेरित्याशङ्कयोक्तं **मूलञ्चे**ति। इह खलु घटादीनां पदार्थानां बहिः सिद्धावपि प्रतिपत्तर्यसिद्धावसिद्धिरेव बहिः सत्तामात्रेणासत्कल्पेन व्यवहर्तृणां व्यवहारासिद्धेः। प्रतिपत्तरि च सिद्धिः प्रकाश एव। स चाप्रकाशमानानां प्रकाशं प्रति ताटस्थ्येनावस्थितानां न भवति सम्बन्धानुपपत्तेः। प्रकाशमानत्वं च प्रकाशाविशिष्टत्वेन प्रकाशरूपतयैव। प्रकाशश्च निष्परामर्शत्वेन स्फुरत्त्वारहितत्वाज्जडकल्प एव। परामर्शः स्वातन्त्र्याख्यं कर्तृत्वम्। तदिहैकैकोऽपि पदार्थः प्रकाशात्मतया लब्धस्वातन्त्र्यस्वभावः परमेश्वरः कर्तृत्वमनुभवत्येव। यदुक्तं तत्रभवता—"प्रदशोऽपि ब्रह्मणः सारूप्यमनतिक्रान्तश्चाविकल्प्यश्चे"ति। ततश्च विश्वस्याविष्करणक्रियास्वतन्त्रस्वभावपरमेश्वरसम्बन्धिनीं चित्राभासाविष्कृतिं मूलत्वेनावष्टभ्य घटादयोऽपि प्रकाशैकात्मानः सत्ताव्यापृतौ स्वतन्त्रतामनुभवन्त्येव। अनेनैवाशयेनोक्तं 'मूलं च तस्या' इति। एतदेव प्रकटीकरिष्यति '**सत्ता**यां व्यापृतिश्चेयमि'ति। [६]**यः कश्चिदि**ति। क्रिया वान्यो वेति व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनाव्याप्तिं दर्शयति। **प्रवृत्तौ त्वि**ति। प्रवृत्तिनिमित्तस्य नियमेन क्रियारूपतां दर्शयितुं **त्विति**। **तयो**रित्युपमानाचारयोः। **अश्वत्वमासादयती**ति। आत्मदर्शनाभिप्रायेण। दर्शनान्तरे त्वश्व इवाचरतीत्यर्थः स्यात्। **न तत्त्वासादनमि**ति। अश्वत्वासादनमनश्वसदृशक्रियस्य न युक्तमिति सादृश्यं सामर्थ्यात् प्रतीयते, यथाब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याहेत्यत्र ब्रह्मदत्तसादृश्यं गम्यते तद्वदेवात्र द्रष्टव्यम्। **नाम्न** इति। सत्त्वप्रधानस्य शब्द(स्य ?) वर्णैकदेशादिस्वरूपस्य नाम्नो यः शब्दवर्णैकदेशादिरर्थस्तस्य। **अत एव** सत्तासादनरूपक्रियास्वभावतयैव धात्वर्थत्वमुक्तम्। तथा हि। अणादयः शब्दार्थाः गडिवदनैकदेश इति धातुकारः पपाठ। धातुशब्देन धातुपारायणं शास्त्रं लक्ष्यते। **बहिरङ्गत्वाच्चे**ति। चशब्देन पूर्वकारिकागतोऽसमन्वयः समुच्चीयते। **यथा भवत्यधिश्रित्य पाचकोऽयमिति** उभयवादिसिद्धो दृष्टान्तः। **इत्थं चास्तिभवत्यादीति**। कारिकाद्वयं पूर्वमेव निर्णीतार्थम्।

इत्थं चायं ग्रन्थकारः—

कर्तृभेदविषयां विरुद्धतां त्वो निवार्य घटितक्रियाभिधः।
प्रौढवादरचनाविचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कवीन् व्यधात् ॥ ३ ॥

भावप्रधानमिति। नामपदानां पूर्वोक्तया युक्त्या सत्यपि क्रियाशब्दत्वे क्रियाया अप्राधान्यम्। आख्यातपदानां पुनः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् क्रियाप्राधान्यम्। **असत्त्वभूतार्था** इति। असत्त्वभूतत्वमसिद्धस्वभावत्वम्। त्रयाणामवान्तरविशेषसद्भावेऽपि सामान्यलक्षणम्। तानवान्तरविशेषानाह– **तेषामि**ति। +व्यापारभेदः क्रियाविशेषकत्वमुपसर्गाणाम्। प्रयोगनियमश्च तेषां धातोः पूर्वं प्रयोगः। निपातैस्तु चादिभिर्भावसत्त्वयोरात्मभेदः प्रत्याय्यत इति स तेषां व्यापारनियमः। तत्र भावगतमात्मभेदप्रत्यायनं यथा पचति पठति च, सत्त्वगतन्तु देवदत्तो यज्ञदत्तश्चेति। रूपं च शब्दस्वरूपादिः। अर्थः समुच्चयादिः। प्रयोगनियमश्चादीनां सयुच्चेतव्यादिवाचिभ्यः परप्रयोगादिः। **क्रियाविशेषे**ति। तथा हि शाकल्यसंहितामनु प्रावर्षदित्यादौ निशमनादिक्रियाविशेषोपजनितो यः संहितावर्षयोः कार्यकारणसम्बन्धस्तस्यानच्छेदः संहिता कारणं वर्षं कार्यमित्येवंरूपः, तत्प्रत्यायनं कर्मप्रवचनीयानां व्यापारः। प्रयोगनियमोऽत्र निपातवत्। [७]**द्विधेति**। सुबन्तातिङन्ततया। **चतुर्धे**ति। नामाख्यातोपसर्गनिपातत्वेन। **पञ्चधे**ति। कर्मप्रवचनीयः पञ्चमो भेदः। **अपोद्धृत्ये**ति वैयाकरणदर्शने वाक्यस्यैव वाचकत्वम्। ततः पदानामपोद्धृत्यान्वाख्यानं यथा पदेभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादीनाम्।

वाक्यमिति। 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायेन क्रियैदम्पर्याद्वाक्यस्य क्रियाप्राधान्यम्। **साकाङ्क्षावयवमि**ति। देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ वाक्य एकैकस्य पदस्य खण्डनायां साकाङ्क्षत्वम्। अखण्डितैस्तु पदैः परं पदान्तरं नाकाङ्क्ष्यते। **गुणवत्** क्रियाकारकविशेषणयुक्तम्। केचित्तु क्रियायाः प्राधान्यस्योक्तौ कारकाणां परार्थत्वाद् गुणत्वमिति तद्युक्तमित्याहुः। **एकार्थमि**ति। प्रधानभूतक्रियारूपैकार्थमित्यर्थः।

अर्थोऽपीति। शब्दस्य व्यापारान्तरनिराकरणार्थमर्थद्वैविध्यघटनम्। तथा हि। वृद्धव्यवहारात् सङ्केताद्वा शब्देष्वर्थनिर्णयः। तेषां च यत्रार्थे विद्यमानत्वं तस्य वाच्यत्वमेव। अन्यस्य तु तेषामभावादर्थसामर्थ्यादवगतिः। **न चासम्बद्धोऽर्थस्तमर्थं प्रत्याययति**। सम्बद्धाच्चार्थादर्थान्तरप्रतिपत्तावनुमानमेव। तेन लक्षणाया अनुमानान्तर्भावः प्रतिपादितो भवति। तस्य च व्यापकत्वात्। यद्यपि च सौगतैर्लक्षणार्थव्यापार इष्यते न शब्दव्यापारः "(पक्षो ?)धर्मी अवयवे समुदायोपचारादि"ति शब्दोपचारं परिहृत्य समुदायस्वभावार्थोपचारवचनात्, तथापि वक्ष्यमाणनयेनानुमानलक्षणयोगादनुमानमेवैषाभ्युपगन्तव्या। न च लक्षणायामनुमानस्यान्तर्भाव इति वाच्यं, तस्य तत्परिहारेण वृत्तेर्व्यापकत्वात्। व्यञ्जकत्वमनुमानमेवेति वक्ष्यते वितत्य। तदेवं वाच्यानुमेयत्वभेदेनार्थस्य द्वैविध्यम्। **श्रुतिमात्रेणे**ति। **यत्रास्य** शब्दस्य **श्रुतिमात्रेणो**च्चारणमात्रेण **तादर्थ्यम्** अर्थविषयत्वं प्रतीयते. स मुख्योऽर्थः। **गौणम्**। उक्तयुक्त्या परमार्थत आनुमानिकम्। **यत्नोपपादितं** प्रतिबद्धार्थसामर्थ्योपनीतम्। **तत एव** वाच्यात् **तदनुमिताद्** वाच्यानुमितात् लिङ्गभूतात्। **स च त्रिविध** इति। तदेतत् प्रथममुपक्षिप्तम् 'अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम्' इति। तदुपपादयितुमासूत्रयति। (*योग्यो वा स्वशब्देन प्रतिपा-

---

+ मूले तु व्यापारनियमपदं दृश्यते।

* '**आद्यौ वाच्यौ** स्वशब्देन प्रतिपादयितुं योग्यौ वाच्यतासहिष्णू' इति पठनीयं स्यात्। 'क्वचिच्छब्दवाच्याविति तु पाठान्तरप्रदर्शनम्।

दयितुं योग्यो वाच्यतासहिष्णुः?) क्वचिच्छब्दवाच्याविति । 'द्विविधो हि शब्दः पदवाक्यभेदादि'ति पूर्वोपक्रान्तयोः पदवाक्ययोरेवार्थं निरूपयति — **निरंशत्वात्** भागरहितत्वात् । **वाक्यार्थस्त्विति** । तथा हि । **वाक्यार्थो** द्विविधः वाच्योऽनुमेयश्च । तत्र वाच्यस्यैकवाक्यार्थत्वान्निरंशस्यापि विधेयानुवाद्यांशरूपत्वेनांशकल्पनं क्रियते । विध्यनुवादभावमन्तरेण तयोरंशयोः समन्वयायोगाद् । विधेयश्च कश्चिल्लोकप्रसिद्धतयोपपादनानपेक्षः, कश्चित् पुनरप्रसिद्धत्वादुपपादनापेक्षः । उपपादनं चात्र नानुमानम् । अप्रतीतप्रतीत्युत्पादनाभावाद्, अपि तु शब्दप्रतातिस्यैवार्थान्तरन्यासन्यायेन समर्थनम् । ततश्चोद्भटकाव्यहेतुन्यायेनानुमानं व्यवस्थितम्, अर्थान्तरन्यासन्यायेन तूपपादनम् । साध्यसाधनभावः पुनरुभयानुयायी । अत एव वाच्यार्थविषयादनुमेयार्थविषयं साध्यसाधनभावं पृथग् +वक्ष्यति, 'अनुमेयार्थविषयो यथे'ति । **तत्रेति** तयोः सिद्धासिद्धयोर्विधेयांशयोर्मध्ये । **सिद्धौ** उपपादनानपेक्षत्वे । **शुद्ध** उपपादनानपेक्षो विध्यनुवादभावः । **हिमालयो नाम नगाधिराज** इति । अत्रास्तीति हि विधिः सुप्रसिद्धत्वादुपपादनानपेक्षः । द्वितीयस्तु साध्यसाधनभावरूपो द्विविधः अतिप्रसिद्धत्वादुपपादकोपादानानपेक्ष उपपादकोपादानापेक्षश्चेति । उपपादकोपादानापेक्षश्च द्विविधः । शाब्दश्चार्थश्च । तत्र शाब्दो यत्र हेतुत्वेनोपादानम् । आर्थो यत्रोपात्तस्य हेतुत्वम् । सोऽपि च शाब्दार्थत्वभेदेन द्विविध उपपादकोपादानापेक्षः साध्यसाधनभावः प्रत्येकं पदवाक्यार्थरूपतया द्विधा भवंश्चतुर्धा भवति । पदार्थो हि पदार्थान्तरं प्रति हेतुत्वं भजते वाक्यार्थो वा वाक्यार्थान्तरं प्रतीति **पूर्वं** विधेयस्यासिद्धावुपपादनापेक्षत्वम् । ***सोऽपि च** साध्यसाधनभावरूपोऽपि च । एकपदार्थगतत्वेन साध्यसाधनभावनिराकर(णा)त्र विरोधः कश्चित् । पदार्थस्य **तु** जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपेण चातूरूप्यं तथाभूतस्य च यथासम्भवमनुभयरूपत्वेन धर्मधर्मित्वेन च भेदः । धर्मस्यापि सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां द्वैरूप्यम् । सामानाधिकरण्ये विशेषणद्वारेण हेतुत्वादार्थः साध्यसाधनभावः । वैयधिकरण्ये तु शाब्दः पञ्चम्यादिना हेतुत्वेनोपादानात् । वाक्यार्थस्य कारकवैचित्र्याद् वैचित्र्येऽपि क्रियैक्यादेकरूपत्वम् । (†आगमस्य निबन्धाप्रसिद्धिरूपत्वेन द्वैरूप्यम् । अनुमानमात्रं न गणितम्?) तत्र यथादिशब्दानां हेतुत्वप्रकाशकानां प्रयोगे वाक्यार्थगतः शाब्दः साध्यसाधनभावः । तत्र च क्वचिदनुमानानुमेयभावोऽप्यस्ति अप्रतीतस्य प्रतीत्यापादनाद् यथा '‡सरस्यामि'ति वक्ष्यमाणोदाहरणे । यत्र तु हेतुत्वप्रकाशकस्य कस्यचिन्न प्रयोगस्तत्रार्थः यथोदाहरिष्यते । एवमुपपादकोपादानापेक्षः साध्यसाधनभावः पदार्थवाक्यार्थयोः प्रत्येकं शाब्दत्वार्थत्वभेदेन चतुर्विधः सन् बहुविधः प्रपञ्चितः । सर्वस्य चास्य साध्यसाधनभावस्य प्रमाणसिद्धाविनाभावमूलत्वम् । प्रमाणं च त्रिधा लोकवेदाध्यात्मरूपत्वेन । तत्राध्यात्मं प्रत्यक्षम् । निबन्धप्रसिद्धरूपं वेदः । अनिबन्धप्रसिद्धस्वभावं लोकः । भङ्ग्या प्रत्यक्षागमरूपं प्रमाणद्वयं स्वीकृतम् । आगमस्य निबन्धानिबन्धप्रसिद्धरूपत्वेन द्वैविध्यम् । अनुमानमत्र न गणितं तस्योपकार्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् । तत्र **चन्द्रं गतेत्यत्र** कारणभूतं साधनमनुपात्तमतिप्रसिद्धत्वात् । **कयासि कामिन्नित्यत्र** सापराधत्वं पादानतत्वे कारणभूतं साधनमार्थं पदार्थरूपम् । कोपनात्वं चावधूतत्वे तथाभूतमेव । लोकप्रमा-

---

+ मूले ९ पृष्ठे । *'स च' इति तु मूले पाठो दृश्यते ।

† कुण्डलनान्तर्गतं वाक्यमिदं लेखकेन भ्रमादिह लिखितमिति भाति ।

‡ मूले ९ पृष्ठे ।

णसिद्धश्चात्र 'कार्यकारणभावः अतिप्रसिद्धत्वाभावात् साधनमुपात्तमेव। [८] **अयाचितारमिति**। अयाचनं' कारणानुपलब्धिरूपमार्थं पदार्थरूपम्। वेदप्रमाणसिद्धकार्यकारणभावसम्बन्धं याचनं हि कन्याग्राहणशक्तत्वस्य कारणम्। कारणाभावाच्च कार्याभावः साध्यः। कार्याभावप्रतीत्युत्पादनानुमानमेतत्। **अनिराकरणादि**ति। **कर्तु**र्नृपादेः। **कर्मणा** हिरण्यादिना। **ईप्सितम्** आप्तुमिष्टम्। ब्राह्मणादि सम्प्रदानम्। तच्च त्यागाङ्गं त्यजनस्योपकरणभूतं तेन विना त्यागासम्भवात्। तच्च त्रिधा प्रेरकं याचकब्राह्मणादि। अनुमन्तृ सद्ब्राह्मणादि। अनिराकर्तृ देवतादि। 'पशुपतिरि'त्यादावार्थं पदार्थरूपमध्यात्मप्रमाणसिद्धसम्बन्धं साधनम्। [९] **द्विषतामि**ति। तथाहि। शत्रूणां गुरुरप्युदयः सुखेन मृष्यते परैः, अस्वन्ततरत्वाद् अतिशयेनारमणीयपरिणामत्वात्। तथा महानपि परिक्षयः सुखेन न मृष्यते फलसम्पदौन्मुख्यात्। **दुर्मन्त्रात्कुनयान्मद्या**दित्यत्र धर्मधर्मिभावो नास्ति। शाब्दं तु पदार्थरूपं साधनम्। लोकप्रसिद्धश्च सम्बन्धः। **निवार्यतामि**ति। अत्र वाक्यार्थस्य साधनत्वं यत्र सम्बन्धो वेदसिद्धः। **दिवं यदि प्रार्थयसे** इति। अत्र प्रार्थनीयनिष्ठस्य प्रार्थयितृत्वात्मकस्य प्रार्थनस्य प्रार्थनीयगतं दूरत्वपरायत्तत्वाभ्यामसुलभत्वं कारणं, तद्विरुद्धं निकटत्वस्वायत्तत्वाभ्यां सुलभत्वमिति तदुपलभ्यमानं स्वविरुद्धकार्यस्य प्रार्थनस्य श्रमलक्षणप्रवृत्तिपर्यन्तस्याभावं गमयतीति प्रथमेऽर्धे कारणविरुद्धोपलब्धिः। द्वितीयेऽर्धे तस्यैव प्रार्थयितृत्वस्याप्रार्थनीयत्वं व्यापकं, तद्विरुद्धं च प्रार्थनीयत्वं तदुपलभ्यमानं स्वविरुद्धव्याप्यस्य प्रार्थयितृत्वस्याभावं गमयतीति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। (प्रार्थनीयत्वादेरपि सिद्धं?) तदेवं वाक्यार्थगतत्वेन वाच्यनिष्ठं शुद्धं विध्यनुवादभावमस्त्युत्तरस्यामित्यादौ प्रतिपाद्य तत्संलग्नत्वेन साध्यसाधनभावः प्रतिपादितः।

वाच्यानुमेयार्थविषयत्वेन द्विविधः साध्यसाधनभाव उद्दिष्टः। तत्र वाच्यार्थविषये तस्मिन्निर्णीते अनुमेयार्थविषयं निर्णेतुमाह— **अनुमेयार्थेति**। अत्र व्यक्तिवादिना व्यङ्ग्यत्वेन योऽर्थ उक्तः स इहानुमेयत्वेनोच्यते, व्यक्तेरनुपपत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् शब्दस्य व्यापारान्तराभावाच्च। **पत्यु**रिति। अत्र विशिष्टाशीर्वचनमौत्सुक्यादेर्व्यभिचारिणो विभावः, सख्या माल्येन ताडनं च अनुभावः। तौ व्यभिचारिभावं कारणत्वात् कार्यत्वाच्च गमयतः। स च सहकारित्वाद् रूपमिव रसो रतिरस्थायिभावं गमयति। [१०] **एवंवादिनी**ति। अत्र लज्जाख्यस्य व्यभिचारिणो देवर्षेरेवंवादित्वं पितुश्च पार्श्ववर्तित्वं कारणत्वेन द्वौ विभावौ, तथाधोमुखत्वं लीलाकमलपत्रगणनं च कार्यत्वेन द्वावनुभावौ गमकत्वेन स्थितौ। सा च गम्यभूता लज्जा सहचारित्वाद्रतिं गमयति। ततश्चात्रानुमितानुमेयार्थनिष्ठत्वम्। एवं **प्रयच्छते**त्यत्रावसेयम्। अत्र हि **मानिनी** प्रकृत्यैवाभिमानवती न तु सर्वसहा। **दयितेन** आत्मरागविषयेण न तु पतिमात्रेण। पुष्पाणि प्रदातुम्। **विपक्षस्य** विद्वेषिण्याः सपत्न्याः न तु तटस्थायाः **गोत्रं** गां वाचं त्रायतेऽन्यस्माद् व्यवच्छिनत्ति नियतविषयत्वेन स्थापयति यत्तन्नाम **लम्भिता** गोत्रस्खलनविषयभावं प्रापिता विशिष्टमनुभावमकरोदिति तावदर्थः। अत्र लज्जादेर्व्यभिचारिणो विपक्षगोत्रग्रहणं विभावो 'न किञ्चिदूचे' इत्यनुभावश्च गमकत्वेन स्थितौ। स च लज्जादिः सहचारित्वादीर्ष्याविप्रलम्भं गमयतीति। **चित्रपुस्तकादावि**ति। आलेख्यलेख्यादौ सन्तमसावस्थिते प्रदीपादिना प्रकाशिते झटित्यद्भुतार्थप्रकाशनाच्चमत्कारो जायते। तद्वद्रसादावित्युपचारप्रयोजनम्। **स एव विधी**ति। इहाभिधेयानभिधेयत्वेन द्विविधोऽर्थः। अभिधेयो विधिनिषेधादिः प्रसिद्ध एव। अनभिधेयः पुनः

काक्काभिधेयोऽनुमेयश्चेति द्विविधः। प्रत्येकं च विधिनिषेधादिरूपत्वेन भेदः । तत्र काक्काभिधेयो विधिनिषेधरूप इहोदाहृतः । अनुमेयः पुनः 'अत्ता एत्थे'त्यादौ 'भम धम्मिअ' इत्यादौ चोदाहरिष्यते । यो ह्यनभिधेयो विधिः स क्वापि निषेधद्वयानुमितो भवति । तदपि निषेधद्वयं नामार्थनिष्ठमाख्यातार्थनिष्ठं च द्विविधमुदाहृतम् । [११]**श्रूयमाणानामि**ति । वर्णानां **ध्वनिव्यपदेश्यानां** व्यञ्जकानां तथा स्फुटत्यस्मादर्थ इत्यन्वर्थनाम्नः स्फोटस्यान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यस्याखण्डवाचकस्य जन्यजनकभावेन गम्यगमकत्वाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमिति तत्साम्येन व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वघटनमयुक्तमेव ।

ननु विभावादीत्यादिना विभावादिभिस्सह रसादीनां निमित्तनिमित्तिभावेन क्रमिकप्रतीतिसिद्धेर्ध्वनिकारेणाभ्युपगतत्वान्मुख्यं व्यङ्ग्यत्वं दूषयित्वा गम्यत्वं समर्थितम् । अलौकिकचमत्कारसिद्धिप्रयोजनश्च व्यङ्ग्यत्वोपचारः संश्रितः । ***तत्र व्यक्तिवादिनो व्यङ्ग्यत्वाभ्युपगमेऽयमभिप्रायः**—इह विभावादेस्स्वभावनिमित्तप्रतिपत्तिकाले निमित्तिनो रसादेः प्रतिपत्तिर्नास्ति निमित्तिनो निमित्तमुखप्रेक्षित्वेन निमित्तप्रतीत्युत्तरकालभाविप्रतीतिकत्वात् । ततो व्यङ्ग्यत्वं नोपपद्यते । गम्यत्वं पुनर्निर्बाधमेवेति तावद् भवतोऽनुमानवादिनः परमार्थः । न चैतदस्माभिरपह्नूयते घटप्रदीपादौ व्यक्तिविषये तथा दर्शनात् । किन्तु व्यङ्ग्यत्वाभिमते रसादौ यदा प्रतिपत्तिर्जायते, तदा व्यञ्जकस्य विभावादेः प्रतिपत्तिर्न निवर्त्तते तत्सहभावेन रसादेः प्रतीतेः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेन तु वास्तवक्रमाभ्युपगमो व्यञ्जकाभिमतविभावादिप्रतीत्युपक्रमाभिप्रायेण । व्यञ्जकप्रतीतिकाले हि नियमेन व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति नास्माकमाशयः । व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले तु नियमेन व्यञ्जकप्रतीतिर्भवत्येवेत्याशयेनाक्रमत्वं व्यक्तिश्च (†समर्थिता ?) तथा चोक्तम्—'न हि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति वाच्याविनाभावेन तस्य प्रकाशादि'त्यादि,न तु विपर्ययेणोक्तं—'न हि वाच्ये प्रतीयमाने व्यङ्ग्यबुद्धिर्दूरीभवती'ति । निमित्तनिमित्तिभावस्तु नाङ्गीकृतोऽस्माभिः । केवलं सोऽन्यादृशो गम्यगमकभावप्रयोजको, यत्र गम्यस्य गमकोपरागो न प्रतीयते । अन्यादृशश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावप्रयोजको, यत्र प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकोपरागप्रतिपत्तिः । तेन नास्ति रसादीनां व्यङ्ग्यत्वे विप्रतिपत्तिः । यदपि विभावादीनां रत्यादीनां च कृत्रिमत्वमाश्रित्यानुमानमेव समर्थितम् । ‡औपमानिकं च व्यङ्ग्यत्वं स्थापितं तदप्यसमीचीनम्, यतः सहृदयानामेव चर्वयितृत्वाच्चर्वणानुप्राणत्वाच्च रसस्य तद्गतमेव रसस्वरूपं निरूपणीयम् । न रसादिरनुकार्यस्थः, नानुकर्तृस्थः केवलं देशकालप्रकृत्यवस्थाप्रतिनियमावत्रोटनेन साधारण्येन प्रतीतेः । रामानुकर्त्रोरपि तत्रानुप्रवेशात् तद्गतत्वेनापि व्यपदेशो नातीवासम्बद्धः । न तु तद्गतत्वेनैव तस्य व्यवस्थानं युक्तं यतः 'स्थाय्येव रसीभवेदि'ति मुनिवचनप्रामाण्यात् स्थायिनो रसत्वे नीरसानां च रसचर्वणाभावे स(म्भा ?)द्भाविवासनात्मकरत्यादिस्थायिभावानां चर्वणैकगोचराणां रसत्वमित्यास्माकीनो राद्धान्तः । न च तत्र रत्यादीनां रसानां कृत्रिमत्वम् । नापि कारणादीनां साधारण्येन प्रतीतेर्विभावादिव्यपदेश्यानां वस्तुसद्भावित्वात् कृत्रिमत्वम् । तथाभूतसहृदयप्रतीतिगोचराणामेव तेषां मुख्यतया विभावादित्वम्, अन्येषां तु कारणादित्वम् । "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति मुनिनैतदाशयेनैव लोकोत्तरविभावादिशब्दव्यपदिष्टं च । तस्माद्विद्यमान एव वासनात्मा रत्यादिः स्थायिभावो विभावादिभिः सम्बन्धस्मरणादिव्यवधानमन्तरेण व्यक्त इति स्थितौ मुख्यमेव व्यङ्ग्यत्वं रसस्य नौपचारिकं नाप्यनुमेयत्वमिति तावत् सुव्यवस्थितम् । एवं भावादीनामपि ज्ञेयम् । यत्तु सदसद्विषयत्वेन चतु-

* रसस्य मुख्यं व्यङ्ग्यत्वं स्थापयितुमाह तत्रेत्यादि । † 'समर्थिते' इति युक्तम् ।
‡ औपमानिकम् औपचारिकम् ।

विधा व्यक्तिरत्रोन्मीलिता तदपि न सङ्गतं घटप्रदीपन्यायस्यात्रेष्टत्वात्। योऽपीन्द्रियगोचरतापत्ति-प्रसङ्ग उद्भावितः सोऽप्यसमञ्जसः। न ह्यात्मीयेन लक्षणेन परमतं दूष्यते। न हीन्द्रियगोचरतापत्तिः केनचिद्व्यक्तिलक्षणं कृतं 'स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः। यथा दीपो घटस्ये'ति सामान्येन धीगोचरतापत्तिलक्षणत्वाद्व्यक्तेः। ततश्च रसादौ व्यङ्ग्यत्वमनवद्यमेव। यत् पुनर्वस्त्व-लङ्कारयोर्नियमेन वाच्यानन्तरकालभावित्वेन प्रतीतेर्व्यङ्ग्यत्वमसमञ्जसं भवतीत्युक्तं, तत्र प्रति-विधीयते। इह शब्दस्याभिधालक्षणाभेदेन द्विविधो व्यापारश्चिरन्तनैरभ्युपगतः। न स तृतीयक-क्ष्यानिक्षिप्तेऽर्थे प्रगल्भत इति तत्र व्यापारान्तरमभ्युपेयम्। रसादौ च तत्तुल्यकक्ष्ये व्यञ्जनमुप-पादितमितीहापि तदेव संश्रयितुं युक्तम्। यत् तत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः सहप्रतीतिर्नास्तीत्युक्तं तदपि न युक्तं रसादिन्यायेन व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्यापि प्रकाशकस्य प्रतीतेः। वाच्यकाले तु यद्व्य-ङ्ग्यस्य न प्रतीतिस्तत्र दूषणमित्युक्तमेव। नन्वविरोधिव्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्य कथञ्चित् प्रती-तिरस्तु। 'भम धम्मिअ' इत्यादौ तु विरोधिव्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्य कथं प्रतीतिः। नैष दोषः। (तत्रापि प्रकाशतया। यत्र तु यत्ततो सत्येनापि प्रतीतिसद्भावाद्व्यङ्ग्यत्वं नासमञ्जसं किञ्चित् यच्च?) काव्यार्थो गोप्यमानत्वेन प्रतिपत्तृमात्रस्याप्रतिभातः सहृदयस्यैव भासते जातीपलण्डुन्या-येन नि(गुम्भ?)कुम्बितस्य प्रकटनात् व्यक्तिवाचो युक्तिरेव लौकिकी समीचीनेति तत्र व्यञ्जकत्वमेव साधीय इति।

अधुना अक्षरार्थः प्रकाश्यते। **रत्यादिप्रतीतिरेव रसादिप्रतीतिरि**ति 'स्थाय्येव रसीभवेदि'ति वचनात्। **वाच्याविनाभावेने**ति। अत्र ध्वनिकृतो नानुमानाङ्गमविनाभावोऽभि-प्रेतः। किन्तु निमित्तत्वमात्रं यदनुमानेऽपि सम्भवति यथा 'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणो-च्यते' इत्यत्र। अनुमानवादिनस्तु अनेनैव शब्दच्छलेनोत्थानम्। अक्रमप्रतीतित्वं **समाधित्सु-भिः** परिहरद्भिः **लिख्यते परमि**त्यन्वयः। **तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेने**ति। विभा-वादीनां रसानां च व्याख्या(तं?)तो यो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोपयोगी निमित्तनिमित्तिभावस्तदभिप्रा-येणैतद् ध्वनिकृतोक्तम्। [१२]**पर्यायोक्तादौ** अलङ्कारविशेषे। आदिशब्दात् समासोक्त्यादिग्रहः। **गुणीभूतव्यङ्ग्ये अलङ्कारव्यतिरिक्ते** 'ग्रामतरुणं तरुण्या' इत्यादौ यदनलङ्कारत्वेनोक्तम्। अत्रा-दिग्रहणादन्यगतोऽनुमानानुमेयभावः स्वीकृतः। **तद्भावहेतुभावौ** तादात्म्यतदुत्पत्ती। **तद-वेदिन** इति। अत्र तच्छब्देन तौ परामृष्टौ। नन्वत्र विद्वदविद्वद्भेदेन व्याप्तिसाधनप्रमाणविषयस्य दृष्टान्तस्याप्रयोगः प्रयोगश्चोक्तः। न च काव्ये कदाचिद् दृष्टान्तस्य प्रयोगो दृश्यते। तत् कथम-त्रानुमानसमर्थनम् उच्यते। काव्यानुमानं तर्कानुमानविलक्षणं काव्यस्य चमत्कारसारत्वात्। [न्]यायमुखेनापि चमत्कार एव विश्रान्तेः। तर्कानुमानं तु कर्कशन्यायरूपतया प्रवृत्तं तर्कस्य कर्क-शतामुद्वहति। काव्ये त्वेतद्वैपरीत्यात् सहृदयानामधिकाराद् न व्याप्त्यादिमुखेनानुमानप्रदर्शनसमर्थ-नमिति। **भावसंयोजने**ति। भावानां विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोजनया व्यङ्ग्यो व्यक्ति-वादिना तथात्वेनाभिप्रेत इह दर्शने तूपचरितव्यङ्ग्यभावः तथाभूतः सन् परिसंवित्तिगोचरः लोको-त्तरायाः प्रतीतेरभिन्नोऽपि साकारतया विषयत्वेन स्फुरन्नास्वादस्वभावः। अनुभवो यद्यपि तस्य ग्राहकस्तथाप्यभेदोपचारादियमुक्तिः। तस्य प्रयोजनं नित्य प्रतीत्याविनाभावित्व रसानाम्। **का-व्यार्थ** इति व्यङ्ग्यतया वाक्यार्थीभावनतोऽस्य काव्येऽवस्थानात्। काव्यग्रहणेन नाट्यमप्युपल-क्षितम्। स्थैर्यमभाक्त्वेन स्थायित्वमुचितम्। [१३[**यत्तु भावाध्याय** इति। स्थायिनामपि व्यभि-चारित्वं भव(ती?)ति। यथा रतेर्देवादिविषयायाः, हास्यस्य शृङ्गारादौ, शोकस्य विप्रलम्भशृङ्गा-रादौ, क्रोधस्य प्रणयकोपादौ, विस्मयस्य वीरादौ, उत्साहस्य शृङ्गारादौ, भयस्याभिसारिकादौ,

जुगुप्सायाः संसारनिन्दादौ, शमस्य कोपा(दि?)भिहतस्य प्रसादोद्गमादौ। अनुकार्यस्य बिम्बत्वमनुकरणस्य प्रतिबिम्बत्वम्। [१४] **नानुमित** इति । अत्र वाच्यापेक्षया गम्यतालक्षणस्य प्रतीयमानस्य चारुत्वम् । तस्यापि हेत्वाद्यैर्लौकानुमितस्य न तथास्वादः यथा काव्ये विभावाद्यैरनुमीयमानस्येत्यर्थः । **मणिप्रदीपप्रभयोर्विषये अभिधावतोः** प्रतिपत्रोः । अत्र प्रतीतिसारत्वात् काव्यस्यानुमेयगतं वास्तवावास्तवत्वमप्रयोजकम् । उभयथा चमत्कारप्रतीतिलक्षणार्थक्रियासिद्धेः । प्रस्तुतावास्तवत्वे यथा सिध्यति न तथा वास्तवत्व इति काव्यानुमितेरेषानुमानान्तरविलक्षणतेत्यनुमानवादिनोऽयमभिप्रायः । व्यक्तिवादिनः पुनरवस्तुमुखेन प्रतिबद्धाद्वस्तुनः प्रतीतावर्थक्रियाविसंवादादस्त्वनुमानत्वम् । अवस्तुन एव तु प्रतीतौ कथमनुमानत्वं स्यात् । अर्थक्रिया तु व्यक्तिपक्ष उपपद्यते । व्यज्यमानस्य वासनात्मनः स्थायिनो वस्तुत्वादित्याशयः । शब्दस्योपसर्जनीकृतार्थत्वेन विशेषणं व्यक्तिवादिनो यथा सम्भवति तथा प्राक् प्रतिपादितम् ।

+ वाचो गुणीकृता(त्म?)र्थं व्यङ्ग्यमर्थं प्रति स्थितम् ।
तदर्थं तदुपादानादुदकाद्दतेरिव ॥ ४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । तत्राविवक्षितवाच्ये ध्वनौ व्यञ्जकवाच्यस्यानपेक्षणीयत्वमेव गुणीकृतत्वमिति शब्दो गुणीकृतार्थः ।

शब्दे गुणीकृतार्थत्वं वाच्यस्य *क्वाप्यसम्भवः
बाधितत्वादथा§न्यत्र व्यङ्ग्यं प्रत्यनपेक्ष्यता ॥ ५ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । शब्दस्य तु व्यापारान्तरं स्वविषय एव समर्थयिष्यते । इह च सदसद्विषयत्वेनाभिव्यक्तिर्द्विधा प्रतिपादिता । तत्रापि सद्विषया त्रिप्रकारा । शक्त्यवस्थस्य व्यक्तीभावः यथा दध्यादेः । आविर्भूतस्य च घटादेः सन्तमसादिप्रतिबन्धकप्रत्ययानिरासादप्रकाशमानस्य प्रदीपादिप्रकाशकेन सहप्रकाशनम् । अनुभूतस्य च संस्कारात्मना स्थितस्य कुतश्चित् प्रबोधकप्रत्ययात् प्रबोधमात्रम् । तदपि प्रबोधकत्रैविध्यात् त्रिविधम् । प्रबोधकं च नान्तरीयकं धूमादि, सदृशवस्त्वन्तरं, वाचकः शब्द इति त्रिविधम् । तदेवं पञ्चधा सद्विषया व्यक्तिः । असद्विषया त्वेकैवेति षोढा व्यक्तिराशङ्क्य प्रकृते दूषिता । तत्र व्यक्तिवादिना घटप्रदीपन्यायेन सद्विषया व्यक्तिरङ्गीकृता । यथा च न दोषस्तथोपपादितम्। शिष्टं तु पक्षपञ्चकमनभ्युपगमपराहतमेव । [१६] **यत्र तु तल्लक्षणमि**ति व्यक्तिलक्षणं प्रदीपघटादौ । **उपाधिरूप** इति उपाधिस्वरूपोपरञ्जनेनान्यप्रतीतिहेतुः । तथा हि ज्ञानं ज्ञेयं गर्भीकृत्य ज्ञातोऽयमर्थ इति ज्ञेयं प्रकाशयति शब्दोऽप्यध्यवसायाश्रयेण स्वरूपं प्रकाशयन्नर्थप्रकाशकः ।

"विषयत्वमनापन्नैश्शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते ।
न सत्तयैव तेऽर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः ॥"

इति । प्रदीपस्योपाधित्वं 'स्वज्ञानेनान्यधीहेतुरि'त्यादिना प्रतिपादितम् । तत्र व्यक्तिवादिना यथा प्रदीपवृत्तान्त इहाङ्गीकृतो नेन्द्रियगोचरतापत्तिस्तथा प्रतिपादितं प्राक् । अतश्च **अथैतद्दोषभयादित्यादि**ना यो धूलिप्रक्षेपः कृतः, स स्वमनीषिकयाशङ्कितपक्षदूषणप्रपञ्चो निरुत्थान एव ।

+ 'वाचो गुणीकृतार्थत्वं न सम्भवति जातुचिद्' इति मूलकारिकायाः प्रतिकारिकेयम् ।

* **क्वापीति** अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये निश्वासान्ध इत्यादौ ।

§ **अन्यत्रेति** अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्यादौ ।

[२०]$काव्यविशेष इत्यत्रेति । अत्र विशेषशब्दः प्रभेदपर्यायोऽतिशयपर्यायो वा स्यात् । प्रभेदपक्षे 'काव्यमात्रस्य'त्यादिनाव्याप्तिलक्षणं दूषणमुक्तम् । अतिशयपक्षे 'न च तस्ये'त्यादिनासम्भवाख्यदोषोपन्यासः । काव्यमात्रस्य सामान्येन गुणीकृतव्यङ्ग्यादेरपि निरतिशयो निर्विषयः सुखास्वादः । 'पाठ्यादि'त्यादिना ध्रुवाख्यगीतिसामर्थ्यानुगुण्येन नाट्यविषयरसस्वरूपवर्णनम् । काव्यविषये तु गानवर्जमिति तदेव रसस्वरूपम् । काव्यस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपकृतं रसकृतं वेति पक्षद्वयम् । रसस्यापि वैशिष्ट्यं चमत्कारातिशयकृतं वा भेदान्तरकृतं वा रसरहितसुन्दरशब्दार्थापेक्षाकृतं वा वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यरूपकृतं वा अङ्गीभावकृतं वेति पक्षपञ्चकम् । तत्र सर्वस्य रसवत्त्वेनैकरूपतयेष्टत्वात्र स्वरूपकृतः कश्चिद्विशेषः । कुतः पुनस्तत्कृतः काव्यविशेषस्स्यात् । एतेन रसस्य चमत्कारातिशयविशेषपक्षो निराकृतः । भेदान्तरकृतविशेषपक्षे तु न तत्कृतः काव्यविशेषः । भेदान्तरवतः काव्यस्य ध्वनित्वाभावप्रसङ्गेनाव्याप्तिः स्यात् । रसरहितसुन्दरशब्दार्थापेक्षाकृतविशेषपक्षे तु रसरहितस्य शब्दार्थयुगलस्य काव्यत्वमेव न युक्तमिति कुतो विशेषग्रहणेन तद्व्यावृत्तिः । वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यकृतविशेषोऽपि नास्ति वस्तुमात्रादीनां व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्ववैशिष्ट्ये व्यङ्ग्यवैचित्र्याभावात् । वैशिष्ट्ये वा वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्याभावे केवलरससद्भावे च ध्वनित्वं न स्याद् इत्यव्याप्तिः । प्रहेलिकादौ वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यसद्भावे रसाभावे ध्वनित्वं स्याद् वस्तुमात्रादीनामेव व्यङ्ग्यानां प्रयोजकत्वादित्यतिव्याप्तिः । अङ्गीभावपक्षे तु रसस्य स्वात्मविश्रान्तत्वेन कदाचिदप्यङ्गत्वाभावः । इत्थं च न स्वरूपकृतं नापि रसकृतं काव्यस्य वैशिष्ट्यम् वैशिष्ट्ये वा लक्षणमाहात्म्यात् तस्य प्रतीतेर्विशेषग्रहणमनर्थकमिति पिण्डितार्थः । अक्षरार्थस्तु **तस्ये**ति काव्यस्य । स्वरूपकृतं वैशिष्ट्यं निराकृत्य **न च तस्येत्या**दिना रसगतचमत्कारातिशयपक्षं निराकरोति । **तस्य** रसस्य । **ध्रुवागानादि**ति ध्रुवाख्यगीत्युपादानेन नाट्यविषयरसस्वरूपप्रदर्शनमित्युक्तम् । एतद्वर्जितत्वे तत् काव्यगतं रसस्वरूपम् । **निर्विषयस्ये**ति । अत्रान्तर्मुखत्वं हेतुः । **अस्य** चर्वयितुः स्वरूपमन्तर्मुखानन्दरूपसंविदात्मकम् । **तदभावे** रसाभावे । **एतत्** काव्यम् । **प्रेक्षावतां** विचारयितॄणाम् । **वैफल्यादि**ति फलमत्र चतुर्वर्गसाधनव्युत्पत्तिः । रसाभावे काव्यतैव न घटत इति । **कविव्यापारः** अनेन कवेः कर्म काव्यमिति **काव्यकौतुक**विहितां काव्यस्य शब्दव्युत्पत्तिं कविमूलकाव्यत्वप्रतिपादि(तां ?)कां दर्शयति । तत्र ह्युक्तं 'तस्य कर्म स्मृतं काव्यम् ।' इति । **हृदयदर्पणे** च 'तत्कर्त्ता च कविः प्रोक्तो भेदेऽपि हि तदस्ति यद्' इति काव्यमूलं कवित्वं प्रतिपादितम् । तत् पुनरस्य ग्रन्थकृतो नावर्जकम् अप्रातीतिकत्वात् । कविव्यापारश्च न सामान्येन किन्तु विभवादिघटनास्वभावः । अत एव नियमेन रसापेक्षी । **सामान्येने**ति । विशेषाः पुनरस्य सर्गबन्धनाटकादयः । जाड्यं काव्यनाट्यविषयं सुकुमारमतित्वम् । जाड्यं चात्र शास्त्रविषयं शास्त्रं चात्र दृष्टान्तत्वेनोपात्तमिति न प्रपञ्चयिष्यते । **न फलभेदः** न व्युत्पत्तिभेदः । **आद्यं** काव्यम् । (*भवति तथापि ?) प्रसिद्धं च विधिनिषे‡धात्मकं च यच्चरितमिति व्याख्या । यद्यपि चोत्पाद्य-

---

$ इदं प्रतीकवाक्यं व्यक्तिविवेकमूलकोशयोर्न दृष्टम् । किन्तु व्याख्यानप्रामाण्याद् व्यक्तिविवेकस्य विंशे पृष्ठे षष्ठपङ्क्तौ **'अपि च'** इत्येतदव्यवहितोत्तरं पठनीयमिति भाति । तस्य च ध्वनिलक्षणघटके काव्यविशेषपदे इत्यर्थः ।

* इदं कुण्डलनान्तर्गतं लेखकप्रमादागतम् .

‡ निषेधास्पदेत्यस्य स्थाने निषेधात्मकेति व्याख्यातुः पाठः स्यात् .

वस्तु काव्यं भवति, तथापि तत्र तथा हृदयसंवाद इति प्रसिद्धग्रहणम्। **तावता** काव्यमात्रेण। **तत्र** काव्ये नाट्ये च। प्रभेदपक्षं दूषयितुं ग्रन्थः। [२१] **अत एवेत्यादि**ना रसरहितसुन्दरशब्दार्थापेक्षापक्षोऽपि निराक्रियते। **न च रसात्मन** इत्यादौ वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यपक्षः परिहृतः। ***शक्यमि**ति। सामान्योपक्रमान्नपुंसकलिङ्गता। वस्तुमात्रादीनां रसं प्रति व्यञ्जकत्वाद् व्यञ्जकवैचित्र्ये च व्यङ्ग्यवैचित्र्याभावान्न तैरसौ विशेषणीयः। **गोत्वस्य** विशेष इति सम्बन्धः। **ततो** व्यञ्जकाद् (विवादे?) **अस्य** रसस्य। **तयो**रिति शब्दोपात्तवस्तुमात्रमादिग्रहणगृहीतश्चालङ्कारो गृह्यते तत्र वस्त्वलङ्कारौ समस्तौ व्यस्तौ वा यत्र व्यङ्ग्यौ व्यञ्जके संक्रान्तौ तत्रैव ध्वनित्वं स्यात्। न केवलरसयोगिनि काव्य इत्यव्याप्तिः। **प्रहेळिकादावि**ति अतिव्याप्तिः। ननूभयसद्भावे वैशिष्ट्यं प्रस्तुतम्। तत्र का कथा रसाभावे वस्त्वादिमात्रभावे वैशिष्ट्यस्य। नैतत्। वस्त्वादीनामेव प्रयोजकत्वात् तन्मात्रकृतं वैशिष्ट्यमुच्यते। तथा हि वस्त्वाद्यभावे रससद्भावेऽपि न ध्वनित्वमिष्टं भवता, वस्त्वादिसद्भावे लिप्स्यत एव। अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वस्त्वादीनामेव प्रयोजकत्वमिति प्रहेळिकादावतिव्याप्तिः। **समासोक्त्यादावि**ति तत्रापि रसमयत्वेन काव्यत्वाद् रससद्भावे च ध्वनित्वात्। **द्वैविध्यमेवे**ति रसस्य काव्यमात्रलक्षणत्वाद्वस्त्वलङ्कारव्यापित्वेन तत्प्रतियोगित्वाभावान्न प्रकारत्वं प्रकारित्वेन प्रकाशमानत्वात्। **न च तस्येत्यादि**ना अङ्गत्वकृतं विशेषं दूषयति। **अङ्गित्वेनेष्टत्वादि**ति चमत्कारविश्रान्तिसारत्वाद्रसस्याङ्गित्वमेव नाङ्गत्वम्। **किञ्चे**त्यादिना अभ्युपगमवादेन रसप्रतियोगिना गौणस्य काव्यत्वेऽपि गौणत्वादेव तदाश्रयत्वं न भविष्यतीत्याह। **अभिधेयार्थविशेषे**ति। अभिधेयस्यार्थस्य यो विशेषो मेघादेर्वैचित्र्येण वर्णनं तस्य काव्ये समारोपात् काव्यविशेष इत्युक्तिः। **तदुपपत्तौ** तस्य काव्यस्य। **तत्पर्यवसायिनो** विशेषपर्यवसितस्य। **तदवगतेः** विशेषावगतेः। **योऽश्वमारूढ** इति लक्षणविशेषादेव पुरुषविशेषप्रतीतिः। **अथे**ति। इह विशिष्टस्य वा लक्षणं लक्षणाद्वा विशेषप्रतीतिः। तत्रोत्तरस्मिन् पक्षे विशेषग्रहणं न वक्तव्यमित्युक्तमित्याद्यः पक्ष आश्रयिष्यते। तत्रापि काव्यमात्रलक्षणादेव विवक्षितविशेषप्रतीतिः काव्यमात्रस्य रसमयत्वेनेष्टत्वात्। अन्यस्याकाव्यत्वम्। रसयोगिनि च ध्वनिव्यवहार इति च। सर्वथा विशेषग्रहणं न कर्त्तव्यम्। †अत्र व्यक्तिवादिनस्त्वयमभिप्रायः—इह प्रसिद्धं लक्ष्यमाश्रित्य लक्षणं प्रवर्तते। लक्ष्ये च द्विविधं काव्यं दृश्यते मुख्यं गौणं च। तत्र मुख्यं यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्य शिष्टं गुणीभूतव्यङ्ग्यादि गौणम्। उभयं च ग्राह्यमनादिकालिकव्यवहारसिद्धत्वात्। तेन गौणमुख्यन्याय इह नाश्रीयते। तत्र च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरासाय विशेषग्रहणं कर्त्तव्यम्। सर्वस्यैव काव्यस्य रसमयत्वं न गुणीभूतव्यङ्ग्यादिसद्भाव इति चेन्न। अस्फुटरसस्याङ्गभूतरसस्य वा काव्यस्य विद्यमानत्वात्। यत्र हि प्राधान्येन स्फुटोऽङ्गी रसः प्रतीयते तत्र ध्वनित्वमन्यत्र तु काव्यान्तरत्वमिति। रसस्य च विश्रान्तिसारत्वादङ्गभावो नोपपन्न इति चेन्न। स्वापेक्षयैतद्रूपत्वात्। व्यापकरसान्तरापेक्षया तु न्यग्भावेनाङ्गत्वाद् विचोरभाण्डागारिकवत्। तथात्वङ्गीभावमेव मनसिकृत्य मुनिना रसेष्वपि स्थायिसञ्चारिव्यपदेशः कृतः–

"सर्वेषामेव सद्भावे रूपं यस्य भवेद् बहु।
स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः सञ्चारिणो मताः॥"

---

* शक्य इति तु मूलकोशयोः.

† व्यक्तिवादिपक्षे पतन् विशेषग्रहणं समर्थयते–अत्रेत्यादि.

ज्ञाते । केचित्तु स्थाय्यपेक्षाङ्गाङ्गिभावो रसेषूपचर्यत इत्याहुः । ततश्चाङ्गभूतरसकाव्यं व्यावर्त्त्यमस्ति विशेषग्रहणस्य । यतश्चास्फुटरसस्यापि काव्यस्य सम्भवस्ततो ध्वनेर्भेदत्रयमभ्युपपद्यते । अस्फुटरसे हि काव्ये वस्त्वलङ्कारध्वनी । स्फुटाङ्गीभूतरसे तु रसध्वनिः । तत्रैव वस्त्वलङ्कारध्वनिसम्बन्धे सङ्करसंसृष्टी । तस्माद् ध्वनिमते सर्वमेतत् समञ्जसमेव । **पक्षद्वयेऽपी**ति कर्तृमात्रपक्षे कर्तृविशेषे च । **अनन्तरोक्तक्रमेणे**ति । योऽसौ लक्षणाद्विशेषावगमः सोऽनन्तरोक्तः क्रमः । **व्यापारविशेषा** लक्षणवशायातविचारसरणिमाश्रित्य विशेषविशिष्टं कथनम् ॥

इति व्यक्तिविवेकव्याख्याने

प्रथमो विमर्शः ।

अथ द्वितीयो विमर्शः ।

एवं तावत् प्रथमे विमर्शे ध्वनिलक्षणं दूषयित्वा ध्वनिशास्त्रगतं ग्रन्थान्तरं दूषयितुं सामान्येन तावत् काव्यगतमनौचित्योल्लासरूपं दूषणप्रपञ्चमुपपादयितुमाह—[३७] **इह खल्वित्या**दिना । **उक्त**मिति सहृदयैः । **अन्तरङ्ग**मिति साक्षाद् रसविषयत्वात् । **आद्यैरि**ति ध्वनिकारप्रभृतिभिः । **तदुक्तम्**—

"अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥"

इत्यादिना । **बहिरङ्ग**मिति वाच्यमुखेन रसे पर्यवसानाद् **विधेयः** प्राधान्येन प्रतिपिपादयिषितो योऽर्थस्तस्य **अविमर्शो**ऽननुसन्धानम् उपसर्जनीकरणात् । **प्रक्रमः** कस्यचिद्वस्तुनो निर्वाहायारम्भस्तस्य **भेदो** मध्येऽन्यथीकरणम् अन्यथानिर्वाहश्च । क्रमस्य परिपाट्या भेद उल्लङ्घनं व्युत्क्रम इति यावत् । **पौनरुक्त्यं** पुनःप्रतिपादनम् । **वाच्यस्य** वक्तव्यस्य **अवचनमनुक्तिः** । एता अवान्तरभेदभिन्नाः पञ्च दूषणजातयः ।

यदेतदिह ग्रन्थकृता विचारसरणिमाश्रित्य विधेयाविमर्शादिदोषपञ्चकमुद्भावितं, न तत्राद्यतनपुरुषमात्रबुद्धिप्रणयनासूययानादरः करणीयः । पूर्वैरेवंविधदोषोद्भावनरूपस्य विचारस्य प्रणीतत्वात् । तथा हि । 'दास्याः पुत्र' इत्यादावाक्रोशे षष्ठ्या अलुकं प्रतिपादयता *सूत्रकृता विधेयाविमर्शः सूचित एव । तथा 'स्वामीश्वराधिपतिदायादे' (२-३-३९) त्यत्र सूत्रे नहि भवति 'गवां स्वामी अश्वेषु चे'ति वदता भाष्यकृता स्पष्टमेव प्रक्रमभेदः प्रतिपादितः । तथा 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' (३-१-४०) इत्यत्रानुप्रयोगस्यानुशब्दपर्यालोचनया व्यवहितपूर्वप्रयोगं 'तं पातयां प्रथममास' इत्यादौ निषेधता चादीनां च नहि भवति 'च वृक्षः' इत्यादिना प्रयोगनियमख्यापनेन द्योतकत्वं कथयता अस्थानप्रयोगलक्षणः क्रमभेदः कटाक्षित एव । तथा 'कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिर्लघुत्वात् स्यादि'ति वृत्तिलाघवं चिन्तयता **कात्यायनेन** पौनरुक्त्यमपि प्रकाशितमेव । तथा 'ईषदसमाप्तौ (५-३-६७) इत्यत्र प्रतिज्ञानसमधिगम्यं सूत्रकारोक्तं रूपकलक्षणमर्थं दूषयता 'प्रकृत्यर्थसदृशे कल्पबादिविधानमि'ति प्रतिज्ञानसमधिगम्यार्थभूतामुपमां व्यवस्थापयतोपमाश्रयेण

* सूत्रं च 'षष्ठ्या आक्रोशे' (६-३-२१) इति.

वाच्यावचनमपि द्योतितमेव । एतेन रूपकाश्रयेणावाच्यवचनमपि द्योतितमेव । तदेवं महाविदुषां मार्गमनुसृत्य सहृदयशिक्षादराय विचारय(न्दरं ?)तोऽस्य महामतेर्न कश्चित् पर्यनुयोगलेशस्याप्यवसर इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

एतस्य चेति सामान्येनानौचित्यस्य । **दोषा** इति काव्यस्य विकृतत्वापादनाद् दूषणाद् दोषा इति । **मुग्ध** इति पृष्टस्याप्रतिवक्तृत्वे त्रीणि कारणानि । प्रतिवचनाप्रतिभानलक्षणं मौग्ध्यं प्रतिभानेऽप्यप्रौढरूपत्वमसह्यत्वम् । प्रौढत्वेऽपि गुणासहिष्णुत्वलक्षणं मात्सर्यम् । तान्यत्र सन्दिह्यमानतया क्रमेणोक्तानि । यः किलेत्यत्रैव च्छेदः । **छात्राभ्यर्थनये**ति प्रष्टृत्वस्य **अङ्गीकृत**-**मि**ति प्रतिवक्तृत्वस्य च निर्देशः । **पौरोभाग्यं** दोषैकग्राहित्वम् । ननु यदि परकीये काव्ये परिहाराय दोषाणां विचारः क्रियते, तत् किं निजकाव्ये न तेषां परिहारः । तथा च 'भजते मात्सर्यमौनं नु किम्' इत्यतोऽनन्तरम् 'इति पृष्ट' इत्येवं क्रमेणेतिशब्दो निर्देश्यः क्रमान्तरेण निर्देशात् क्रमभेदो न युज्यते । एवमन्यत् (शोकापदानादौ ?) ज्ञेयम् । तदर्थमाह —**स्वकृतिष्वि**ति कृतिः काव्यम् ।

संरम्भ इति कुत्सिताः करिणः करिकीटाः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' (२-१-५३) इति समासः । करिकीटानामाशाद्विरदैः प्रतिनिर्देशः । मेघशकलानां तु कल्पान्ततोयदैः य इत्यत्रैव च्छेदः । अयं श्लोको **वक्रोक्तिजीविते** वितत्य व्याख्यात इति तत एवावधार्यः । [३८] **तावच्छब्दो** विधेयाविमर्शत्रयस्यैतच्छ्लोकगतस्योपक्रमद्योतकः । **सम्बन्धोपपत्तेरि**ति । अयं भावः —'समर्थः पदविधिः' (२-१-१) इति वचनात् समासः सामर्थ्यनिमित्तकः । सामर्थ्यं च सङ्गतार्थत्वं, सङ्गतत्वं च सम्बन्धः । स चात्र विशेषणविशेष्यभावः । पर्युदासस्यैव विशेषणं नञा अब्राह्मण इति यथा । न चात्र वक्ष्यमाणन्यायेन पर्युदासो घटत इति । नन्वब्राह्मण इत्यादौ नञ् कथं विशेषणम् । विशेषणं हि विशेष्यस्योपरञ्जकं भवति । न च नञ्शब्दो विरुद्धत्वाद्विधिमुपरञ्जयति । तत् कथमस्य विशेषणत्वम् । नैतत् । अब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणसदृशे क्षत्रियादौ वर्त्तते । सा चाक्षत्रियादौ ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिर्नञा द्योत्यते । तदुक्तम् — 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थ' इति । तत्र च शब्दशक्तिस्वाभाव्यं कारणम् । यथा चैतत् तथा नञ्सूत्रभाष्यादवसेयम् ।

प्रधानत्वमिति । यत्र विधेः प्राधान्यं प्रतिषेधस्याप्राधान्यं नञ उत्तरपदेन सम्बन्धः समर्थसमास एकवाक्यत्वं च तत्र पर्युदासः 'किञ्चिद्वर्जयित्वा कस्यचिदुपदेशो निरास' इति निगमनात् । तत्र कारिकायां त्रयं निर्दिष्टं द्वयं चाक्षिप्यते । **जुगोपेति** । अत्र नञर्थविशिष्टस्योत्तरपदार्थस्य विधिर्न त्रस्तत्वादिनिषेधः । तत्राप्यत्रस्तत्वादेः सिद्धत्वात् तदनुवादेन गोपनादि विधीयते इति पर्युदासत्वम् । **अप्राधान्यमि**ति । यत्र प्रतिषेधस्य प्राधान्यं विधेरप्राधान्यं नञः क्रियापदेन सम्बन्धोऽसमर्थसमासः वाक्यभेदश्च, तत्र प्रसज्य प्रापय्य प्रतिषेध इति **प्रसज्यप्रतिषेधः** । अत्र कारिकायां त्रये निर्दिष्टेऽन्यद् द्वयमाक्षिप्तम् । **नवे**ति । अत्र दृप्तनिशाचरं प्रति निषेधः प्रतीयते न त्वदृप्तनिशाचरविधिरिति प्रसज्यप्रतिषेधता । **संरब्धवत्प्रतिषेधो ह्यत्रे**ति । संरब्धवान् यः पुरुषस्तद्गता येयं संरब्धता संरम्भणक्रिया तस्या वक्ष्यमाणन्यायेन प्रतिषेध इत्यर्थः । **असंरब्धवद्विधिरिति** संरब्धवत्सदृशस्य संरम्भसदृशक्रियाकर्त्तुरुदासीनप्रायस्य विधिरित्यर्थः । यदुक्तं 'नञिव युक्तमि'त्यादि । **तत्रे**ति संरब्धवत्प्रतिषेधे । **न चासावि**ति प्रति-

षेधति । **तात्सिद्धिपक्ष** इति विवक्षितो यः प्रधानभूतनिषेधलक्षणोऽर्थस्तस्य सिद्धिपक्ष इत्यर्थः। **अस्य विध्यनुवादभावस्ये**ति । नञर्थस्य विधिरुत्तरपदार्थस्यानुवाद इत्यस्य । समासे हि नञर्थोपसर्जन उत्तरपदार्थः प्राधान्येन प्रतीयते । **काव्यार्थे**ति ! अत्र व्यवच्छेद्यं प्रसज्यप्रतिषेधं प्रदर्श्य परिच्छेद्यं पर्युदासमुदाहरति ।

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे नञः क्रियान्वयेऽसंरब्धवानित्यत्र संरम्भक्रियानिषेधो भविष्यति । तत् कोऽत्र दोष इत्याह–**क्रियाकर्त्रंशभागि**ति । अयं भावः–असरब्धवानित्यत्र द्वावंशौ क्रियांशः कारकांशश्च । तत्रोभयांशभागर्थनिषेधे शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वाक्ये क्रियांशनिषेधस्तस्य प्राधान्येन विवक्षितस्यापरामर्शो (...मनुक्ताद् ?)विधेयाविमर्शः । यथा च प्रसज्यप्रतिषेधे समासो नेष्टस्तथोक्तनयेन पर्युदासेऽप्यसमासो नेष्यत इत्याह–[३९]**ननु साध्वि**ति अत्र '**न कुर्वते**'ति करणक्रियाकर्तृसदृशेन क्रियां प्रत्युदासीनप्रायेणेत्यर्थः । अकुर्वतेति वाच्ये न कुर्वतेति क्रियांशनिषेधः प्रतीतेर्वैपरीत्यकारी । एवं **नोचितमपी**त्युचितत्वमात्रनिषेधः प्रतीतेर्वैपरीत्यकृदेव । **तच्छ्रवणं** क्रियाश्रवणम् । **तयोरि**ति सिद्धार्था वृत्तिः । साध्यार्थं वाक्यम् । **असूर्यंपश्यादिष्विति** । अत्रापि नञः सूर्येणोत्तरपदाथन नाभिसम्बन्धः, अपितु तद्दृष्ट्रैथैनैव । तत्रापि कर्त्रंशः प्रधानं न क्रियांशः कर्त्तरि खशो विधानादिति पूर्ववदवसेयम् । **भुङ्क्त इति** अत्र हि वाक्यस्य क्रियाप्राधान्यं प्रतीयमानमत्रत्यादिक्रियापेक्षे नञः समन्वये श्राद्धभोजी न भवतीति वाक्यार्थः । अश्राद्धभोजीत्यत्र तु नञा भोक्तुस्समन्वये श्राद्धभोक्तृव्यतिरिक्तोऽपि विघसाश्यपि प्रतीयते । यतश्चात्राश्राद्धभोजीत्यादौ समासे प्रतिषेधो नेष्टः, तत एव समर्थसमासस्ताद्विपर्ययेणासमर्थसमासश्च कारिकाद्वयेनोक्तः । वाक्यभेदाभेदयोस्तु सामर्थ्यात् प्रतीतिरित्यवचनम् ।

एवकेमं विधेयाविमर्शं विचार्य द्वितीयमुदाहरति—**योऽसावित्यत्रेति** तच्छब्दं प्रत्याकाङ्क्षायाः केनाप्यनिवर्त्तनात् । [४०]**एकतरे**ति क्वचिद्यच्छब्देनोपक्रमे तच्छब्देनोपसंहारः । क्वचित्तच्छब्देनोपक्रमे यच्छब्देनोपसंहारः प्रसज्येत । एतच्च द्वयं शाब्दोपक्रमोपसंहारक्रमेणोदाहरिष्यति । **तयोरपी**ति । अपिशब्दो नञर्थं समुच्चिनोति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि नञर्थो विधेयो निषेध्योऽर्थोऽनुवाद्यः । पर्युदासे तु विपर्यय इत्युक्तं प्राग् । **अनुवाद्यविधेये**ति । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्यदोऽनुवाद्यविषयत्वं तदो विधेयविषयत्वम् । **नित्यत्वादि**ति । अपेक्षाप्राणतयावस्थानात् । **शाब्द** इति शब्देनोभयोः संस्पर्शाद् । उभयोः संस्पर्शाभाव आर्थत्वम् । तत्र द्वयी गतिः अन्यतरानुपादानं द्वयोरनुपादानं वा । अन्यतरानुपादानमपि यत्तदाश्रयभावेन द्विधा । क्रमेण चैतदुदाहरिष्यति । **उपकल्पितो** नित्यसापेक्षत्वादुपस्थापितः । अत्र च प्रसिद्धादिविषयत्वं यदा निर्दिष्टम् । **सा कला** या प्रसिद्धेति स्फुटत्वेन प्रतीतेः । क्वचित् तदोऽपि व्यपदिश्यते तस्य यच्छब्देनैकविषयत्वात् । **ते** इति ये मयैवानुभूते इत्यर्थः । **अन्वियेष स** इति । अत्र **स** इति यः प्रक्रान्त इत्यर्थः । **उपात्तवस्त्वि**ति वक्ष्यमाणश्लोके कोऽपीति यदुपात्तं वस्तु तद्विषयत्वेनेत्यर्थः। **अस्य** उपक्रमोपसंहारस्य प्रक्रान्तवस्तुविषयस्य ।

तच्छब्दात् प्रयोगातिप्रसङ्गनियमं प्रकाशयन् परिहार्यं विषयं प्रदर्शयति । –[४१] ‡**यस्त्वेकवाक्य** इति । एकवाक्यग्रहणेन परामृश्यस्य प्रत्यक्षायमाणतोक्ता । ततश्च वाक्यभेदे न दोषः । **कर्तृत्वेने**ति प्राधान्यं सूचयति अप्राधान्यस्य परामर्शो न दुष्यतीति ख्यापनार्थम् । **स** इत्यर्थः

‡ 'यश्चैकवाक्य' इति मूलकोशयोः पाठः.

परामृष्टः । **तेभ्य** इति कर्तृत्ववाचकादिदमादिभ्यश्च । **असौ** तच्छब्दः । **असमन्वयादि**ति तच्छब्दस्य परोक्षार्थप्रतिपादकत्वे सम्बन्धविरोधादित्यर्थः । **तादात्म्याये**ति । शशिकलामौलि स्वरूपत्वायेत्यर्थः । **आर्थ** इति उपक्रमोपसंहारक्रमा निर्दिष्टः । **कल्पिततत्कर्मादी**ति । कल्पितं तद् यच्छब्दानिर्दिष्टं कर्मादि विषयोऽस्येति यच्छब्दार्थः कर्मकरणादितया विषयत्वेनास्य कल्पित इत्यर्थः । **सम्बन्धद्वैविध्ये**ति शाब्दार्थभेदेन द्वैविध्यम् । **यत्तदि**ति । यच्छब्दसमीपे समानाधिकरणस्तच्छब्द उपादीयमानः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रसिद्धवस्तुविषयं यच्छब्दमाकाङ्क्षति । वैयधिकरण्येन व्यवधानेन च निर्देशे तु निर्दिष्टेनैव यदा समन्वयं भजते । 'न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभागि'त्यत्र यद्यपि यः स इति यत्तदोर्नैरन्तर्येण सामानाधिकरण्येन च निर्देशः, तथापि न 'यत्तदूर्जितमि'ति न्यायेन (†यदि तच्छब्दानन्तरं प्रत्यपेक्षायाम् ?) इह यदि तच्छब्दो निरन्तरोपात्तयच्छब्दापेक्षयैव प्रयुज्यते तदा स्यादेष दोषः, यावता 'न केवलं य' इत्यत्र यच्छब्दापेक्षया व्यवधानेन प्राधान्यात् प्रयुक्तस्तच्छब्दान्तरानाकाङ्क्षः प्रसङ्गेन निरन्तरनिर्दिष्टयच्छब्दान्वयं भजमानः पूर्वसंस्कारेण न तच्छब्दान्तरमाकाङ्क्षतीत्यनवद्यमेतत् । तदित्थं यत्तदोरुपक्रमोपसंहारक्रमो द्विविधः परिघटितः । स चात्र श्लोके न युज्यत इत्याह—**एवञ्चे**ति । **तदुपादान** इति । (यच्छब्दो नात्र तदेति प्रक्रान्तस्तच्छब्दः परामृश्यते तत्सम्बन्धप्रतीताविन्त्यर्थः ?)

नन्वु प्रयोगदर्शनमेवात्र समर्थकं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रयोगस्य प्रामादिकपाठविपर्यासहेतुकत्वमाह—**मीलितमि**ति । **तदभिन्नार्थः** तच्छब्दाभिन्नार्थः । **तस्य** अदश्शब्दस्य । तच्छब्दाभिन्नार्थत्वेऽदश्शब्दस्य **दूषणद्वयमुक्तम्** । केवलादश्शब्दप्रयोगे 'असौ मरुदि'त्यादौ यच्छब्दाकाङ्क्षा स्यादित्येकं यच्छब्दसहायस्यादश्शब्दस्य प्रयोगे 'योऽसौ जगत्त्रये'त्यादौ प्रयुक्ततच्छब्दाकाङ्क्षा न स्यादिति द्वितीयम् । अत्र यस्य प्रकोपेत्यदश्शब्दरहितयच्छब्दप्रयोगो दृष्टान्तत्वेनोक्तो यथास्य केवलस्य तच्छब्दाकाङ्क्षा तथादश्शब्दयुक्तस्या(पी)त्यर्थः । (* परिकल्प्यत इति ?) [४२] **तस्य यथोक्तवस्त्व**ति यथा अविगानेन शिष्टप्रसिद्धिपारम्पर्येणोक्तं वस्तु तच्छब्दार्थविविक्तो विषयस्तस्य तन्मते असम्भवः । त्वया त्वदश्शब्दस्य तच्छब्दार्थत्वमुच्यते तत्र यच्छब्दपरामर्शापेक्षाप्रसङ्गः इत्यर्थः । **परिकल्प्यत** इति प्रयोगप्रवाहप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या(वा ?)यातयार्थापत्त्येत्यर्थः । **तमन्तरेणे**ति । तच्छब्देन प्रयोगप्रवाहः परामृष्टः । ¶ **तदतदर्थत्वनिश्चयो** विवक्षिताविवक्षितार्थत्वनिश्चयः । **यदि तु तामि**ति तदभिन्नार्थतानुपपत्तिः परामृष्टा । गतेऽनुगतं यस्य स गतानुगतिकः । मत्वर्थीयोऽत्र ठन्प्रत्ययः । येनैव पथा एको गच्छति तेनैवाविचारितेनैव यो गच्छति स इत्यर्थः । ततो भावप्रत्ययः । **अविकल्प**मित्यकारप्रश्लेषः । निश्शङ्कमित्यर्थः । यद्वा न विकल्पमात्रेण, अपि तु साक्षादित्यर्थः । **स्मृतिभूः** कामः । द्वितीयः स्मृतिभूशब्दः स्मरणविषये प्रयुक्तः । दग्धत्वात् स्मृतिमात्रशेष इत्यर्थः । **क्षतात्** वधात् । **व्यवहितानामेवे**ति यथा 'योऽविकल्प'मित्यादौ । **अव्यवहितत्वे वे**ति । यथा 'स्मृतिभूरि'त्यादौ । एतदर्थमेवोदाहरणद्वयमुक्तम् ।

---

† 'तच्छब्दो यच्छब्दान्तर प्रत्यपेक्षायाम्' इति पठितुं युक्तम्. * इदं लेखकप्रमादादायातमिति भाति. ¶ एतत्प्रतीकप्रामाण्याद् मूले 'तदतदर्थत्वानिश्चयानिबन्धनम्' इत्येव पाठोऽवसेयः । न तु 'तदर्थनिश्चयानिबन्धनम्' इति.

तत्र हीति इदमादिसहितप्रयोगे । **तयोरि**ति यत्तदोः । **तदितरे**ति यच्छब्दैकतरप्रयोगे अन्यतरापेक्षेत्यर्थः । **सुतरामि**ति इदमादिसाहित्येन प्रयुक्तो यच्छब्दः स्वभावतो विकासितास्य एव तच्छब्दं प्रतीक्षते, एवं तच्छब्दोऽपि यच्छब्दमिति ज्ञेयम् । एतच्च क्रमेणोदाहृतं यदेतदिति, सोऽयमिति च । (तदन्येन ग्रन्थेन प्रदर्शक उपयुज्यते?) तद्वदस्य यच्छब्दस्य न प्रक्रान्तपरामर्शे सम्बन्धो, नापि प्रक्रंस्यमानवस्तुसमन्वयमार्गोपदेशे तच्छब्दाध्याहारः शरणम् । स च सत्काव्यकलङ्कायमानो हेय एव' [४३] **अनुक्त्वैवे**ति यत्तदोर्मध्ये परामृश्यमनुक्त्वा यत्र निरन्तरः प्रयोगः यथा 'यत्तदूर्जितमि'त्यादौ तत्र तयोर्यत्तदोर्यथायोगं पुनः प्रयोगो न दुष्यति यथा 'नूनं तदपि हारितमि'त्यादौ । तथा **तयो**र्यत्तदोः । निरन्तरनिर्दिष्टेष्विदमादिषु सत्सु **तयो**र्यत्तदोः **तेषामि**दमादीनां च सङ्घटितत्वेन स्थितानां यथायोगं यत्तदोः प्रत्यवेक्षा न निवर्त्तते यथा अप्रयुक्तेष्विदमादिषु केवलयोः पृथगवस्थितयोरपेक्षा न निवर्त्तते तद्वत् प्रयुक्तेष्वपीत्यर्थः यथा 'यदेतच्चन्द्रान्तरि'ति, 'सोऽयं पट' इति च । एवं प्रकृतेऽपि 'योऽसावि'ति । **तत्साङ्कर्ये**ति । यच्छब्दस्य पृथगिदमादिसाहित्ये तच्छब्दस्य च पृथगिदमादिसाहित्ये यत्तदोः परस्परसाहित्ये च बहवो भेदाः, तेषामुदाहरणेषु दिङ्मात्रं दर्शितम् ।

सम्प्रति प्रायेण वाक्यार्थसमन्वयव्यापिनोर्यत्तदोर्योऽयं नित्याभिसम्बन्धत्वेनोपक्रमोपसंहारक्रमः, स प्रसङ्गाद् विचार्यते । स च पुष्टापुष्टदुष्टभेदेन त्रिविधः । पुष्टोऽपि प्रथमं शाब्दत्वार्थत्वभेदेन द्विविधः । शाब्दोऽपि यच्छब्दोपक्रमस्तच्छब्दोपक्रमश्चेति द्विविधः । आर्थोऽपि यच्छब्दमात्रानुपादाने तच्छब्दस्योपात्तस्य प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्तविषयेण यदाभिसम्बन्धात् त्रिविधः । यच्छब्दस्य च तच्छब्दानुपादाने केवलमुपात्तस्य प्रक्रान्तविषयेण कल्पिततत्कर्मादिविषयेण च तदाभिसम्बन्धाद् द्विविधः । उभयानुपादाने तु द्वयोरुपात्तवस्तुविषयताकल्पन एक एव भेदः । एवं शाब्दो द्विविध आर्थः षड्भेद इत्यष्टविधो यत्तदोरुपक्रमोपसंहारक्रमः पुष्टः । तच्चैतच्चेह ग्रन्थकृतोदाहृतम् । यत्तदूर्जितमित्यादौ तु शाब्दस्यार्थस्य चोपसंहारक्रमस्य सङ्कीर्णत्वमिति नास्य पृथग्भावः । अपुष्टस्य दुष्टमध्ये प्रसङ्गेन वर्णयिष्यमाणत्वादिदानीं दुष्टो व्याक्रियते । तत्र यत्तदोः स्थाने तच्छब्दयच्छब्दनैरन्तर्येण सामानाधिकरण्येन चेदमादीनां दुष्टैव तेषामतदर्थत्वात् तन्निकटे च प्रयुज्यमानानां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकत्वाद् , यथा 'योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरि'ति । एवं तच्छब्दसाचिव्येनेदमादीनामुदाहरणमूह्यम् । विप्रकृष्टत्वेन सन्निकृष्टत्वेऽपि वैयधिकरण्येन वा तेषां प्रयोगे न दुष्टं नादुष्टमित्यपुष्टत्वमेव यथा 'योऽविकल्पमि'ति 'स्मृतिभूः स्मृतिभूरि'ति च । एवं तच्छब्दोपक्रम उदाहर्त्तव्यम् । तथा तच्छब्दस्य परोक्षायमाणार्थप्रत्यवमर्शित्वादेकवाक्यस्थप्रत्यक्षायमाणप्रधानभूतार्थप्रत्यवमर्शे दुष्टत्वं 'यथा स वः शशिकलामौलिरि'त्यादौ । ‡प्रधानग्रहणेन न कर्तृमात्रं निर्दिष्टम् अपि तु कारकान्तरमपि प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रत्यक्षायमाणम् । तेन

> "स मेदिनीं विनिर्जित्य चतुर्जलधिमेखलाम् ।
> सचिवार्पिततद्भारस्तस्यामास्त यथासुखम्" ॥

इति मेदिन्यास्तच्छब्दपरामर्शो न सुन्दर इत्याहुः । यथा यत्तदोः पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन द्विविधावस्थाने यदेकस्य पदार्थनिष्ठत्वादन्यस्य वाक्यार्थविषयत्वं तद् भिन्नविषयत्वेन नित्याभिसम्बन्धपरिपन्थि दुष्टमेव । यथा —

---

‡ 'यश्चैकवाक्ये कर्तृत्वेन' (मू. पृ. ४१.) इत्यत्र कर्तृपदस्य प्रधानोपलक्षणतया प्रधानग्रहणं बोध्यम् .

"हेम्नां भारशतानि वा मदमुचां बृन्दानि वा दन्तिनां
श्रीहर्षेण यदर्पितानि गुणिने बाणाय कुत्राद्य तत् ।
या बाणेन तु तस्य सूक्तिविसरैरुट्टङ्किताः कीर्त्तय-
स्तत् कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिम्लानताम् ॥"

इति । या इति पदार्थविषयत्वमनिपातस्य तच्छब्दस्य । तदिति तु वाक्यार्थविषयस्तच्छब्दः । पदार्थविषये ता इति स्यात् । अत्रैव 'यद्वाणेन तु तस्ये'ति 'ताः कल्पप्रलयेऽपि' इति च पाठे यदो वाक्यार्थविषयत्वे तदः पदार्थनिष्ठत्व उदाहरणं देयम् । तस्माद्या बाणेन त्वेति ताः कल्पप्रलयेऽपीति च पठनीयम् । इह तु

"इन्दीवरं यदतसीकुसुमस्य वृत्त्या यत् केतकं जरढभूर्जदलानुवृत्त्या ।
यन्मन्यसे च वकुलं करवीरवृत्त्या सा साम्प्रतं मधुप! हन्त तवैव हानिः ॥"

इति न केवलं यच्छब्दो वाक्यार्थविषये, यावत्तच्छब्दोऽपि । यदि परं स वाक्यार्थो हानिपदेन पिण्डीकृत्य प्रकाशितस्तच्छब्देन परामृष्टः । अत एवात्र तच्छब्दस्य विधेयपदार्थाभिप्रायेण स्त्रीलिङ्गत्वम् । अनुवाद्याभिप्रायेण तु तत् साम्प्रतमिति । उभयथापि लिङ्गपरिग्रहः शिष्टप्रवाहे स्थितः ।

किञ्च यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धाद् गुणप्रधानयोश्च सम्बन्धार्हत्वात् परामृश्य एकत्र यच्छब्दवाक्ये तच्छब्दवाक्ये वा निर्दिष्ट इतरवाक्ये तदा यदा वा प्रत्यवमृश्यते । यच्छब्दवाक्ये तु निर्दिष्टेन यच्छब्दान्तरेण गुणानां प्रधानानां च परस्परमभिसम्बन्धात् । एवञ्च तथा परामर्शे द्वौ दुष्टताभेदौ । यथा-

"येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।
येषां हुङ्कृतयः कृतामर†पुरक्षोभाः क्षपाचारिणां
किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किंचित् प्रवादोचितम् ॥"

इति । क्षपाचारिणामिति षष्ठ्यन्तं यच्छब्देन सम्बद्धं यच्छब्दान्तरेण प्रत्यवमृष्टम् । क्षपाचारिभिरिति पाठो न्याय्यः । एवं तच्छब्दवाक्ये निर्दिष्टं यच्छब्दैः परामृश्यमानं न दुष्यति यथा च—

"पुण्ड्रेक्षोः परिपाकपाण्डुनिबिडे यो मध्यमे पर्वणि
ख्यातः किञ्च रसः कषायमधुरो यो राजजम्बूफले ।
तस्यास्वाददशाविलुण्टनपटुर्येषां वचोविभ्रमः
सर्वत्रैव जयन्ति चित्रमतयस्ते भर्त्तृमेण्डादयः ॥"

इति । अत्र द्वितीये यच्छब्दवाक्ये रसः परामृश्यो निर्दिष्टस्तच्छब्देन परामृश्यते । प्रथमे यच्छब्दवाक्ये तु यच्छब्दपरामर्शो न युज्यते द्वयोरसम्बन्धाद् यथा—

"नमोऽस्तु ताभ्यो भुवने जयन्ति ताः सुधामुचस्ताश्च कवीन्द्रसूक्तयः ।
भवैकविच्छेदि कथाशरीरतामुपैति यासां चरितं पिनाकिनः ॥"

इति कवीन्द्रसूक्तीनां तच्छब्दवति वाक्ये(न?) निर्दिष्टानां तच्छब्दान्तरेण परामर्शो न युक्तः । किञ्च यत्तच्छब्दयोः स्वभावेन वाक्यभेदोत्थापकत्वे यदेकतरवाक्येऽन्यतरत् पदं (प्रयुज्यान्यतरत्?) प्रयुज्यते तदपि दुष्टमेव । यथा—

"अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टैरत्यद्भुतैरपहृतस्य तथापि नास्था ।
कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेयमाहात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥"

† पुरेति स्थाने पतीति पाठान्तरम्.

इत्यत्र यद्यपीत्यपेक्षितम् । न च तदेकवाक्यतायां सम्बन्धुं योग्यम् ।

एकत्रापि वाक्ये गुणक्रियादिगतं कल्पितं भेदमाश्रित्य प्रक्रान्तवस्तुविषयंतच्छब्दप्रयोगे प्रधानाक्रियायां परामृश्यस्य प्रधानत्वादेव स्वरूपेण निर्देशे गुणक्रियादिविषये तु तच्छब्देन परामर्शे न्याय्ये यद्विपर्ययकरणं तद् दुष्टमेव । यथा—

"प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥"

इति । 'बलिं प्रजाभ्यो जग्राह स तासामेव भूतये' इति युक्तः पाठः । तथैकविषयत्वे यत्तदोरेकस्य द्रव्यादिविषयत्वेऽन्यस्य कालादिगोचरत्वे दुष्टमेव । यथा—

"त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अयि! द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे! संवदति वा-
मतः शेषं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥"

अत्र 'अतः शेषं चेत् स्यादि'ति पठनीयं चेच्छब्दस्य यदिशब्दार्थत्वात् । तथा प्रक्रान्तविषयत्वे तच्छब्दस्य व्यवस्थिते तद्विषये प्रक्रम्यमाणवस्तुगोचरत्वं दोष एव । यथा—

"ये सन्तोषसुखप्रबुद्धमनसस्तेषां न भिन्नो मदो
येऽप्येते धनलोभसङ्कुलधियस्तेषां तु दूरे नृणाम् ।
इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक् पदं सम्पदां
स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥"

अत्र मेरुः प्रक्रम्यमाणः स इत्यनेन परामृष्टः । एतद् वाक्यभेद उदाहरणम् । एकवाक्ये तु

"तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।"

इति देयम् । तथा निर्वीप्सेनैकेनोपक्रमे सवीप्सेनान्येन परामर्शो दुष्ट एव । यथा—

"यः कल्याणबहिर्भूतः स स दुर्गतिमश्नुते ।"

सवीप्सेन त्वेकेन प्रक्रमे निर्वीप्सेनान्येनोपसंहारः सवीप्सस्य प्रत्यवमृष्टत्वाद(*दुष्टोऽन्वयः) किन्त्वपुष्ट एव । यथा—

"कल्याणानां त्वमसि महसामीशिषे त्वं विधत्से
पुण्यां लक्ष्मीमिह मयि चिरं धेहि देव! प्रसीद ।
यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ! नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन्! भूयसे मङ्गलाय ॥"

इति । अत्र यद्यदिति निर्दिष्टं केवलेन तच्छब्देन परामृष्टम् । एतद् यच्छब्दस्य सवीप्सस्योदाहरणम् । तच्छब्दस्य तु सवीप्सस्य निर्वीप्सेन परामर्श उदाहरणं यथा—

"क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न सन्तोषतः
सोढो दुस्सहशीतवाततपनक्लेशो न तप्तं तपः ।
ध्यातं नित्यमहर्निशं नियमितप्राणैर्न †शम्भोः पदं
तत्तत् कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः ॥"

---

* 'न दुष्टान्वय' इति पाठः स्यात्.   † 'शौरेः' इति पाठान्तरम्.

इति । यत्र तु सवीप्सस्य प्रक्रमे सवीप्सेन प्रत्यवमर्शस्तत्र पुष्टत्वमेव यथा—

"यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रदीप्तः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥"

इति । यत्र चानेकस्य सवीप्सस्य चानेकेन प्रत्यवमर्शस्तत्रापि पुष्टत्वमेव । यथा—

"यो यो यं यमवाप्नुयादवयवोद्देशं स्पृशन् पाणिना
तत्तन्मात्रकमेव यत्र स स ते रूपं परं मन्यते ।
तज्जात्यन्धपुरं हहा करिपते! नीतोऽसि दुर्वेधसा
को नामात्र भवेद् बताखिलभवन्माहात्म्यवेदी जनः ॥"

इति । यदि परं यं यम् इति प्रक्रमे तत्तन्मात्रकमेवेति प्रत्यवमर्शे विधेयाविमर्शः सवीप्सस्य तदर्थस्य समासे गुणीभावात् । नैतत् । मात्रग्रहणेनावधारणमुच्यते यथा—'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे' इति । तच्चावधार्यमाणपरतन्त्रमित्यवधार्यमाणस्यैव सवीप्सस्य तदर्थस्योद्रेकात् प्राधान्यमखण्डितमेव । पूर्वपदार्थप्राधान्येन क्वचित् सुप्सुपेति समासो दृश्यते यथा—

"निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥"

इति । अत्र हि भूयिष्ठं निर्वाणं निर्वाणभूयिष्ठमिति समासे निर्वाणार्थस्यैव प्राधान्यं तस्य वीर्यविशेषणत्वेनावस्थितत्वाद् । न तद्वदिह तत्तन्मात्रकमिति तदर्थस्य प्राधान्यं भविष्यति । केवलं कृतेऽवधारणार्थे मात्रशब्दे किमर्थः कप्रत्ययः । तस्मिन्नपि वा कृते एवशब्दः किमर्थः । एवशब्द एव वा किं न क्रियते । नैतत् । कप्रत्ययस्य तावदत्र कुत्साप्रतिपादकत्वात् । न पौनरुक्त्यं तन्तमेवेति केवलैवशब्दप्रयोगे विक्षिप्त इव तदर्थः प्रतीयते । मात्रग्रहणे तु पिण्डितस्यैव तदर्थस्य प्रतीतिरित्यस्ति विशेषः । यदि परं द्वयोरुपादानं लोकप्रतीत्यनुसरणेन दृढीकृतावधारणप्रतीत्यर्थम् । दृश्यते हीदृशेषु द्वयोरवधारणप्रतिपादकयोः प्रयोगः । यथा-'बाला केवलमेव रोदिति गलल्लोलोदकैरश्रुभिः' । अत्रैव तदिते निर्वीप्सेन तदा निर्दिष्टं जात्यन्धपुरं निर्वीप्सेनैव यदा प्रत्यवमृश्यते । ततश्चात्रानुगुणपरामर्शान्न दोषः कश्चित् ।

तथा (यत्र) पूर्ववाक्ये यच्छब्दो निर्दिष्ट उत्तरवाक्ये तु (न) तच्छब्दो निर्दिष्टः, तत्र साकाङ्क्षत्वाद् दुष्टतैव यथा—

"मीलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम् ।"

इति । उत्तरवाक्यगतत्वेन तु यच्छब्दप्रयोगे पूर्ववाक्ये तच्छब्दाप्रयोगे न दुष्टत्वम्, अपि तु प्राक्प्रतिपादितं पुष्टत्वमेव सामान्येनोपक्रमात् पश्चाद्विशेषस्योत्थापनात् । एतदभिप्रायेण कल्पिततत्कर्मादिविषयत्वमुक्तम् ‡ । उदाहरणं तु 'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके' इति पूर्वश्लोकार्धपाठविपर्यये यथा । यत्तच्छब्दयोरविशिष्टेऽपि परामर्शकत्वे उत्तरवाक्ये निर्दिष्टो यच्छब्दः स्वभावत आविदूर्येण पूर्ववाक्यार्थश्लिष्टतया वस्तु परामृशति, तच्छब्दस्तु परोक्षायमाणार्थनिष्ठत्वात् वैदूर्येण । आविदूर्यं च प्रकृतार्थे प्रकृष्टतां नयद्वाक्यार्थं श्लेषयति । ततश्च तथाभूते विषये यच्छब्दस्य प्रयोगार्हत्वे तच्छब्दस्य प्रयोगोऽपुष्ट एव ।

‡ मूले ४१ पृष्ठे.

"तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्भ्रुवोरानतरेखयोर्या।
तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच॥"

अत्र 'सा यां वीक्ष्ये'ति यत्तदौ विपर्ययेण पठनीयौ। यथा च—

"दृष्टिर्नामृतवर्षिणी स्मितमधुप्रस्यन्दि वक्त्रं न किं
नार्द्रार्द्रं हृदयं न चन्दनरसस्पर्शानि वाङ्गानि च।
कस्मिन् लब्धपदेन ते कृतमिदं क्रूरेण दग्धाग्निना
नूनं वज्रमयोऽन्य एव दहनस्तस्येदमाचेष्टितम्॥"

अत्र यस्येति पठनीयम्। यथा च—

"आचार्यो मे स खलु भगवानस्मदग्राह्यनामा
तस्मादेषा धनुरुपनिषत् तत्प्रसादात् क्षमोऽपि।
अध्यासीनः कथमहमहो वर्त्म वैखानसानां
सीतापाणिग्रहणपणितं चापमारोपयामि॥"

अत्र च 'यस्मादेषा धनुरुपनिषदि'ति पठनीयम्। एवञ्च प्रागुक्ते 'हेम्नो भारशतानी'त्यादौ 'ता बाणेन तु तस्य सूक्तिविसरैरुट्टङ्किताः कीर्तयो याः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिम्लानतामि'ति पठनीयम्। अपि च परामृश्यमनुक्त्वा यच्छब्देन च वाक्यार्थोपक्रमे तच्छब्दवति परामृश्यनिर्देशे पूर्ववाक्यार्थे परामृश्यमस्पृशन्ती उपप्लवमाना प्रतीतिरिति वाक्यार्थप्रतिपत्तिविप्रकर्षाद-पुष्टत्वम्। यथा—

"पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति।
स्वस्थादेवावमानेन देहिनस्तद्वरं रजः॥"

अत एवात्र श्लोकार्धयोर्विपर्ययपाठे पुष्टत्वमेव। तथा पूर्ववाक्यार्थे निर्दिष्टस्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थे सर्वनाममात्रेण परामर्शे न्याय्ये यः स्वशब्दसहितस्य सर्वनाम्नो निर्देशः स दुष्ट एव। यथा—

"उदन्वच्छिन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति।
इति प्रायो भावः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलितः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते॥"

इति। अत्र स च निधिरपामि'ति सस्वशब्दः सर्वनाम्नो निर्देशः। एवं 'रामगिर्याश्रमेष्वि'ति प्रकृते 'तस्मिन्नद्रौ कतिचिदि'त्यत्र ज्ञेयम्। अत्र तु केचित् समर्थयन्ते—'रामगिर्याश्रमेष्वि'ति रामगिरिः समास उपसर्जनीभूतो बुद्ध्यावुद्रेकेणानवभासात् कथं सर्वनाम्ना परामृश्यते "सर्वनाम्नानुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्ये"ति प्रधानभूतपरामृश्याभिप्रायेण स्थितं यथा "सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति तद्व्युत्पाद्यते" इति। अत्राद्राविति निर्दिश्यमानमद्रिमात्रप्रतीतेर्न प्रकृतमद्रिं गमयेत्। तस्मादुभयमत्रोपादेयं यथा 'अथ शब्दानुशासनम्। केषां शब्दानाम्' इति। गिरिशब्देन गिरौ प्रक्रान्त अद्रिशब्देन पर्यायान्तरेण त्वागतमासमञ्जस्यं दुष्परिहरमेवेति। उदन्वच्छिन्ना भूरित्यत्र तु उदन्वतः परामृश्यस्य नैकव्याद्योग्यत्वाच्च भुवः स्त्रीत्वेन स इति परामर्शानर्हत्वाच्च सर्वनामपरामर्श एव युक्तो न पुनः स्वशब्दगोचरत्वमित्यत्र दुष्टतैव। किञ्च समुदायस्य कस्यचित् केनचिद्वाक्येन निर्देशे वाक्यान्तरे तदवयवस्य निर्धारणे कर्तव्ये तस्य समुदायस्य निर्धारणविषयप्रतीतये

यच्छब्देन निर्देशे कर्त्तव्ये निर्धार्यमाणस्यावयवस्य निर्देशो दुष्ट एव। यथा—

"तस्मादजायत मनुर्नवराजबीजं यस्यान्वये स सगरः स भगीरथश्च।
एकेन येन जलधिः परिखानितोऽयमन्येन सिद्धसरिता परिपूरितश्च॥"

अत्र स सगरः स भगीरथश्चेति यन्निर्दिष्टं तस्यैकेत्यादिना निर्धारणं विहितम्। निर्धारणं च जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम्। नचात्र समुदायः केनचित्पदेन निर्दिष्टः। यच्चैकेनेति निर्दिष्टं तत्र समुदायः, अपि त्वेकदेशः। ततश्च निर्देश्यानिर्देशादनिर्देश्यनिर्देशाच्चात्र दुष्टत्वम्। एवञ्च समुदायस्यैव निर्धारणविषयस्य यच्छब्देन निर्देशे कर्त्तव्ये 'एको ययोर्जलनिधीन् निचखान सप्त गाङ्गैः पयोभिरभिवर्षितवान् द्वितीयः' इति पाठः श्रेयान्।

क्वचिद्यत्तच्छब्दावग्रहणेन विध्यनुवादभावेन वाक्यार्थप्रस्तावे यदन्तरान्यथाकरणं तत्र दुष्टत्वं यथा—

'यत् त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्'

इति। अत्र प्रथमतृतीययोः पादयोर्यत्तच्छब्दपरिग्रहेण विध्यनुवादभावेनोपनिबन्धः। द्वितीयपादगतत्वेन तदुल्लङ्घनं दोषः। इन्दीवराणां राजहंसानां च बहुत्वात् सीतासम्बन्धिवस्तूपमितयोरिन्दीवरराजहंसयोर्व्यावृत्त्यर्थं विध्यनुवादभावपरिग्रहः। चन्द्रस्य त्वेकत्वात् तदकरणमिति केचित्। तदसत्। चन्द्रस्यापि द्वितीयाचन्द्रादिभेदेन बहुत्वसम्भवात् तत्रापि विध्यनुवादभावो युक्तः। इन्दीवराणां व्यक्तिभेदेन मुख्यो भेदः। चन्द्रस्य पुनरेकव्यक्तिरूपस्य कालभेदादवस्थाभेदाच्च भिन्नत्वममुख्यमिति चेन्न। भिन्ना एव चन्द्रव्यक्तयः। अन्यो हि द्वितीयाचन्द्रोऽन्यश्च पूर्णचन्द्रः। अतश्चैवं द्वितीयाचन्द्रादिव्यावृत्त्या पूर्णचन्द्रप्रतीत्यर्थं मुखच्छायानुकारीति विशेषणं दत्तम्। नहि शशिशब्दः पूर्णचन्द्राभिधायी तस्य चन्द्रमात्रवाचकत्वात्। सङ्ख्याव्यवहारेषु चन्द्रस्यैकत्वप्रतीतिरिति चेत्। क्वचिज्जातिव्यवहारेष्वपीन्दीवरादीनामेकत्वं सिद्धम्। तस्मात् कविव्यवहारे चन्द्रगतत्वेनानेकत्वस्य व्यवहारात् तदाश्रयेणेह विध्यनुवादभावः श्रेयान्।

किञ्चास्थानविनिवेशनं तच्छब्दस्य प्रतीतिविप्रकर्षायैव। यथा—

"मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः"

इति। अत्र 'विरचय सिचयान्तमि'त्यत्र तच्छब्दो हेत्वर्थो विनिवेशयितव्यस्तृतीयपादादौ निवेशितः। नच तत्र तस्योपयोगः। कुतस्तत्र प्रतीतिकुण्ठत्वमुत्पादयतीति। क्वचित् प्रधानक्रियायास्तदादिसर्वनाम्ना परामृष्टस्य गुणक्रियायां स्वशब्देनोपादानं दुष्टमेव। यथा 'प्रत्यासन्ने नभसी'ति। अत्र तस्मै इति सर्वनाम्ना पूर्वप्रक्रान्तो मेघः परामृश्यत उतैतच्छ्लोकगतो जीमूतः। तत्राद्ये पक्षे जीमूतग्रहणमनर्थकं प्रधानक्रियायां तदा परामृष्टस्य पूर्वप्रक्रान्तस्यैव मेघस्यार्थतः सम्बन्धयोग्यत्वात्। न हि यावतां येन सम्बन्धस्तावतां प्रत्येकं निर्देशः क्रियते। एकत्र कृतोऽन्यत्राकाङ्क्षादिनोपजीव्यते। तस्माज्जीमूतग्रहणं न कर्त्तव्यं, कृतं प्रत्युत वस्त्वन्तरप्रतीतिं जनयद्वैरस्यमावहति। अथ तच्छब्देनैतच्छ्लोकगतो जीमूतः प्रत्यवमृश्यते। तदसत्। सर्वत्रात्र प्रकरणे पूर्वप्रक्रान्तस्यैव मेघस्य परामर्शः स्थित इतीहापि तथैव परामर्शो न्याय्य इति पुनरपि जीमूतग्रयणमनर्थकमेव।

इत्थं द्वितीयं विधेयाविमर्शं विविच्य तृतीयमप्यत्रैव श्लोके प्रपञ्चयितुमुपक्रमते—[४३]अपि चेत्यादिना। प्रायेणेति द्वन्द्वं वर्जयित्वा तत्र युगपदधिकरणवचनतया सामर्थ्यं प्रकारान्तरेण समर्थितम्। तत्राद्य इति 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति(१-२-४२) वचनात्। 'बहु-

व्रीहिः समानाधिकरणानाम्' इति वचनात् प्रायेण बहुव्रीहिः समानाधिकरणविषय एव । सुसूक्ष्मजटकेशादौ तु व्यधिकरणानामपीष्यते । **तत्रैव** समानाधिकरणे पदार्थे । **यदा सङ्ख्याया** इति (व्यधिकरण?) 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' (२-१-५२) इति वचनात् । **प्रतिषेधस्ये**ति 'नञ्' (२ २-६) इति नञ्सूत्रारम्भात् । **द्वितीय** इति व्यधिकरणः । **कारकाणामि**ति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (२-१-३२) इत्यादिना । **सम्बन्धस्ये**ति 'षष्ठी' (२-३-५०) इत्यादिना । **तत्रापी**ति कारकसम्बन्धयोगे अधिस्त्रि उपकुम्भमित्यादौ । **स्वाश्रयो** विशेष्यम् । **विधेयधुरामि**ति शब्दवृत्ते यो विधेयः तस्य कक्ष्यां वास्तवीं विधेयतामित्यर्थः । **अनूद्यमानकल्पतये**ति । शाब्दं प्राधान्यमनपेक्ष्य वास्तवेन प्राधान्येनेत्यर्थः । **अस्तमियादि**ति एकार्थीभावाद् विभक्तत्वेनाप्रतीतेरित्यर्थः । **एकत्रे**ति विधेयानुवाद्यगर्भत्वे । **अन्यत्रे**ति सम्बन्धमात्रप्रतिपादने । ***विकल्प्येते**ति महाविभाषया व्यवस्थितविभाषात्वादिति भावः । **एकस्यैवे**ति । विशेषणगतस्य प्राधान्यस्य । **अन्यस्य** तद्गतस्यैवाप्राधान्यस्य । **एकस्य हीति, अपरस्य पुनरि**ति च । अत्र फलभेद इत्यत्र प्रक्रान्तं फलं सम्बन्धनीयम् । **अत्र चोदयति** विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वासिद्धेरत्राभाव उक्तः । तदसत् । (तर्हि?) न हि सहानवस्थानलक्षणो वस्तुगत एक एव विरोध(:?)भेदो, यः शीतोष्णादौ लब्धवृत्तिः । किन्तर्हि परस्परपरिहारस्थिततालक्षणो वस्त्ववस्तुत्वाश्रयो द्वितीयोऽप्यस्ति विरोधप्रकारः । तदा हि यदि वस्त्वाश्रयो न सम्भवति विरोधो वस्त्ववस्तुत्वाश्रयस्तु कथं न स्याद् । अतश्च स्यात् पूर्वपक्षवेलायां 'भावाभावयोरिवे'त्युक्तम् । **नैष दोषः** । वस्त्ववस्त्वाश्रयस्य विरोधस्य तादात्म्यनिषेधे व्यापारात् । यदि नाम प्राधान्यं, तस्यामेव कक्ष्यायां स्वयमप्राधान्यं न स्याद् अप्राधान्ये वा प्राधान्यम् । प्राधान्यविधेये पुनरपेक्षान्तरेणाप्राधान्यं कथं न स्यात् । न स्याद्, यदि शीतोष्णवद् द्वयोर्वस्तुत्वं स्यात् । न चात्रैतदस्ति वैवक्षिकस्यावस्तुत्वात् । यथा राजपुरुष इत्यत्र राज्ञो वैवक्षिकमेव प्राधान्यं वास्तवं पुनरप्राधान्यमेव तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । तदयमत्र पिण्डार्थः संसर्गनिषेधोऽत्र कर्तव्यः । स च वस्तुद्वयनिष्ठ इति द्वयोरत्राभावान्नैकेनापरत्र प्रतिषेध इति ।

[४४]**अन्येने**ति विशेष्याभिधायिनेत्यर्थः । **अन्योन्यमि**ति । परस्परविशेषणानां यद्यपि 'विशेषणं विशेष्येण' (२-१-५७) इति विशेषणस्य विशेष्येणैव समास उक्तः, तथापि 'काणखञ्जादिषु सिद्धं विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वाद्' इति वचनेनैकस्य विशेष्यत्वविवक्षामाश्रित्य परस्परं विशेषणानां समासः समर्थितः । तदभिप्रायेणान्योन्यमिति सम्भावना । **दारसख** इति दाराणां सखेति तत्पुरुषः कर्तव्यः । बहुव्रीहौ 'राजाहस्सखिभ्य'(५-४-९१)इति टच् न स्यात् । **हे हस्ते**ति । 'मृतस्य शिशोर्द्विजस्ये'त्यत्र समासः शङ्कितः । 'रामस्य पाणिरसी'ति तु षष्ठीसमास उदाहरणम् । अत्र क्वचित् कर्तृणां कर्मणाञ्च प्रथमान्तानां क्वापि सम्बन्धिनां कर्मणाञ्च षष्ठ्यन्तानां कुत्राप्यामन्त्रणानां समासः शङ्कितः । [४५] **वक्ष्यमाणनयेने**ति । 'व्यासः पाराशर्यः' इत्यादिविचारेषु । **चापाचार्य** इति । अत्र हि त्रिपुरविजयित्वाद्यनुवादेन चापाचार्यत्वादिविधिः । अनूद्यमानश्चार्थो विधेयस्योत्कर्षमावहन् प्रतीयते । **न चैवमि**ति उपेन्द्रवज्रस्थाने इन्द्रवज्रप्रयोगात् । **उपगतमस्माभिरि**ति । 'दुःश्रवत्वमपि वृत्तस्य शब्दानौचित्यमेव । तस्याप्यनुप्रासादेरिवे'त्यादि‡वदद्भिः । अत्र 'यथा च कारणगुणे'त्यादिग्रन्थः अन्तरश्लोकपर्यन्तः 'प्रत्युदाहरणं यथा तं कृपामृदुरि'त्यतः

---

* उपकल्प्येतोते मूलकोशयोः पाठः. ‡ ३७. पृष्ठे मूले.

पूर्वं पठितः सामञ्जस्यं भजते, प्रत्युदाहरणं चेति उदाहरणग्रन्थः समञ्जस एव स्यात्। दृश्यते च पुस्तकेष्वेवं पाठः। तस्मादत्र जागरणीयम्। कारणमत्र पराशरो जमदग्निश्च। **तदभावे हेतु**रिति तच्छब्देन समासः परामृष्टः। ततश्चात्र पाराशर्यादिपदं व्यासादावुत्कर्षमर्पयत् पुनरुक्तम्। **तक्षकसर्प** इति तक्षकशब्देनैवात्र सर्पविशेषत्वात् सर्पत्वे प्रतीते सर्पपदमुत्कर्षसमर्पणप्रवणमेवेति तदर्थस्य विधेयत्वम्। [४६] **लोहितस्तक्षक इति** यथा तक्षकशब्दादेव सर्पत्वजातिः प्रतीता तद्वल्लोहितलक्ष(णो गु)णोऽपि तत एवाव्यभिचारात् प्रतीतः। ततस्तौ जातिगुणौ विधेयताभिप्रायेणोक्तौ न समास न्यग्भावनीयौ। **उक्तन्यायाद्**िति विधेयत्वान्न समासः प्रवर्तेत इत्यर्थः। **पक्षो न चास्त्यन्यस्तदत्यये** इति। इह द्वौ पक्षावुल्लिखितौ तक्षकस्य स्वरूपमात्रप्रतिपादनं वा लोहिताख्यगुणविधिर्वा। उभयत्रापि कृता चर्चा। **तदत्यये च** कथितपक्षद्वयातिक्रमे चान्यस्तृतीयपक्षो नास्तीत्यर्थः।

एवमियता कर्मधारयं विचार्य बहुव्रीहिनिरूपणायाह **बहुव्रीहौ यथे**ति। **ततस्तदि**ति स्थूलीकरणादि यद् विशेषणतयोपात्तं तत् परामृश्यते। **तैर्वि**ध्यादिभिः। **तद्प्रतीतिः** उत्कर्षापकर्षप्रतीतिः। **प्रतीतिभेदहेतौ** समासासमासयोगे। **प्रतीतिसामर्थ्ये** कर्मधारयादिविषये। **तदसम्भवः** प्रतीतिभेदासम्भवः। अन्त्यावस्था प्राप्तकारणेषु युक्तैव कार्योत्पत्तिरित्यर्थः। एतदभ्युपगमे दृष्टविरोधमाह। **एवं हीति**। **नैव वे**ति न्यायाविशेषात्। **अर्धजरतीयमिति** अर्धं जरत्या इति 'समासाच्च तद्विषयात्' (५-३-१०६) इति च्छप्रत्ययः। यथा जरत्या वराङ्गं कामयते मुखं न कामयते तद्वदेवेत्यर्थः। [४७] **तत्तस्य*** इति तदिति तस्मात्। तौ सूर्याचन्द्रमसौ। **तयो**रिति अनुवाद्ययोस्सूर्याचन्द्रमसोः। **पारम्पर्येण**ेति विधेयतामाह पितामहत्वद्वारेण। अत एव सूर्याचन्द्रमसाविति द्वन्द्वनिर्देशो द्वयोः स्पर्धितां प्रकाशयति। **उर्वश्या च भुवा चे**ति समासाभावो वरणस्य मुख्यामुख्यत्वप्रदर्शनार्थम् एकस्य वास्तवत्वादपरस्य कविप्रौढोक्तिनिष्पादितत्वात्। **इह चे**ति प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्टतरमेव धारयतु मतिमानिति पाश्चात्य सन्बन्धनायं **जनक** इति। अत्र जनकाख्यराजर्षिप्रभृतयः पितृत्वादेरुत्कर्षमर्पयन्ति।

एवं बहुव्रीहिं विचार्य द्विगुं व्याचष्टे **द्विगौ यथे**ति। **निरवशेष** इति सप्तत्वसङ्ख्यायां विधेयत्वेन संरम्भास्पदत्वं समासे तु न्यग्भावात्। **दशस्वि**ति दशत्वसङ्ख्याया विधेयत्वं रावणस्य परिभवातिशयं प्रकाशयति एकस्मिन्नपि मूर्धनि पदन्यासः परिभवास्पदं किं पुनर्दशस्विति। प्रत्युदाहरणं सप्ताङ्ग्यामिह यस्य स इतीत्यादिपाठे। वैशसं बाधः। एवं द्विगुं व्याख्याय नञ्समासं व्याचष्टे **नञ्समासे**ति। **उपदर्शितमि**ति असंरब्धवानित्यत्र विधेयाविमर्शविचारे **अनुक्तवानि**ति नोक्तवा[?] वाच्यम्। तत्पुरुषे कर्त्रादीनां षण्णां कारकाणां सम्बन्धस्य च क्रमेणोदाहरणान्याह **देशे**त्यादिना। **सोऽयमिति**। अत्र स एवायमिति व्याख्या। अहितसम्बन्धिनां शस्त्राणां घस्मराणि ग्रसनशीलानि अत एव गुरूणि। **करणं प्रती**ति क्रियां प्रतीत्यर्थः। **तत्तस्ये**ति प्रक्रान्तस्य विशेष्यस्य करणस्य। **तस्ये**ति रामस्य। **शौर्यं** बलम्। **निघ्नः** परवशः। **तेन तदि**ति रामेणेति विशेषणम्।

[४८]**अनेकेषामिति**। **अनेक**शब्दस्य नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनप्रसङ्गः। **सत्यम्** **किन्तु** नञ्प्रयोगविषये एकशब्दस्यैकव्यतिरिक्तवस्तुविषयत्वं यथा अब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणशब्दस्य क्षत्रियादिगोचरत्वम्। एकव्यतिरिक्तं च वस्तु कदाचिदेकत्वोपरक्तं प्रतीयते, कदाचिन्निजेनैव स्वरूपेण। आद्ये पक्षे अनेकमिति भवति द्वितीये त्वनेकानीति। यथा च (‡पदमञ्जरिः?) पतञ्जलिः—

---

* 'ततोऽस्य' इति मूलकोशयोः पाठः. ‡ 'पदमञ्जरिः' इत्येतत् पातञ्जले इति स्यात्.

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्' (४ पा. ५ सू.) इति। **गुरुदत्तमिति** गुरुणा दत्तमिति, वाच्यम्। **तत् तस्या** इति सीताया विशेषणभूतायाः सीताकर्तृकाया गमनक्रियाया इत्यर्थः। **गुर्वर्थमिति** गुरवे इदं गुर्वर्थमिति क्रियाविशेषणमेतत्। क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गत्वं च। ईप्सिततमत्वे तु षष्ठी स्यात्। **अर्थनक्रियामुखेने**ति अर्थयत इति निगमनात्। **तत् तस्ये**ति तद् गुर्वर्थमिति विशेषणम्। तस्यार्थिनः। **अवमततााम्** अनभिप्रेततताम्। अवमतत्वं गर्हितत्वम्। **सुतनिर्विशेषमिति**। क्रियाविशेषणमेव। **प्रदक्षिणक्रिये**ति अत्र प्रदक्षिणक्रियाया अत्य-यक्रियाकर्मभूताया अन्तरायहेतुकोपनिमित्तत्वात् प्राधान्यम्। एवं प्रथमप्रबोधित इति प्राथम्यस्य। तथा यथाकामत्वयथाकालत्वयोर्ज्ञेयम्। **यदवलोकने**ति रूपसम्पत् परामृष्टा।

[४९] स्वहस्तेनेति करणपदम्। **स्वहस्तलिखितानी**ति स्वहस्तशब्दोऽत्रादरप्रतीतिहेतुकत्वेन लेखनं प्रत्युत्कर्षनिमित्तमपि समासे गुणीकृतः। **पूर्ववदिति** कृतसमासवैशसम्। तच्च विप्रदत्तमिति पाठे। **पितामहपितामहतये**ति पितामहो ब्रह्मा पितामहः पूर्वपुरुषो यस्य। **तयो**र्जन्मनिधनयोः। **तद्वतो** जन्मनिधनवतः। **ताभ्यां** जन्मनिधनाभ्याम्। **कृतान्ताधिकमिति** ‡आसमुद्रात् क्षितीशानामिति च वाच्यम्। अपादानसमानन्यायत्वादवधिरपि पञ्चम्यन्तोऽत्र गृह्यत इति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः। **उपाग(त?)**मेति उपागता इति निर्दिष्टा उपागमक्रिया। [५०] **रणभूषित** इति। अत्र रणभुवीति वाच्यम्। शोचनीयतागतिः क्रिया। तत्र समागमप्रार्थना हेतुत्वेनोपात्ता। तस्याः **सम्बन्धिद्वारेण** सम्बन्धित्वमुखेन कपालिन इति विशेषणम्। अत्र सम्बन्धिशब्दो भाववृत्तिः सम्बन्धित्वे वर्तते, यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' (१-४ २२) इति, सधीरमुवाचेति। **तत्तस्या** इति। तद्विशेषणम्। तस्यास्समागमप्रार्थनायाः। **तत्र** शोचनीयतागतौ। **सामर्थ्य**मव्यभिचारेण सम्पादकत्वम्। **तस्य सकले**ति तच्छब्दः कपालिन इत्यस्य परामर्शकः। **विशेष्येण** समागमप्रार्थनयेत्यनेन। प्रत्यवरं गुणभूतम्। एवं तातस्येति, आर्यस्येति, स्कन्दस्येति, तवेति चेत्येषां विशेषणानामुत्कर्षसमर्पकत्वं ज्ञेयम्। ***तस्यैवे**ति गौरवदुरारोपत्वनिबन्धनस्य हरस्य। **तच्चे**ति प्राधान्यम्। **तस्ये**ति हरस्य। **कलिपतार्थस्ये**ति विस्तारितकृत्रिमत्वमात्रवाचिनोऽधिज्यत्वमात्रलक्षणार्थारोपात्। **अप्रयुक्तस्ये**ति उक्तनयेनास्मिन्नर्थे कविभिरप्रयुज्यमानस्य। **गुणान्तरलाभ** इति वक्ष्यमाणलक्षणस्य वाच्यावचनस्य परिहारात्। †(अत्रेति?) 'एवं कृतम्' इत्यत्र करणम्। [५१] **निष्क** आभरणविशेषः। **विभक्त्यन्वये**ति श्रूयमाणाया विभक्तेरित्यर्थः। तथा च 'षष्ठ्या आक्रोशे' (६-३-२१) इति ज्ञापकम् (रूपकमुपदेश इष्यत इति?) प्रमाणान्तरेण 'लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधमि'त्युक्तरूपेण सिद्धौ यौ स्वस्य विशेषणस्योत्कर्षापकर्षौ तदाधायिनाम् अर्थाद्विशेष्यं प्रतीत्यर्थः। **आर्थं** वास्तवम्। **अलुकमाह** 'षष्ठ्या आक्रोश'(६-३-२१)इत्यनेन। **चिन्त्यमिति**। एतदवगमाय विचार्यमित्यर्थः। **समासे च विभक्तिलोपादि**ति। इह हि विभक्तिश्रवणाश्रवणे(वा?) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषणगतयोर्वास्तवयोः §प्रयोजकतां भजेते। ते तु प्रायेण वाक्यसमासगतत्वेनोपलभ्यमाने समासस्य विभक्त्यश्रवणाद्विधेयाविमर्शतामुत्पादयतः। अत एव समासेऽपि यदि विभक्तिः श्रूयते तदा न विधे-

---

‡ आसमुद्रादित्यतः प्राक् 'कृतान्तादधिकमिति' इत्यपेक्षितमिति भाति. * मूलकोशयोस्तु एवकारो न दृश्यते, † 'मात्रेति' इति स्यात्. § प्रशब्दात् प्राक् 'प्राधान्यगुणभावयोः' इति पूरणमपेक्षितं भाति.

यविमर्शो यथा दास्याः कामुक इत्यादौ । समासस्तु तत्रैकपद्यादिप्रयोजनत्वेन कृतः। **तन्निबन्धने**ति उत्कर्षापकर्षनिबन्धना । एवञ्च विभक्त्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं विधेयाविमर्शस्य व्याप्त्या प्रदर्शितं भवति।

एवञ्च सप्तप्रकारं तत्पुरुषं निरूप्याव्ययीभावं निरूपयति **अव्ययीभाव** इति। समापं विशेष्यं प्रति दयितस्येति यद्विशेषणं तत् तस्य समीपस्येति योजना। **मध्येव्योमे**ति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा(२-१-१८)इत्यव्ययीभावः। **सचे**ति प्रकर्षः। एवमियता द्वन्द्ववर्जं समासवृत्तिर्विचारिता। इदानीमतिदेशमुखेन कृत्तद्धितवृत्तिर्निरूप्यते **अनेनैवेत्यादिना**। **विवक्षाविशेषादि**त्यकारप्रश्लेषः।[५२]**सर्वं कषती**ति 'सर्वकूलाभ्रकरीरेषु कषः'(३-२-४२) इति खचोऽयं विषयः। **बिभर्त्ति यः** इति 'कुक्षिंभरिश्चे'ति निपातितस्य कुक्षिम्भरिशब्दस्यायं गोचरः । **विधुन्तुद** इति 'विध्वरुषोस्तुद' (३-२-३५) इति खश्प्रत्ययस्थानम्। **शीर्षच्छेदमि**ति 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' (५-१-६५) इति तद्धितस्य यत्प्रत्ययस्येदं पदम्। **तैरि**ति कषणादिभिः। **सर्वार्थस्येति, कायोपलक्षणस्य कुक्षेरिति, विधोश्चेति** (व्यक्त स्थितः?) **उत्कर्षमादधतां प्राधान्येन विवक्षे**त्यत्र सामस्त्येन योजनीयम्। **शीर्षच्छेदस्य चे**ति उत्कर्षमादधतः प्राधान्येन विवक्षेति सम्बन्धनीयम्। पूर्वेभ्योऽस्य पृथङ्निर्देशस्तद्धितवृत्तिविषयत्वेन भिन्नजातीयत्वात् । अत्र च सर्वार्थादीनां चतुर्णामुत्कर्षाधाने समनन्तरनिर्दिष्ट भुवनाभयेत्यादिचतुष्टयं क्रमेण हेतुत्वेन द्रष्टव्यम्। **तदपी**ति चरितम्। **कषणादिकर्तृष्वि**ति खलौदरिकराहुष्वित्यर्थः। **रामोऽस्मि सर्वं सह** इति। 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः (३-२-४१)इति खचोऽयं विषयः। **दशरथस्य हि प्रसूतिरसावि**ति ‡('तस्यापत्यमि'ति ञच्प्रत्यये?)तद्धिते कृते दाशरथिशब्दस्यायं गोचरः। **वाक्ये तु यद्यपी**ति तदुक्तम्—'क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते' इति । **अन्य** इति वक्ष्यमाणन्यायेन शब्दकृतसामर्थ्योक्तिः । **स** इति प्रधानभावेनेत्यत्र निर्दिष्टः प्रधानभावः **शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां त्रयाणामपी**ति शब्दकृतं शब्दसंस्कारमहिम्ना निष्पन्नं यथा कर्मधारयादुत्तरपदस्य । अर्थसामर्थ्यकृतं वस्तुवृत्तनिष्पादितं यथा 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'त्यादौ ग्रहादेः। तस्य संस्कार्यत्वेन वस्तुतः प्राधान्यम्। विवक्षाकृतं प्रयोक्तृयदृच्छाप्रतिपादितं यदन्यस्योत्कर्षापकर्षाधानतया विवक्षितं यथा रामस्य पाणिरसी'त्यादौ रामादेः। तत्र त्रिषु प्राधान्येषु विवक्षाकृतमेव प्राधान्यं प्राधानम्। तत्कृतत्वात् काव्यार्थचमत्कारस्य। अत एवोक्तं **तयोः समशीर्षिकाभावादि**ति। तयोरिति शब्दार्थसामर्थ्यकृतयोः विवक्षाकृतेन सहेत्यर्थात्। **ननु** पूर्वं शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य वैवक्षिकत्वमुक्तमन्यस्य तु वास्तवत्वम् । तत् कथमिह शाब्दवैवक्षिकयोरन्यत्वमुच्यते। अन्यत्वे वा प्राधान्यत्रयप्रतिपादनेऽर्थसामर्थ्यकृतविवक्षाकृतयोः को विशेषः। शब्दकृताद्धि प्राधान्यादन्यदर्थसामर्थ्यकृतमुच्यते। तेन विवक्षाकृतस्य उक्तत्वात्। तत् किमर्थसामर्थ्यकृतमवशिष्यत इति। **नैष दोषः**। पूर्वं हि शाब्दिकैकगोचरस्य शाब्दिकविवक्षाकृतत्वाद् वैवक्षिकत्वम्। अन्यस्य तु कविगोचरस्य वास्तवत्वं तदेवार्थत्वम्। इह पुनः सहृदयैकगोचरस्य कविविवक्षावशाद्वैवक्षिकत्वमुच्यते। शाब्दिकैकविषयस्य शाब्दत्वमित्यपेक्षाभेदात् पूर्वस्तावन्न विरोधः। यदपि प्राधान्यत्रयप्रतिपादनेऽर्थसामर्थ्यविवक्षाकृतयोर्भेद उक्तस्तत्रायं भावः—इह शाब्दं वास्तवं चेति द्विविधमेव प्राधान्यम्। वास्तवत्वस्य च विवक्षानपेक्षत्वेन वस्तुसामर्थ्यप्रयोजक+++दर्थसा-

‡ "'तस्यापत्यम्' 'अत इञ्' (४-१-९५) इतीञ्प्रत्यय" इति पठनीयं स्यात्.

मर्थ्यकृतत्वमुक्तम् । सत्यपि शब्दकृतादन्यत्व उत्कर्षापकर्षप्रतिपादनप्रयुक्तकविविवक्षाकृतत्वे वास्तवमेव विवक्षाकृतं प्रतिपादितम् । तथा च 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'ति वैदिकं विवक्षानपेक्षमर्थसामर्थ्यकृतस्योदाहरणं दत्तमिति विषयविभागव्यवस्थितेर्न द्वितीयोऽपि विरोध इति समञ्जसं सर्वम् । एवं कृत्तद्धितवृत्तिविषये आतिदेशिकं गुणप्रधानभावं विचार्य समा(स)गतत्वेनौपदेशिकं प्रकृतमनुसन्धत्ते **तदिदमत्रे**ति । **सरूपाणामि**ति द्वन्द्वसमाससमानन्यायत्वादेकशेषवृत्तिरपि स्वीकृता । **विशेषणविशेष्यभावाभावेऽपी**ति समासोट्टङ्कनिकायां *प्रायग्रहणप्रयोजनं प्रकाशयति । **रूपं च कान्तिश्च विदग्धता चे**ति, **अमृतेन विषेणे**ति चाभिहितानाभिहितकर्तृविभागेनोदाहरणद्वयम् । रूपमित्यादौ हि गम्यमानभवनक्रियापेक्षं रूपादीनां कर्तृत्वम् । एतेन तत्पुरुषस्य कर्त्रुदाहरणप्रस्तावे कर्त्रादीनां (कारकाणाम्) अनेके(षामि)ति यदुक्तं, तत् समाहितम् । [५३] **कश्च कश्चे**ति । अत्रैकशेषो न कृतः । **कृतैकशेषमि**ति काविति प्रयोगे । अधुना प्रधानेतरभावापत्तिं दर्शयति **यत्र पुनरि**ति । **भवत** इति रिपुस्त्रीणां सम्बन्धित्वेन, **रिपुस्त्रीणामि**ति स्तनयुगस्य सन्बन्धित्वेनेति योजना । रिपुस्त्रीणामिति समासस्योदाहरणम् । न चात्र सम्बन्धमात्रादतिरिक्तं प्रतीयते । **तदर्थमेवे**ति उपमोत्प्रेक्षादयोऽप्यलङ्काराः उपमोत्प्रेक्षादीनामुत्कर्षमपकर्षं वा प्रतिपादयितुं विधीयन्ते । अन्यथा तद्विरचनं निष्प्रयोजनं स्यात् । **तौ विधेये**ति । उत्कर्षापकर्षौ । (समास इति ?) **सा समास** इति विवक्षा परामृश्यते । **वैदर्भी**ति ' यद्यपि वामनमते असमासा पाञ्चाली, मध्यमसमासा तु वैदर्भी, तथापि मतान्तरे विपर्ययः स्थित इति तदभिप्रायेणेहासमासा वैदर्भी कथिता । कारिकामध्य एव सन्बन्धमात्रप्रतीतौ समासस्योदाहरणम् । '**ऊर्ध्वाक्षितापे**'ति । अत्र चतुर्थपादैकशेष? (देश) युक्तस्य पादत्रयस्य समासे सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, नोत्कर्षापकर्षौ । **वाक्यात्तूभयमि**ति उभयं सम्बन्धरूपमुत्कर्षापकर्षरूपं च वास्त्वित्यर्थः । अत्रोदाहरणं [५४] **मे यदरय** इति समासे हि मदरय इति स्यात् । न चास्मादतिशयः प्रतीतः । **ननु** पदादुत्तरपदयोर्युष्मदस्मदोः 'तेमयावेकवचनस्य' (८-९-२२) इति तेमयावादेशावुक्तौ । न चात्र पदात् परोऽस्मच्छब्दः । एवशब्दः पदमिति चेन्न । तत्प्रयोगे 'नचवाहाहैवयुक्ते' (८-१-२४) इति निषेधाद् भिन्नवाक्यगतत्वाच्च । समानवाक्ये हि निघातयुष्मदस्मदादेशाः । (एतेनैव व्यतिरिक्तं पदान्तरं प्रत्युक्तम् । उत्कर्षमात्रमेव शब्दादेशः ?) **अत्र केचिदाहुः** वाक्ये तावद्रसप्रतीतिर्निर्व्यूढा । तामनुपमर्दयन् काव्ये यद्यसाधुशब्दोऽपि स्यात्तत्र तदा स्थूलः कश्चिद् दोषः । काव्ये हि रसप्रतीतिः प्रधानम् । तदनिर्वाहे काव्यमेव न स्यात् । अपशब्दप्रयोगे तु लक्षणास्मरणमात्रम् । तदुक्तं —

> "नीरसस्तु प्रबन्धो यः सोऽपशब्दो महान् कवेः ।
> स तेनाकविरेव स्यादन्येनास्मृतलक्षणः ॥"

इति । **अन्ये त्वाहुः** । भवतु रसापेक्षयापशब्दस्य स्वल्पदोषत्वं तथापि महाकवीनामपशब्दप्रयोगो महान् दोषः । तेनात्र 'तेमशब्दौ निपातेष्वि'ति तादृशो विभक्तिप्रतिरूपको मेशब्दो निपातो, यथा अहन्ता अहंयुरित्यादावहंशब्दः । ततश्च नात्र कश्चिद्विशेष इति । किं सर्वात्मना करणस्य दुष्टत्वमेव । नेत्याह **किन्त्विति** । **एतस्य** समासस्य । **अन्तरेणे**ति वीररौद्रादेः समासेन प्रकाश्यत्वात् । **वृत्तं** वसन्ततिलकादि । **वृत्तयः** कैशिक्यादाः उपनागरिकादाश्च ।

---

* **प्रायग्रहणं च 'सर्वेषामेव समासानां तावत् प्रायेण' इत्यादिसमासलक्षणवाक्यस्थं (४३-पृ मूले) बोध्यम् .**

काकुः †काक्ध्यायलक्षितो ध्वनिविकाररूपो वा । **वाचिकाभिनयो** वाग्विकाररूपोऽनुभावः । **अर्धान्तावधिरि**ति श्लोकापेक्षया अर्धमन्तावधिः । **न्यूने**ति पद्यापेक्षया न्यूनं रसाभिव्यक्तिहेतुत्वमित्यर्थः । ***यथा पूर्वोक्त** इति 'ऊर्ध्वाक्षितापे'त्यादौ । समासोऽर्धान्तावधिः कार्यो नाधिक इत्यनेन व्यावर्त्यस्याधिकस्य तदुदाहरणम् । **तस्ये**ति पदार्थानां परस्परसम्बन्धश्चेन्नच्छिद्यते तदा तस्य समासस्य मध्ये विच्छेदो न कार्य इत्यर्थः । **अव्यभिचारादि**ति विधेयत्वं हि प्राधान्याविनाभावः । **स्नेहमि**ति । अत्र पानादीनां प्रकाशनस्य च (विध्यनुवादलोपित्वैककर्तृकाणां प्राधान्यभावो नापस्मृतम्?) अत्र च **योय**मिति यच्छब्देन दीपस्य पदार्थस्य परामर्शोपक्रमे **तत्तमस** इति तच्छब्देन वाक्यार्थस्य परामर्शो दुष्ट इत्युपपादितं प्राक् । शक्तिः सामर्थ्यम् आयुधभेदश्च । तारकाः ज्योतींषि दैत्यविशेषश्च तारकः । **अधो** निस्तेजस्त्वेन वाहनत्वेन च । शिखी-बर्हिर्मयूरश्च । चन्द्रस्य सुवर्णस्य सम्बन्धी कान्तावभासो लसन् देदीप्यमानो यस्मिन् । चन्द्रकाणां मेचकानामवभासो लसनं स्फुरद्यस्य । **अन्धकारे** तमसि **अन्धकारेर्ह**रस्य । **गुहः** कुमारः । **अपर इवे**ति अत्रापरशब्दसामर्थ्याद् भूपे द्वितीयगुहत्वप्रतीतौ वस्तुतस्तदसम्भवे तत्सम्भावनायामुत्प्रेक्षा । अपरशब्दाभावे तु स्वस्वरूपस्थितस्यैव वास्तवस्य गुहस्य प्रतीतावियमुपमा स्यात् । एव'मपर इव पाकशासनो' 'मौर्वी द्वितीयामि'त्यादौ च मन्तव्यम् । **अर्हपते**रिति । 'अहरादीनां पत्यादिषु' इति वचनाद्रेफः । अत्र धारणादीनां गुणभावः । आधारस्य तु प्राधान्यम् । कर्त्ता हि गुणक्रिया निष्पादयन् प्रधानक्रियामैदम्पर्येण निष्पादयति नतु तास्वैदम्पर्यम् । यत्र सर्वास्वैदम्पर्यं तत्र भवत्येव सर्वासामाख्यातवाच्यत्वम् । यथा [५५] **सौधादित्यादि** । **इतरद**प्राधान्यम् । **आद्या** प्रधानभूता । **अपरा** अप्राधान्यवती । **बहुलग्रहणमि**ति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (२-१-५७) इत्यत्र । **क्वचिदि**त्यादि । 'क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरि'ति बहुलग्रहणप्रयोजनस्य व्यवस्थितत्वात् । **उत्सर्गे**ति समासविधिः सामान्यरूपत्वादुत्सर्गः प्राधान्यादिविवक्षानिमित्तश्च तत्प्रतिषेधो विशेषरूपत्वादपवादः । **अपवादस्यैवे**ति । 'अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवृत्तिरि'ति न्यायात् । **कर्तुमशक्य** इति । अव्यवस्थितविषयत्वात् । यथा 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (६-३-१२२) इत्यत्र । परिशब्दे त्वयं भवति । परिवादः परीवाद इति । विवाद इत्यत्र नैव भवति । **तद्विषयः स्यादि**ति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३-३-११३) इत्यादिगतस्य बहुलग्रहणस्य विध्यनुवादभावविषये सामर्थ्याभावात् समासाभाव इति भावः । **तदभिप्रायमि**ति आचार्याभिप्रायम् । **सापेक्षता(मि?)दी**ति । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ । **तत्** समर्थग्रहणम् । **एतद्व्यावृत्ती**ति एतच्छब्देन प्रधानेतरभावः परामृष्टः । **तस्येहार्थत्वमपी**ति समर्थग्रहणं प्रधानेतरभावविषयनिवृत्त्यर्थमपीत्यर्थः । **विधेयोद्देश्ये**ति उद्देश्योऽत्रोर्ध्वनिर्देशार्हत्वादनुवाद्यः । **यत् तेने**ति । यच्छब्दः पूर्वार्थसम्बद्धः । तेनापारणेन । **अनभिधानं वे**ति अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा इति । **समर्थग्रहणं च वे**ति । चशब्दोऽत्रातिरिक्तः, समुच्चयविकल्पयोर्विरोधात् । एवञ्च—

> 'दृष्टिर्नामृतवर्षिणी स्मितमधुप्रस्यन्दि वक्त्रं न त-
> न्नार्द्रार्द्रं हृदयं न चन्दनरसस्पर्शानि चाङ्गानि वा'

---

† भारतीयनाट्यशास्त्रे सप्तदशः काकुस्वरविधानाध्यायः काक्ध्यायः.

* 'यथानन्तरोक्ते' इति मूलकोशेषु पाठः.

इत्यत्र चवाशब्दद्वयं प्रत्युक्तं, चवाशब्दार्थयोरेकत्र विरोधात्। **खण्डिके**ति खण्डो ग्रन्थसम्बन्धी न तु समस्तो ग्रन्थः। स विद्यते येषाम्। **अनवगततदभिप्रायैरि**ति समर्थग्रहणं प्रत्याचार्यस्य हि तैरभिप्रायो नावगतः। **अभिधानाधानोद्धारे**ति। अभिधानानां शब्दानामाधानमभिनवानां न्यसनम्। उद्धारः पूर्वकाणामुद्धरणम्। **शालीना** अधृष्टा अविचारका इत्यर्थः। **अपरमपी**ति पुनरुक्तादिकम्। **तच्चिन्ते**ति। प्राधान्येतरभावेन समासासमासचिन्ता। [५६] **प्रकरणे**ति। यत्रार्थप्रकरणादिना शब्दस्य वाच्योऽर्थः प्रकर्षाप्रकर्षादिकमर्थान्तरं प्रकाशयति, तत्राभिप्रेतार्थविनाशभयात् समासो न कर्त्तव्यः। यथा 'रामस्य पाणिरसी'ति। प्रकरणशब्दादिसख इति पाठे 'शब्दस्यान्यस्य सन्निधिरि'ति स्वीकृतम्। यदा प्रकरणकाक्वादिसख इति पाठः, तदा काकुग्रहणेन स्वरविशेष उच्यते यः 'कालो व्यक्तिस्वरादयः' इति काव्यगतत्वेन स्वीकृतः। एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिकया समासगतत्वेन तदतिदेशेन समग्र(प्र?)वृत्तिगतत्वेनापि गुणप्रधानभावविवक्षां महता प्रपञ्चेन परिघटय्य प्रकृतोदारणे षष्ठीतत्पुरुषगतत्वेन योजयितुमाह **इत्थमवस्थित** इति। अम्बिकाया उपादानमिति सम्बन्धः। **तत् किमि**ति। विशेषणस्यान्यकेसरिव्यावृत्तिर्वा, केसरिगतप्रकर्षप्रतिपादनं वा फलम्। आद्ये पक्षे निर्दिष्टचमत्कारसम्भावना। द्वितीये तु समासानुपपत्तिरिति तात्पर्यम्। विवक्षितपदं चमत्कारातिशयपदेन योजनीयम्। **तस्या** इत्यम्बिकायास्सकाशात्। **जात्यन्तरं** विशिष्टावान्तरकेसरिजातिः। तयावच्छिन्नो विशिष्टः। **विशिष्ट एवे**ति लोकोत्तरः। **मोहन्त्वि**ति हरेर्विहङ्गमो गरुडः। मोहमज्ञानं हन्त्वित्यर्थः। **गरुडजात्यवच्छिन्न** इति। सौगतदृशा गरुडानां बहुत्वादिति भावः। विहङ्गमविशेषत्वं तु जात्यादिवैलक्षण्यात्। **स्वाभिप्रायाविष्करणमि**ति। सादृश्यमूलयाप्रस्तुतप्रशंसयेति भावः। **तस्याश्चे**ति तच्छब्देन सरस्वती परामृष्टा। सरस्वत्या अम्बिका प्रतिबिम्बम् आत्मनश्च केसरीत्यर्थः। **द्वितीयपक्ष** इति। केसरिगतप्रकर्षप्रतिपादनपक्षे।

[५७] **समासादसावि**ति अम्बिकाकेसरिशब्दाद् उन्मिषत्येव स चमत्कार इत्यर्थः। **उदयास्तमये**ति। वृत्तौ चमत्कारस्या‡तिशयो, वाक्ये उदय इति *चूलिकाक्रमेण योगः। **उपदर्शितमेव प्रागि**ति उदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनद्वारेण। **इष्टं ही**ति अभिप्रेतस्याप्राप्तिर्या, सा चोदनार्हा इष्टमेतन्न सिध्यतीति। यत्तु नाभिप्रेतं तस्याप्राप्तिर्भूषणं न तु दूषणमित्यर्थः। **अस्माभिरसावि**ति असौ चमत्कारः। **सा भ्रान्तिरेवे**ति निर्विकल्पाविकल्पभेदेन द्विविधा भ्रान्तिः। तत्राद्या तिमिराद्युपप्लुतेन्द्रियस्य द्विचन्द्रादिप्रतीतिरूपा। द्वितीया त्वभिमानरूपा शुक्तिरजतादिप्रतीतिस्वरूपा। **से**ति चमत्कारावगतिः। **व्याख्यावाक्यादेवे**ति अम्बिकायाः केसरीति समासविवरणवाक्यात्। **तेषामि**ति प्रतीतिवैचित्र्यानभ्युपगमवादिनाम्। **तत्रारोपिते**ति तत्र समासे शुक्तिस्थानीये रजतमिवारोपितावास्तवीत्यर्थः। उदयास्तमयपक्षौ क्रमाद् वाक्यसमासगतौ। **उद्योग** इति। संरम्भपदं निरस्योद्योगपदकरणं प्रक्रम्यमाणोद्युक्तवत्पदक्रमाभेदाय। योऽसावित्यदःशब्दः प्रसिद्धिपरामर्शकः यच्छब्दप्रातिनिर्देशस्य तच्छब्देन करिष्यमाणत्वात्। **प्रतिपादिते**ति। आर्थो हि केवलतच्छब्दस्य प्रयोगनिबन्धन उपक्रमोपसंहारक्रमः प्रतिपादित

---

‡ 'अतिशय' इत्यस्य स्थाने 'अस्तमय' इति पाठ्यं स्यात्.

* चूलिकाक्रमेण पूर्वसूचनक्रमेण योगः, न तु निर्देशक्रमेणेत्यर्थः.

एव। **रजश्छलेने**ति। छलेवशब्दप्रयोगे सापह्नवेयमुत्प्रेक्षा। केवलच्छलशब्दप्रयोगेऽप्यपह्नुतिः। केवलेवशब्दप्रयोगे च सम्भावनप्रतीतावुत्प्रेक्षा। द्वयप्रयोगे तु शबला प्रतीतिः। न चात्रापह्नुत्युत्प्रेक्षयोः सङ्करः। उत्प्रेक्षा ह्यपह्नुत्यविनाभाविनी। सोऽपह्नवः क्वचिद् गर्भीकृतो यथा 'नखक्षतानीव वनस्थलीनामि'त्यत्र, न पलाशानि किन्तु सम्भावयामि नखक्षतानीति प्रतीतेः। क्वचित्तु शब्देन प्रतिपाद्यते यथा 'अध्यारुरोहेवे'ति। एवञ्चास्या अपह्नुत्यविनाभाविन्या अपह्नुतिबाधकत्वं, न तया सह सङ्करः। **भिन्नवाक्यतायामेवे**ति। तत्र हि विध्यनुवादभाव आञ्जस्येन क्रमेण प्रतीयते। **तदेव वे**ति विशेषणम्। तच्च विध्यनुवादभावविवक्षायां विधेयम्। **अन्यत्रे**ति। उत्कर्षापकर्षयोर्विधेयत्वस्य चाभावे। **कामचार** इति समासासमासयोः। **तदर्थमि**ति उत्कर्षादिविषये समासनिषेधार्थम्। [५८] **सापेक्षे**ति सापेक्षमसमर्थं भवतीत्येतावन्मात्रप्रतीतये। **पित्रोः स्वतेवे**ति यथा पितरौ वन्दनीयाविति नित्यसं(ब)न्धन्यायाद् निजावेव पितरौ प्रतीयेते, तद्वत् सापेक्षाणामनभिधानाख्येन न्यायेन समासाभावः प्रत्येष्यते। **स्वता** आत्मीयत्वमिव। (सा) दोषप्रकारनिवृत्तिः।

अधुना सर्वोत्कर्षशालिताप्रकटनार्थं स्वपरिश्रमं पिण्डीकृत्य श्लोकेन दर्शयितुमाह **काव्यकाञ्चने**ति। काव्यमेव परीक्षणीयत्वात् सुवर्णं तत्र परीक्षास्थानं निकषोपलमात्मानं मन्यते, न पुनरुक्तक्रमेण परमार्थतस्सन् निकषोपलः। अत एव **कुन्तकेने**ति ख्यातस्याप्युल्लुण्ठनवचनम्। **श्लोक एष** इति। यः सर्वसारतया प्रदर्शितस्तत्रेयती दूषणवृष्टिर्मुक्ता। तत्रान्यस्य ग्रन्थस्य का गणनेति सूचितम्। **निदर्शितः** स्थालीपुलाकन्यायेनोदाहृतः। अत्र श्लोके वक्ष्यमाणैतदीयन्यायानुसारेण कषेण नियमेन काञ्चनाक्षेपात् काञ्चनपदं पौनरुक्त्यदोषदुष्टम्। **निजकाव्यलक्षमणी**त्यत्र निजार्थस्य संरम्भास्पदत्वेन विधेयत्वात् समासकरणं विधेयाविमर्शदूषितं केचिदाचक्षते विचक्षणाः। तत्त्वनेनैव ग्रन्थकृता 'स्वकृतिष्वयन्त्रित' इत्यादिना *दत्तोत्तरमेव। अस्य च विधेयाविमर्शस्यानन्तेतरप्रसिद्धलक्ष्यपातित्वेनास्माभिर्नाटकमीमांसायां साहित्यमीमासायां च तेषु तेषु स्थानेषु प्रपञ्चः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपरम्यते।

एवं विधेयाविमर्शं प्रकारवैचित्र्येण लक्षयित्वा प्रक्रमभेदं लक्षयितुमाह **प्रक्रमभेदोऽपी**ति। **प्रतिपत्तृप्रतीतेरि**ति रथस्थानीया प्रतिपत्तृप्रतीतिः। **उत्खातो** विषमोन्नतः प्रदेशः। **एनमि**ति शब्दार्थव्यवहारम्। **तद्विषयभावः** प्रक्रमभेदविषयत्वम्। **अनभिभाषणं** तत्कर्तृकभाषणाभावः। एवमनालपनं ज्ञेयम्। **अनलमसमर्था**। **विध्यनुवादभावप्रकारतोपगमादि**ति प्रकारः सादृश्यम्। उपक्रान्तं ह्यनुवादस्थानीयम्। निर्वाहकं च विधेयप्रख्यम्। तत्र स्पष्टं विधेयानुवाद्यप्रकारमुदाहरति **यथे**ति।

> "तदा जायन्ते गुणा यदा तैस्सहृदयैर्गृह्यन्ते।
> रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि॥"
> "एवमेव जनस्तस्या ददाति कपोलोपमायां शशिबिम्बम्।
> परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रश्चन्द्र इव वराकः॥"

उत्कर्षापकर्षमात्रेति कमलानामुत्कर्षविवक्षा। चन्द्रस्य पुनरपकर्षविवक्षा। अत एवोदाहरणद्वयं दत्तम्। **प्रक्रमाभेदप्रकार** इति प्रकारोऽत्र विशेषः। **पर्यायप्रक्रमेति**। चन्द्रशब्दार्थस्य शशिशब्देन पर्यायान्तरनिर्देशो न युक्तो वक्ष्यमाणप्रक्रमभेदप्रसङ्गात्। [५९] **न चै-**

---

* द्वितीयविमर्शारम्भे इति शेषः.

वमिति तेनैव शब्देनोपसंहार इत्यर्थः । **तयो**रिति प्रक्रमाभेदपुनरुक्तयोः । **अस्ये**ति प्रक्रमाभेदस्य परामर्शः । तत्र हि यथोद्देशं प्रतिनिर्देशे न पौनरुक्त्यम्, ऐकरस्येन प्रतीतिप्रसरणात् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो न पौनरुक्त्यस्य विषयः । यथा–

'क्षामाङ्ग्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव गलद्बाष्पाम्बुधौताननाः' ।

इति । अत्र गलच्छब्दद्वयं निर्दिष्टं यथोद्देशं प्रतिनिर्देशोऽस्य विषय इति समञ्जसम् । *[तयोरिति प्रक्रमाभेदपौनरुक्त्ययोः । अस्येति प्रक्रमाभेदस्य परामर्शः ।] ननु 'व्रजतः क्व तात! वजसी'त्यत्र व्रजिना प्रक्रमे वजिना च निर्वाहे कथं न प्रक्रमभेदः । वजतिरपि धातुरस्ति । 'वज व्रज गता'विति पाठाद् इत्याशङ्क्योक्तं **व्रजत** इति । **उदितं शिशुने**ति उदितमित्यस्य विशेषणम् **परिचयगतार्थमि**ति । **अस्फुटमि**ति च । भावे चात्र प्रत्ययः । कार्यार्थं पथि गच्छतः पश्चान्नामोदीरणं विरुद्धमिति शिशुना ललितवचसा नामन्युदीरिते जनन्यास्य भर्त्सनं कृतमिति ततोऽस्य मन्युर्विवृद्ध इत्यत्र तात्पर्यार्थः । एवं धातुरूपायाः प्रकृतेः प्रक्रमभेदं प्रदर्श्य सम्प्रति प्रातिपदिकरूपायास्तस्या मध्ये च सर्वनामादीनां प्रकारवैचित्र्येण तं दर्शयति **सर्वनामे**ति । क्वचित् पुनः पुस्तकेषु प्रकृतिप्रक्रमभेदादनन्तरं प्रत्ययप्रक्रमभेदोदाहरणं तत्पश्चात् सर्वनामप्रक्रमभेदनिर्देशो दृश्यते । तत्र च प्रकृतेरनन्तरं प्रत्ययस्यैव निर्देश उचित इति स एव कथित इति सङ्गतिः । ततः परं प्रकृतिविशेषाणां प्रत्ययविशेषाणां तत्समुदायानां च तत्प्रक्रमभेदो निरूपयिष्यते । **उक्तरीत्ये**ति । 'यस्त्वेकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यश्चेदमादिभिरि'त्यत्रोक्तेन क्रमेणेत्यर्थः । ननु यच्छब्देन प्रक्रमे तच्छब्देनेदमादिभिर्वा (प्रक्रमे यच्छब्देन वा?) कथमुपसंहार इत्याह **न चैवमि**ति । **अन्योन्यापेक्षे** इति । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्ध इत्युक्तम् । एवं तच्छब्दादूरविप्रकृष्टार्थेष्विदमादिषु प्रागुक्ते 'योऽविकल्पम्' इत्यादौ ज्ञेयम् । **तेने**ति प्रकृतोपसंहारः । इदमादीनां परस्परावान्तरवैचित्र्येऽपि स्थूलदृष्ट्या एकार्थत्वम् । **अत्र ही**ति अत्र हि कर्तृविशेषणद्वारेणैकस्य हेतुत्वमपरस्य साक्षादिति प्रक्रमभेदः । **यशोधिगन्तुमि**ति अत्र हि तृतीयातुमुनोः प्रतीतिवैषम्यजनकत्वम् । **वाशब्दस्ये**ति । वक्ष्यति हि 'तुल्यकक्ष्यतया यत्र पदार्थाः' इति । [६०] **अपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठ** इति । **अत्र केचित्** समर्थयन्ते – (विशेषतः स्निह्यन्तो दृश्यन्ते?) तत् पुत्रशब्दस्यापत्यविशेषवाचित्वे अपत्यशब्दस्य च सामान्यवाचित्वेऽपि सर्वनामवशाद् विशेषपर्यवसाने भवत्येव प्रकृतार्थपरिपोष इति । **तदेत**दस्य ग्रन्थकारस्य हृदयमनालोक्यैव, यस्माद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेनात्र वाक्यार्थद्वयमुपनिबद्धम् । तत्र च द्वयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशो युज्यते । दृष्टान्ते चात्र सामान्योपक्रमः, विशेषोपसंहारः, पुष्पशब्दस्य सामान्यवाचित्वाच्चूतशब्दस्य विशेषाभिधायकत्वाद् । विशेषस्य चोत्कृष्टतयैवातृप्तिविषयत्वम् । दार्ष्टान्तिके तु (‡अकष्टं?) विशेषोपक्रमः । सामान्योपसंहारः । सर्वनामवशाद्वा विशेषान्तरनिर्देशो न्याय्यः । स्थितपाठे पुत्रशब्दस्य विशेषवाचित्वम् अपत्यशब्दस्य सामान्यवाचिनो विशेषपर्यवसानम् । यदा त्वपत्यवतोऽपीति पाठस्तदास्य सामान्योपक्रमो विशेषोपसंहारः । द्वितीयस्यापत्यशब्दस्य सर्वनामसम्बन्धेन विशेषपर्यवसानाद् यथैकीयमते 'तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबले'त्यत्र । (†आदि)शब्दस्यार्थसङ्गतिश्चेदृश्येव भ्राजते । यस्य नैवापत्यसम्बन्धस्तस्य मा भूत् कन्यायामेकस्यामतृप्तिः यस्य त्वनेकापत्ययोगस्त-

---

* कुण्डलनान्तर्गतमधिकं भाति. † 'अनिष्टम्' इति स्यात्. ‡ 'अपि' इति स्यात्.

स्य कथमेकस्मिन्नपत्ये स्निग्धत्वमिति विस्मयः । एतदर्थ एवापिशब्दो जीवति । अतृप्तिकारणत्वं च कन्यायाः परसमर्पणीयत्वेन । गुणगौरवेण च स्नेहपात्रता । एतदर्थमस्याश्रुतेन प्रतिबिम्बनम् । तदित्थमपत्यवतोऽपीत्येष एव पाठः श्रेयान् । **समासानुपपत्ती**ति(*अधिकरणसिद्धान्तन्यायेन?) गुणान्तरलाभ इत्यर्थः । **वरं कृते**ति । कृताः शिक्षिताः सन्तो ध्वस्ता नष्टा गुणा यस्य । अमणिरविद्यमानमणिरलङ्कारः । उपलशब्देनात्र मणिरेव विवक्षितः । तन्नात्र मणिशब्दः प्रयुक्त इति पर्यायप्रक्रमभेदत्वम् । **खमिवे**ति । 'हंसश्चन्द्र इव चन्द्र इव हंस' इति युक्तः पाठः । **मघोन इन्द्रस्य सुते**ऽर्जुने । **वीर्यञ्च विद्धत्स्वि**ति । वीर्यवेदनञ्चेत्येव हेतुत्वेन विवक्षितम् । **समुच्चयो विकल्पो वे**ति । विकल्पो यशोऽधिगन्तुमित्यत्रोदाहृतः । समुच्चयस्य त्विदं वीर्यञ्चेत्युदाहरणम् । 'विद्वत्सु वीर्यं तनये' इति पाठे न वेदनं हेतुत्वेन विवक्षितम् अपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेनेत्ययं मन्यते । एवञ्च विद्वत्स्विति विशेषणस्य नैरर्थक्यमापद्यत इति नानेन विचारितम् । [६१] **दुकूलभाव** इति । सामानाधिकरण्येनोपक्रमे वैयधिकरण्येन प्रतिनिर्देशः प्रक्रमभेदावहः **अत्र** चतुर्थे पादे । 'कपालमेवामलशेखरश्रीरि'त्यत्र कपालानां बहुत्वे वाच्ये यदेकत्ववचनम् अमलशेखरश्रीरित्यत्र च शेखरमात्रे धर्मिणि वक्तव्ये यच्छेखरश्रीरिति धर्मवचनं तदनुपपन्नमेव गन्तव्यम् । एवञ्च पूर्वोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु चोदाहरणेषु सम्भवन्नपि विचारो ग्रन्थविस्तरभयान्न निरवशेषतया कृत इति तत्रैवाभियोगः कर्त्तव्यः । **तदुपेतमि**ति । स्वशब्देन सर्वनाम्ना वा निर्देशस्तुल्यफल इति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । **भगवति युष्मत्प्रसादेने**ति । (अनेन) न्यायेन 'पश्यत मातः' इति वार्त्तिके धर्मकीर्त्तेः प्रयोगः प्रत्युक्तः । **प्राधान्याभावादित्युक्तमि**ति । 'यत्रैककर्तृकानेका प्राधान्येतरभाक् क्रिया' इत्यत्र । **अनेनिजुर**क्षालयन् । **जक्षुर**खादन् । **विकसप्रसूनं** पद्मम् । **नेजनादावि**ति लिटा भूतानद्यतनपरोक्षप्रक्रमे अनेनिजुरिति तु भूतानद्यतनेन निर्वाहः । तथा '**धूतविकासी**'त्यत्र भूतमात्रे क्तप्रत्यय इत्यत्रापि कालप्रक्रमभेदः । तत्रोपरि तिङन्तप्रक्रमभेदो द्वितीयोऽत्र न स्थितः । एवञ्चेहादिग्रहणेन धूतविकासीति गृह्यते । [‡विकचमस्य दधुः प्रसूनमिति । अनेनिजुरित्यत्र?] समाधानं न कृतम् प्रकारान्तरेण समर्थयिष्यमाणत्वात् । **यदि वेत्यादि**नामुं प्रक्रमभेदं निराकरोति । **अजयदि**ति अत्र परोक्षोऽपि जयो दर्शनार्हत्वात् परोक्षत्वेन न विवक्षित इति लिट्प्रयोगो न कृतः । विद्यमानस्यास्याविवक्षायां दृष्टान्तमाह [६२] **अनुदरा कन्ये**ति । नहि कस्याश्चित् कन्याया उदराभावः कृशत्वात् पुनस्तदपि विवक्ष्यते । एवञ्च —

"अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।
यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥" इत्यादेः,

"तात ! त्वं निजतेजसैव गमितः स्वर्गं यदि स्वस्ति ते
किन्त्वन्येन हृता वधूरिति कथां मा सख्युरग्रे कृथाः ।
रामोऽहं यदि राघवस्तदखिलं व्रीळानमत्कन्धरं
सार्धं बन्धुजनेन सेन्द्रविजयी वक्ता स्वयं रावणः ॥"

इत्यादेश्च महतः काव्यप्रवाहस्य न किञ्चिद् दुष्टत्वम् । **अर्थस्ये**ति तद्भावोऽर्थत्वं सत्ता अतद्भाव असत्त्वम् । **यत्रे**ति पूर्वार्धशेषः । **यथे**ति । न प्रक्रमभेद इत्यन्वयः । तत्र कालविशेषो दर्शितः ।

---

* 'अधिकं न तु तद्धानिरिति न्यायेन' इति स्यात्. ‡ '**अनेनिजुरिति** अत्र विकचमस्य दधुः प्रसूनमिति' इति पठितुं युक्तम्.

यथा भूतस्य भाविनश्च कालस्याद्यतनानद्यतनत्वे परोक्षापरोक्षत्वे च वैवक्षिके एवेति । (ते) शीलादयोऽर्थाः 'आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु' (३-२-१३४) इत्यत्र निर्दिष्टाः । तेषां च वैवक्षिके सत्त्वासत्त्वे । एवञ्च क्वचित्ताच्छीलिकादिप्रत्ययप्रयोगेऽप्यन्यत्र तदकरणमदुष्टम् । यथा—

"जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत ॥"

इत्यत्रागृध्नुरिति ताच्छील्याद्यर्थप्रत्ययप्रयोगेऽप्यत्रस्त इत्यत्रात्रस्नुरित्यकरणेऽपि न दुष्टत्वम् अत्रस्नुरिति वा निर्देशे अगृध्नुरिति निर्दोषमेव । **कर्तुः फलवत्ता** कर्त्रभिप्रायत्वम् । तदपि वैवक्षिकमेव । एवञ्च 'दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता' इत्यत्र यदि कर्त्रभिप्रायत्वं क्रियाफलस्य, तदा ददातीति परस्मैपदानुपपत्तिः । न चेत् तदा कुरुत इत्यत्र परस्मैपदप्रसङ्ग इति प्रक्रमभेदपर्यनुयोगो निरवकाश एव । एवमन्यत्र बोद्धव्यम् । **तेन ते** इति । **ते** कालविशेषादयः **तेन** विवक्षाप्रयुक्तत्वेन कारणेन न दर्शिता इत्यर्थः । **गाहन्तामि**ति । अत्र कर्तुराख्यातेनाभिधानं कर्मणश्चानभिधानं प्रक्रान्तं विस्रब्धैरित्यन्यथाकृतमिति कारकप्रक्रमभेदः । **विहृतिं** विहरणं भङ्गिभाजनत्वमित्यर्थः । विवृतिमिति पाठे विस्तरशालित्वमित्यर्थः । रतौ विग्रहो विरोधः स्तनितैर्व्यवहितस्तत्प्रसादाद्विरोधस्य कर्तुमशक्यत्त्वात् । **वितेने** इति भावे प्रत्ययः । स्तनितानि वितती भूतानीत्यर्थः । **शाब्दः प्रक्रमभेद** इति शब्दविषयत्वाच्छाब्दः । शाब्दप्रक्रमभेद इति **तु** प्रकृतिप्रक्रमभेदस्यानुक्रमेण ये पठन्ति तैः शाब्दश्चार्थश्चोत्तरो ग्रन्थो नालोचित इत्युपेक्ष्यमेतत् । *__सङ्गमभूषे__ति । अत्र बहुव्रीहावन्यपदार्थोपसर्जनेनार्थेन क्रमेणोपसंहृतमिति । भिद्यमानशब्दविषयत्वाच्छाब्दः प्रक्रमभेदः । एवमार्थः प्रक्रमभेद इत्यत्र प्रथमप्रक्रान्तभिद्यमानार्थविषयत्वादार्थ इति व्याख्येयम् । **धृतविकासी**ति पूर्वं कालप्रकरणेनोदाहृतम्, सम्प्रति शाब्दविषयत्वेनोदाह्रियते, तिङन्तगतत्वेनाप्यूह्यते । (नहीयम् ?) **आर्थः प्रक्रमभेद** इति अत्रोदाहरणद्वितयं दत्तं **मत्तते**ति **समतये**ति । तत्र मत्ततेत्यत्र सङ्गमभूषेत्यार्थेन क्रमेण प्रक्रमः, भूषयतीत्यत्र तु शाब्दरूपतया प्रतिनिर्देश इत्यार्थः प्रक्रमभेदः । किन्तु तद्वपुस्तदपि चारुतरत्वमिति पाठः स्थितपरिपाट्यानुगुण्याभावान्न न्याय्यः । 'चारुता स खलु सापि शरीरमि'ति तु पाठः श्रेयान् । एवञ्च दयितसङ्गतिरेषेत्येतच्छब्दः पठनीयः, न पुनरासामिति पाठः । तत्र हि मत्तता केन शब्देन परामृश्येत । 'समतये'त्येतत् प्रायेणादर्शेषु शाब्दप्रक्रमभेदे उदाहरणतया दृश्यते । आर्थप्रक्रमभेदप्रस्तावे (वा ? च) 'अनन्तरोदाहरणयोराद्यमाहितविपर्ययम्' इति पाठः । एतच्चायुक्तं योजनग्रन्थे वरुणस्यार्थप्रक्रम इति ग्रन्थविरोधात् । किन्तु नियमयन्त्रिति विदग्धम्मन्यतया दत्तोऽपि नो हृदयङ्गमः पाठः, वरुणेनैव तत्सम्बद्धमित्यत्र प्रमाणाभावात् । न हि वरुणस्यान्योपसर्जनत्वेन स्थितस्य स्वातन्त्र्यमस्ति । तस्य नैवंविधसम्बन्धः पुष्टत्वं धत्ते । आर्थप्रक्रमभेदप्रस्तावे इदमेवोदाहरणमाहितविपर्ययमिति पाठः श्रेयान् । [६३] **परिहृतौ भवत** इति । विभक्तिप्रक्रमभेदचशब्दयोर्द्वित्वाद् द्विवचनम् । चशब्दस्योभयथा दुष्टता च । चशब्दस्य च समुच्चयो विषयः । †तद्भावः (‡उक्तः । येन तुल्यकक्ष्यत्वाभावाक्यत्वेन ?) निवारितः । प्रक्रमभेदस्त्वसताभित्यसमुच्चेतव्यनि-

---

* इदं प्रतीकं ६३पृष्ठस्थदशमपङ्क्तिगतवाक्यसम्बन्धिपाठान्तराभिप्रायेण 'धृतविकासी'-त्यतः प्रतीकात् पूर्वं धृतम्. † तद्भावः समुच्चयविषयकत्वम्.

‡ 'उक्तनयेन तुल्यकक्षत्वाभावाख्येन' इति कुण्डलरेखान्तर्गतं पठितुं युक्तम्.

कटप्रयोगात् । स हि 'नियमनादि'त्यस्यानन्तरं पठनीयः । **लोष्टसञ्चार** एकैकस्य भेदस्य भेदान्तरैः सह संयोजनप्रकाराख्यो गणनाविशेषः । **प्रकृतिप्रत्यययोरि**ति लघुशब्दः प्रकृतिः । तस्यां गुरुशब्देन भेदः । गुरुशब्दे चेयसुन्नाधिकः प्रयुक्तो, यो लघुशब्दे न प्रयुक्तः । तत्प्रत्ययस्य च प्रतिनिर्देशो न कृत इति प्रत्ययप्रक्रमभेदोऽपि । अभिनवपाठे तु तत्प्रत्ययरहितस्यैव लघुशब्दस्य प्रतिनिर्देशः कृतः । **क्रमे**ति य उद्देशक्रमः प्रक्रान्तः सोऽनुदेशे वैपरीत्याद् न कृत इति प्रतीतेरैक्यस्य विगमाद् दुष्टत्वम् । **तव कुसुमशरत्वमि**ति । इदं क्रमप्रक्रमभेदोदाहरणं न युक्तं चूलिकाक्रमस्यैवात्रोचितत्वम् । तथा ह्युद्देशः । स्मरं प्रति साम्मुख्येनाभिधानं विहाय नेन्दुं प्रासङ्गिकं प्रत्ययथार्थज्ञानमुचितमिति स्मरस्य तावत् प्रथमनिर्देशो न्याय्यः । (*अनिर्देशे) त्विदंविषयं त्यक्त्वा न प्रासङ्गिकेन वाक्यार्थपरिसमाप्तिः शोभते इति पार्यवसानिकेन स्मरेणैव सम्मुखीक्रियमाणेन वाक्यार्थः परिसमापनीय इति पाठक्रमापेक्षया चूलिकाक्रम एव सहृदयहृदयरञ्जक इति कुशाग्रीयधिषणैर्निपुणं निरूपणीयमेतत् । तथा च 'युष्मदस्मदोः §पदस्य पदात् षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ' (८-१-२०) इति चूलिकाक्रमेण व्यवहारो दृश्यते । क्रमप्रक्रमभेदस्य पुनरुदाहरणं वस्तुप्रक्रमभेदविचारप्रस्तावे निरूपयिष्यते । **प्रधानभूतस्ये**ति अर्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगाच्छब्दस्योपायमात्रत्वाद् उपायानां च नियमाभावात् । तदुक्तम् —

> "उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते ।
> उपायानां च नियमो नावश्यमवकल्पते ॥"

इति । **प्रक्रमभेद** इति । प्रक्रमभेदविषयस्य विध्यनुवादभावप्रकारत्वात् प्रक्रमभेदोऽप्युपचाराद्विध्यनुवादप्रकार इत्यर्थः । अनेनैव न्यायेन शाब्दश्चार्थश्चेति प्रक्रमभेदस्य भेदद्वयं शाब्दार्थविषयत्वाद् बोद्धव्यम् । **शब्दभेदमि**ति । एकशब्दा(भेदत्वा ?)भिधेयत्वेनार्थस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वोपपत्तये । शब्दभेदे तस्यैवार्थस्यान्यस्येव प्रतीतेः नाञ्जसेन प्रकारेण विध्यनुवादभावविषयत्वम् । काव्यगतत्वेन हि चिन्ता प्रस्तुता । न च काव्ये शास्त्रादिवदर्थप्रतीत्यर्थं शब्दमात्रं प्रयुज्यते, सहितयोः शब्दार्थयोस्तत्र प्रयोगात् । साहित्यं तुल्यकक्ष्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तत्वम् । **अस्त्वेवमि**ति सामान्येन प्रक्रमभेदाभ्युपगमो विशेषे तु पर्यनुयोग इति भावः । **प्रक्रम(भेद ?)नियमं प्रती**ति हृदयङ्गमः पाठः । **यद्भेदाभेदाभ्यामि**ति हि यच्छब्देन प्रक्रमः परामृश्यते । प्रक्रमभेदनियमं प्रतीति तु पाठे यद्भेदाभेदाभ्यामिति प्रक्रमस्यैवोद्धृतस्य यथाकथञ्चित् परामर्शो व्याख्येयः । [६४] **शुचि भूषयती**ति । अत्र भूषयतीति शाब्दं भूषणं प्रक्रान्तम् अलङ्क्रियेत्यादावार्थेन रूपेण प्रतिनिर्दिष्टम् । अत्र च पर्यायप्रक्रमभेदः स्थितोऽपि साम्प्रतं न चिन्तितः शब्दार्थप्रक्रमभेदचिन्तनप्रस्तावात् । अत्र **विभागस्यैवे**ति । (अत्र वेत्यर्थादुपमेयम् ?) **तदभिसम्बन्धः** शब्दाभिसम्बन्धः । **विपर्ययादि**ति साक्षाच्छब्दसम्बन्धाभावात् । **उदाहरणद्वये** 'शुचि भूषयती'ति 'चारुता वपुरि'ति च । **यादृशमिति** स्थितपाठाभिप्रायेणानौचित्यं दत्तपाठाशयेन त्वौचित्यमित्यर्थः । तच्छब्देनान्ये परामृश्यन्ते । **सादृश्यमेवे**ति । (†तदा यच्छब्दस्य नपुंसकता स्यात् । तस्मात् सुरारिवेत्यत्र परामृश्यत इत्य ?)विवेकाक्षमप्रज्ञत्वात् । **तदपहृते**ति भङ्गिभणितिवैचित्र्यं परामृष्टम् । उत्कटेन भणितिवैचित्र्येण वर्णनीयमाच्छादितमित्यर्थः । तदुक्तं वक्रोक्तिकृता लौकिकालङ्कारानुपमानीकृत्य —

---

* 'अनुदेशे' इति पठितुं युक्तम् . § पदस्य पदादिति चानुवृत्तं पदद्वयं प्रासाङ्गिकम् .

† कुण्डलनान्तर्गतं लेखकप्रमादायातं भाति.

"यद्वत् तद्वदलङ्कारैर्भासमानैर्निजात्मना ।
स्वशोभातिशयान्तस्थमलङ्कार्यं प्रकाश्यते ॥"

इति । §**अप्राधान्यं स्यादि**ति । अयं भावः–यदि शब्दव्यापारविषयस्य प्राधान्यमर्थव्यापारविषयस्य चाप्राधान्यमिति व्यवस्था, तदा त्रिविधस्य प्रतीयमानस्य परैर्ध्वन्यत्वेन व्यप(निर्दि?)दिष्टस्यास्माभिरनुमेयत्वेनोपपादितस्याप्राधान्यं प्रसज्येत तस्यार्थव्यापारविषयत्वात्, शब्दव्यापारविषयत्वस्य दूषितत्वात् । इष्यते च प्राधान्यम् । तत् कथमियं प्राधान्याप्राधान्यप्रतीतिर्घटत इति । 'चक्राभिघाते'त्यादौ च पर्यायोक्ते समासोक्तिवत् गम्यमानस्यैव प्राधान्यं न वाच्यस्येत्युपपादितं प्राक् । 'एकाभिघात' इति हयग्रीववधे पाठः स्थितः, सुदर्शनस्य पुल्लिङ्गस्य प्रकान्तत्वाद् य इत्यनेन परामर्शात् । तत्त्वनवबुध्य चक्रं यदि परामृश्यते, तदा यच्छब्दस्य नपुंसकता स्यात् । तन्मुराररिवात्र परामृश्यत इत्याशयेन 'चक्राभिघाते'ति पठन्ति । न त्वयं तत्र प्रस्तावः । (तदपेक्षयैव ?) **प्राधान्यमप्राधान्यं चे**ति इह गमकमप्रधानमुपायत्वात् । गम्यं प्रधानमुपेयत्वात् । तेन प्रतीयमानस्य गम्यत्वात् प्राधान्यव्यवहारः । **न प्रतीत्यपेक्षये**ति । शब्देनार्थेन च या प्रतीतिस्तदपेक्षया न प्राधान्याप्राधान्यव्यवहार इत्यर्थः । तय त्विह गम्यगमकभावविविक्तविषयत्वेन चिन्ता कृता । **तदपेक्षयैव चे**ति । **वाच्यस्यापि** यः शाब्दत्वेन प्राधान्यव्यवहारयोगस्तस्यापि । **तदपेक्षया** गम्यगमकत्वापेक्षया । **क्वचिद्** यत्र प्रतीयमानसद्भावस्तत्राप्राधान्यमित्यर्थः । वाच्यं हि प्रतीयमानं प्रति गमकत्वेन व्यवस्थितं तेन तदपेक्षत्वेनाप्राधान्यमिति तात्पर्यम् । † **विचित्रा भङ्गिभणितय** इति यथा भट्टबाणस्य तेषु तेषु स्थानेषु । **अभिभूयमानत्वादि**ति । यदुक्तं ध्वनिकृता—

'अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संव्रियते कवेः'

इति । **वाक्यभेदाच्चे**ति वाक्यान्तरापेक्षया हि वाक्यान्तरस्य भाङ्गिभणितिवैचित्र्यमित्यंशेन प्रतीतिवैदूर्यात्र प्रक्रमभेददोषं प्रकाशयति । [६५] **न्यायसिद्धत्वादि**ति । न्यायोऽत्र भणितिवैषम्यम् । **कारणभेदस्यापी**ति न केवलं प्रतीतिभेदो भेदहेतुः, यावत्कारणभेदोऽपि । प्रतीतिभेदो विज्ञप्त्यपेक्षया भेदहेतुः, कारणभेदः पुनरुत्पत्त्यपेक्षयेति विशेषः । तदुक्तम्—

"अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा भावानां योऽयं विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च"

इति । इह भाङ्गिभणितिवैचित्र्यावैचित्र्ये प्रतीतिपरिस्खलनास्खलनयोः कारणे । **स चे**ति प्रक्रमभेदः । **शाब्दश्चार्थश्चे**ति पूर्वं प्रकृत्यादिप्रक्रमभेदविलक्षणौ शाब्दार्थप्रक्रमभेदौ लळिताबुदाहृतौ च । अधुना वाच्यप्रतीयमानार्थापेक्षया पर्यवसानाभिप्रायेण सर्वप्रक्रमभेदव्यापकौ सामान्येन शाब्दार्थप्रक्रमभेदावुक्ताविति विशेषो बोद्धव्यः । **वस्तुप्रक्रमभेद** इति । वस्तु वर्णनीयं यथा वर्णयितुं प्रक्रान्तं तस्य तथा निर्वाहाभावाद् वस्तुप्रक्रमभेदः । **भेदने**ति अवयवसम्बन्धित्वेनेत्यर्थः । प्रथमे हि पादे अवयविन एव स्वरूपेण वर्णनं प्रक्रान्तमित्यवयविसम्बन्धित्वेन निर्वाहणं दोषः । **उभयत्रापी**ति अवयविवर्णने अवयववर्णने च । **तत् स्वरूपं** नायिकास्वरूपम् । **अङ्गने** इत्यामन्त्रणम् । **पततु** अधस्ताद् गच्छतु । **सादृश्यप्रतिपादने**ति द्विचन्द्रमिति हि पाठे वदनेन सह चन्द्रो नभसो द्विचन्द्रतामापादयति । तच्च वदनचन्द्रयोः सादृश्यमूलमिति व्यतिरेकप्रक्रमे सादृश्यनिर्वाहात् प्रक्रमभेदः । **वस्तुसर्गपौनरुक्त्यस्ये**ति पुनरुक्तवस्तुविरस इत्यत्र हि पुनरुक्तवस्तुभिर्विरस इति व्याख्याने सादृश्येन निर्वाहः कृतः । व्यतिरेकेण च प्रक्रम इति दोष एवायम् ।

---

† 'विचित्रार्थ' इति कसंज्ञमूलकोशे पाठः.

§ 'प्राधान्यं न स्याद्' इत्येव तु मूलकोशेषु पाठो दृश्यते ।

विमुख इति । केचित् पुनरुक्तवस्तुषु विरसः पुनरुक्तानि वस्तूनि (न) करोतीति व्याख्यानेन व्यतिरेकनिर्वाहाय यथास्थितपाठं समर्थयाञ्चक्रिरे । **अर्थदोषाणामिति** प्रक्रमातिक्रमरूपाणामित्यर्थः । **तपेन वर्षा** इति–

"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
प्रसूनकॢप्तं ददतः सदर्तवः पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां दधुः ॥"

अत्र हि स्त्रीपुरुषयुगलत्रयरूपतया ऋतूनां वर्णने प्रस्तुते स्त्रीरूपाणामृतूनां तृतीयासम्बन्धादप्राधान्ये विवक्षिते यत् तपेन वर्षा इत्यत्र विपर्ययः कृतः, कृते वा तथा निर्देशे शरदा हिमागम इत्यादौ यदन्यथाकरणं स प्रक्रमभेद एव । यदि परं स्त्रीपुंसयोरत्र येन क्रमेण प्रक्रमः तस्यान्यथा निर्वाहात् क्रमप्रक्रमभेदमिमं विद्मः । तेन पूर्वं क्रमप्रक्रमभेदस्येदमेवोदाहरणं देयम् । तेन वरं 'घनश्रियोष्णः शरदा हिमागम' इति पाठः कर्त्तव्यः । **कर्तृप्रक्रमभेदोऽपीति** । यत्र युष्मदस्मदर्थगतं कर्तृत्वं शेषेऽत्र चेतनेऽचेतने वा वक्ता बुद्धिपूर्वकमेवारोप्यते, तत्र कर्त्तुरन्यस्यारोपश्चारुत्वाय व्यत्यासो गुण एवेत्यर्थः । [६६] **तयोरिति** । (यत्र?) कर्तृव्यत्यासप्रक्रमभेदयोः । **न प्रकरणावसित** इति । युष्मदस्मदर्थस्य हि क्वचित् कर्तृत्वं प्रकरणाद्यवसितं न शब्देनाभिधातुं प्रक्रान्तमिति नायं प्रक्रमभेददोषस्य विषयः । **अन्यत्रारोप्यैवमुक्तमिति** शेषत्वेन विवक्षिते रामभद्रे । एवमुत्तरत्र भार्गवे वटौ चान्यत्वं योजनीयम् । ननु युष्मदस्मदर्थस्य चेतनत्वात् तदपेक्षयाचेतनस्यैवान्यत्वमुचितमिति कथं चेतनस्यैवान्यत्वमित्याह **द्विविधो हीति** । अयं भावः । न युष्मदस्मदर्थगतचेतनत्वापेक्षया वस्त्वन्तरस्यान्यत्वम्, अपि तु युष्मदस्मदर्थत्वापेक्षयैव । युष्मदस्मदर्थौ च क्रमात् सम्बोध्यमानवस्तुनिष्ठः परभावोऽस्मिताख्या प्रत्यक्ता च । ततश्च तदपेक्षया शेषस्यान्यत्वम् । तस्य च चेतनत्वाचेतनत्वाद् द्वैविध्यमिति न विरोधः कश्चित् । परशुना चन्द्रहास इति क्रमेण द्वयोरपि युष्मदस्मदर्थयोरचेतनविषयकर्तृताव्यत्यास उदाहरणम् । **भो लङ्केश्वर** इति । अत्र रामः स्वयं याचत इति अस्मदर्थकर्तृत्वस्य चेतनविषयव्यत्यासस्यान्यत् स्थितमप्युदाहरणीयं न चिन्तितं, पूर्वमुदाहरणान्तरे चिन्तितत्वात्, चिन्तान्तरप्रस्तावाच्च ।

तदेवमियता प्रबन्धेन प्रक्रमभेदं विचार्य क्रमप्राप्तं क्रमभेदं विचारयितुमाह **क्रमभेदो यथेति** । ननु यदि स्मृतिपरामर्शकस्य तच्छब्दस्यानुभूत एवार्थो विषय इत्युच्यते, येऽत्यन्तपरोक्षा रामादयस्तेषां कविना काव्ये तच्छब्देन कथं परामर्शः क्रियते तेषामतीन्द्रियत्वादित्याह [६७] **अत्र च प्रतीतिमात्रमिति** । अयमत्राभिप्रायः । येन विना यन्नोपपद्यते तस्य तदपेक्षा न्याय्या । स्मृतिश्च प्रतीतिमात्रमन्तरेणानुपपद्यमाना तदपेक्षिणी स्यात्, नैन्द्रियिकप्रतीत्यपेक्षिणी ऐन्द्रियिकप्रतीतिं विनापि शब्दादिभ्यः प्रतीतौ तस्याः सम्भवदर्शनात् । रामादीनां च यदि नैन्द्रियिकी प्रतीतिस्तदा शब्दात् प्रसिद्धेर्वा प्रतीतिरस्तु । तन्निबन्धनश्च स्मृतिपरामर्शकेन तच्छब्देन परामर्श इति न कश्चिद्विरोधः । **नन्विति** । अयमत्रार्थः । पदार्थविमर्शपुरस्सरो वाक्यार्थविमर्श इति न पदार्थविमर्शवेलायां भवत्वियमाशङ्का । वाक्यार्थविमर्शसमये त्वखण्डप्रतीतौ पूर्वापरभावनियमावभासनाभावान्नास्य दोषस्यावकाशः । उद्देश्यत्वाच्च वाक्यार्थप्रतीतेरन्तरङ्गत्वमिति तदाश्रयेणैव व्यवस्थोपपत्तौ न क्रमदोषचिन्ता काचिदिति । **प्रतिरूपः** प्रतिबिम्बरूपः **तत्सञ्चारो** वक्त्रभिप्रायसङ्क्रमणम् । **शब्दव्यवहारस्येति** । शब्दव्यवहारमुखेन श्रोतृगृहीतो वाक्यार्थविमर्शः स्वीकृतः । **वक्तुरिति** यदि श्रोतृविमर्शपर्यवसायी शब्दव्यवहारो वक्तृविमर्शप्रतिच्छन्दरूपो न स्यात्, तदा शब्दैर्वक्तृविमर्शस्यासम्बन्धित्वादनुमानं न स्यादित्यर्थः । **तत्र चासा-**

विति वक्तृश्रोतृगते वाक्यार्थविमर्शे सूक्ष्मत्वेनास्फुटरूपोऽस्त्येव पौर्वापर्यप्रतिभास इति यावत् । **पदार्थबुद्धावि**ति वाक्यार्थपूर्वभासिन्याम् । **तत्रापी**ति । वक्तृश्रोतृगतवाक्यार्थविमर्शेऽपि सूक्ष्मः पदार्थाश्रयो दोषो दुर्निवारः पदार्थानतिक्रमेणैव वाक्यार्थविमर्शस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः । **प्रमादज** इति । एवं सति प्र(*क्रम्यमान++?)परामर्शदोषस्तावत् परिहृता भवति । **प्रतीपगमनहेतोरि**ति गजसेतुबन्धादित्यस्य । **शाब्दस्ये**ति पञ्चम्यन्तत्वात् । **तदीयतीर्थाभिधाने**ति हेतुहेतुमतोस्तदीयतीर्थशब्देन व्यवधाने सतीत्यर्थः । **गङ्गाविशेषणमुखे**नेति गजसेतुबन्धामिति पाठ । अयमत्राशयः—शाब्दो यत्र हेतुहेतुमद्भावस्तत्र हेतुत्वेनापन्यासात्र तयोर्व्यवधानं किञ्चित् कार्यं, प्रतीतिविप्रकर्षप्रसङ्गात् । आर्थे हेतुहेतुमद्भावे उपन्यस्तस्य हेतुत्वाद् विशेषणभूतस्य हेतोर्विशेष्यस्वरूपवर्णनेन चरितार्थत्वात् सत्यपि व्यवधाने न प्रतीतिविप्रकर्षः कश्चित्, पर्यालोचनसामर्थ्याद्धेतुत्वप्रतीतेः । अत्र च श्लोके तीर्थे तदीये इति पदद्वयाकरणेऽपि वाक्यार्थस्य निराकाङ्क्षत्वात् तत्करणमपुष्टार्थमेव । **तदे**ति तच्छब्देन । (इति तच्छब्दः?) **आरोपानिवृत्ता**विति आरोपो भ्रमोऽन्यस्यान्यत्वेन प्रतीतिः, यथा नवजलधरस्य सन्नद्धदृप्तनिशाचरत्वम् । तान्निवृत्तावत्र वक्ष्यमाणायामारोपविषयस्य जलधरादेर्वस्तुसतः प्रकाशमानस्येदमादिना न्याय्ये निर्देशे तस्य परामृश्यसमीप एव प्रयोगेण भाव्यम् । यस्त्ववस्तुसदारोप्यमाणनिकटे प्रयोगः स क्रमभेदमावहति । यस्त्वत्रैवारोपविषयस्वरूपतया विद्युतो निकट इदमाद्यप्रयोगः, तत्र दूषणान्तरावकाशः ।

[६८] उत्खातद्रुममिव शैलं हिमहतकमलाकरमिव लक्ष्मीविमुक्तम् ।
पीतमदिरमिव चषकं बहुलप्रदोषमिव मुग्धचन्द्रविरहितम् ॥

इतीवेति । अत्रोपालम्भरूपः पूर्ववाक्यार्थ इतिशब्दावच्छिन्न उत्प्रेक्ष्यत इत्युपालब्धेत्यतः पूर्वमितीवशब्दौ प्रयोज्यौ । विषयान्तरे तु प्रयोगात् क्रमभेदः । **प्रापिपयिषुपदेने**ति पूर्ववाक्यार्थस्थितन । तदधीनत्वं **पुरुषायत्तत्वम्** । **स्तम्बरम** इति पीनोन्नतस्तनद्वयदर्शनादयं प्रशंसोक्तिः । षिद्गाः विटाः । **प्रतीतिवैचित्र्यमि**ति वाक्यार्थस्य तिलतण्डुलीकृतस्यावगमानवगमौ । **उक्तिस्वरूपे**ति । उक्तिः 'स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसावुपैति' एषा । तस्या विटसम्बन्धिन्याः स्वरूपम् इतिशब्देनोपलक्षणत्वा॒त् एवंशब्दादिना व्यवच्छेतुमिष्टम् । अतश्च **तत्र तस्माद्** इतिशब्दादितिशब्दोपलक्षितादेवमादश्च **प्राक्** पूर्वम् उक्तेः पूर्वप्रदर्शितायाः । **अन्यत् किञ्चित् पदं** षिद्ग इत्यादि न कथनीयमित्यर्थः । एवमुदाहरणान्तरेऽपि योजनीयम् । [६९] **उपाधिभावादि**ति इतिशब्दस्य स्वा शक्तिः पूर्ववाक्यावच्छेदरूपा । तां पूर्वत्र वाक्ये समर्पयंस्तस्योपाधिरितिशब्दः सम्पद्यते । अतश्च न तस्यान्यत्र प्रयोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः । **पदस्यान्यस्ये**ति षिद्गैरित्यादेः । **अन्यथे**ति (‡विपर्ययान्तरप्रयोगे?) आसमञ्जस्यं विशारुप्रतीतित्वम् । **आनन्तर्यानियम** इति

"यस्य येनाभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः ।
अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्यमकारणम् ॥"

इति न्यायेनार्थौचित्यवशाद्व्यवहितानामप्यानन्तर्यनियमो भविष्यतीत्यर्थः । **अन्यतस्तर्ही**ति । **अन्यतोऽर्थौचित्यवशात्** । **तत्कार्यसिद्धेः** इत्यादिकर्त्तव्यसिद्धेः । इति तेषां प्रयोगो नियतः स्याद् इत्युक्तम् । ननु 'यस्य येनाभिसम्ब(न्धो†न्याय्यः?) कुत्रावतिष्ठतामित्याह **कैश्चिदेवे**ति ।

---

* 'कंस्यमानवस्तु' इति पठनीयं स्यात्.

‡ 'विषयान्तरप्रयोग' इति स्यात्. † 'न्ध इति न्यायः' इति पठितुं युक्तम्.

अयं भावः— इत्यादिशब्दवर्जनेनोक्तक्रमेण शब्दहेत्वादिवर्जनेन चान्येषां शब्दानामयं न्यायः। इत्यादीनामयं पुनर्नियतप्रयोगविषय इति । नान्यथा तेषां प्रयोगः कर्त्तव्य इति ।

एवमुद्देशक्रमेण क्रमभेदं विमृश्य पौनरुक्त्यं विचारयितुमाह **पौनरुक्त्य**मिति । इह खलु द्विविधं पौनरुक्त्यं शब्दपौनरुक्त्यमर्थपौनरुक्त्यं चेति । तदुक्तमक्षपादमुनिना— "शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादाद्" इति । तत्र शब्दपौनरुक्त्यमर्थापौनरुक्त्ये न दोषः, अर्थपौनरुक्त्येन दुष्टत्वे अर्थस्यैव प्रयोजकत्वात् । अर्थपौनरुक्त्यमेवैकं पौनरुक्त्यं न शब्दपौनरुक्त्यमिति समुदायार्थः । **आर्थ**मिति अर्थाश्रितम् । एवं शाब्दमित्यत्रापि वाच्यम् । **यदुक्त**मिति वादन्याये । **हसती**ति एको हसतिशब्दः शत्रन्तः स्वामिविशेषणम्, अपरः क्रियापदम् । एवमुत्तरत्र वाच्यम् । **यन्त्र**मिति । अभेदोपचारेण भृत्यस्य निर्देशः कृतानुकारित्वात् । **अन्यत्र तात्पर्यभेदादि**ति तात्पर्यभेदे हि स्वरूपार्थाविशेषे लाटानुप्रास इष्टः । तदुक्तं—

"स्वरूपार्थाविशेषे हि पुनरुक्तिः फलान्तरात् ।
शब्दानां वा पदानां वा लाटानुप्रास इष्यते ॥"

इति । **शक्रसङ्काशे**ति **श्रीनदीहंसे**ति **मेदिनीचन्द्रे**ति **विद्विषां काले**ति च चत्वार्यामन्त्रणाणि । अत्र तात्पर्यभेदः **स्फुट एव** । तथा चैकः काशशब्दो वस्त्राणामुपमेयत्वेन स्थितः, अन्यस्तु हंसानामुपमानत्वेनेति भिन्नं तात्पर्यम् । एवमन्यदपि योजनीयम् । **उभयाभावे** इति अर्थभेदस्य तात्पर्यभेदस्य चाभाव इत्यर्थः । **न च घासे**ति कर्मत्वेन सम्बन्धित्वेन चास्तु तात्पर्यभेद इत्यर्थः । एतन्न चेति निषिध्यते । **स्वार्थ**मिति । एतदुक्तं भवति— न स्वार्थाभिधानमेव तात्पर्यम् अपि तु सत्येव स्वार्थाभिधानेऽधिकमर्थान्तरोन्मुखत्वं तात्पर्यं, यथा काशशब्दयोः । तत्र काशजात्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतिपादनादतिरिक्त उपमानोपमेयभावः प्रतिपाद्यते । न चैवं बिसशब्दयोः । नह्यत्र बिसजात्यवच्छिन्नद्रव्यातिरिक्तं किञ्चिद्वस्तु प्रतीयते । यत्तु कर्मत्वं सम्बन्धित्वं च तदभिधेयस्यैव तथावस्थानं नोद्रेकेणान्यतामावहतीति स्वशब्दपरिहारेण सर्वनामपरामर्शस्यैव विषयो न्याय्य इति । **ननु** पुनरुक्तं किमुच्यते यत्र तत्प्रयोगं विनार्थप्रतीतिः यत्र च तत्समानपदान्तरप्रयोगोऽवश्यमुपयुज्यते, तत्र कथं पुनरुक्तत्वम् । **यत्रै**कार्थेन प्रतीतिर्न तात्पर्यभेद, तत्र पुनरुक्तत्वं प्रतीतिवैरस्यापादानात् । (†यत्र तु तत्स्थानेन ?) पदान्तरमुपयुज्यतां मा वा । सर्वथा तत्प्रयोगकृत वैरस्यं पौनरुक्त्यप्रयोजकमिति तदाश्रयेणायं दोष उक्तः ।

[७०] **सर्वना**मेति 'जक्षुर्बिसमि'त्यत्र निर्दिष्टं बिसमुत्तरत्र प्रसूनसम्बन्धित्वेन सर्वनामपरामर्शार्हं सद्यत् स्वशब्देनोक्तं, तत् शब्दपुनरुक्तम् । यद्यप्यर्थपुनरुक्तमेवैकं पुनरुक्तं (*प्रयुक्तं, तत् ?) तथापि शब्दस्य पुनरुक्ततेत्युक्तम् अर्थमुखेनैव शब्दस्यापि पुनरुक्ततेत्यभिप्रायेण । 'सर्वनामपरामर्शयोग्यस्ये'ति निर्दिष्टां योग्यतां विभक्तुमाह **प्राधान्य**मिति । द्विविधं परामर्शयोग्यत्वं शाब्दमार्थं चेति । तत्र यस्मिन् परामृश्यस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वादिना निर्देशेन प्राधान्यं तत्र शाब्दम् । यत्र पुनः परामृश्यस्यान्यः कश्चित् सम्बन्धित्वेन निर्दिश्यते तत्रार्थम् । तत्र हि सम्बन्धिनं प्रति अस्योपयोग एव योग्यत्वम् । तथा चैकमुदाहृतम् । **सम्बन्धिप्रतीतिमुखेने**ति । अत्र सम्बन्धी हरः तस्य मौलिद्वारेण शशाङ्कसम्बन्धित्वात् । तत्प्रतीतिमुखेन चात्र शशाङ्कः प्रतीयते न तु 'चारुता वपुरि'त्यादौ चारुतादेरिव साक्षादेव शशाङ्कस्य प्रतीतिः । **शशाङ्कसम्ब**-

---

† 'तत्र तु तत्समानं' इति पठितव्यं स्यात्. * 'प्रागुक्तं' इति स्यात्.

न्धिनामिति। अत्र 'सम्बन्धिनिबन्ध' इति कारिकायां यः सम्बन्धी युक्तः, स निर्दिष्टः। तथा चात्रांशवः सम्बन्धित्वेन निर्दिष्टाः। **तत्परामर्शयोग्यते**ति तच्छब्देन परामृश्यः शशाङ्को निर्दिष्टः। **सा हि गुणीभूतस्ये**ति। हरमन्यपदार्थं प्रति निशापतिर्गुणीभूतः। तस्यापि निशा गुणीभूता। **सा च भुवने**ति। अत्र न नगेन्द्रतनयायाः सम्बन्धी निर्दिष्टः। अपि तु सा चैत्यनेन *स्वरूपेण निर्दिष्टम्। **विहस्तो** न क्वचिच्छक्तः। **समासगतस्ये**ति परामृश्यस्येति सम्बन्धः। तत्र हि परामृश्यस्य समासे गुणीभावात् सम्बन्धिनश्चानिर्देशात् परामर्शो न न्याय्यः।

न सर्वजनसंवेदनीय इति। अस्यार्थः— "यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते" इति न्यायेनात्रातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्त्तुमारब्धः, येन 'तदंशुनिचित' इति §'तत्तमसाम्' इति च शशाङ्कस्य निशायाश्च तच्छब्देन परामर्शमघटमानमपि समर्थयते, 'जक्षुर्बिसं धृतविकासिबिसप्रसूना' इत्यत्र च बिसप्रसूनशब्दस्य संज्ञापदस्यापि बिसशब्दाश्रयेण सूक्ष्मेक्षिकया पौनरुक्त्यं दोषमुद्भावयति। न चैतत् समर्थनं हृदयहारि, यस्माच्छशाङ्कमौलिरिति च निशापतिमौलिरेति च संज्ञाशब्दावेतौ। संज्ञाशब्दानां च विद्यमानस्याप्यर्थानुगमस्य न प्रयोजकत्वं रूढेः प्राधान्यात्। ततश्चात्र न शशाङ्कार्थो न निशार्थः कश्चित्। किन्तूपायमात्रेणैतावर्थावाश्रित्य संज्ञिविशेष एवात्र विवक्षितः। एवञ्च संज्ञ्यन्तर्गतयोः शशाङ्कनिशयोस्तच्छब्दपरामर्शेन सहृदयहृदयान्यावर्जयतीति हठसमर्थनमेतत्। किं च शशाङ्कमौलिरित्यत्र वरं शशाङ्कस्य भवतु सर्वनाम्ना परामर्शः तस्य वक्राकृतेस्तत्र सन्निहितत्वात्, निशापतिमौलिरित्यत्र तु निशायाः परामर्शः पापात् पापीयान् निशापतेरेवोक्तक्रमेण तत्र सन्निहितत्वात्। निशाया उपलक्षणमात्रत्वेनोपयोगिन्यास्तत्र सम्भवाभावात्। यत्र च तस्या एव न सम्भवस्तत्र का वार्ता तमसाम्। तदयम् 'अन्धो मणिमविन्दत्। तमनङ्गुलिरावयद्' इति न्याय †(न्याय्ये आयत?) आयातः। अपि च यत्र प्रसारितानुगमेन शब्देन संज्ञिनः प्रत्यायनं क्रियते, परं तत्रानुगमोत्कर्षाद् भवति सर्वनामपरामर्शः। यथा—

> "उत्सवाय जगतः स जायतां रोहिणीरमणखण्डमण्डनः।
> तत्प्रभाभिरिव पूरितं वपुर्भाति यस्य सितभस्मगुण्ठितम्॥"

इति। अत्र हि ‡पदव्यापिनी संज्ञान्वर्थ(त्व)मेवोत्कर्षयति। तेनात्र परामर्शो नाप्रतीतिकरः। प्रकृते तु तादृश्यपि गतिर्नास्ति। आस्तां वा प्रकृतम्। अत्रापि हि रोहिणीरमणेत्यादौ यदि सूक्ष्मेक्षिका क्रियते तदा संज्ञाप्राधान्यात् तदंशस्य सर्वनामपरामर्शो ||न दुष्टतां भजते। प्रकृते तु पापात् पापीयान् परामर्शः। कृतं चात्र समर्थनं ग्रन्थकृता। तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोत्कर्षशालिताख्यापनमिति।

ग्रन्थकर्त्तुः पुनरयमाशयः— इह तु द्विविधाः संज्ञाशब्दाः रूढा योगरूढयश्च। तत्र रूढानामर्थानुगमाभावात् तदनुसरणं न कर्त्तव्यम्। ये तु योगरूढयस्तेषां यदि योग उत्कटतां भजते तदाश्रयो व्यवहारो न दुष्यति। अत एव निमित्तबलेन प्रवृत्तस्य शब्दस्य निमित्तान्तर्भावे प्रयोगः सौगतैर्निषिद्ध एव। यदाहुः—

---

*'स्वरूपम्' इति वरं पाठः. §'तत्तमसाम्' इत्यस्य स्थाने 'तत्तु समासमेति च समिति' इति लिखितमादर्शे दृश्यते. †'न्याय आपतित' इति वा 'न्याय आयात इति वा पाठ्यम्. ‡'पादव्यापिनी' इति स्यात्. ||'नादुष्टताम्' इति पाठो युक्तः.

"नैमित्तिकाः श्रुतेरर्थमर्थं वापरमार्थिकम् ।
शब्दानामनुरुन्धानो न बाधस्तेन वर्णितः ॥" (?)

इति । एवं स्थिते योगाश्रिते व्यवहारे यदि संज्ञावयवभूतार्थस्याव्यभिचारी कश्चित् प्रतिपिपादयिषितः स्यात् तदा तदभिसम्बन्धाय तस्यावयवस्य सर्वनामपरामर्शो न दुष्टः । यदुक्तम्— 'सर्वनाम्नानुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य' (का. सू. ५-१-११) इति । मौलिरित्यत्र शशाङ्काव्यभिचारिणो रश्मयः सम्बन्धित्वेन प्रतिपादिताः । निशापतिमौलिरित्यत्र निशाव्यभिचारीणि तमांसि । तेषां चावास्तवत्वमपि न तथा दुष्टम् उत्प्रेक्षागोचरत्वेन प्रतिपादितत्वात् । केवलं पूर्वत्र संज्ञिसम्बन्धी; परत्र तु सम्बन्धिसम्बन्धी परामृष्ट इति विशेषः । तदेवं यौगिकानां संज्ञाशब्दानां योगनिमित्तो व्यवहारः क्वचित् क्वचित् सुव्यवस्थित एव । यत्तु 'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे'रित्यत्र पिनाकपाणिपदस्य संज्ञाशब्दस्य सतोऽर्थानुगमो निवारयिष्यते येन संज्ञावगमार्थं हरशब्दः प्रयुक्तः, तन्नार्थानुगमाभावप्रतिपादनपरेण, किन्त्वनुगम्यमानस्यार्थस्य संरम्भास्पदत्वेन विवक्षितत्वं पृथक् संज्ञापदप्रयोगमन्तरेण (न) निर्वहति संज्ञार्थस्यार्थानुगमस्य च युगपत् प्राधान्याभावादिति द्वयप्रयोग एवंविधेषु स्थानेषु शस्यत इत्यभिप्रायेण । प्रकृते वस्तुस्वरूपमात्रप्रतिपादने संज्ञाशब्दत्वेऽप्यर्थानुगमानुसरणमव्याहतमिति । **इतरथे**ति उभयविधयोग्यताभावे परामृश्यप्रतीतेरभावादित्यर्थः । **अत्र त्वि**ति । 'जक्षुर्बिसमि'त्यत्र । **सम्बन्धिनः** प्रसूनस्य **निबन्धने** उपादाने । **आर्थ** इति । क्रियाकारकभावस्याख्यातपदवाच्यत्वेन शाब्देन क्रमेण प्रस्तावेऽत्र विशेषणद्वारेण समासेन (प्र तोऽर्थः ?) प्रतीतेरार्थत्वम् । **तच्चानेकप्रकार**मिति तच्छब्देन पौनरुक्त्यं परामृष्टम् । संक्षेपेण पञ्चप्रकारं पौनरुक्त्य निर्दिश्यते । **अश्वीये**ति । अत्र 'केशाश्वाभ्यां यञ्छौ' (४. २. ४८) इति समूहेऽर्थे छप्रत्ययः । एवं छप्रत्ययः संहतिशब्दश्च भिसः प्रकृतित्वेन निर्दिष्टौ पुनरुक्तौ । अश्वैरित्येव हि वाच्यम् । **बिसे**ति 'बिसकिसलयच्छेदपाथेया' इति 'त्वगुत्तरासङ्गाम्' इति च वाच्यम् । [७१] **बहुव्रीही**ति मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानम् । **कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्याम्** इति । कर्मधारयमत्वर्थीयौ समुच्चयेनावस्थितौ वृत्तिलाघवाद् बहुव्रीहिणा बाध्येते इत्यर्थः ।

ननु –

"भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥"

इति बहवो भूमादयोऽर्था अस्त्यर्थमनुगच्छन्तो मत्वर्थीय(ता ?)विषयत्वेनोक्ताः । ते किमिति न बहुव्रीहिवाच्यत्वेनोक्ता इत्याह **मतो**रिति । मतुब्ग्रहणं मत्वर्थीयानामुपलक्षणम् । भूमादयो ह्यर्था न केवलेभ्यो मतुबादिभ्यः प्रतीयन्ते, किन्तु प्रकरणादिसहायेभ्यस्तेभ्य इति (न) मतुबादिविचारेणोदाह्रियन्ते, नान्तरीयकतया तेषां गतत्वात् । **जाम्बवे**ति **तदीये**ति **वन्ये**ति च ताद्धितप्रत्ययस्य पौनरुक्त्यम् । जम्बूपल्लवानीति, तन्मातङ्गेति, वनकरिणामिति च षष्ठीसमासेनैव ताद्धितकर्मधारयलक्षणवृत्तिद्वयार्थप्रतीतेः । **वार्त्रघ्ने**ति वृत्रघ्न इन्द्रस्यापत्यमत्र विवक्षितं, नेदमर्थ इति नात्र ताद्धितस्य पौनरुक्त्यम् । **समूहार्थाया** इति । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्य' इति (४-३-७.) समूहे तल्प्रत्ययः । अत्र जनशब्देनैव समूहार्थप्रतीतेस्तल्प्रत्यय(रूपायाः ?)प्रकृतेर्बहुवचनस्य प्रत्ययस्य च पौनरुक्त्यम् । **पूर्ववदि**ति दलत्कन्दलेति लम्बाम्बुदसितेति फुल्लाम्बुजा इति च बहुव्रीहिणैव भजत्यर्थादीनां प्रतीतेः पुनरुक्तत्वम् । **विशेष्यमात्रे**ति विशेष्यस्याविशिष्टविशेष्यरूपतया

विशिष्टविशेष्यरूपतया वा प्रतीतिः । तत्र विशिष्टविशेष्यरूतया प्रतीतौ यत्र विशेषणमात्रादेव विशेष्यस्यैव प्रतीतिः, तत्र विशेष्यप्रयोगो न दुष्यति यथा 'तत्र प्रसादादि'त्यत्र वक्ष्यते । (कि-न्तूपायमत्रैणैताव ?) **भवशब्दस्ये**ति शीतकिरणाभरण इत्यनेनैव प्रतीतत्वाद् भवार्थस्य, यथा 'निधानगर्भामिव सागराम्बराम्' इत्यत्र सागराम्बराशब्देन मेदिन्याः । **चमूरु**र्मृगविशेषः । **कुथः** वर्णकम्बलः । **एकतरस्ये**ति इन्द्रवाहनशब्दप्रयोगे कुथसामर्थ्यान्नागेन्द्रप्रतीतिर्नागेन्द्रशब्द-प्रयोगे च शुक्लवर्णस्य वार्णितत्वाद् इन्द्रवाहनप्रतीतिरित्येकतरस्यैव प्रयोगो न्याय्यः । **यत्र तदि**-त्यादिना विशिष्टविशेष्यरूपतया विशेष्यप्रतिपत्तिमुदाहरति । **तद्विशेषः** विशेष्यगतो विशेषः । **हरशब्दस्ये**ति पिनाकपाणिशब्देन हरगतो विशेषः प्रतिपाद्यते यः सर्वोत्कर्षहेतुत्वेन विवक्षितो न संज्ञिमात्रमित्यर्थः । **विशेष्योपादानमन्तरेणापी**ति । कुसुमायुधशब्दोऽपि हि विशेषणमपि विशेष्यमवगमयत्यव्यभिचारात् । न तु तस्य पृथक्प्रयोगः । **अत्रापी**ति पिनाकपाणेरित्यत्र **लिङु-त्तमपुरुषेणैवे**ति 'अस्मद्युत्तमः' (१-४-१०७.) इत्यत्र हि स्थानिन्यपीत्यनुवर्तनादप्रयुक्तेऽप्यस्म-च्छब्दे तदर्थसम्भवे उत्तमपुरुषो भवत्येव । **तदनुपादानं** विशेष्यानुपादानम् । [७२] **अन्येषा-मि**ति । बहुवचनादीदृक्षु स्थानेष्वेकेनैवेवशब्देन गतार्थत्वाद् अन्येषां प्रयोगो विफल इत्यभिप्रायः । **तृतीयस्यापी**ति वाक्यार्थौपम्यविवक्षायामेक एवेवशब्दः प्रयोक्तव्यः । पदार्थौपम्यविवक्षणे तु यावन्तो विशेष्यभूताः पदार्थास्तावन्त इवशब्दाः प्रयोक्तव्याः । न त्वर्धजरतीयं कार्यमित्यर्थः । एतच्चाभ्युपगमवादेनोक्तम् । न तु सम्भवन्त्यां वाक्यार्थोपमायां पदार्थोपमाः कार्या इत्यस्य पक्षः । तथा च दिनेदिने इत्यादिना दूषयिष्यति । **दिने दिने** इति । अत्र चान्द्रमस्या लेखाया पार्वत्युपमानं, विशेषाणां तु कलान्तराणि । विशेषाणां च लावण्यमयानिति विशेषणम् । तत्स्थानीयं कलान्तराणां ज्योत्स्नान्तराणीति । ज्योत्स्नान्तरे येषामिति हि व्याख्या । 'दिनेदिन' इत्यादि पार्वतीन्दुलेखयोः साधारणो धर्मः । न तु कलान्तराणि कर्तॄणि ज्योत्स्नान्तराणि पुष्णा-तीति साध्वी व्याख्या वचनभेदादिदोषप्रसङ्गात् । अत्र चान्द्रमसीव लेखा कलान्तराणि पुष्णाती-त्येकेनैवेवशब्देन गतार्थत्वे द्वितीयस्यैवशब्दस्य पौनरुक्त्यम् । **यं समेत्ये**ति । अत्र यमित्यस्य चण्डमारुत उपमानं, चेदिपस्य च प्रदीपः । तुल्यार्थे वतिः । विलोचनप्रशमनादेव शम्भुवि-भ्रमत्यागः । अत्र च दत्तेऽपि पाठे कर्मभूतयोरुपमेयोपमानयोर्ललाटलेखयेत्यादिविजातीयपदगर्भि-तत्वं विकृतपदप्रयोगो वैरस्यं च दुष्परिहरमेव । तेन 'चण्डमारुतनवप्रदीपवद्' इति पाठः श्रेयान् । एवं हि मिशब्दस्थाने नशब्दमात्रकरणेन स्तोकमात्रव्यत्यासेन सौकर्येण दोषपरिहारप्रतीतिः सौन्द-र्यं च । **मलयजार्द्रमिवे**ति हिमांशुखण्डस्योत्प्रेक्ष्यत्वेनोपनिबद्धमाकाङ्क्षासन्निधिसामर्थ्याल्ललाट-तटस्य विशेषणं पर्यवस्यतीति कवेरभिप्रायः । वस्तुतस्त्विवशब्दप्रयोगमन्तरेणापीष्टसिद्धेरिवशब्दः पुनरुक्तः । न चन्द्रखण्डस्य मलयजार्द्रत्वोत्प्रेक्षणे प्रयोजनं किञ्चित् । यत्र चैतद्धि विशेषणमुपयुज्यते, तत्रेवशब्दप्रयोगो व्यर्थः । **तदभिन्नार्थेने**ति समासे इवार्थगर्भीकारात् । **विपर्ययेणे**ति ललाटतट-निकटे प्रयोगार्हत्वात् । **वरमि**ति इवशब्दस्य भिन्नक्रमत्वापरिहारादनवतृप्तिः । केवलं हारीत्यस्य समासाकरणादिन्नार्थाप्रतीतेरिवशब्दो न पुनरुक्त इति पौनरुक्त्यपरिहारः कृतः । **अहो अपर्यन्ते**ति 'ओद्' (१-१-१५) इति प्रगृह्यसंज्ञा । **उपमारूपके**त्यादि(ना ?)

"अलङ्कारस्य कवयो यत्रालङ्करणान्तरम् ।
असन्तुष्टा निबध्नन्ति हारादेर्मणिबन्धवद्"

इति । वक्रोक्तिजीवितकृतस्तु तमलङ्कारपृष्ठपातिनमलङ्कारं दूषयति । **निर्मोकमुक्तिमिवे**ति अत्रो-पमारूपकत्वं परप्रसिद्ध्योक्तम् । न त्विदमुपमारूपकम् । उत्प्रेक्षारूपकं तु स्यात्, निर्मोकमुक्तेस्स-म्भाव्यमानत्वेन प्रतीतेः । तथा हि निर्मोकानुगुण्यात् तावद् गगनस्योरगेण रूपणम् । निर्व्यूढे च रूपके निर्मोकमुक्तिर्न ताटस्थ्येन प्रतीयते किन्तु गगनोरगसम्बन्धित्वेन । (गगनोरगसम्बन्धित्वेन) च प्रतीतौ न सादृश्यम् अपि त्वध्यवसायः । तस्य च प्रवर्त्तमानत्वमित्युत्प्रेक्षैव ज्यायसी प्रतीतौ । अतश्चैवे(यं?)(दं) मुक्तिपदं कृतम् । अन्यथा शुद्धसादृश्यप्रतिपादने धर्म्येव विशिष्टो निर्मोक उपमा-नत्वेन निर्देश्यः स्यात् । **भिन्नलिङ्ग**योरुपमाया दुष्टत्वान्न निर्दिष्ट इति चेन्न । **साधारण**धर्मस्या-निर्देशे निर्दिष्टस्यापि वा द्वैरूप्याभावे भिन्नलिङ्गसङ्ख्ययोरपि 'स्त्रीव गच्छति षण्डोऽय'मित्यादौ 'हन्तावहन्ति दोषा इव नृपतीनां गुण इह(सहैव ?)दुर्विनयम्' इत्यादौ चोपमानोपमेयभावस्येष्ट-त्वात् । तस्मादुपमायां निर्मोक इवेति स्यात् । उत्प्रेक्षायां क्रियामात्रोत्प्रेक्षणमुपपद्यत इत्युत्प्रेक्षा-रूपकमेतत्परमार्थतः । एतदस्माभिर्हर्षचरितवार्त्तिके विस्तृत्य प्रतिपादितं तत एवावसेयम् । एवं परशुरिवेत्यादौ वाच्यम् । **'तमोरण्यवह्नेरिवार्चि'**रिति । अत्र तमसोऽरण्येन रूपणे वह्निरर्चि-स्सम्बन्धितया विवक्षितः §(समासे न निवेशनीयः कश्चिदत्र निर्दिष्टो?) यो वह्निना रूप्येत । तस्मात् तमोरण्यस्य वह्न्यर्चिरिति वक्तव्यम् इत्यत्र वाच्यावचनं दोषः । **आलानमि**ति सत्येव सादृश्ये आरोप्यारोपकभावस्य निदर्शनम् । [७३] **चुम्बतीवे**ति । अत्रोत्प्रेक्षार्थे प्रयुक्तस्येवशब्दस्य लक्ष-णासमर्थितेनार्थेन कृतार्थत्वात् पुनरुक्तत्वम् ।

अ(त्र)चोपमारूपकाभिमते एवंविधे च प्रदेशे ग्रन्थकारो हेवाकितयैव दूषणमदात् । तथा च शब्दार्थयोर्विच्छित्तिरलङ्कारः । विच्छित्तिश्च कविप्रतिभोल्लासरूपत्वात् कविप्रतिभोल्लासस्य चान-न्त्यादनन्तत्वं भजमाना न परिच्छेत्तुं शक्यते । अत एवोक्तं ध्वनिकृता—

"वाचस्पतिसहस्राणां सहस्रैरपि यत्नतः ।
निबद्धा सा क्षयं नैति प्रकृतिर्जगतामिव" ॥

इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

'अज्जवि अभिण्णमुद्दो पजअइ वाआपरिप्फन्दो'

इति । एवञ्च यदि विच्छित्त्यन्तरापेक्षया तस्य विच्छित्त्यन्तरस्य पौनरुक्त्यं तदोपमाया रूपकाद्य-पेक्षया पौनरुक्त्यं स्यात् । उपमापेक्षया हि रूपकमतिशयोक्तिर्वा बलीयसी । न चैवं प्रयुज्यते, विवक्षाया नानात्वात् । तथा हि क्वचित् सादृश्यमात्रं विवक्षितम् । तत्रापि क्वचिदभेदः । तस्मि-न्नपि क्वचिदारोपः । क्वचिदध्यवसायः । (अध्यवसायेऽपि) क्वचित् साध्यत्वं क्वचित् सिद्धत्वमि-त्यादिक्रमेणानन्तप्रकारं विच्छित्तिवैचित्र्यम् । तत्रापि संयोजनक्रमेण नवं विच्छित्तिवैचित्र्यमनुभू-यमानमाश्रितं च महाकविभिः कथं संक्षेपरुचित्वेनापह्नूयते । न हीदं वाक्यं लक्षणशास्त्रं, येन मा-त्रालाघवं चिन्त्यते । तत्रापि वा न नियमेन लाघवमाश्रितं महद्भिः । तथा हि वाग्रहणस्य स्था-नेऽन्यतरस्यां ग्रहणमपि कृतम् । विच्छित्तिवैचित्र्यं तैरप्याश्रितमेव । तदुक्तं 'विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः' इति । एवञ्चात्र कृतेऽपि रूपके उत्प्रेक्षादिनिबन्धः कमपि गुणमुत्कर्षयति न दो-षमिति सहृदयैर्निपुणं निरूपणीयम् । नतु हेवाकस्य पश्चाल्लगनीयमित्यास्तां तावत् । प्रकृतमनु-सरामः ॥

मुर्मुरः अङ्गारः । आम्रवणस्येति 'प्रनिरन्त' (८. ४. ५) रिति णत्वम् । **पथिक**-

---

§ 'समासे निवेशनीयः, यतो न कश्चिदत्र निर्दिष्टः' इति पाठः संगतः स्यात्.

व्रजान् परित इति । परितश्शब्दयोगे 'अभितः परितः समयानिकषा' इति द्वितीया । अत्र दधुरिवेतीवशब्दः पुनरुक्त एव, वस्त्वन्तरभूतानां रजःकणानां वस्त्वन्तरभूतमुर्मुरचूर्णत्वधारणेन मुर्मुरसादृश्यप्रतीतेः । एवं—

"तत् पातु वः श्रीपतिनाभिपद्मं स्वाध्यायशाला कमलासनस्य ।
दीर्घैर्निनादैर्दधतेऽनुकारं सामध्वनीनामिव यत्र भृङ्गाः" ॥

इत्यादावनुकारशब्दप्रयोगे इवादिशब्दप्रयोगस्य पौनरुक्त्यमवसेयम् । **प्रतिवस्त्वलङ्कारादि**ति 'पूर्णः शशाङ्काभ्युदयमाकाङ्क्षति महार्णवः' इति प्रतिवस्तूपमया सादृश्यप्रतीतौ दृष्टान्तशब्दोक्ति-र्दुष्टा । नच दृष्टान्तालङ्कारत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तशब्दः, दृष्टान्तशब्दाद् दृष्टान्तालङ्कारत्वाप्रतीतेः । न हि षष्ठयादिपरिहारेण सम्बन्धिशब्दात् सम्बन्धप्रतीतिः रसशब्दाद्वा रसप्रतीतिः । अदूरविप्रक-र्षेण त्वभिधानं वस्तुसंस्पर्शि भवतीति । ननु स्वकण्ठेनाभिधानमपहाय किमिति सादृश्यप्रतीतिरा-श्रीयत इत्याह **वाच्यो ह्यर्थ** इति । **पूर्ववदि**ति । पूर्वं यथा 'आलान'मित्यादौ रूपकमुखेनोपमा-नोपमेयभावः कथितस्तद्वदिह दीपकमुखेनेत्यर्थः । अत्र च द्वयोः प्रभाधेन्वोः प्राकरणिकत्वात् तु-ल्ययोगितामद्यतना मन्यन्ते । द्वयोरपि प्राकरणिकत्वे महाप्रकरणापेक्षया धेनोः प्रकृष्टं प्राकरणि-कत्वं प्रभायास्त्वप्रकृष्टमित्येतदपेक्षया चिरन्तनैर्दीपकमेतत् स्थापितम् । तदपेक्षयात्रानेन तद्वाचो-युक्तिः कृता । **एवमलङ्कारान्तरेष्व**पि समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादिषु । तत्राप्युपमानोपमेयभा-वः स्वकण्ठेन नोपनिबन्धनीयः । तथा—

"द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपिकाः ।
बहुविधार्थ्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः" ॥

इत्यत्राप्रस्तुतप्रशंसया भवदर्थस्य सदृशत्वेन प्रतीतेः पुनर्वचनं न कर्त्तव्यमिति वक्ष्यते । अस्मा-भिश्चैतत्प्रपञ्चो बृहत्यां करिष्यते । **इतिनैवे**ति इतिशब्दो हेत्वर्थः प्रयुज्यमानः स्वभावतः पूर्व-वाक्यार्थस्योच्यमानत्वं बोध्यमानत्वं वा गर्भीकृत्य प्रवर्तते । **वरमि**ति उक्तदोषद्वयनिवारणमा-त्रमेतत् । न तु सर्वथा निरवद्यमिदं, यतश्शब्दातश्शब्दयोर्वैयर्थ्यात् । [७४] **अनिबन्धन-स्ये**ति नहि पूरणीयपूरकत्वेन दुष्टत्वम् । **अविशेषण** इति विशेषणदानार्थमव्यभिचारिणोऽपि प्रयोगः शस्यत इत्यर्थः तथा चाह वामनः— 'विशेषणस्य च' (२ अधि. १८ सू.) इति । **व्य-लोक्यते**ति विलोकनक्रियैव लोकितारं लोकमाक्षिपतीति लोकशब्दस्य पौनरुक्त्यम् । **द्वयऽपी**-ति प्रस्थानवशान्नीतिवशाच्चा§श्रीयन्ते । **गामि**ति गोशब्दस्य वाक्पर्यायस्य वचनक्रियायामव्य-भिचारात् प्रयोगो न कार्यः । **दृष्ट** इति दर्शनक्रियाया दृगेव करणत्वेनाक्षिप्तेति दृक्शब्दः पुनरु-क्तः । **कारकान्तरेष्वपी**ति यथा 'स्थाने तिष्ठती'त्यत्राधिकरणस्य पौनरुक्त्यम् । विविक्ते स्था-ने तिष्ठतीति तु विशेषणार्थं प्रयोगो न दुष्टः । **एकैवे**ति एकैवोपमादिः । **शाब्दत्वं** श्रौतत्वं यथेवादिशब्दप्रयोगात् । **आर्थत्वं** सदृशादिशब्दप्रयोगात् । **अतिस्फुटामि**ति स्थूलदृष्टयैव दृश्यामित्यर्थः । **उमावृषाङ्कावि**ति । अत्र शरजन्मना यथेत्यादिना प्रतीतोऽप्युपमानोपमेय-भावस्तत्सदृशेनेत्यादिना पुनरुक्तः । कवेस्तु नन्दननिमित्तः पूर्वं उपमानोपमेयभावः । प्रतीयमा-नप्रभावादिनिमित्तस्त्वपरः । तथा चायं 'दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव' इत्येवंविधमु-पमानोपमेयभावमातनोति । ग्रन्थकारस्तु विशिष्टोपमाननिर्देशान्नान्तरीयकतया प्रभावादिप्रती-

---

§'श्रयन्ते' इति च पाठान्तरम् ।

तिर्भवतीति न द्विरुपादानं कार्यमिति मन्यते । **यस्येति** यस्य पर्वतादेर्यद्रूपतायाः प्रियतमादिरूपत्वस्याभिव्यक्तिः सामर्थ्याल्लिङ्गविशेषश्लिष्टपदोपनिबन्धनरूपाद् भवति, तस्य पर्वतादेः तदर्थं प्रियतमादिरूपत्वप्रतीत्यर्थमुपमा रूपकं वा यन्निबध्यते तत् पुनरुक्तमित्यर्थः । [७५] **उरवो** महान्तः पयोधरा मेघाः उरू च पयोधरौ स्तनौ च । **समयात्** सङ्गतेत्यर्थः । **आर्द्रनखक्षतमिवेति** भिन्नक्रम इवशब्दः । **यापितो** गमितः निर्वाहित इत्यर्थः । ***उपमानादेवेति** आकारसादृश्येन पलाशं प्राते दीयमानाद् आर्द्रनखक्षतमित्यस्मात् । **तद्विशेषणोपादानमिति** रमणदत्तमित्यार्द्रनखक्षतविशेषणोपादानं **मदयापितलज्जयेति** प्रमदाविशेषणोपादानं चेत्यर्थः । **यत** इति नखक्षतमिवेत्युपमोपकृतात् सुरभिवनमालादीनां पुंस्त्वस्त्रीत्वानेर्देशादित्यर्थः । **स्त्रीपुंसत्वानुमितिरिति** प्रथमविमर्शोक्तप्रकारेण व्यक्तेरनुमितिरूपत्वेनोपपादेतत्वात् । **ऐन्द्रं धनुरिति अत्यन्तेति आभोगीति** चोदाहरणत्रयं वैधर्म्यक्रमेणोक्तम् । उपपन्नक्रमस्या(स्य ?)सद्भावात् । †**नायकत्वप्रतिनायकत्वे** इते । अनुमीयेते इति शेषः । एवम् **अङ्गनेव मणिस्तम्भाविति** अनुमीयत इति शेषः । [७६] भोगी वासुकेः स एव नेत्रमाकर्षणरज्जुस्तस्य आ समन्ताद् यत्परिवर्तनरूपो विशेषेण भ्रमो भ्रमणं, तेन मन्दरस्य मूर्त्तिः नितम्बे मध्यभागे वलनं परिवर्त्तनं तेनाकुला जाता । तथा आभोगि विस्तारवत् यन्नेत्रं नयनं तस्य परिवर्तनं कटाक्षीकरणं स एव विभ्रमो विलासः । मूर्त्त्या समारोपितनायिकाव्यवहारया । उत्कलिकास्तरङ्गा रुहिरुहिकाश्च हृदयं मध्यदेशाश्चित्तञ्च । **आरोहार्थ** इति आरोढुमिति पूर्वश्लोकभागगतः । **हृदयार्थश्चेति** । हृदयमम्बुनिधेरित्यत्र स्थितः । **तयोरिति** आरोहो जीवव्यापाराविशेषः । हृदयं जविकायैकदेशविशेषः । **अलङ्कारान्तरत्वमिति** स.दृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिरित्यादिप्रकारेण । लाक्षणिकहृदयादिशब्दप्रयोगे स्वशब्दं विनाप्यर्थान्तरं प्रतीयत इत्याह **यदर्थैति** । **यत्रो**पमेयेऽम्बुनिधिप्रभृतौ । **यदर्थैकाश्रयो** नायकादिरूपोपमानविषयो **धर्मो** हृदयादिरारोपितो लक्षणया भवेत्, **तयो**र्नायकादेरुपमानस्याम्बुनिध्यादेश्चोपमेयस्योपमानोपमेयभावः शाब्दो नेष्यते । गम्यमानस्त्विष्ट एवेत्यर्थः । अत्रैव **अपरागे**त्यादिना शाब्दत्वे दोषोदाहरणमाह । मूलान्यमात्यादिप्रकृतिवर्गः वृक्षावबन्धनानि च उन्मूलयितुं सुकर इति योजना । **तद्धीति** उपमानोपमेयत्वम् । **रूपकं यथेति** । 'तस्योपमा रूपकं वे'त्यनुसन्धत्ते । अनुरागो लौहित्यमपि । अपिशब्दः सुखादिपदनिकटे योजनीयः । वसुशब्दस्तेजोधनयोः । अत्र निष्कासनमुत्कटत्वेन गणिकाधर्मो रूपकस्य साधकः प्रमाणम् । **कार्यतश्चेति** कार्यमत्र निष्कासनम् । तद्विशेषस्य स्त्रीत्वविशेषस्य गणिकारूपस्येति । **उभयार्थेति** द्व्यर्थपदप्रयोगः 'पाण्डुपयोधरेणे'त्यादौ । **लिङ्गविशेषः** 'शरद्' 'रवेः' इत्यादौ । **गुणवृत्ति पदम्** 'आरोढुं' 'हृदयमि'त्यादौ । **उपमानविशेषो** यथा 'आर्द्रनखक्षताभमि'त्यादौ । आक्रोशो ‡गालिदानम् । **पर्यायोक्तीति** येन राहुस्त्रीस्तनयोः कार्कश्यलक्ष्मीर्वृ-

---

* क. संज्ञमूलग्रन्थानुरोधी 'उपमेयादेव' इति पाठस्त्वर्थासंगतेरशुद्धः । ख. ग. संज्ञयोश्च मूलकोशयोर्व्याख्यानवदेव पाठो दृश्यते.

† अस्मात् प्रतीकधरणाच्छेषपूरणाच्च 'शरदो नायिकात्वमिन्दो रवेश्च नायकत्वप्रतिनायकत्वे' इत्येव मूलपाठो व्याख्यातृदृष्ट इति गम्यते । न तु 'शरदो नायिकात्वस्येन्दो रवेश्च नायकप्रतिनायकत्वयोरभिव्यक्तिः' इति ।

‡ गालिर्निन्दा.

या कृतेत्यनेन भङ्ग्यन्तरेण राहोः शिरश्छेदः प्रकाशित इति तत्साधनमसाधारणं चक्रं प्रतीयत एवेत्यर्थः। [७७] **पदादी**ति पदादिगतानामक्षराणामनुप्रासो गुम्फभङ्गीं दर्शयन् कवीनामत्यन्तवल्लभ इत्यर्थः। **कलभाषिणी**ति। अत्र कमलेक्षणे इत्यर्थानुगुणः पाठः। अन्यथानुप्रासहेवाकितैव स्यात्। शत्रुरेव शात्रव इति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्। **तद्रूपणमेवे**ति उपमापेक्षया रूपकस्य गम्यमानौपम्यत्वाद् प्रयोगार्हत्वेऽपि सामर्थ्यावगतरूपत्वाद् यत्राभिधानं पुनरुक्तं तत्रोपमायां (*दैवरक्ताः किंशुकाः ?) इति। [७८] **इवशब्दस्ये**ति मूर्च्छित इव मूर्च्छयतीत्यर्थप्रतीतेः सिद्धत्वात्। विषादिसम्पर्काद्धि मोहं प्राप्तः परानपि मोहयतीति प्रसिद्धम्। **अयं मन्दद्युतिरि**ति निदर्शनायां ममेवेत्यर्थात् प्रतीतं न पुनरुपात्तम्। **मुमूर्च्छे**ति प्रससारेत्यर्थः। **बाधकसद्भावाभाव** इति। अनेन यत्रैकस्यैव विशेषणस्योपमानोपमेयसम्बन्धबाधकमस्ति तत्र पृथक्प्रयोगेऽपि न दोषः यथा—

"चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि।
आवन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि॥"

इत्यादौ प्रतिवस्तूपमायामित्याह। अत्र हीवादिशब्दाभावे सति वाक्यभेदः। प्राकरणित्वाप्राकरणिकत्वाभ्यामुपमानोपमेयभावप्रतीतौ साधारणधर्मस्य पृथक्प्रयोगमन्तरेण वाक्यार्थसङ्गतिर्न भवतीति पृथक्प्रयोगो न दुष्टः। **तद्वचनमि**ति सहजपदेन स्वाभाविकत्ववचनम्। **तुल्यविभक्तीनामर्थात्** उपमानोपमेयानाम्। एषा निर्धारणे षष्ठी। एतन्मध्ये एकस्येत्यर्थः। **पर्यायै**रिति। स्वाभाविकपदादिषु कृतेषु सहजपदादिभिः। **समासान्तर(पद)ाश्रयणेने**ति उमा च मा च (उमामे। तयोः) धवावित्यादि द्वन्द्वपूर्वकतत्पुरुषाश्रयेणेत्यर्थः। **छायानिहतपदयोरि**ति प्रथमं छायाशब्दः द्वितीयश्च निहतशब्दः कर्तव्यः स्यादिति दार्ष्टान्तिकक्रमेणैव दृष्टान्तावुक्तौ। **आंस्त्वि**ति छायानिहतशब्दयोः प्रयोगः। **उभयोरपी**ति। द्वन्द्वपूर्वकस्य बहुव्रीहेर्बहुव्रीहिपूर्वकस्य वा द्वन्द्वस्येत्यर्थः। एतच्च दृष्टान्तगतत्वेनोक्तमपि दार्ष्टान्तिकगतत्वेनापि पर्यवसानं नेयम्। दार्ष्टान्तिके हीत्थं योजना। तत्पुरुषपूर्वस्य द्वन्द्वस्य द्वन्द्वपूर्वस्य वा तत्पुरुषस्य लक्षणानुगमः सम्भवतीति। **तदर्थत्वादित्युक्तं** विधेयाविमर्शविचारे। **यावद्भिरि**ति पदैरित्यर्थात्। **तत्पुरुषलक्षणाश्रयेणेति** प्रकृते द्वन्द्वलक्षणपूर्वकत्वं ज्ञेयम्। एवं **न द्वन्द्वलक्षणमि**त्यत्र तत्पुरुषलक्षणपूर्वकत्वं बोद्धव्यम्। **तस्ये**ति द्वन्द्वस्य। **अतज्जातीय** इति यत्र तत्पुरुषशङ्का नास्तीति पार्वतीपरमेश्वरावित्यत्रापि परमेश्वरपदे कर्मधारयाश्रयणदर्शनेन तत्पुरुषपूर्वकत्वं योजनीयम्। **अवान्तरचिन्तये**ति पौनरुक्त्यप्रस्तावे समासचिन्तयेत्यर्थः। अत्र माधवशब्दस्य यौगिकत्वेऽपि संज्ञात्वेन निरूढेरुमामाधवाविति प्रयोगे उमाया माधवस्य च स्पष्टत्वेन प्रतीतिर्न तु द्वन्द्वपूर्तकतत्पुरुषार्थस्येति द्वन्द्वलक्षणं नातीव हृदयङ्गममित्याहुः। [७९] **रेखाही**ति रेखा मर्यादा अवधिः सीमेति पर्यायाः। तत्र हेयपक्षप्रतिक्षेपेण प्रयोगो यथा **संसारे**ति। अत्र संसारसम्भवस्य निराकरणमिति हेयस्य प्रतिक्षेपः। उपादेयपरिग्रहो यथा **त्वष्टुरि**ति। अत्र सम्पदः प्रसरो विस्तार इत्युपादेयस्य परिग्रहः। इन्दूदयस्येव सन्निभा यस्येति अत्र सन्निभाशब्दः प्रभापर्यायो, व्याख्यातः। यथा तु ‡दाण्डो ग्रन्थस्तथा सन्निभशब्दः सदृशपर्यायोऽस्ति तदुक्तम्—

"इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः"।

---

* 'पौनरुक्त्ये का शङ्का' इति युक्तं पठितुम्।

‡ 'दाण्डिन' इति स्यात्। दण्डिनोऽयमिति दण्डिशब्दाच्छैषिको ऽण्.

इति । तदनुसारेणेन्दूदयेन सदृश इन्दूदयसन्निभ इति व्याख्येयम् । **तदुक्त्यैवे**ति अवहितत्वोक्त्येत्यर्थः । **मूढचेतन** इति [८०] **मूढधिय** इति च मोहनाम्नो मूढत्वस्य बुद्धिधर्मत्वात् चेतनधीशब्दयोः पौनरुक्त्यम् । **तत्सम्बन्धात् तदवगतिरि**ति चेतनसम्बन्धाच्चैतन्यावगगतिरित्यर्थः । **कृपामृदुरि**ति । कृपा चेतनधर्म इति चैतन्यवाचिपदं न कृतम् । एवं 'मूढाः' 'मूढः' इत्यत्रापि वाच्यम् । **उदितवपुषी**ति पौनरुक्त्यमेवानुसन्धत्ते । (मनःकर्तृकत्वं प्रमोदः?) **क्रियाकरणशब्दयोरि**ति अत्र गौः शाबलेय इतिवच्छोकक्रियाशब्दयोस्सामान्यविशेषभावेन प्रयोगः । करणशब्देन च स्वीकाररूपमनुष्ठानमभिधीयत इत्यभिप्रायेण कविना क्रियाकरणशब्दौ प्रयुक्तौ । ग्रन्थकृतस्तु विशेषस्यैवोपयोगात् सामान्याव्यभिचाराच्च क्रियाशब्दस्य वैयर्थ्यम् करणशब्दस्य क्रियावाचित्वान्निष्फलत्वमिति शोकशब्द एव कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः । **अनुभवविशेषात्मत्वोपगम** इति सौगतप्रक्रिययैतदुक्तम् । वैशेषिकास्तु जडमेवात्मगुणम् एकार्थसमवायिना ज्ञानेन ग्राह्यं सुखमाहुः । तत्प्रक्रियायां कर्तव्यमेवानुभवग्रहणम् । [८१] **एकस्ये**ति सागरस्य । **इतरस्य चे**ति उत्तारार्थस्य । **तद्रूपतावगतोरि**त्युभयत्र योजनीयम् । तद्रूपता सागररूपता उत्ताररूपता च । **सप्तानामि**ति शीधुमदविशेषेत्येव वाच्यम् । **मदिराद्रवे**ति । अत्र समाभातीत्येकं पदं गणितम् उपसर्गाणां द्योत्यपारतन्त्र्येण पृथक्पदार्हत्वाभावात् । **एकादिप्रयोगे सती**ति एकस्य प्रयोगाभ्युपगमेऽन्येषामेव तत्त्वम् । तत्राप्येकत्वमनियतम् । एवं द्वयोस्त्रयाणामित्यादियोजना कार्या, तत्राप्यनियतत्वेन प्रकारबहुत्वात् । [८२] **अविवेकप्रयुक्तमि**ति । यद्यप्यविमृश्यकारित्वस्यैवापत्करणत्वं, तथाप्यविवेकस्याविमृश्यकारित्वप्रयोजकत्वात् तस्य कारणत्वेऽप्यविमृश्यकारित्वमेव कारणमुक्तं भवति । **न ही**ति यस्मिन् सति 'वह्नौ धूम' इत्यादिके प्रतिबन्धका(ल?)भाविन्यन्वये सति विशेषणस्य यस्य 'असति वह्नौ न धूम' इत्यादिव्यतिरेकस्य गतिः प्रतीतिः, तस्यान्वयस्य स एव व्यतिरेको हेतुर्युक्तः व्यवस्थितस्य हेतुहेतुमद्भावस्य वैपरीत्यप्रसङ्गात् । अन्वयप्रतीतिहेतुको हि व्यतिरेकप्रतीत्युपक्रमो न तु विपर्ययः । †**विशेषणाच्चे**ति गुणलुब्धा इति साधारणत्वादित्यर्थः । [८३] **सामर्थ्ये**ति । द्विविधं पौनरुक्त्यमर्थगतं शब्दगतं चेति । तत्रार्थस्य सामर्थ्यसिद्धत्वेऽर्थगतं गौणम् आमुखे पौनरुक्त्यानवभासात् । शब्दगतमामुखावभासमानत्वाद् मुख्यम् । **प्रकृतिप्रत्ययार्थस्ये**ति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायार्थ इति व्यस्तसमस्तत्वेन योज्यम् । एवं **प्रकृतेः प्रत्ययस्य चे**त्यत्रापि वाच्यम् । अन्यथा प्राङ्निर्दिष्टस्य पञ्चविधस्य पौनरुक्त्यस्यासङ्ग्रहः स्यात् । **विहितस्ये**ति । वस्तुवृत्त्या स्थितस्य बहुव्रीहेर्या कर्मधारयशङ्का तया मत्वर्थीयादिः शब्दः कृतो बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्त इत्यादौ । तस्य स्फुटं पौनरुक्त्यं वृत्तिद्वयस्य गौरवात् । **यस्मिन्नि**ति 'जाम्बवपल्लवा(दौ?)नी'त्यादौ यस्मिन् पल्लवशब्द इत्यर्थः । (अर्थः) (यत्र + त्यलक्षणो?) **यत्तद्धितोत्पत्तिः** यस्मादण्प्रत्ययाख्यात् तद्धितादुत्पत्तिः प्रतीतिविषयत्वापत्तिर्यस्यार्थस्य । **तदन्तस्त**द्धितप्रत्ययान्तो जाम्बवशब्दादिः । **तेनैव** पल्लवशब्देन न समसनीयः, जम्बूपल्लवानीति समासेन गतत्वात् तद्धितवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । **विशेषणवशादि**ति । पिनाकपाण्यादिविशेषणमाहात्म्यात् । **विशिष्टमु**त्कर्षापकर्षवन्तं **संज्ञिनं** हरादिकं **यत्रेच्छेत्** न तत्र पौनरुक्त्यम् । अन्यथा तु पौनरुक्त्यम् । यथा 'पायात् स शीतकिरणा-

† 'धर्मविशेषाच्च' इत्येव मूलकोशेषु पाठ उपलभ्यते, न तु 'विशेषणाच्च' इति । तदनुसरणे तु 'विशेषाच्च' इति प्रतीकं धर्तुमुचितम् .

भरणो भवो व' इत्यादौ । **सकृदेवेति** साम्याभिधायी इवशब्दादिः । 'निर्याय विद्ये'त्यादौ । **यद्वदिति** दृष्टान्तमुखेन 'जनैरजातस्खलनै'रित्यादि सङ्गृहीतम् । **अर्थस्येति** 'रघुवीरतनयो-रि'त्यादौ । **यद्वशादिति** 'तज्जिगीषुरिदे'त्यादौ । अथवा यत्र कारकविशेषवशात् क्रियायाः प्रतीतिः क्रियाविशेषवशाद्वा कारकस्य, तत्र क्रियाकारकयोः प्रयोगो न कार्य इत्ययमर्थः । यथा 'मा भवन्तमि'त्यादौ । **यो यद्धर्मेति** 'अपरदिग्गणिके'त्यादौ यो दिग्लक्षणोऽर्थो **यद्धर्मस्य** गणिकाधर्मस्य निष्कासनादेरुपचारेणोपलक्षितः । तथा ‡'अम्बुनिधेर्ममन्थे' इत्यादौ यस्य कामुकस्य सम्बन्धं यद् हृदयादि ते(ल?)नान्वितोऽम्बुधिलक्षणो यश्चार्थः, तस्य **तद्रूपणा**(द्?)गणिकाकामुकरूपणा (त् न?) **शाब्दी** । नेष्यते । आर्थी पुनरिष्यत एव । **प्रयुक्तान्तर्गतैरेवेति** 'मदिराद्रवं'त्यादौ । **कर्तरि** इति प्रधानभूते राजादौ कर्तरि । **तत्क्रियायां च** खड्गेन च्छेदक्रियायां रूढायां साधकतमस्य खड्गस्य यानि बहूनि तदपेक्षयाङ्गानि धाराविनिपातादीनि तेषां **वाग्** वचनं नेष्यते यथा 'करकलिते'त्यादौ । एतदुक्तं भवति । राजादौ कर्तरि च्छेदादिक्रियायां यत् साधकतमं खड्गाद्यङ्गं तस्याप्यङ्गानां धाराविनिपातादीनां वचनं नेष्यते तेनैवाङ्गेन प्रधानभूतेनावान्तराङ्गानामप्याक्षेपाद । [८४] **दोषद्वयं** 'प्रयुक्ते'ति 'कर्तरी'ति च प्रतिपादितम् । **ते** इति समासाः । **वृत्ताविति** । समासे वाक्ये वा असाधारणं यत्र विशेषणं तत्र विशेष्यं न वाच्यं यथा *'दुःखानुभवे'त्यादौ । **यो यदात्मेति** बाष्पादेर्जलादिरूपत्वाव्यभिचारात् प्रयोजनाभावे जलादिपदप्रयोगा न कार्य इत्यर्थः । यथा §'नयने बाष्पवारिणे'त्यादौ । **यो यस्येति** यो निष्यन्दनादिः यस्य चन्द्रकान्तादेर्धर्मिणोऽव्यभिचारी धर्मः तयोः समासो न प्रशस्यते, यथा 'द्विषद्वधूलोचने'त्यादौ । **अन्याथ** इति । साधर्म्यार्थ इत्यर्थः । **क्रियेति** क्रियायाः शोकादिलक्षणायाः प्रतीतिः करणप्रतीतिं न व्यभिचरति करणमेव यतः क्रिया । **तदप्रतीतौ** करणाप्रतीतौ **सैव** शोकादिलक्षणा क्रिया न निश्चिता स्याद् एकत्वात् । त्यागक्रियेत्यत्रैतदेव क्रियाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । **तत्** तस्मात् । (त?)(य)**द्वशात्** शोकादिशब्दप्रयोगवशाद् यस्य करणस्य व्यक्तिः प्रकाशस्तदुक्तौ शोकादिशब्दप्रयोगे तत् करणादि(वत्?) पदं न प्रयुञ्जीतेत्यर्थः, यथा *'शोकक्रियाकरणस्य'त्यादौ । **प्रयुक्ते चेति** प्रकृत्यादिपौनरुक्त्यानां चतुर्णामुपसंहारः । **अन्योन्येति** वाक्यपौनरुक्त्यसङ्ग्रहः । **उभयोरुक्तिरेकस्य** उभयमध्यात् कस्यचित् । पौनरुक्त्यं नातिक्रामति । यथा 'सहसा विदधीत'त्यादौ ॥

एवं पौनरुक्त्यं सप्रपञ्चं विचार्य वाच्यावचनं प्रपञ्चयितुमाह **वाच्यस्य वचनं यथेति**। असमासेन निर्देशो वक्ष्यमाणमेतत्समानन्यायमवाच्यस्य वचनमपि कटाक्षयितुम् । **इदमा परामर्श** इति अबाधितप्रत्यक्षनिमित्तत्वाद् भ्रान्तिनिवृत्तेः प्रत्यक्षस्य च विषयमुखेन परामर्शात्त्वात्। **तस्य यत् स्वशब्देन वचनमिति** पूर्वं सत्येव सर्वनाम्नि पुनः स्वशब्देन प्रतिपादनं

'सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य यत् पुनः ।
स्वशब्देनाभिधानं सा शब्दस्य पुनरुक्तता' ॥

इति पुनरुक्तमुक्तम् । इदानीं तु सर्वनामस्थानीयत्वेन स्वशब्देन वचनं वाच्यावचनमुच्यते । [८५] **धर्मिधर्मेति** धर्मी हरलक्षणोऽर्थः । धर्मः कपालसम्बन्धेन गर्हितत्वम् । **उभयं** धर्मिधर्मात्म-

---

‡ मूले ७६ पृष्ठे. * मूले ८० पृष्ठे. § मूले ७९ पृष्ठे.

कम् । **विशेषप्रतिपत्तय** इति गर्हितत्वमत्र विशेषः । **तस्येति** गर्हितत्वस्य । **एवं तस्य विवक्षितेत्यत्र** ज्ञेयम् । विवक्षितोऽर्थः शोच्यतालक्षणः । **आर्थ** इति विशेषणद्वारेण भावात् । **वामलोचनात्वमिति** । न चात्र वामलोचनेति विशेष्यपदम् । यतो(पि?) यत्तच्छब्दद्वयोत्थापितवाक्यार्थद्वयसामर्थ्यायातत्रयिकालक्षणस्य विशेष्यस्य प्रतीतिः । विशेषणमेवात्र वामलोचनापदम् । **तृतीय** इति उभयत्रावृत्त्याख्यः । **न चासाविति** आवृत्तिः । ‡**न चैषामिति** तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना चेत्येषां प्रकाराणाम् । **अल्पदोषत्वादिति** । तस्येति व्यवहितसम्बन्धात् किञ्चिदुत्कृष्टत्वम् । तस्य समागमप्रार्थनयेति वाच्यम् । **अर्थभेदादिति** । अयमर्थः एकस्यासकृद्वृत्ता सर्वा? वावृत्तिः, यथा दरिद्राणां भोजने कांस्यपात्राः । तदुक्तम् —'आवृत्तिरसकृद्वृत्तिः' इति । न चार्थभेदे शब्दस्यैकत्वं न्याय्यम् अर्थभेदस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतं शब्दं प्रति भेदक-(त्वम् ?)(त्वात्) । तस्मादत्र द्वयोः शब्दयोर्वस्तुवृत्तेन यत् सादृश्यं यश्च सादृश्यहेतुकः प्रतिपत्तृणामेकताभ्रमः, तन्निबन्धनोऽयं मुख्य एवावृत्तिव्यवहार इति । **अतश्चेति** । यत आवृत्तिर्न युज्यते, तत इत्यर्थः । [८६] **धर्मिधर्मोभयात्मकमिति** । उभयमये वस्तुनि *प्रति(पद्य?)त इत्यर्थः । **यत्रान्यस्येत्यादिना** । वाच्यावचनोदाहरणप्रसङ्गेन श्लेषं गुणदोषवत्तया विततं विचारयति । **अलकालीति** । §अलकान्येवालिकुलम् अलकसदृशं चालिकुलम् । छदोऽधरः पत्राणि च । आमोदः प्रहर्षः सौरभं च । कर्णिका कर्णाभरणं बीजकोशश्च । **न श्लेषस्येति** । ननु श्लेषप्रस्तावे कः प्रसङ्गोऽब्जस्योपमानचर्चायाम् । नैतत् । अलङ्कारान्तरविविक्तविषयाभावेन सर्वालङ्कारापवादत्वाच् श्लेषस्योपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एवात्र न्याय्यो नोपमेत्यभिप्रायः । अत एव †**श्लेषे तु तस्य वाच्यतयेत्युक्तम्** । (**निबन्ध** इति) निबध्नन्तीति निर्दिष्टः । **तत्साम्यं** रज्ज्वादिसाम्यम् । **न श्लेषस्येति** उपमाश्लेषस्येत्यर्थः । तेन रज्ज्वादिप्रतिपादकं गुणा इवेति (न) वाच्यम् । ननु विशेषणसाम्यनिबन्धना समासोक्तिर्न च निबध्नन्तीति विशेषणमित्याह **न हि विशेषणसाम्यमेवेति** । एतच्चास्माभिर्हर्षचरितवार्तिके निर्णीतमिति तत एवावगन्तव्यम् । **पृथक्त्वमुपादायेति** तच्छब्देन शशी परामृष्टः । **स ह्यार्थ एवेति** उपमानोपमेयभावः । **श्लेषविषये** इति । अत्र तिस्रः कक्ष्याः । राजशब्दस्योभयार्थत्वाच् श्लेषः । तदनाश्रयणेनेन्दुना रूपणं तत्पृष्ठे चेन्दुरिवेत्युपमा । ननु राजेन्दुरित्यत्र तूपमारूपकयोरेकपरिग्रहे साधकबाधकाभावात् सङ्करो न्याय्यः, न नियमेन रूपकम् । तत् कथमुक्तं 'रूपकमासूत्रितमि'ति । उच्यते । प्रक्रम्यमाणोपमाभिप्रायात् पौनरुक्त्यभयेन रूपकमाश्रितम् । उपमाया अभावे तु सङ्कर एवात्र युक्तः । यद्वोपमापेक्षया रूपकस्यात्र समासे स्फुटत्वेन प्रतीते रूपकं साधितम् । अनेनैव ह्यभिप्रायेण वक्ष्यति 'रूपकस्य विषये उपमाया यथे'ति । **ताभ्यां स्पर्धितुमिति** । (रूपक ?) श्लेषरूपकाभ्याम् । **तयोर्यथापूर्वमिति** । उपमापेक्षया रूपकस्य रूपकापेक्षया श्लेषस्येत्यर्थः ॥

---

‡ मूलकोशेषु 'न चात्र' इत्येव पाठो दृश्यते, 'न तु न चैषाम्' इति व्याख्यानधृतः पाठः । तत्रापि पाठे न व्याख्यानविसंवादः, अत्रेत्यस्य तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना चेत्येषु प्रकारेष्वित्यर्थात्.

* 'प्रतिपित्सितं' इति पाठः स्यात.

§ 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' इति मेदिनी.

† 'श्लेषकृतस्य' इति मूलपाठो मुद्रितपुस्तके परं दृश्यते । अन्यत्र तु 'श्लेषे तु तस्य' इत्येव पाठः.

[८७] **न न्वेवं +सतीति**। अस्य दोषस्यातिप्रसङ्गं ब्रूते। ताप आतपोऽपि। फलं शाल्यादिकमपि। सुमनसः पुष्पाण्यपि। खलता दुर्जनत्वं, धान्यादिक्षोदनस्थानं च। §असती दूषणीया अशोभना च। **यदलङ्कारेति**। खलतामित्यादावुपमोत्थापिते श्लेषे नोपमा श्लेषं बाधते। तस्य विविक्तविषयत्वाभावात्। श्लेषस्तु तां बाधते इति युक्तम्। अस्य न्यायस्यालङ्कारान्तरेऽपि भावाद्व्याप्तिगर्भमुक्तं यदलङ्कारेति। **निबन्धनान्तराभावे** इति। सति समासोक्त्यादिनिबन्धने पूर्ववच् श्लेषोत्थापितोपमा न कर्तव्या स्यात्। न चात्रानिराकृतेत्यादिविशेषणसाम्यात समासोक्तिरिति वाच्यम्। विशेषणानां नियतोपमानगामित्वाप्रतीतेः। (अत्र?) **विषयताशङ्कैवेति** उपमाविषयत्वसम्भावनेत्यर्थः। क्वचित्तु तदर्विषयतेति पाठः। तत्र श्लेषविषयत्वमुपमाविषयत्वं च युगपत्र शङ्कनीयं तयोरुत्सर्गापवा(दे?)दभावे,न व्यवस्थितेरित्यर्थः। **उक्तदोषद्वयेति**। उक्तं यच् श्लेषविषये दोषद्वयं—यत्र समासोक्तिविषये श्लेषः कृतः श्लेषविषये चोपमेति, तस्यात्र सम्बन्धाभावादित्यर्थः। **यदलङ्कारेति**। श्लेषोपमादीनामलङ्काराणामभिव्यक्तयर्थं ये शब्दा अब्जमिवेत्यादयः तेभ्योऽलङ्कारेभ्य इतरः समासोक्तिश्लेषादिः **तैरेव** शब्दैः अल्पतरैरब्जमिवेत्यादिरहितैर्यदि व्यज्येत तदा**सौ** समासोक्तिश्लेषादिर्लघुत्वाद ग्राह्यो, नापरः श्लेषोपमादिरित्यर्थः। ननु शोभातिशयहेतुत्वमलङ्कारान्तराणां लक्षणम्। तद्विशेष्यते। तत् कथमिदमुक्तमित्याह-**न ह्यस्तीति**। शोभातिशयजनने निजे व्यापारे नास्त्यलङ्काराणां विशेषः। ततश्चैको गृह्यतेऽपरस्त्यज्यत इति न युक्तम्। गुरुलघुत्वमाश्रित्य पुनर्युज्यत एतन्नान्यथेति तात्पर्यम्। वाच्यातिशयापेक्षया चैतदुक्तम् प्रतीयमानत्वापेक्षया तु समनन्तरं विशेषो वक्ष्यते। **किञ्चे**त्यादिना काव्यक्रियायां सौन्दर्यनिष्पत्तेः प्रयोजकत्वमलङ्कारनिष्पत्तेश्च (†अनुनिष्पादितं यथा वक्ता वेदनाचामयोः?) इत्याह। **समासोक्तिश्लेषभङ्गिभ्यामेवेति**। समासोक्त्या तु '(अल)काली'त्यादौ। श्लेषेण 'भैरवाचार्य' इत्यादौ। **नोपमयेति**। अलकालीत्यादावुपमा श्लेषोपमा। भैरवाचार्य इत्यादौ उपमेवोपमा। 'अत्र समासोक्तिश्लेषभङ्गिभ्यामेव' इत्येतद्ग्रन्थानुसारेण 'रूपकस्य विषये उपमाया यथे'त्यादिग्रन्थः प्रक्षिप्त इव लक्ष्यते। रूपकस्येहानुपसंहाराद्, 'उक्तदोषद्वय‡योगानुपपत्तेः' इत्यस्य च पूर्वोक्तग्रन्थस्यात्र पक्षे ($आनत्वात्?) अतश्चैवायं क्वचिदादर्शे न पठ्यते। अप्रक्षेपे तु (*त्रिरूपक?)ग्रहणमिह कर्तव्यं स्यात्। तस्मात् स वा ग्रन्थो निवार्य इह वा रूपकग्रहणं प्रक्षेप्यम्। 'उक्तदोषद्वये'ति च प्रकृतौचित्येन व्याख्यातम्। **ते हि तत्सिद्धीति**। रसबन्धसिद्धावलङ्कारा अवश्यं सिध्यन्तीत्यर्थः। निष्पादकत्वमिहानुग्राहकत्वम्। अत एव भरते 'रसनिष्पत्तिरि'त्यत्र रसानुमितिरिति व्याख्येयम्। तद्वैचित्र्यं (विभावादिवैचित्र्यम्।) **तदाश्रयाः** परम्परया रसाश्रया रसज्ञप्तिहेतव इत्यर्थः। **तेनैषामिति**। कवेरर्थगतं चारुत्वं तात्पर्येण सम्पाद्य, नालङ्कारोपनिबन्धः अलङ्काराणां तन्नान्तरीयकत्वेनाप्राधा-

---

+ 'सति' इत्ययं शब्दो मूलकोशेषु न दृश्यते.

§ असतीशब्दस्य गगनवल्लीपक्षे शशशृङ्गवत् तुच्छेत्यर्थः.

† 'अनुनिष्पादित्वं यथा पक्वावोदनाचामयोः' इति पठितुं युक्तम्.

‡ 'योगासिद्धेः' इत्येव तु मूलकोशेषु पाठो दृश्यते.

$ 'न्यूनत्वात्' इति पठितुं युक्तम्.

* 'त्रयरूपक' इति पाठेन भाव्यम्.

न्यत्। अतश्चारुत्वं यथा निष्पद्यते तथा तेषामुपनिबन्धः कार्यः। तत्प्रयोजना बाधानोद्धरणादय इत्यर्थः। नान्वहाधानोद्धरणादय इत्युक्त्या अलङ्काराणां परस्परं चारुत्वनिष्पादने विशेषः प्रतिपादितः। पूर्वं च 'न ह्यस्ति निजे' इत्यादिना विशेषाभाव उक्तः। तत् कथं न विरोधः। नैतत्। पूर्वमन्वयप्रधानेन चारुत्वनिष्पादनं मनसिकृत्य विशेषाभावः प्रतिपादितः। इह तु विभावाद्युपकरणत्वेन गुरुलघुत्वादिना विशेष उक्त इत्यपेक्षाभेदान्न विरोधः कश्चित्।

[८८] **कैश्चिदि**ति वामनप्रभृतिभिः। अधुना यत् प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपादितं यथा 'शब्दस्य शब्दान्तराभावाद्वाचकत्वं न सम्भवती'ति तद्वाच्यावचनोदाहरणत्वेनापि श्लेषप्रसङ्गेनोपपादयितुमासूत्रयति **स च यमि**ति। यस्समासोक्तिविषये कृतो यस्य च विषये उपमा कृता स इत्यर्थः। **द्विविध** इति वक्ष्यमाणयोः*भयश्लेषस्यैवात्रान्तर्भावः। आभ्यामेव समुच्चिताभ्यां तस्योत्थापनात्। **यत्रान्यूने**ति यत्र विशेष्यस्य विशेषणं न न्यूनीभवति नाप्यतिरिच्यते, तत्र श्लेषः। मात्रग्रहणं लिङ्गवचनानां भेदादुभयसम्बन्धसहिष्णुशब्दतापरिग्रहार्थम्। **कर्तृकर्मे**ति। कर्तृकर्मरूपः आदिग्रहणात् क्रियारूपो यत्र प्रधानभूतोऽर्थः श्लेषेण स्वरूपहानिं नीयते, न तत्र श्लेषो निरवद्य इत्यर्थः। तस्य च धर्मप्रतिपादकशब्दविषयत्वेन धर्मिप्रतिपादकशब्दविषयत्वेन च द्वैविध्यम्। उभयप्रतिपादकशब्दविषयत्वं तु दूषयिष्यते। **अपरस्त्वि**ति। अर्थश्लेषः। **उभयत्रापि** शब्दश्लेषेऽर्थश्लेषे च। यावदिवादि निबन्धनं नाश्रितं तावदर्थान्तरसप्रमाणकमेवेति श्लेषाभिव्यक्त्यर्थं निबन्धनसाश्रयणायम्। **अत्रान्तरे** इति फुल्लमल्लिकाभिर्धवला येऽट्टास्त्रिपुरचतुष्पुरमहाप्राकारा आगता वा तैर्विकासो हासो यस्य तद्वच धवलाट्टहासो यस्य। कुसुमसमययुगं मासद्वयं रम्यत्वेन तत्सदृशं च युगं कृतादिमुपसंहरन् **अजृम्भत** विकसितवान् व्यक्ताननश्चाभूद् महाकालो दीर्घसमयः संहर्तृदेवताविशेषश्च। **समासोक्ते**ति। महाकाल इत्यत्र महासमय इत्यश्लिष्टे विशेष्यपदे प्रयुक्ते विशेषणसाम्यादेव देवताविशेषप्रतीतेः समासोक्तिर्भवन्ती महाकालशब्दस्यावृत्तौ प्रमाणम्। नचात्र महाकालशब्दे प्रयुक्ते प्रयासः कश्चित्। येनालकालिकुले'तिवत् समासोक्त्या श्लेषस्य वैयर्थ्यं शङ्केत। **आच्छादिते**ति। पर्वतपक्षे आच्छादितं वैपुल्याद् दिशाम्बरमाकाशं च येन, उच्चैरुन्नतां गां भूमिं चाक्रम्य वर्तमानं, महाहिपरिगाहानि शृङ्गाणि शिखराणि यस्य, तदौन्नत्याच्च शिरसि स्फुरच्चन्द्रलेखम्, एवंविधं नगेशं पर्वतराजं दृष्ट्वा को न विस्मितो भवतीत्यर्थः। हरपक्षे तु आच्छादितं परिधानीकृत दिश एव (अम्बरम्?) वस्त्रं येन, तथा उन्नतं स्थूलविषाणं च वृषभमधिरुह्य स्थितं, मस्तके चन्द्रकलान्वितं च नगेशं कैलासाधिपतिं साक्षात्कृत्य अनुगृहीतमन्यत्वेन को न विस्मयत इत्यर्थः। [८९] **श्वो धावनीतिवदि**ति शब्दतन्त्रम्। **प्रदीपवदि**ति पुनरर्थतन्त्रम्। **यथायोगमि**ति तुल्यप्रधानत्वेन साधारण्ये तन्त्रम्। अतुल्यप्रधानत्वेन तु प्रसङ्गः। **तयोः प्रतिपत्तारा**विति। किञ्चित् खलु वस्तुशक्त्यैव कार्यकारि यथा दीपादि। किञ्चित्तु परामर्शापेक्षं यथा धूमादि लिङ्गम्। यत्र यस्मिन् विषये परामर्शनैरपेक्ष्येण वस्तुशक्त्यैवोभयकारित्वं तत्र तन्त्रादि नान्यत्र। शब्दः परामर्शापेक्षोऽर्थप्रतीतिकारी। परामर्शो न निर्निबन्धन इति नात्र तन्त्रादिप्रवृत्तिः। अहार्यः पर्वतः। सहकारिता सहकरणशीलत्व सहकारसम्बन्धश्च। अनवमा उत्कृष्टाः। नवः प्रत्यग्रः। माधवो वसन्तः। **रम्यतातिरेके**ति सहकारसम्बन्धरूप इत्यर्थः। **तस्य वाच्यस्ये**ति। तच्छब्देन निबन्धनं परामृष्टम्।

---

* 'उभयश्लेषस्यात्रैवान्तर्भावः' इति पाठः श्रेयान्.

समयस्मृतिः सङ्केतस्मरणम् । **असिद्धमेकत्वमि**ति । ततश्च नायं तन्त्रादेर्विषयः। **तत्त्वम्** एकत्वम् । **अव्ययानव्ययात्मकमि**ति । अव्ययमिवादि । अनव्ययं सदृशादि । **धर्मार्थस्ये**ति । श्लेषादभिन्नत्वमिति योज्यम् । **प्रकटे**ति । कुलयश्चटकाः तदुक्तम्—'कुलिः कुलिङ्गश्चटक' इति । ते च ते शकुन्ताः शकुनयः तेषां चक्रेण समूहेन भास्वतीनां वलभीनां हिताः अनुरूपा मत्तवारणाः अङ्कः चिह्नं यस्याः । निशान्तोऽन्तःपुरम् । विडम्बयन्ती उपहसन्ती । समरभूपक्षे कुलिशं वज्रं । कुन्ताः प्रासाः । चक्राणि अरीणि । तैर्भास्वद्भिः । व्यतिरेको विडम्बयन्तीति प्रकाशितः । प्रकटेत्यादौ च विशेषणभागेऽत्र श्लेषः । **उपसी**ति । अन्धकार एव मलिनत्वात् पङ्कः । तस्य विगलितस्य (‡ प्लवमवस्थानं?) तेन शबलं विचित्रम् । घनवर्त्म वियत् । दूरमत्यर्थम् । मधुरः सुकुमारो यस्तरणितापो रविप्रभा तद्योगेन तारं हृद्यम् । मधुपायिनो भ्रमरास्तेषां पङ्क्तिः । अन्धकारपङ्कप्लव एव विगलनेन निस्सारत्वाच्छवः तस्य लङ्घनेन वर्त्मसु (§ पक्षेषु?) दूरमा अरमणीयश्रीः । मधुरता मकरन्दासक्ता तथा रणिता सशब्दा, यद्वा मधुरतेन मकरन्दासङ्गेन रणितं गुञ्जितं यस्याः । पयोगता जलगता । अरमत्यर्थम् । अत्र घनवर्त्मशब्दस्योपमेयवाचिनः श्लेषेऽन्तर्भावात् धर्मिधर्मोभयार्थस्योदाहरणत्वे न्याय्ये धर्मार्थस्योदाहरणत्वं चिन्त्यम् । [९०] **अनवरते**ति । अनवरतं नयनसलिलेन सिच्यमानो वृद्धिं नीयमानः । तथा अनवरतं नयनं प्रापणं यस्य तेन सलिलेन सिच्यमान आर्द्रत्वं प्राप्यमाणः । विपदो लवः सूक्ष्मभागो विपल्लवो विगतकिसलयश्च । प्ररोहति विस्तीर्णीभवति अङ्कुरांश्च मुञ्चति (धर्मांश्च मुञ्चति?) **धर्मार्थत्वमि**ति । (किल?) अत्र स्थितमपि धर्मार्थत्वं नोपमानविशेषणत्वायालं विशेषणत्वस्य कक्ष्यान्तरभावित्वात् । न चावृत्तिमन्तरेण कक्ष्यान्तरपरिग्रहो न्याय्यः । न चात्रावृत्तिः कार्या। प्रमाणाभावात् । अनावृत्तौ तु तस्यामेव कक्ष्यायां विशेषणत्वे उपमेयस्वरूपापहारप्रसङ्ग इति पदार्थः । **तस्योपमेये**ति तच्छब्देन विपल्लवशब्दः परामृष्टः । **यः पुनरि**ति श्लेषप्रयोजकः शब्दः । **अप्रधानं** विशेषणभूतम् । प्रधानस्य हि पूर्वोक्तन्यायेनावृत्तिर्न्याय्या । निबन्धनमिवादि । सानु पर्वतस्य मा(ल)भूभागः । अङ्कोल्लाख्यास्तरवः तेषां पल्लवा भास्वन्तो यत्र । अङ्कोल्लशब्दः प्राकृतभाषापदमपि कविभिरतिप्रसिद्ध्या श्लेषादिषु प्रयुज्यते । तथा च 'सकुशाङ्कोल्लपल्लवा। मैथिलीव श्रियं धत्ते' इति परिमलेन प्रयुक्तम् । संस्कृते पुनरङ्कोठशब्दः स्थितः । तथा भास्वानङ्के उल्लपन् मुखरः लवाख्यः पुत्रो यत्रेति सामान्येनान्यपदार्थो गृह्यते । **इहे**ति विपल्लवशब्दे । **इवाद्यव्ययमि**ति । तरुरिवेति प्रयुक्तस्येवशब्दस्यान्यथा व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । **अलङ्कारान्तरं** समासोक्त्यादि । **प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादि**ति । यतः तेन पदेन सम्भवदप्रधानार्थेनापि प्रधानभूतोऽर्थः संस्पृष्टः, ततोऽन्तरसम्बन्धासहिष्णुत्वात् द्विरुपादानार्हत्वम् । यत्र च प्रधानाप्रधानोभयार्थस्य द्विरुपादानमवश्यं कार्यं, तत्र दण्डापूपिकया तदेकार्थस्य प्रधानमात्रार्थस्य शब्दस्य द्विरुपादानं न्यायसिद्धमेव । रुचिर्दीप्तिः अभिलाषश्च रुचिः । अत्र द्वौ रुचिशब्दौ विशेष्यवाचित्वात् प्रधानार्थौ । ननूपमानस्य यदि विशेष्यत्वं नोपमेयविशेषणत्वं तत् कथमुपमेयसम्बन्धिन्युपमानस्य विभक्तिः यथा 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' इति । नैष दोषः । विशेषणत्वमवच्छेदकत्वं तच्चोपमानस्योपमेयं प्रत्युपमितिक्रियायां वियत एव । अन्यथा तयोः सम्बन्धाभावादनन्वयप्र-

---

‡ 'प्लवोऽनवस्थानम्' इति स्यात्. § 'पक्ष्मसु' इति स्यात् । 'दृक्छब्दो वर्त्मवर्त्मनी' इति यादवः.

सङ्गः । स्थिते विशेषणत्वे तस्य न विशेष्यविभक्तेर्हानिः काचित् । यत् पुनरिहोपमानशब्दस्य विशेष्यवाचित्वमुक्तं तद् धर्मिताभिप्रायेण । धर्मी ह्युपमानम् । न च स्वतन्त्रत्वात् विशेष्यार्थः । अतश्चैवायं 'स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयम्' इत्युपमेयलिङ्गं न भजते । धर्मवाचि तु विशेषणं विशेष्यलिङ्गमेव । तदुक्तम् — 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति । तदेवमुपमानमुपमेयविभक्तिं न (न) भजते धर्मित्वं च न जहातीति । खलता दुर्जनत्वम् । खलता आकाशवल्ली । **अत्र प्रयुक्त** इति । तरुरिवेत्यत्र । **वाक्यभेदप्रसङ्गाद्**इति 'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यत' इति वाक्यभेदस्य प्रतिपत्तिगौरववत्त्वाद्धेयत्वम् । **अथ समासोक्ती**ति । अनवरतजलेत्यादेर्विशेषणस्य व्यर्थत्वात् । उपमानभूतेति । यत्रोपमानभूतस्य धर्मिणोऽन्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वं तत्र समासोक्तिः, न साक्षादुपादान इत्यर्थः । **क्वचिद्**इति । बभ्रवः कपिलाः । एतद् दावाग्नि *(विशेषाः + + + +?) लक्षणमर्थं प्रतिपादयतीति धर्मिधर्मोभयात्मत्वम् । एवं हरिणा हरिता मृगाश्च । जटा मूलानि केशसन्निवेशाश्च । वल्कलं वृक्षत्वक् तत्कृतं च वासः । कपिलाः पिङ्गला मुनिविशेषा(श्च) । आरोपविषयबहुत्वादारोप्यमाणानामपि बहुत्वम् ।

[९१] केसरिणं बकुलपुष्पवन्तं सिंहं च । वसन्तं माधवं निवसन्तं च । अभिमानो धाराधिरूढो मानो महाप्रमाणश्च । दुर्वारणोऽशक्यवारणो दुष्टश्च करी । मत्तो मत्सकाशात् समदश्च । अभिमान इति न तथा हृदयङ्गमः पाठः । **अन्योन्यम्**इति वसन्तमित्यस्य केसारिणमिति विशेषणं, सिंहपक्षे च केसरिणमित्यस्य वसन्तामिति । **रूप्ये**ति यः केसरी प्रतीतः स वसन्तस्य रूपकत्वेन न ताटस्थ्येन । एवं वसन्तमित्यस्य निवसनार्थयोगेऽपि वसन्तार्थः केसरिणो रूपकत्वेन योजनीयः । इत्थमेव दुर्वारणाभिमानयोर्वाच्यम् । विशेष्यत्वेन रूप्यत्वेन च स्वतन्त्रत्वं, तद्विपर्ययेण परतन्त्रत्वम् । **विशेष्याद्यात्मके**ति । आदिग्रहणेन रूप्यरूपकभावो गृह्यते । तिलकस्तरुविशेषस्तिलकश्च विशेषकः । तदभिव्यक्तिरुभयार्थाभिव्यक्तिः । तयोरुभयोरर्थयोः । गुणवन्तो रज्जुयुक्ता अपि घटकाः सङ्घटयितारो ह्रस्वाश्च घटाः । पार्थिवा राजानः, ननु वक्ष्यमाणयुक्त्या पृथिवीविकारा व्याख्येयाः ' **गुणवत्त्वघटकत्वयोर्**इति । यद्यप्यत्र समीहितसिद्धौ हेतुत्वेन व्यवस्थितस्य घट(का) इत्यस्य पार्थिवा इति प्रति विशेषणत्वं, तथापि कूप इवेत्युपमासामर्थ्याद् विशेष्यत्वमपि घटते ॥

---

* 'विशेषणं सन्नकुल' इति पाठ्यंस्याद्वन्नूरेखान्तर्गतम्.

पाठभेदः ।

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपुस्तकपाठः.	गपुस्तकपाठः.
१	११	प्रपत्स्यते	प्रकल्प्यते
,,	२२	च्यमा	च्यभाव्यमा
२	२	पुनरस्य	यत् पुनरस्य
,,	१२	स्वार्थाभिधानम्	अभिधानम्
,,	१४	र्थं	तात्मत्वं
,,	१७	सार्थक	सार्थकत्व
,,	१८	करणात् तस्येतिना व्यव	करणस्येतिना पर्यव
,,	२१	तरव्यवस्था निर्निबन्धनैव	तरभावव्यवस्था नैव
,,	२२	घटादिरेव	घटादिरपि
,,	,,	व्यभिचारसं	व्यभिचारासं
,,	२४	तदवगतेरित्युक्तम्	तदवगतिसिद्धेः
,,	,,	मात्रानुवादफलम्	मात्रफलं
,,	२६	नुगमिमित्यनुग	नुगमित्यनुग
,,	२८	ङ्कारान्तरस्यो	ङ्कारस्यो
३	२	धात्मत्वमुपगतम्	धात्मकत्वमुपगतमेव
,,	३	भणितिभेद	भेदभणिति
,,	६	षिद्धमित्युच्यते तत् प्रति	षिद्धत्वमुच्यते तदयुक्तं तत्प्रति
,,	९	तद्ध्वनि	तत्र ध्वनि
,,	१०	सद्भावा	तस्याः सद्भावा
,,	११	तयोरुपसर्जनीभावादिति	तदुपसर्जनीभाव इति
,,	१३	लक्षणवाक्ये व्य	लक्षणे व्य
,,	१६	चोपसर्ज	वोपसंर्ज
,,	,,	त्वमियात्	त्वमिति यावत्
,,	१९	त्वतः	त्वात्

३	२०	पदमनेकप्रकारं नामा	पदं नामा
,,	२६	प्रवर्तमानाः	वर्तमानाः
,,	२७	चैषा	चैका
,,	२९	सत्यपि घटत्व	सत्यप्यघटनत्व
,,	,,	मघटन्	मघटयन्
४	२	घटऽव्यप	घट इति व्यप
,,	,,	घटऽव्यप	पटऽव्यप
,,	३	घटनाक्रियाकर्तृत्वाभावावि	पटनक्रियाकर्तृत्वावि
,,	५	चेह	चेदम्
,,	९	यथैकेषाम्	तथैव यथैकेषाम्
,,	१०	एकार्थ	तदेकार्थ
,,	,,	गोत्वादि	गोत्वादिम्
,,	१२	निमित्तमिति सिद्धम्	निमित्तम् एकार्थसमवायाद् घटत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तीकरोतीति घटात्मतापत्तिलक्षणा क्रियैवेति सर्वेषां नामपदानां क्रियैवैका प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिद्धम्
,,	१४	पाचको	पाको
,,	१६	सत्ताव्यभिचारात्	सत्तावत्यव्यभिचारात्
,,	,,	न तु तावता तद	न तु तद
,,	२४	व्रजती	प्रव्रजती
५	४	अपास्येत्ययम्	अपास्येत्यव्ययम्
,,	७	असंस्कृतेषु	असंस्तुतेषु
,,	१०	अन्यकर्तृक	अन्यकर्मक
६	६	अर्थात् प्रतीतितः	अर्थाप्रतीतितः
७	२४	सरसापराधः	सुरतापराधात्
८	,,	दर्श्यते	दिश्यते
९	३	स्तु मृष्यते	सुमर्षणः
१०	१६	प्रयुक्तो	युक्तो

,,	१८	तद्धि	तच्च तत्र
,,	२९	विधेः	विधेयविषये
११	९	व्यनिषेध	व्यप्रतिषेध
,,	७	ग्धपरिषत्सु	ग्धाविद्वत्परिषत्सु
,,	१०	अभिमतस्य	अभिधानस्य
,,	१४	संवित्तिः	सम्पत्तिः
,,	१९	प्रतीयमाने	प्रकाशमाने
,,	२१	न प्रदीपप्रकाशो	न च प्रकाशो
,,	२७	एव सन्तो व्यङ्ग्या	एव व्यङ्ग्या
१२	३	समन्वितो	समर्थितो
,,	९	क्तादौ	क्त्यादौ
,,	९	स्यापि स्यात् तस्यापि व्या	स्यापि व्या
,,	,,	नांश	नाङ्ग
,,	२४	यथोक्तम्	यच्चोक्तम्
,,	२८	अन्ये	अन्य एव
१३	२४	प्रकल्पन्ते	प्रकल्प्यन्ते
,,	३०	ष्वपि स्थायि	ष्वपि यत्स्थायि
,,	,,	लक्षणभ्रमः	भ्रमः
१४	७	सत्कवि	तत्कवि
,,	१०	तथा स्फु	यथा स्फु
,,	,,	काव्यात्	काव्ये
,,	११	स्वदते	स्वादपरः
,,	१७	सम्बन्धतः	अर्थसम्बन्धतः
,,	२२	तत्र हेत्वा	यत्र तु हेत्वा
,,	२६	समस्तीति	अस्तीति
,,	२७	कृतार्थ	कृतात्म
,,	२८	हृतेरिव	स्मृतेरिव
१५	५	शक्त्यात्मना	सूक्ष्मात्मना
१५	८	सहैव	सदैव

,,	,,	घटादेः	घटपटादेः
,,	११	भासनो	भासको
,,	१२	प्रदीपो	दीपो
,,	,,	नान्तर्विपरि	ना परि
,,	,,	प्रतिपादकाद्वा	प्रतिपादनाद्वारा
,,	१४	धूमादग्नेः	धूमाग्न्योः
,,	१६	तथा हि—सतोऽभिव्यक्तिरा-द्ययोरर्थयोः	सतोऽभिव्यक्तेः आद्ययोस्त्वेतयोः
,,	१७	न तत् प्रतीय	प्रतीय
,,	,,	दध्यादे	दीग्ादे
,,	१९	तृतीयस्यास्तु	तृतीयायास्तु
,,	२२	तस्य नान्त	तस्यानन्त
,,	२३	विधासिद्धः	विधे सिद्धः
,,	,,	विधसन्नि	विधः सन्नि
,,	२४	नार्थप्रति	नार्थद्वयेन प्रति
,,	२६	सहभावेन	सहभावो
,,	,,	धूमाग्निप्रतीत्योः	धूमाग्न्योः
१६	३	पथम्	पर्यन्तम्
,,	४	हृदय	सहृदय
,,	,,	मुपयन्तः सन्तो	मुपपादयन्तो
,,	५	सहैव प्रकाशितुम्	सदैव प्रकाशयितुम्
"	७	कुत एव	कुतस्तत एव
"	१२	सहभावेन	सद्भावेन
"	२३	यत्र	ग
१७	३	विशेष	शेष
,,	७	तातिवृत्ते	तानिवृत्तेः
,,	,,	चारिभावाल	चाराभावादल
१८	५	यार्थप्रति	यार्थान्तरप्रति
१८	१०	तर्कौतुकौत्सुक्य	तौत्सुक्य

,,	११	रावगतिः	रप्रतीतिः
,,	१६	अत्रापि	तत्रापि
,,	१७	कार्यावग	कार्यादवग
,,	,,	नोपगन्तव्या	नावगन्तव्या
,,	१८	व्यवधानाविशेषात्	व्यवधानात्
,,	२१	उपरक्ता	उपात्ता
१९	२	र्थैकवि	र्थवि
,,	९	यार्थत्वे	यत्वे
,,	,,	रेकैकस्य	रेकतरस्य
,,	१३	स्यार्थाश्रितत्वा	स्याश्रितत्वा
,,	२२	सहकारित्वम्	व्यञ्जकत्वम्
,,	२५	न्तिमात्रमूलं	न्तिमूलं
,,	२७	विष्टः	विशिष्टः
,,	,,	काश्चिदर्थः	काश्चिदपि तादृशार्थः
२०	११	न च तस्य	तस्य
,,	१३	भरैकाग्रो	रसैकाग्रो
,,	,,	क्षणम्	क्षणात्
,,	१६	चास्य	च तस्य
,,	१९	निषेधाविषयव्यु	निषेधव्यु
,,	२१	रामरावणादि	रामायणादि
,,	,,	कसमाश्रयेण प्रतिषिद्धाविधि-निषेधास्पदचरित	कचरित
,,	२२	अनुकार	अनुमान
,,	२४	प्रयोगस्तु	प्रयोगादि
,,	,,	राञ्जितम्	रञ्जकम्
,,	२९	निबन्धनभावनास्य रसा	निबन्धनं रसा
२१	३	विशिष्टत्वम्	वैशिष्ट्यम्
,,	५	त्रिलक्षणदोषः	त्रिलक्षणो दोषः
२१	६	शरीरम्	स्वरूपम्

,,	७	शक्यम्	युक्तम्
,,	,,	ताभावे मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेश एव	नाभावे काव्यतैव
,,	१०	वैचित्र्ये	वैशिष्ट्ये
,,	१२	केवलरसा	केवलं रसा
,,	१४	अतश्च	ततश्च
,,	,,	दावप्यसावुप	दावभ्युप
,,	२२	च तेनापि	तेनापि
,,	२३	सम्बन्धादेव	सम्भवादेव
,,	२४	पुरुषस्याश्वविशिष्टस्यैव सतः	विशिष्टस्यैव तस्य सतः
,,	२७	कर्तृनिर्देशः	कर्तुर्निर्देशः
,,	,,	क्रियायाः	क्रियायाम्
२२	४	वचनं च	कथनं च
,,	५	प्रभेद	उपभेद
,,	,,	गणिताः	गदिताः
,,	२२	सञ्ज्ञानाम्	संज्ञायाम्
,,	२३	यद्वाक्य	तद्वाक्य
२३	७	परः	परम्
,,	८	न च युक्तिनिरा	न चायुक्तनिरा
,,	१०	शाब्दत्व	शब्दत्व
,,	२४	क्षप्रवृत्त	क्षवृत्त
,,	२९	रैकात्म्याः	रैकार्थाः
२४	९	शाद्धर्मात्	शाच्चैव
,,	११	न्यस्य प्रतीतिः	न्यस प्रतिपत्तिः
,,	१२	प्रकाशादेः	प्रकाशनादेः
,,	१४	तत्रासमित	तत्र सम्मित
,,	,,	चातत्त्वात्	चास्तत्वात्
,,	१६	तर्ह्यन्यथा	तस्यान्यथा

२४	२१	साम्यमनु	साम्याद्यनु
२५	४	बहुविधः	बहुविषयः
,,	७	भावनियमो	भावः
,,	१४	सम्बन्धाभावाल्लिङ्गाच्च	सम्बन्धाभावात् सम्बन्धाभावश्च समयाभावाल्लिङ्गाच्च
,,	१९	द्विरूपा	त्रिरूपा
,,	२९	किन्त्वर्था	किञ्चार्था
२६	८	कल्प्यते	कल्पते
,,	१४	तया	तथा
,,	१८	न्तरप्रती	न्तरे प्रती
,,	२१	प्रसक्ताः	प्रयुक्ताः
,,	२८	तदाश्रयः	तदाश्रया
२७	४	भक्षय	भुङ्क्ष्व
,,	१०	तातिरिक्त	तार्थातिरिक्त
,,	२०	वृत्तिभेदः	प्रवृत्तिभेदः
,,	,,	सकृत्प्रयुक्त	सत्प्रयुक्त
,,	२२	वासौ	वायम्
,,	२३	शब्दस्यार्थ	शब्दार्थ
,,	२४	हारनियमो	हारो
,,	२७	न्यव्यापारसाङ्क	न्यसाङ्क
,,	२९	वृत्त्या	प्रवृत्त्या
२८	२	सापेक्षः स्व	सापेक्ष एव स्व
,,	७	वक्र	वक्तृ
,,	१३	तत्राद्यः	अत्राद्यः
,,	१७	मित्थं	मिदम्
,,	१८	न्तरं भिन्नम्	न्तराभिन्नम्
,,	,,	मस्य सः	स्ति सः
२९	४	तदभ्युप	तदर्थाभ्युप
,,	१०	पाणिरासि निर्भरगर्भे	गात्रमसि दुर्भरगर्भे

२९	११	नास्ति भगवन् भवतो व्यपेक्षा	नाम भवतो भगवन्ननास्था
,,	१३	गमकत्व	गम्यगमकत्व
,,	,,	ननु यदि	ननु
,,	२४	तत्प्रतीतिनान्तरीयक	नान्तरीयक
,,	२६	सिद्धोऽपि	सिद्धो
,,	२७	इति	इति वक्तुम्
,,	,,	विशेषमात्रम्	विशेषः
३०	३	वाचकभाव	वाचकत्व
,,	५	सर्वस्यैव	सर्वत्र
,,	८	कृतविशेषाणि	कृताशेषविशेषभाजीनि
,,	१४	वार्थकारि	व कार्यकारि
,,	१६	मुपदधात्येव	सन्दधात्येव
,,	,,	भिन्नाधिकरणं चे	असमानाधिकरणं चे
,,	१७	पश्चाच्च	पश्चाद्वा
,,	२०	यदेतत्	यत्तद
,,	२१	सहभावा	सद्भावा
,,	२७	तेन ते यद	तेन यद
,,	,,	धीयन्ते	दीयन्ते
,,	३०	श्चिद्वा भिन्न	श्चिद्विभिन्न
३१	२	तन्निबन्धनो रसास्वादोऽपि	निर्बन्धेनापि रसास्वादः
,,	९	तत्रेष्टम्	तच्चेष्टम्
,,	१२	व्यवस्थिता	व्यवस्थितिः
,,	१४	रेकानु	रेक्यनु
,,	१७	वित्वं भ्रमो	वित्वभ्रमो
,,	१९	सद्यत्	यद्यत्
,,	२७	पश्चाच्च	पश्चात्तु
,,	३१	विशेष्ये मग्नम्	विशेष्यमग्नम्
३२	८	तु ताम्	कृताम्
,,	१२	त्वाद्यै	चाद्यै

३२	२३	अप्रयोजकमेव	अप्रयोजकम्
,,	२७	तयोः सामान्यविशेषयोः स्त्रि	तयोः स्त्रि
,,	,,	चेतन	सचेतन
३३	८	कदलिकाण्ड	कनककाण्ड
३४	७	हतोऽप्याद	हतश्चाद
,,	२१	गमेऽन्ये	गमे चान्ये
,,	२५	स्वार्थत्वम्	स्वार्थकत्वम्
,,	२६	लक्षणाभावात्	लक्षणायोगात्
३५	५	मुधैव	मा नैव
,,	९	वाच्यस्ये	काव्यस्ये
,,	१५	निरूप्यमाण	विविच्यमान
,,	१७	स्वरूपमेव ध्वनेरुक्तम्	ध्वनेरेव स्वरूपं विहितम्
,,	२०	चात्र	चास्य
,,	,,	कश्चिदिति	कश्चिदस्ति
,,	,,	त्वोक्तिर्युक्तिमती	तोक्तिर्युक्तेति
,,	२१	परवाच्यत्वम्	परत्वम्
,,	,,	न बुध्या	बुध्या
,,	२४	विवक्षितान्य	विवक्षितत्वान्य
,,	२५	यत्वेन हि	यत्वे हि
,,	२६	तदेव हि	तदैव हि
३६	३	मोपादायि	नोपादायि
,,	५	तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्व	गुणवृत्तिप्रधानत्व
,,	९	उत्कर्षापकर्षो	उत्कर्षो
,,	१०	न्यांशः	न्यांशाविशेषः
,,	१२	प्रत्याययन्ति	प्रमापयन्ति
,,	१४	विषयस्तस्यैव	विषयस्यैव
,,	२७	वर्णितो	वर्ण्यते
३७	११	अयथायथम्	यथायथम्
,,	१२	माद्यैरेवो	तयाद्यैरेवो

३७	१२	प्रतन्यते	विप्रतन्यते
,,	,,	पुनर्बहिरङ्गं बहु	पुनर्बहु
,,	१३	प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनम्	प्रक्रमभेदः, पौनरुक्त्यम्, अवाच्यवचनम्
,,	१५	पात्तम्	पात्तव्यम्
,,	१८	निदानीमखि	निमानखि
,,	१९	किमसभ्य	किमसह्य
३८	१९	इह च	इह तु
,,	,,	असङ्गतम्	अयुक्तम्
,,	२०	याभिसम्ब	यासम्ब
,,	२४	च सत्यस्य	चास्य
,,	२९	नञा	नञो
३९	५	तत्रापि	अत्रापि
,,	,,	भाविष्यति	भवितुमर्हति
,,	१०	तावदत्र	तावदेव
,,	११	प्राधान्येन	प्रधानेन
,,	१२	क्रियांशः	क्रियाङ्गांशः
,,	१३	क्रियाभिसम्बन्धः	क्रियांशः
,,	१५	प्रसज्यप्रतिषेधभ्रमः	प्रतिषेधक्रमः
,,	१७	मेव तत्र समा	मेव समा
,,	२०	अयथार्थत्वमेव	अयथार्थमेतत्
,,	२५	प्रधानस्यानूद्यमानार्थ	प्राधान्ये साक्षादन्यूनार्थ
,,	२६	पतितेन	पतितो
४०	३	क्षया	क्षया च
,,	४	नित्यमभिसम्बन्धः	नित्यः सम्बन्धः
,,	६	जहार तत्	जहार तदिति
,,	८	श्रृणोति य इति	श्रृणोति यः
,,	२८	सफलीभवि	सफलो भवि
४१	४	प्रतिपद्यते	प्रतिपत्स्यते

४१	९	तदेवोदा	तदुदा
,,	११	र्मादिवि	र्मादिवस्तुवि
,,	१३	इत्यादौ तदात्मा जानातीत्य	तदात्मा जानाति तन्माता जानातीत्य
,,	१५	दानेन	दा तेन
,,	१६	यद्यपि तदो	तदो
,,	,,	तथापि यत्र	तत्रापि
,,	१७	तदाभिसं	तदभिसं
,,	२३	कल्पितेन तदा तत्स	कल्पिततत्स
,,	२४	इत्ययुक्त	इत्यत्रायुक्त
४२	७	क्तवस्तुविषय	क्तविषय
,,	१३	तच्छब्दपरामर्शस्य	तच्छब्दस्य
,,	१४	न च ह्रसति	न ह्रसति
,,	१६	न हि तमन्तरेण	तमन्तरेण
,,	,,	तदर्थनिश्चय	तदर्थत्वनिश्चय
,,	१७	तावत् तेषाम्	तेषाम्
,,	२३	इतरथा तु	इतरथा
,,	२५	लोक इति	लोकः शश इति नचास्मान् प्रति तथा। अहं चैवं मन्ये त्वदरिविरहोत्कान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणांकिणकलङ्काङ्कितनुम् । इत्यादौ
,,	२७	प्रक्रान्तसम्बन्धसहायस्यास्य	प्रकाशसम्बन्धस्य
,,	२८	प्रकंस्यमान	प्रकाश्यमान
,,	२९	नापरो	नान्यो
४३	२	रत्नेषु	शतेषु
,,	३	आवर्जयितुम्	अनुरञ्जयितुम्
,,	११	तावत् प्रायेण	प्रायेण
,,	,,	शरीरत्वम्	सराणित्वम्

४३	२३	काश्चित्	कश्चिदस्ति
,,	,,	ननु च	नापि च
,,	२६	ष्णादिवत्	ष्णवत्
,,	३०	सन्	सत्
४४	१०	से काविना	सेन कविना
,,	११	ताचरणल	ताचारल
४५	१४	इति तत्राप्य	इत्यत्राप्य
,,	१७	गाशङ्का	गशङ्का
,,	१८	स्य सकर्णकैरत्राप्यन	स्यात्राना
,,	२४	प्रसज्येत	प्रसज्यते
,,	२५	षणसामर्थ्यावासित	षसामर्थ्यात्
,,	२७	तुर्नान्यस्तद्यथा	तुस्तद्यथा
४६	९	तत्तत्कर्म	तत्कर्म
,,	१०	मवद्यो	मेव द्यो
,,	१६	र्षप्रतीतिभेदो	र्षभेदो
,,	२२	ज्येतेति	ज्यत इति
४७	३०	निघ्नतया	निघ्नत्वेन
४८	२	समासे गुण	समासेन गुण
,,	२०	तस्याः	तस्याम्
,,	२४	केशहस्तः	केशपाशः
४९	१७	तवियत्	तनभः
,,	२१	च ये जन्म	च जन्म
५०	९	तनुत्यजामिति प्रत्युदा	तनुत्यजाम् । अत्र शैशव इत्यादीनि यान्यभ्यस्तविद्यत्वादीनामधिकरणभावेन विशेषणानि तानि तेषामितरान्वयवैलक्षण्यलक्षणमतिशयमादधानानि रघूणां यथौचित्यं नयविनयादिसम्पदमुन्मीलयन्ति अप्राधान्येन विवक्षितत्वान्न तैः सह समासे समशीर्षिकतां नीतानि । प्रत्युदा

५०	१३	दर्शनसं	दर्शनस्पर्शनसं
,,	२६	स्याप्र	स्य वा प्र
,,	२७	ज्यस्य	ज्यशब्दस्य
५१	६	निष्क इवार्पितः	निष्कमिवार्पितम्
,,	७	सम्बन्धेन	सम्बन्धित्वेन
,,	१०	गुणभावे	विशेषणभावे
,,	१२	दास्याः पुत्रः	दास्याः कामुकः
,,	१३	शादपकर्ष	शाद्याक्षेप
,,	,,	सेऽपि विभक्तेरलुक	से विभक्तेर्लुक
,,	,,	इत्यतः	इत्यादौ ततः
,,	१४	रूपमात्रमेव	रूपमेव
,,	१७	भावे यथा	भावे च यथा
,,	२४	प्रभावप्रकर्षप्रति	प्रभावप्रति
,,	२९	सतः	ततः
५२	६	कक्ष्याणाम्	कक्षाणाम्
,,	७	रोपणेन	रोपेण
,,	८	निधानत्वात्	निधानतया
,,	९	तिरेक	तिशय
,,	१८	कथञ्चिदपि	किञ्चिदपि
,,	२०	क्रियाभिसं	क्रियासं
,,	२५	रत्युद्दीप	रतेरुद्दीप
,,	२६	वसादितम्	वसादं गमितम्
५३	६	न विवक्षितः	अविवक्षितः
५४	३	कुलम्	भटान्
,,	,,	रावणः	रावणः" । इति
,,	२४	न्याय्यो	युक्तो
,,	२८	आवहन्वी	मुद्वहन्वी
५९	१९	कयैवास्मा	कयास्मा
,,	१६	मत एव	मत एवेति

५५	१८	यद्व्याख्यातम्	तद्व्याख्यातम्
"	२०	वक्तुं वृत्त्या	वृत्तावुक्तम्
"	२४	अनवग	अनधिग
"	"	अभिन्नार्थे	भिन्नार्थे
"	"	न्यानपेक्षसम्बन्धो	न्यापेक्षसम्बन्धत्वो
"	२९	मेव तच्चि	मेवैतच्चि
५६	२	यस्यार्थो	यत्रार्थो
"	५	तदिहाम्बि	तदम्बि
"	"	दानं तत्कि	दानात् कि
"	७	पनत	पत्यङ्क
"	१३	शब्देनाभि	शब्दोऽभि
"	१७	भगवतो हरेः	हरेः
"	१८	सम्पत्सम्पर्कशून्य	सम्पच्छून्य
"	"	विधस्य केसरि	विधकेसरि
"	२३	मप्रकृतमेव	मप्रस्तुतमेव
"	२७	व्यमेव समा	व्यं समा
५७	२	ननु च यदि विशेष	ननु विशेष
"	९	रातिशयाव	राव
"	२५	पि तत्रार्थस्य चम	थापि चम
"	२६	हृदयैकसं	हृदयसं
"	३०	मतम्	कृतम्
५८	३	स्वतेव	सुतेव
"	९	लौकिकक्रम	लोकतः क्रम
"	"	लोकश्च	लोकस्य
"	१०	वैनमा	वैतदा
"	१५	अत्र हि भाषति	भाषति
"	१७	वादप्र	वादभावप्र
"	२३	अत्र ह्युक्त	अत्राभ्युक्त

५८	२४	प्रक्रमाभेदप्रकार एवायमिति मन्तव्यम् । केवलं पर्यायप्रक्रमभेद	प्रक्रमभेद
५९	१८	चाभिन्नार्थे	च भिन्नार्थे
,,	१९	रेण स्वभावतोऽन्यो	रेणान्यो
,,	,,	न्धोपपा	न्धत्वोपपा
,,	२२	धाः शरीरिणाम्	था हि जीविनाम्
,,	२७	स्येव चशब्दस्याविषय	स्य चशब्दस्य विषय
६०	११	शब्दावेव पर्या	शब्दावेव हि पर्या
,,	,,	प्रक्रमभेदवि	प्रक्रमभेददोषवि
,,	१८	पलः एवम्	पल इति अत्रोपल इति एवञ्च
,,	२४	वीर्यं च	धैर्यं च
६१	५	विशेषणत्वा	विशेषत्वा
,,	१६	अभिवाञ्छितम्	उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि! । अभिवाञ्छितम्
,,	१७	वचनप्रक्रम	प्रक्रम
,,	१९	त्युचितः पाठः ए	युक्तः पाठः । नचात्राभिधेयाविमर्शप्रसङ्गः ए
,,	२६	जक्षुर्बिसं धृतविकासिबिसप्रसूनाः	जक्षुर्बिसं विकचमस्य दधुः प्रसूनम्
,,	२७	श्रियामनु	चिरादनु
६२	२	सतोऽपि चासतो वापि चाविव	सतोऽपि विव
,,	१२	इत्युपपन्नः	इति युक्तः
,,	१४	च न ते	न च ते
,,	२१	सङ्गतिरेनम्	सङ्गमभूषः
,,	२६	लाभः । यथा च समतया	लाभः । आर्थप्रक्रमभेदो यथा—अनन्तरोक्तोदाहरणयोराद्यमाहितविपर्ययम् । मत्तता दयितसङ्गमभूषा भूषयत्यसमसायकलक्ष्मीम् । साप्यनूननवयौवनयोगं तद्वपुस्तदपि चारुतरत्वम् । इति । अत्र हि मत्तता दयितसङ्गतिरेषेत्युचितः पाठः । यथा च समतया ।

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
६२	२९	क्रियाकर्मभावो	क्रियाभावो
,,	,,	र्थः प्रक्रान्त इति	र्थ इति
,,	३०	नियमन	नियम
६३	२	पाठः पठितव्यः निय	पाठः निय
,,	३	दश्च शब्दश्चो	दशब्दश्चो
,,	६	भ्यूह्याः	ग्राह्याः
,,	९	युक्तः पाठः । आर्थः प्रक्रमभेदो यथा अनन्तरोदाहरणयोराद्यमाहितविपर्ययम्। तद्यथा—मत्तता दयितसङ्गमभूषा भूषयत्यसमसायकलक्ष्मीम् । साप्यनूननवयौवनयोगं तद्वपुस्तदपि चारुतरत्वम् ॥ इति । अत्रापि हि मत्ततां दयितसङ्गतिरेषा इत्युचितः पाठः । क्रमप्रक्रमभेदो यथा ।	युक्तः पाठः । एवमन्येऽप्यवगन्तव्याः । क्रमप्रक्रमभेदो यथा
,,	२०	नां प्रक्रान्तानां भेदेऽपि	नामभेदेऽपि
६४	१२	संवेद्यत	सम्भवेद्यत
,,	१८	शब्दव्यापार	शब्दस्य व्यवहार
,,	२७	स्याप्यप्राधा	स्य प्राधा
,,	,,	प्रसृतायाः	प्रवृत्तायाः
,,	२९	विचित्रार्थभङ्गिभणितयो	विचित्रा भङ्गिभणितयो
,,	३०	प्यस्माभिरयामि	प्ययमस्माभिरि
६५	३	शक्यः कल्प	शक्यं कल्प
,,	४	भाङ्गिभणिति	भणिति
,,	६	विविच्यमानः	विवेच्यमानः
,,	१०	प्रकर्षप्रतीतिः	प्रतीतिप्रकर्षः
,,	१२	नैतत्	न तत्
,,	१३	रित्येवमयं पाठः परिणमयितव्यः ।	रितियुक्तः पाठः पठितव्यः ।
,,	,,	तव्यः यथा च तरङ्गय .... व्यः । उदञ्चय	तव्यः । उदञ्चय

६५	२७	प्रक्रमभेदः	भेदः
६६	८	षाशङ्का	षशङ्का
,,	२१	यथा नाभिवादन	यथा यथा च मीलितमित्यादि। अत्र च पुनश्शब्दः, स हि तेने- त्यतोऽनन्तरं प्रयोक्तव्यः। नाभि- वादन
,,	२२	अत्रापि हि	अत्र हि
,,	२३	दस्मदर्थयोः क	दस्मदोः क
,,	,,	परशुचन्द्रहासयोः	चन्द्रहासपरश्वथयोः
,,	२६	स्मर नयं ना	स्मरसि यन्ना
,,	२९	त्वमचेतने पत्रिणि	त्वं पत्रिणि
६७	३	न्तोऽर्थो विषय इष्टो न	न्तो विषयः न
,,	,,	तस्य स्मृति	तत्स्मृति
,,	४	त एवार्थो	तार्थो
,,	८	तत्र हि न पौ	तत्र भिन्नपौ
,,	२३	चरविशेषणवाचि	चरवाचि
,,	,,	पदादन	पदस्यान
६८	५	वकमलाकरबहुल	वबहुल
,,	७	बिम्बं तव मुखमिति	बिम्बमिति
,,	११	स्याभिसं	स्य सं
,,	१६	त्यभ्युपैर्यत् किल	त्युपचर्य किल
,,	२१	त्रेत्थंशब्दस्य	त्रेत्थंशब्दः
,,	२३	वंशब्दस्य। स ह्युपैतीत्य	वंशब्दः अभ्युपैतीत्य
,,	२४	मभण्यत	ममन्यत
,,	२७	पदम्	परम्
६९	२	उपाधि	उपाय
,,	१३	यदुक्तं तच्च	तच्च
,,	१४	साम्येऽपि	साम्यम्
,,	१८	विषयत्वेन	नियतत्वेन
,,	१९	सितकुसुम	स्मितकुसुम

,,	२०	पुलिनगताः	पुलिनचराः
,,	२३	बिसान्	बिसम्
,,	२५	पर्यभेद इ	पर्यम् इ
,,	२८	तदुक्तम्	यदुक्तम्
७०	५	र्शोऽस्य दु	र्शः स दु
,,	१९	सा च भुवनैकज	सापि जगत्रयज
,,	२३	अत्र तु	अत्र हि
,,	,,	सम्बन्धिनिबन्धने यत्पुनः स्व	तत्सम्बन्धे यत्स्व
,,	२४	मिति तेन जक्षुः	मिति जक्षुः
,,	२७	ततान	तनोति
७१	४	तेऽप्यस्त्यर्था	तेऽप्यस्यार्था
,,	८	तद्धितप्रत्ययस्य	तद्धितार्थस्य
,,	९	तद्धितस्योत्पत्ति	तद्धितोत्पत्ति
,,	,,	सात् तत्प्रतीति	सात् प्रतीति
,,	१२	मपि वर्त	मतिवर्त
,,	१३	स्य चोभयोः	स्योभयोरपि
,,	१६	श्रयणेनै	श्रयेणै
,,	२१	रेकतरस्य	रन्यतरस्य
,,	२५	विशेष्यो	विशेषो
,,	२६	तदनुपा	तदुपा
,,	२८	मिवाभिपे	मिव प्रपे
७२	४	वेषामुप	वेषामप्युप
,,	११	युञ्जतः	बिभ्रतः
,,	१५	हरितो	हरितान्
,,	१९	यथा च	तथा च
७३	१४	मवग.म्यमान	मुपगम्यमान
,,	,,	वधीर्य	वधार्य
,,	१५	मानत्ववच	मानवच
,,	२०	नोपमेयभा	नोपमानोपमेयभा
,,	२१	तिनैव	तिशब्देनैव

७४	१९	ग्रस्त	ध्वस्त
,,	२४	मतिस्फु	मिति स्फु
७५	९	त्रैवोत्तरेषु	त्रैव चोक्तेषु
७६	८	यदर्थैका	यदेकार्था
७७	१४	लोचनपथोपरोधापराधिनोऽन्ध-कारस्य	लोकलोचनकथोपरोधकस्य
,,	१७	नाभिधानम्	नावस्थानम्
,,	१८	रतिः	रुचिः
७८	३	मूर्छितः	दूषितः
,,.	१९	सान्तराश्र	साश्र
,,	२८	तस्य	तस्यापि
,,	२९	दावतज्ज्ञा	दौ तज्ज्ञा
७९	११	भा यस्येति	भस्येति
,,	२७	मुख्यवृत्त्या	मुख्यया वृत्त्या
८०	६	मूढाः	पापाः
,,	१९	क्रियापर्यायत्वे	क्रियात्वे
८१	४	पुनरुक्तौ	पुनरुक्तार्थौ
,,	८	तस्य सर्वतो	सर्वतोमुखम्
,,	९	त्तरणार्थ	त्तरकारणार्थ
,,	१३	दुष्टा	धृष्टा
,,	१९	त्तस्य पूरणा	त्तपूरणा
,,	२१	विवशा	विवशाङ्गी
८२	६	कथैव	कथापि
,,	९	वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं	वाहिनी जलधरः कुलिशं
,,	२२	द्वयप्रयो	द्वययो
,,	२७	त्वेऽवसिते सति	त्वे सति
८३	३	वाच्ये	वाक्ये
,,	११	दर्श्यते	दिश्यते
,,	२७	र्थीष्टा	पीष्टा

८४	४	कृता:	कृता
,,	,,	दृश्यन्तेऽनेकधा हि ते।	दृश्यतेऽनेकधा हि तत्
,,	९	तेन	तस्य
,,	१३	तादात्म्यात् सै	तादर्थ्यात् सै
,,	१४	तदेतत्	तदेव
,,	१६	न्नर्थगातिः	न्नर्थे गतिः
,,	२३	न समोर्व	मम नोर्व
,,	२८	वचनम्	आदानम्
८५	२	विषये	विषयो
,,	१८	जीवयन्ति दृशैव	दृशैवोज्जीवयन्ति
,,	१९	स्तुमो	स्तुवे
,,	२१	भिन्न	रुद्ध
,,	२४	निबन्धनमुक्तम्	निबन्धनं
,,	२९	अतश्च	ततश्च
८६	३	उभयात्मकम्	उभयात्मके
,,	१०	श्लेषे तु तस्य	श्लेषकृतस्य
,,	१३	मुख्यवृत्त्या	गुणवृत्त्या
,,	,,	कार्यः	कार्यम्
,,	१४	आरोपितः	आरोपितेषु
,,	१५	वैकमप्र	वैकं प्र
,,	१६	समानैर्वि	सामान्यवि
८७	४	विन्दुगन्धहस्ति	कुञ्जगन्धहस्ति
,,	१२	तदतद्विषय	अतद्विषय
८८	१५	इष्यते	उच्यते
,,	१६	र्थाविना	र्थविना
,,	१७	निबद्धो	निबन्धो
,,	,,	धर्माथैं	धर्माद्यैः
,,	१८	इत्थं समा	आर्थे समा
८९	२	गिरीशशब्द	नगशब्द

८९	५	र्शनपेक्षप्रदीपाद्य	र्शनापेक्षप्रतिपाद्य
,,	,,	त्तिदर्शना	त्तिनिमित्तदर्शना
,,	६	न भवितु	भवितु
,,	१९	प्रत्यर्थं	प्रत्यक्षम्
,,	१७	नैतावता	न तावता
,,	१९	मतिः	गतिः
,,	२६	श्लेषाभिव्य	श्लेषव्य
९०	६	स्यावृत्ते	स्य वृत्ते
,,	,,	यः पुनः	यत् पुनः
,,	१०	न चेदिवा	न चेहेवा
९१	३	दूरात्	कालात्
,,	७	काश्चित्	कश्चन
,,	१४	निरवतारस्य	दुरवगाहस्य
,,	१६	निबन्धनो	निबन्धनयोः
,,	२१	विशेषणयो	विशेषयो
,,	,,	सद्योगत्व	तद्योग्यत्व
,,	२९	इत्यत्र चशब्दनिबन्धना	अत्र वचनविशेषनिबन्धना
,,	,,	व्यक्तिरिति	व्यक्तिः
,,	,,	योगे यथा	योगे सति यथा
९२	२	विशेषयोगे	श्लेषयोगे
,,	६	अवसेयम्	अवगन्तव्यम्
९३	४	पदस्या	पादस्या
,,	२२	येत	यते
,,	२६	कुरुताम्	तनुताम्
९४	९	त्वावृत्तिनि	सद्वृत्तिनि
,,	,,	ति न तत्रा	ति तत्रा
,,	१९	राजितश्रीः	राजलक्ष्मीः
,,	१८	द्रिक्त	द्वृत्त
९५	२	नार्थाभि	नाभि
,,	४	द्वितनि	द्वितयं नि

,,	१०	मलिनत्व	वर्णन
,,	१२	मृगरूप	मृगपतिरूप
,,	१३	वक्तुम्	निर्वक्तुम्
,,	१७	निष्टं गौरत्वमात्रसाधर्म्य	निष्टं यतो गौरत्वमात्रसाम्य
,,	,,	वैवक्षिक	विवक्षित
,,	२०	भूताया	गताया
,,	२१	रेकनि	रेकतरनि
,,	२९	निर्देशे	निर्देशाभावे
,,	,,	प्रतिपात्तिसिद्धिः	प्रतिपत्तिः
९६	२	प्रतिपत्ति	प्रतीति
,,	४	येत	यते
,,	९	वृत्तत्व	पिङ्गत्व
,,	,,	न च	नहि
,,	८	गोऽत्रा	गोऽप्यत्रा
,,	१९	पतिपदसम्बन्ध	पतिसम्बन्ध
,,	१९	त्वाप्रती	त्वप्रती
,,	२७	यातिक्रि	यानक्रि
९७	६	मृगाङ्क	शशाङ्क
,,	,,	त्रैलोक्य	तत्रैलोक्य
,,	९	नमत्यद्भु	नमद्भु
,,	१०	स्पदत्वमस्य	स्पदमस्य
,,	१७	पुत्रस्य	हा पुत्र
,,	२१	विभवे	विषये
९८	१४	प्रेरयिता	चोदयिता
,,	१७	पदानामसमासा	अर्थतो ह्यसमाना
,,	२०	मिति नेष्य	मिव नेष्य
,,	२६	रोऽसौ	रोऽभूत्
९९	४	न सिंहानां न मृगाणां न वी	सिंहानां मृगाणां वी

९९	९	त इत्यवाच्य एवासौ । तेन	त इति । तेन
,,	१२	स्त्रीत्वस्य स	स्त्रीस
,,	१६	वीप्सा	वीप्सा वा
,,	१८	मितभा	मृदुभा
,,	२३	अप्युपै	अभ्युपै
१००	४	सहचरौ	सहचरशब्दौ
,,	२७	नामिव	नामतीव
१०१	६	शोकानलदाहभीतेव	मदनानलदाहपीतेव
१०२	२	तु युक्त	तु न युक्त
,,	१९	ख्यानक्रियाकर्म	ख्यापनाकर्म
,,	२३	लोके	लोके हि
१०३	२६	प्रतिसञ्जहार । रहयिष्यति	प्रतिसञ्जहार । अत्र नृपतेराकृष्टस्यापि बाणस्य यः प्रतिसंहारहेतुरेक एव समर्थो नानेकः । तस्य वैफल्यतः । इह तु द्वावुक्तौ शाब्दश्चार्थश्चेति । अनयोरेकस्मिन् वाच्ये यद् द्वयोर्वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः यथाहुः—(पर्यायशब्दो कल्प्यो ह्यपरो हेतुरेकहेतुप्रतिपादिते विषये वर्तमानः प्रतिपाद्यविशेषाभावाद् ?) इति । अर्थतः पुनः प्रतिपादनान्न भिद्यत इति । अथ शाब्दस्य हेतोरार्थो विषयः तस्य च शरप्रतिसंहार इति भिन्नविषयावेताविति । तदयुक्तम् । तयोः सम्बन्धासिद्धौ विषयविषयिभावसिद्धेः । प्रतिज्ञानिगमनयोश्च यद्वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः । यथा रहयिष्यति

१०३	२९	व्याप्तिकस्य	व्याप्तस्य
१०४	२	पुनर्वचनम्	तत्पुनर्वचनम्
,,	,,	अपार्थकं निगमनम्	निगमनमित्यपार्थकम् निगमनम्
,,	५	तस्यार्थस्य	तार्थस्य
,,	९	पदम्	धुरम्
,,	१०	पि न	न च
,,	१३	दीपकः	दीपिका
,,	१८	हतान्तरम्	महान्तरम्
,,	१९	सः प्रस्तु	सोऽप्रस्तु
,,	,,	क्तेरसत्पु	क्ते सत्पु
,,	२२	तत्र	तस्य
,,	२९	यामप्रस्तु	यां प्रस्तु
,,	२८	र्षे यथा	र्षो यथा
१०५	२७	त्वेनास्य विशेषणविशेष्यभावः	त्वे नार्थस्य विशेषः
१०६	२	न्धसम्भवा	न्धाभावा
,,	,,	म्भोजस्य	म्भोजशब्दस्य
,,	८	दवदहनः	भयदलनः
,,	१८	तत्र प्राधान्या	तत्राप्राधान्या
१०७	४	स्तावदर्थयोरन्योन्य	स्तावदन्योन्यं
,,	५	भावाभावात्	भावात्
,,	७	वस्तु विद्वान्	मस्त्रविद्वान्
,,	१९	अर्जुनः	अर्जुनः । दोस्सीमन्तितनर्मदेन वपुषा पौलस्त्यदर्पद्रुहः सूनुर्वाञ्छितमेघनादविजयस्तस्यैष शत्रुन्तपः ।
१०८	४	वस्तुनस्ता	वस्तुतस्ता
,,	६	मत्र	मस्य
,,	८	गोचरः	गोचरम्
,,	१५	भिरुपपा	भिः प्रतिपा

१०९	५	म्लिष्टमर्थं	क्लिष्टमर्थम्
,,	१५	मेयक्रमयो	मेययो
११०	४	नो नार्था	नोऽर्था
,,	१६	ततोऽर्थ	तथार्थ
,,	,,	र्शनोचितः	र्शगोचरः
,,	२३	नवधारण	नवधान
१११	७	प्राधान्ये	प्रधान्येन
,,	२३	वागविषय	वाग्विषय
११२	३	प्राक्	प्राक् ते प्रयुक्तान्तर्गतैरेव पदै-स्तदर्थावगतिसिद्धेः
,,	६	रत्तत्व	रद्रूप
,,	२१	तद्भे	तत्प्रभे
११३	९	प्रतीतिमब	प्रतीतिपथमव
,,	,,	र्थ्ये मृतेऽपि	र्थ्यादृतेऽपि
११४	३	तेनानु	तेन नानु
,,	७	र्शोऽग्ने	र्शो धूमा
,,	८	भेंदैक	भेंदनैक
,,	१०	नहि दृस	नहि तत्र दृस
,,	२६	श्वश्र्वाश्च	श्वश्र्वा च
,,	,,	तस्याविनयदोषाशङ्का	तस्यामविनयदोषशङ्का
,,	,,	अभिमतम्	अभिहितम्
११५	३	प्रत्याय्या	प्रत्येया
,,	७	तोपक्षेपः	तोपन्यासः
,,	८	दर्शनेनान्यो	दर्शनेऽन्यो
,,	११	विशेषाणां हे	विशेषाद्धे
,,	१४	सिद्धिहे	सिद्धो हे
,,	२०	प्रतीति	प्रतिपत्ति
११७	२	सती	सखी
,,	४	भेन ता	भेनेत्थ

११७	७	विपाकः	परिपाकः
,,	११	एवेति सिद्धम्	एवेति वाच्यव्यतिरिक्तोऽयमर्थोऽनुमानविषय एवेति सिद्धम्
,,	२०	विषयत्वात्	विषयभेदात्
,,	२७	परिखण्डन	परिचुम्बन
,,	२८	भाजो भा	भाजोरभा
,,	२९	श्रमपरिप्रा	श्रमप्रा
११८	९	प्रसिद्धि	प्रसिद्ध
,,	१४	कृच्छ्रत्वात्	तुच्छत्वात्
,,	१९	ययोरि	यार्थयोरि
,,	२२	तस्य भि	तर्ह्यभि
,,	२८	मितमुप	मितं तदुप
११९	४	वाच्योऽपि	वाच्येऽपि
,,	१०	भूताः	रूपाः
१२०	२२	र्थप्रतीति	र्थान्तरप्रतीति
१२२	१३	प्रतिहतो	प्रतिविहितो
,,	,,	खानकवृत्तिः	खानकवद्वृत्तिः
,,	२७	रानुगुण्या	रानुकूल्या
१२३	७	स्वान	रणन
,,	१०	जानीयाः	जानीथाः
१२५	१३	मतिः	गतिः
,,	२९	मयि तन्मन्थ	मथितं मन्थ
१२६	६	सुचिरमभवत्	चिरतरमभूत्
,,	१३	नुमितिव्यप	नुमितिरिति व्यप
,,	१८	णोदित	णासादित
,,	२६	भाभाव	भाविर्भाव
१२९	२०	वेत्या	वस्यादित्या
१३०	९	अवगन्तुम्	अभ्युपगन्तुम्
,,	१०	तुल्यार्थस्य	भिन्नार्थस्य

१३०	२८	प्रतिबोध्यत	प्रतिपद्य निबोध्यत
१३१	४	सङ्घटनानां	सङ्घटनादीनाम्
,,	१८	तदभावे साद्दश्या	तद्भावे सम्बन्धाद्य
१३२	१३	र्षावगमः	र्षनियमः
,,	१८	पराक्तत्वान्न तन्मूला पदवाक्यप्रकाशता।	प्राक्तत्वान्न तन्मूलादेवार्थप्रकाशता।
,,	२३	वाच्यस्य	व चास्य
,,	२५	नुरणन	नुकरण
१३४	७	दविवक्षि	द्विवक्षि
,,	२९	कन्दर्पायार्पणम्	कन्दर्पायासमर्पणम्
१३५	६	वारितान्य	अवधीरितान्य
१३६	२	रसादि	रसाभि
,,	३	सम्पादने	सम्भावने

व्यक्तिविवेकस्य श्लोकानुक्रमणी।

अकृत्वा पर ५
अक्षराणामका १०२
अगाधापार ८१
अङ्कुरितः कोर १३०
अङ्गुलीभिरिव ७३
अतिगम्भीरे ९१
अत्ता एत्थ णि ११४
अत्यन्तपरिणाहि ७५
अत्युच्चपदा १३०
अत्रेर्लोचन १०७
अथ भूतानि ७१
अथाङ्गराजा ११
अनिराकृत ८७
अनुरागवती ३३
अनुरागवन्त ७६
अपरागसमी ,,
अभिवाञ्छितं ६१
अयं जनः प्रष्टु ६६
अयं मन्दद्युतिः ७८
अयथार्थक्रिया ७९
अयाचितारं ८
अलकालिकुला ८६
अलिभिरञ्जन ९१
अवगच्छति मूढ ७९
अवन्तिनाथो ४४
अवन्ध्यकोप ९२
अवैमि तदव १२३
अश्मीयसंहति ७०
असमप्पिअं वि १३२
असौ मरुच्चुम्बि ४२
अस्त्युत्तरस्यां ७
अस्त्युन्नते सुर ११०

आः किमर्थं ७४
आच्छादिता ८८
आत्मा जानाति ४१
आभोगिनेत्र ७६
आलानं जय ७२
आलिङ्गनाद ९४
आलोकमार्गं ४८
आहूतेषु विह १०४
इयं गेहे लक्ष्मीः १००
इह चटुलतया ९२
इह विबुधगज ,,
ईसाकलुसस्स १२९
उक्खअदुमं व ६८
उच्चिणसु पडिअ १३०
उत्कम्पिनी भय १३३
उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते ४४
उत्फुल्लकमल १०७
उदन्वच्छिन्ना ६०
उदितवपुषि ८०
उद्योगः करि ५७
उन्नतः प्रोल्लसद्धारः ११९
उपपन्नं ननु ४७
उपोढरागेण २
उमावृषाङ्कौ ७४
उवाच दूतः ,,
उषसि विगलिता ८९
ऊर्ध्वाक्षिताप ५३
ऋजुतां नयतः १०८
एमेअ जणो ५८
एवं वादिनि १०
एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः ५८
ऐन्द्रं धनुः ७५

ककुभां मुखानि १०७
कमलमनम्भसि ८४
कयासि कामिन् ७
करकलित ८१
करिकलभ ९६
कर्तुमक्षमया ४९
कला च सा कान्ति ६७
कस्स व ण होइ ११६
कह णाम ण ९४
काचो मणिः १३२
काचित् कीर्णा ६१
कातर्यं केवला ४०
काव्यकाञ्चन ५८
कारणगुणानु ४५
काव्यस्यात्मा १०९
काव्यार्थतत्त्वा ३८
किं क्रमिष्यति ६८
किं लोभेन ५०
किं हास्येन ३४
किमञ्जनेनायत ५२
किमवेक्ष्य ९९
कुं तालीभिः ९२
कुतः कुवलयं ७७
कुर्वन्नाभुग्न १०८
कुसुमैः कृत ९२
कृतककुपितैः ४८
कृतवानसि ६२
कैरवेन्दीवर ७८
क्षिप्तो हस्ता ३४
क्षुण्णं यदन्तः १०२
क्ष्माभर्तुररय ९४
खं येऽभ्युज्ज्वल ९३
खमिव जलं ६०
खलतां खलता ९०
गअणं च मत्त ११९
गाहन्तां महिषाः ६२
गुर्वर्थमर्थी ४८
ग्रामेऽस्मिन् १२३
ग्रीवाभङ्गाभि १०८
घृणी कर्णः ९३
चकासितं चारु ७१
चन्दनासक्त ७८
चन्दमऊएहि ३३
चन्द्रं गता पद्म ७
चापाचार्य ४५
चारुता वपु ६२
चुम्बनं विपरि ८१
छायामपास्य ९९
जगतः पितरौ ७८
जङ्घाकाण्डोरु १०५
जनको जनको ४७
जनैरजात ७४
जयति जगत्त्रय ७०
जयति निशापति ,,
जयाशा यत्र ५१
जा एज्ज वणु १२९
जुगोपात्मान ३८
ज्योतीरसाश्म १०६
ज्योत्स्नापूर १२६
झटिति कनक १३३
तं कर्णमूल २
तं कृपामृदु ४५
तं जिगीषु ७७
तं ताण सिरि ३३
तं विलोक्य ७४
ततो द्रुतं ८७
तदन्वये ८६
तदमृत ३६
तदवितथ ११०
तद्वक्त्रं यदि ४०
तनुत्वरम ९१
तपस्विभि ४९

तपेन वर्षाः	९९	द्विषतामु	९
तप्ते महा	१०१	द्विषद्वधू	७९
तमभ्यनन्दत्	४८	धात्रा स्वहस्त	४९
तरङ्गय दृशो	६५	धैर्येण विश्वास्य	६०
तव कण्ठासृजा	९८	न केवलं यो	४२
तव कुसुम	६३	ननु सर्व एव	५
तव प्रसादा	७१	ननु साधु कृतं	३९
तव वदन	१०६	नवचन्द्रिका	७२
तस्य प्रयातस्य	५७	नवजलधरः	३८
तस्या धौता	१०१	नाथे निशाया	५९
तां जानीयाः	१२३	निःश्वासान्ध	१३१
ताताज्जन्म	४९	निग्रहात् स्वसु	४७
ताला जाअन्ति	५८	निद्रावशेन	७५
तीर्थे तदीये	६६	निम्नमुन्नतमव	१०४
तृप्तियोगः	७३	नियता लघुता	६३
तेनावरोध	९६	निरीक्ष्य संरम्भ	५
ते हिमालय	५९	निर्घातोग्रैः	९८
त्रासाकुलः	१२९	निर्याय विद्या	७१
त्वक् तारवी	९७	निर्वृष्टेऽपि बहिः	९५
त्वत्कीर्त्ति	७७	निवार्यताम्	९
त्वष्टुः सदा	७९	निशि नान्तिक	१००
दत्तानन्दाः	९४	न्यक्कारो ह्यय	५४
दलत्कन्दल	७१	पतिते पतङ्ग	९५
दशपूर्वरथम्	१०३	पतितोत्पतितैः	७४
दिने दिने सा	७२	पत्ता णिअम्ब	१०६
दिवं यदि	९	पत्युः शिरश्चन्द्र	९
दिशि दिशि	९२	परिपाति	१००
दुःखाभित	९५	परिहासरतिः	७७
दुर्मन्त्रान्नृ	९	पशुपतिरपि	८
दृढतरनिबद्ध	१०१	पातु वस्तारका	८०
दृशा दग्धं	८५	पृथ्वि स्थिरीभव	५०
देआ पसिअ	११६	पृथ्वीपाल	७९
देव्वायत्तम्मि	१२८	पौलस्त्यः स्वयमेव	४९
देशः सोऽय	४७	प्रकटकुलिश	८९
द्रविणमापदि	१०४	प्रजानां विनया	८
द्वयं गतं	४०	प्रतीक्ष्यं च प्रती	६८

प्रतीयमानः पुनः	२०	यदुवाच न तन्मिथ्या	४०
प्रदक्षिणक्रिया	४८	यमिन्द्रशब्दार्थ	१०२
प्रभवति च	९६	यशोऽधिगन्तुं	५९
प्रयच्छतोच्चैः	१०	यस्य प्रकोप	४२
प्राप्तुं धनैरर्थि	१३२	यस्यावमत्य	४८
प्राप्तश्रीरेष	१२५	या धर्मभास	१०३
प्राप्तावेकरथा	५३	या निशा सर्व	१३४
बंहीयांसो	८६	यान्त्या मुहुर्वलित	५२
बभूव भस्मैव	६१	यावदर्थपदां	९९
बिभ्राणः शक्तिम्	५४	येन ध्वस्त	९४
भक्तिप्रह्व	९३	येन स्थलीकृतो	४६
भम धाम्मिअ	११२	ये नाम केचिदिह	४०
भाति सितभूति	७०	येनालङ्कृत	१०१
भुङ्क्ते सदा श्राद्ध	३९	यो यत्कथा	१०४
भो लङ्केश्वर!	६६	योऽविकल्प	४२
मत्तता दयित	६३	रक्तप्रसाधित	९४
मथ्नामि कौरव	१०	रम्या इति प्राप्त	१३०
मदिराद्रवपान	८१	रहयिष्यति तं	१०३
मधुकरैरप	१२१	राज्ञो मानधनस्य	४४
मधुश्च ते मन्मथ	९८	रामस्य पाणि	२९
महदापे पर	७७	रामेण प्रिय	,,
महीभृतः पुत्रवतोऽपि	६०	रामे तटान्त	,,
मा धाक्षीन्मा	८२	राहुस्त्रीस्तनयो	७६
मा भवन्तम्	,,	रुदता कुत एव	५९
मिथ्यैतन्मम	५७	रुरुचे हिमाचल	१०३
मीलितं यदभि	४१	रेणुरक्तविलिप्ता	५०
मुग्धः किं कि	३७	लक्षीकृतस्य	१०३
यं समेत्य	७२	लच्छी दुहिआ	९७
यः स्थलीकृत	४६	लाक्षागृहानल	१०
यः सर्वं कषति	५२	लावण्यकान्ति	१८
यत्कोपाग्नौ	४१	लावण्यसिन्धु	३३
यत्तदूर्जितं	,,	वच्च मह विअ	,,
यत्प्रह्वभाव	१२६	वरं कृतध्वस्त	६०
यदधरदल	६३	वर्णैः कतिपयैः	७२
यदा दशा	७४	वक्त्रायन्ते	६९
यदा यदा हि	८२	वाच्यवैचित्र्य	४७

वाणिअअ	१७	सरसिजमनुविद्धं	१३१
विघटिततिमिरौ	९१	सरस्यामेतस्यां	९
विदधतः पथिक	८९	सरस्वती स्वादु	२०
विद्वान् दारसखः	४४	सरित्समुद्रान्	१००
विपदोऽभिभव	६१	सरोजकर्णिका	९५
विवरीअसु	१७	सर्वैकशरण	,,
विसमइओ	१३४	स वः शशिकला	४१
वीराण रमइ	३३	स वक्तुमखिलान्	१२८
व्रजतः क्व तात !	५९	सस्नुः पयः पपुः	६१
व्रजन्ति ते मूढ	८०	सहसा विदधीत	८२
शय्या शाद्वलम्	९७	सा दयितस्य	५१
शरीरकस्यापि	८०	सानुस्थितिः	९०
शशाङ्कशेखरः	४५	साहायकार्थं	७९
शिखरिणि क्व नु	११७	सिहिपिञ्छकण्ण	१७
शिरः श्वा काको	१९	सुरभिसङ्गमजं	७५
शिशिरकाल	५	सुवर्णपुष्पां	९
शीधुरस	८१	सूर्याचन्द्रमसौ	४६
शुचि भूषयति	६४	सोऽयं पटः	४२
शैशवेऽभ्यस्त	५०	सौधादुद्विजते	५५
श्रुत्वापि नाम	४	स्तनयुगमश्रु	५३
संरम्भः करिकीट	३७	स्तम्बेरमः परि	६८
संसारसम्भव	७९	स्निग्धश्यामल	११८
सङ्कल्पकल्पितां	८०	स्नेहं समापिबति	५४
सङ्ग्रामनाटक	९२	स्पष्टोच्छ्वसत्	९८
सजलजलधरं	६२	स्फुरदधीर	७५
सज्जेइ सुरहि	१३४	स्मररसनदी	१३५
सञ्चारपूतानि	७३	स्मरहुताशन	७३
सततमनङ्गोऽनङ्गो	८५	स्मृतिभूः स्मृतिभू	४२
सततमनभि	५८	स्रस्तान्नितम्बा	४५
स दुर्मतिः श्रेयांसि	४०	स्वाभाविकं	७८
सद् वृत्ते महति	१०४	हसति हसति	६९
समतया वसु	६२	हिअअट्ठाविअ	१२८
समन्ततः केसरिणं	९१	हे हस्त दक्षिण	४४
सममिन्दुना	१२९	हो इ ण गुणाणु	१२७
सरसमन्थर	९२		

व्यक्तिविवेकव्याख्यानस्य श्लोकानुक्रमणी ।

अप्राकृतस्य	....	२०	दिलीप इति	....	४९
अभूदभूमिः	....	३४	दृष्टिर्नामृत	....	२३
आचार्यो मे	....	२४	द्रविणमापदि	....	४५
इन्दीवरं यद्	....	२०	न केवलं यो	....	१८
उत्खातद्रुम	....	३९	नमोऽस्तु ताभ्यो	....	२०
उत्सवाय	....	४१	निर्वाणभूयिष्ठम्	....	२२
उदन्वच्छिन्ना	....	२३	पादाहतं यदु	....	२३
कल्याणानाम्	....	२१	पुण्ड्रेक्षोः परि	....	२०
क्षान्तं न क्षमया	....	,,	पूर्णः शशाङ्का	....	४५
क्षामाङ्ग्याः क्षत	....	३३	प्रजानामेव	....	२१
चकोर्य एव	....	४७	मसृणचरण	....	२४
जुगोपात्मानम्	....	३४	मीलितं यदभि	....	२२
तत् पातु वः	....	४५	यः कल्याण	....	२१
तपेन वर्षाः	....	३८	येषां तास्त्रिदशे	....	२०
तस्मादजायत	....	२४	ये सन्तोष	....	२१
तस्याः शलाका	....	२३	यो यो यं यम्	....	२२
तात ! त्वं निज	....	३४	यो यः शस्त्रम्	....	,,
तीर्थे तदीये	....	२१	स मेदिनीं	....	१९
त्वमेवंसौन्दर्या	....	,,	हेम्नां भारशतानि	....	२०

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	७	स्क्त	स्तु
८	२६	णक्षा	क्षणा
१५	१६	क्ति	क्ते
१९	९	स्य स	स्य । स
,,	,,	त्वे । य	त्वे य
२०	४	ति । 'स	ति, 'स
२५	१५	ति । त	ति त
२८	२९	ध्वो	न्धो
२९	२	पिश	पि श
,,	१३	रसा	रः सा
३०	२७	धी	दी
३७	,,	स्यवै	स्यैव
,,	,,	लशेः	लेशः
४४	८	शो	शे
४७	१०	गोर्य	गौ य
४८	२१	ताना	तार्थिना
५१	२३	सु	मु
५२	९	तृर्ष्व	तृष्व
५५	१८	यद्	तद्
५८	३	सुतेन	स्वतेव
,,	१७	म	प
५९	२५	सु	मु
६१	२२	सा	स
,,	२६	,,	,,
६२	१०	क्षि	क्ष
,,	२४	सान्	सं
६४	३	रणः	रणं
,,	१७	तिवि	ति
६९	१३	नक्ते	नरुक्ते
,,	२३	सा	स
७५	१५	मेया	माना
७६	७	यैं	यै
७७	१४	चप	चनप
७८	१	मेर्शः	मर्शः
८०	२	वृ	म्र
८४	७	षो	ष्यो
,,	२६	ले कु	ले च कु
८५	२५	माप्र	मप्रा
८७	३	स्हती	हस्ती
८८	२४	धो	धा
९०	२७	छच्न्द	च्छन्द
९४	२	कृ	कु
९५	१३	वक्नु	क्नुव
,,	२३	र्वि	र्वृ
९६	२४	क्र	क
१००	२८	को	के
१०७	२१	यय	यन
१११	१९	स्तर्था	स्तदर्था
११३	२६	ई	इ
,,	२८	ड़ु	ड
१२३	३०	द	तद
१२५	२०	ला	लाकमल
१३०	७	इत्र	इत्य
१३१	३०	णो	नो
१३५	२३	भानु	भावानु
,,	२७	त्त्य	त्त